З нагоди
1050-х роковин
від народження
Володимира Святославовича

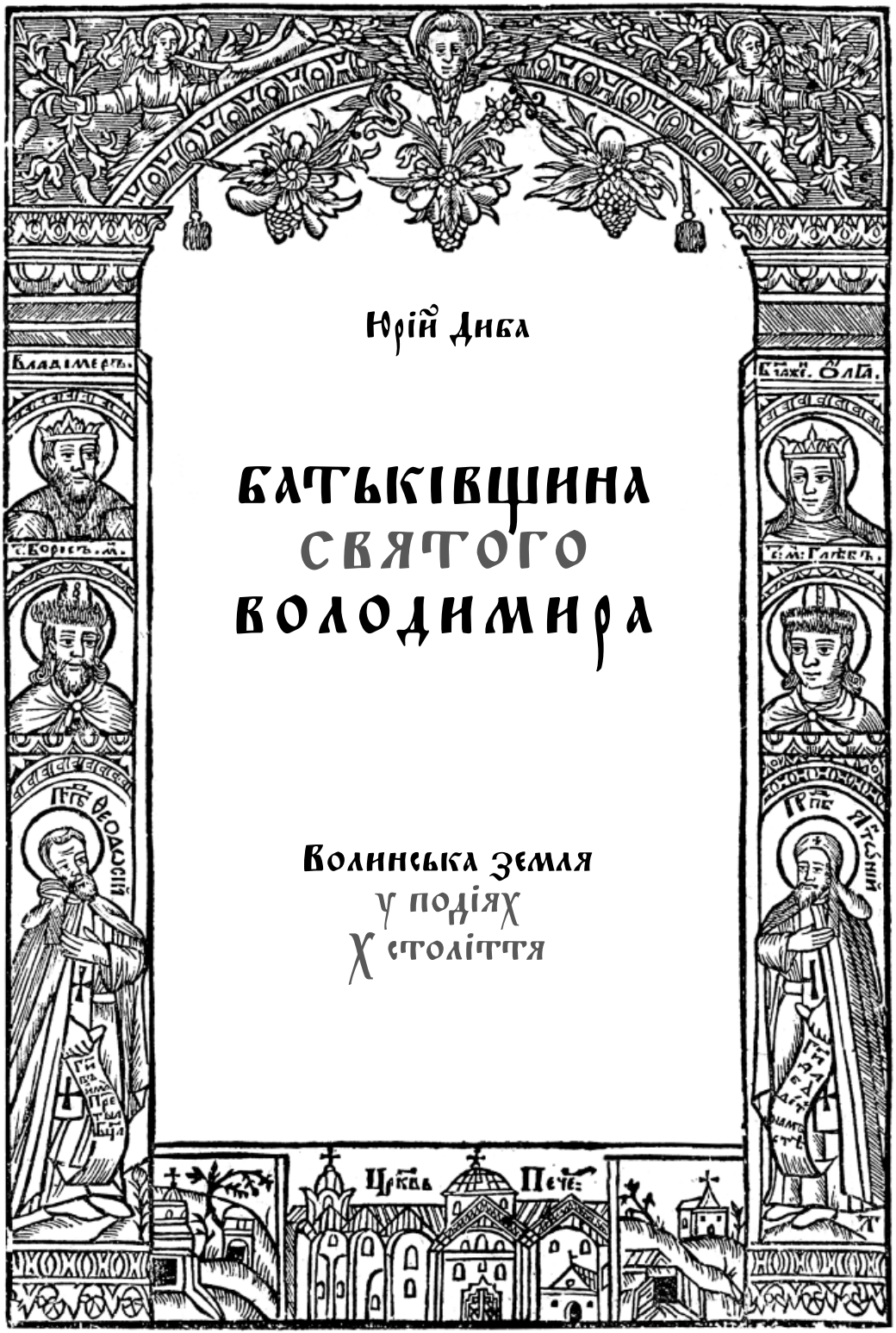

Юрій Диба

БАТЬКІВЩИНА СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА

Волинська земля у подіях X століття

УДК 711.42
ББК 63.3(2)41
Д 87

Юрій Диба. Батьківщина святого Володимира: Волинська земля у подіях X століття (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Руси-України). –
Львів: Видавництво "Колір ПРО", 2014. – 484 с.: іл. – (Серія "Невідома давня Україна". – 1).
ISBN 978-966-2501-18-6

Рецензенти:
Александрович В. С., доктор історичних наук, завідувач відділу середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України;
Бевз М. В., доктор архітектури, професор, завідувач кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Національного університету "Львівська політехніка";
Габрель М. М., доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри архітектурного проектування Національного університету "Львівська політехніка";
Шеломенцев-Терський С. В., доктор історичних наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету "Львівська політехніка".

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту архітектури Національного університету "Львівська політехніка" (протокол № 3 від 28 листопада 2013 р.)

УДК 711.42
ББК 63.3(2)41
Д 87

ISBN 978-966-2501-18-6

© Юрій Диба

На обкладинці: Гравюра *"Цр҃ъ Владимиръ"* з видання: "Анфологіон", Київ, 1619 р.
В оформленні суперобкладинки та авантитулу використано орнаментальну рамку титульного аркуша видання: Агапит, діякон. "Царю Іоустініану главизны поучителны", Київ, 1628.
Задум оформлення серійного видання Ігоря Мицька.

Моїй мамі, Марії Василівні,
з дому – Городецькій,
із вдячністю
П Р И С В Я Ч У Ю

Висловлюю вдячність усім, хто долучився до тривалої праці над цим дослідженням. Зокрема щиро дякую Ігорю Мицькові, поради якого допомогли мені побачити низку проблем, розв'язання яких лягло в основу цієї праці. Роботу над книжкою супроводжували доброзичлива участь, незмінна підтримка та допомога Володимира Александровича, Леонтія Войтовича, Ростислава Забашти та Ігоря Скочиляса. Їхнє зацікавлення висвітленою у книжці проблематикою, що виливалося у товариські дискусії, обговорення та важливі підказки, значно вплинуло на системне осмислення тематики. Високо шаную критичну складову таких дискусій і щиро дякую колегам за принципову позицію. Їхній внесок у дослідження ранньої історії України слугував вагомим імпульсом у моїх скромних починаннях. Жалкую, що виходу книжки не дочекався Борис Возницький, за ініціативи якого у Підгорецькій василіанській обителі, поряд із давнім Пліснеським городищем, щороку з 2005 р. проводився науковий семінар Ольжині читання, де вперше були висловлені міркування щодо локалізації малої Батьківщини Святого Володимира.

Видання стало можливим завдяки благодійної підтримки родини Оксани та Олега Дибів і допомоги народного депутата України І-го скликання добродія Андрія Бондарчука, за що їм велика шана і подяка.

“Понеже ѿ прирожения
Звери ходѧщие въ пустыни знають ямы своѧ,
Птици летающие по воздуху ведають гнезда своя,
Рибы плывающие по морю и в рекахъ чують виры своѧ,
Пчелы и тым подобная боронѧть ульевъ своихъ,
Такожъ и люде игде зродилиса и ускормлены суть по бозе
к тому месту великую ласку имають”*.

* Предословие доктора Франциска Скорины, с Полоцька в книги Иудифь вдовици // Книги Іудифъ вдовици. – Прага: Друк. Франциска Скорини, 09. 02. 1519. – Арк. 2 зв

ПЕРЕДМОВА

Золотник
Володимира Святославовича.
Аверс

Âелична постать Володимира Святославовича відома нащадкам насамперед з низки високих титулів, шанобливих порівнянь та хвалебних епітетів. У його розлогих званнях відобразилися не лише державне становище, але й риси видатної особистости та амбіційні масштаби державної і церковно-організаційної діяльности.

Промовисто звеличувальним насамперед є його власне ім'я – Володимир[1]. Воно похідне від псл. *Voldīměrъ, складного слова, утвореного з основи іменника *vold 'влада' і морфеми -měrъ 'великий' з первісним значенням 'владою великий'. Другий елемент згодом став асоціюватися зі словом 'мир', у значенні 'світ', і ім'я набуло вторинного, проте не менш патетичного осмислення – 'володар світу'[2]. Надання цього імени, яке само по собі слугувало своєрідним титулом власника, засвідчувало його князівське походження та спадковий статус й вивищувало над оточенням.

У літописах Володимир Святославович фіґурує власне як князь[3] (узвичаєний у слов'ян титул, що характеризує статус володаря та його владні повноваження). Цей термін, який вважають запозиченням із прагерманської мови[4], пов'язує еволюцію становлення переліку слов'янських державних інституцій ще з родоплемінною епохою.

---

[1] Пор.: др. Володимѣръ, цсл. Владимѣръ.

[2] Етимологічний словник української мови: У 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Гол. ред. *О. С. Мельничук.* – Київ: Наукова думка, 1982а. – Т. 1: А–Г / Укл.: *Р. В. Болдирєв* та ін. – С. 419.

[3] Пор.: стсл. кънаѕь; псл. kъnędzь.

[4] Пор.: пгерм. *kuningaz 'король', гот. *kuniggs, двн. *kuning 'тс.' Див.: Етимологічний словник української мови. – 1985. – Т. 2: Д–Копці / Укл.: *Н. С. Родзевич* та ін. – С. 475.

У титулатурі нащадків святого Володимира названо царем. Так, родовий зв'язок із царем Володимиром підкреслює клаузула інтитуляції фундаційних грамот галицько-волинських князів: "А сє ꙗ кнѧзъ Лєвъ с҃нъ кролѧ Данила . Сгадавшисѧ ѥсмо с нашими боꙗры, ꙗко прадѣдъ нашъ цр҃ъ Вѥликыи Володимѥръ"[5]. Царем Володимира називають і пізніші автори. Цей титул фіґурує, зокрема, у ґравюрі "цр҃ъ Вла^{ди}ми҃^{р}" київського "Анфологіону" 1619 р. та ґравюрі "Царъ Владими҃р" "Синопсису" Інокентія Ґізеля 1681 р. тощо.

"Цр҃ъ Вла^{ди}ми҃^{р}".
Ґравюра з книги "Анфологіон". Київ, 1619 р.

Як володаря Руси, Володимира Святославовича величали також хозарським титулом верховного правителя – каганом, що прирівнювався до царського та імператорського й демонстрував незалежність від Візантії[6]. Саме каганом титулував його київський митрополит Іларіон у "Слові про закон і благодать"[7]. Діян-

[5] *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Наукове товариство імені Шевченка. – Львів: НТШ. Укладання, 2004. – С. 402–403.

[6] *Новосельцев А. П.* К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. / Отв. ред. *Т. М. Калинина.* – Москва: Изд. фирма "Восточная литература" РАН, 2000. – С. 367–379; *Ісаєвич Я.* До історії титулатури володарів у Східній Європі // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. *Я. Ісаєвич.* – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2008. – Вип. 2. – С. 3–4.

[7] *Молдован А. М.* "Слово о законе и благодати" Илариона / АН СССР. Ин-т русского языка. АН УССР. Ин-т языковедения им. А. А. Потебни. – Киев: Наукова думка, 1984. – С. 78.

ня Володимира Святославовича справді по-імперськи масштабні: вражає географія його військових і політичних діянь, величезні простори держави, що постала у часи його правління, та масштаби реформаторських ініціатив і звершень.

Особисте хрещення Володимира як володаря східноєвропейської імперії, рішучі реформи з християнізації держави й церковно-організаційна діяльність відзначені у церковній титулатурі. Церква і християнська спільнота величають князя Хрестителем Руси, святим й рівноапостольним князем. З діяннями святих апостолів, що проповідували Євангеліє в різних кінцях світу, порівнюється духовний чин князя Володимира у "Проложних житіях": "Хвалит убо Римьская земля Петра и Павла, Асья Иоана Богослова, Егюпьтская Марка, Антиохииская Луку, а Грецкая Андрея. Вся же Русьская земля тебе, Володимире, яко Господня апостола, мольбными песньми память твою празднующе"[8]. Святим Володимира вперше названо у Галицько-Волинському літописі. В розповіді про похід Данила Галицького на Чехію літописець відзначив, що "не бѣ бо в землѣ Роусцѣи первее . иже бѣ воевалъ землю . Чьшьскоу ни С҃тославъ хоробры . ни Володимеръ с҃тыи"[9].

Саме заслуги князя Володимира перед Церквою давали підстави Якову Мніхові зіставити його вчинки з духовним сподвижництвом царственних осіб минулих віків: "подобяся царем святым блаженныи князь Володимир пророку Давиду, царю Езекею, и триблаженному Иосею, и великому Констянтину"[10]. З діяннями імператора Константина, який проголосив християнство офіційною релігією Римської імперії, порівнює князя Володимира й літописець: "се єсть новы Костѧнтинъ . великаго Рима иже крс̑ти всѧ люди своа самъ и тако сии створиша . подобьно єму"[11].

Подібно до Константина І Великого, за князем Володимиром Святославовичем в історичній літературі та народній свідомості також закріпився статус Великого. Володар Руси ввійшов до іс-

[8] Цит за: *Карпов А. Ю.* Владимир Святой. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр. Вып. 738). – Москва: Молодая гвардия – ЖЗЛ; Русское слово, 1997. – С. 428.

[9] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ. – ***Ю. Д.***). – Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – Стлб. 821.

[10] Цит за: *Карпов А. Ю.* Владимир Святой. – С. 425.

[11] Ипатьевская летопись. – Стлб. 115.

торичного сонму Великих разом із такими непересічними особистостями, як Олександр Великий (Македонський), імператор Заходу Карл І Великий, імператор Священної Римської Імперії Оттон І Великий тощо. Врешті, не можна не згадати й християнського покровителя князя Володимира – архиєпископа Кесарії, святителя Василія Великого.

Порівняння Володимира Святославовича з його визначними попередниками не є перебільшенням. Епоха Володимира Святославовича зафіксувалася в народній свідомості як своєрідна 'Золота доба', період благодати та розквіту. В північноросійських ста́ринах (билинах) Володимир Святославович відомий під іменем 'Владимира Красно Солнышко', 'ласкового князя Владимира' та 'Владимира Сеславьича' (Святославовича). Князь Володимир – одна з ключових постатей багатьох билин київського циклу. Герої цих старин знають один одного, зустрічаються і служать київському володарю. За його іменем ці народні епічні пісні називають також билинами Володимирового циклу[12]. Характеристики билинного образу 'стольно-Киевского' Володимира неоднозначні. Небезпечну роботу за нього виконують богатирі. Він же – гостить їх, влаштовує бенкети, часто несправедливо чинить з ними, намагаючись не ризикувати власним життям. Богатирі навіть бунтують проти нього.

Цілком інакше – позитивно, у героїчному ключі – оцінено Володимира Святославовича в українській народній пісенній творчості. Так, зокрема, відомі колядки, сюжет яких збігається зі сватанням Володимира до візантійської царівни та облогою Корсуня, в яких "князь Володимир коника сідлає, / Коника сідлає, на гору ступає, / На гору ступає, на царів стріляє!"[13] Володимир бере в облогу місто, оборонці якого намагаються відкупитися різними дарами, які його не вдовольняють. Князь знімає облогу, коли йому виводять 'панночку-царівну'. Участь князя Володимира у військових діях спеціально підкреслена в колядках. Він не звер-

[12] *Майков Л.* О былинах Владимирового цикла. – Санкт-Петербург: В типографии департамента местной торговли, 1863. – [4 с.], 142 с.

[13] Колядки та щедрівки: зимова обрядова поезія трудового року / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Упоряд., передмова і примітки *О. І. Дей.* Ред. *М. Т. Рильський.* – Київ: Наукова думка, 1975. – С. 209, 735.

тає уваги на прохання матері не випереджувати війська, не залишатися позаду й триматися його середини: “Молодый Василько не слухавъ неньки, / Упередъ вôйска конемъ играє, / По задѣ вôйска мечемъ рубає”[14].

Святий князь Володимир трощить ідолів.
Ґравюра з книги Лазаря Барановича “Труды на дни нарочитыя праздников”. Київ, 1674 р.

У колядках фіґурують дві форми імени героя – Володимир та Василій. Українська традиція знає Володимира передовсім як Василя. Таким чином, наголошено на духовній іпостасі київського володаря як Хрестителя Руси. Хрещене ім’я Володимира вшановується в Україні у посвяті численних Святовасилівських храмів[15]. Цю традицію започаткував сам Володимир Святославович, який після хрещення киян повелів спорудити першу церкву св. Василія: “повелѣ рубити цр҃ькв҃и и поставлѧти по мѣстомъ . идеже стояше кумиры и постави црк҃вь с҃тго Василиѧ на холмѣ . идѣже стоѧше кумири. Перунъ и прочии идеже требы творѧху кнѧзь и людьє”[16].

---

[14] Народные песни Галицкой и Угорской Руси собранные *Я. Ф. Головацким*. – Москва: В Университетской типографии (М. Катков), 1878. – Ч. III: Разночтения и дополнения. – Отд. 2: Обрядные песни. – С. 45. – № 17.

[15] *Мицько І.* Почитання Святого Володимира в давній Україні // Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів: [б. в.], 2000. – С. 31–36; *Зенькович І.* [*Мицько І.*] Почитання святого Володимира в давній Україні // Лавра. Часопис Монахів Студитського уставу. – Львів: Видавець – Святоуспенська Унівська Лавра, 1999. – Ч. 7 (9). – С. 16–22; *Слободян В.* Українські церкви з присвятою св. Володимиру // *Там само.* – С. 23–25.

[16] Ипатьевская летопись. – Стлб. 103.

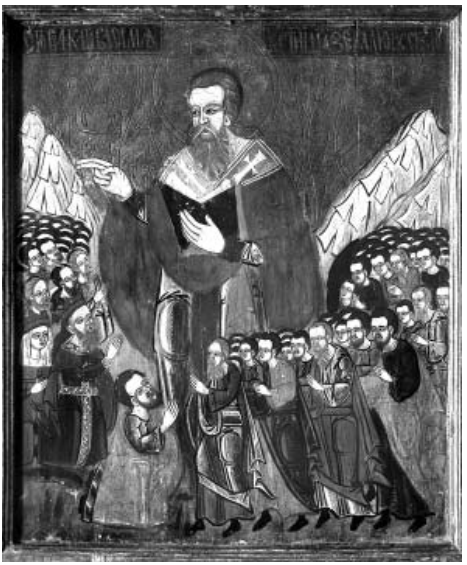

“С҃тго великого Василиѧ кр҃стиша землю рускую”.
Ікона зі с. Фльоринки. 1620–1630 р. НМЛ

Вшанування постаті святого покровителя князя Володимира ілюструє й ікона “С҃тго великого Василиѧ кр҃стиша землю рускую” зі Фльоринки. Ікона представляє виняткове трактування події хрещення Руси, де хрестителем є сам св. Василій Великій. Він правицею благословляє великий натовп людей, підтримуючи лівою рукою велику розгорнуту книгу. З-поміж зібраних людей виділяються дві укороновані постаті, в яких дослідники обґрунтовано вбачають святих Володимира та Ольгу[17].

Як Василія Великого шанобливо зачислюють до отців Церкви, так Володимира Святославовича руські книжники удостоїли почесним званням ‘отця всея Руси’. У найдавнішій редакції “Служби святому рівноапостольному князю Володимиру”, збереженій у складі рукописного збірника кінця XIII – початку XIV ст., ця ідея розкривається в контексті леґенди про осліплення та прозріння Володимира (Василія) Святославовича: “Иже Паоула просвѣтомь

[17] *Гелитович М.* Ікона “Василій Великий хрестить землю Руську” з Флоринки (1620–1630-х рр.) // Треті “Ольжині читання”. Пліснеськ. 31 травня 2008 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький.* Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2009. – С. 61–63.

избраньствомь сподоби, и Василия вкупѣ отьца рускаго очьныи недугъ отерлъ есu, милостиве Твоим крещениемь Костянтина вѣрнаго подобникъ и явися Христа в сердци си приимъ и его заповѣди якоже отець всея Руси научилъ есн”[18]. Духовне прозріння Володимира стало не просто перевтіленням язичника в християнина, а перетворенням володаря Руси на її просвітителя.

Титанічну працю, яку Володимир Святославович розпочав на ниві духовности та культури, образно охарактеризував літописець, порівнюючи її з оранням та боронуванням землі: “ꙗкоже бо нѣкто землю разореть . другыи же насѣѥть . инии же пожинають . и ꙗдать пищу бескудну . да и се ѡц҃ь бо сего Володимиръ землю разора и оумагчи . рекше крⷭщниемь просвѣтивъ сии же Ꙗрославъ сн҃ъ Володимерь . насѣꙗ книжными словесы . срⷣца вѣрныхъ . людии . а мы пожинаемь . оучениє приемлюще книжьноє . велка”[19]. Оце – ‘ми’, що вийшло з-під пера літописця, стосується не лише сучасників книжника, а й кожного, хто від другої половини X ст. й дотепер пожинав й пожинає “оучениє книжьноє” зі зораної Володимиром ниви. Це колективне ‘ми’ як усвідомлення причетности до спадщини святого Володимира, врешті, значно перебільшує за масштабами територію та населення Києво-Руської держави, вибудованої його титанічними зусиллями на зламі X–XI ст.

Причетність до києво-руської церковно-політичної спадщини ушляхетнює, возвеличує і наповнює глибоким історичним змістом кожну національну спільноту, яка декларує, що її джерела сягають часів святого Володимира Великого. Логічно, що у ст. 20 Конституції України акцентовано: “Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого”[20]. Тяглість історичної традиції Руси-України незаперечна. Княжа доба є невід’ємною складовою історичної та політичної ідентичности українців та орієнтиром національно-культурної самоідентифікації[21]. Адже історична пам’ять укра-

[18] *Славнитский М.* Канонизация св. князя Владимира и службы ему по памятникам XIII–XVII веков // Странник: Духовный журнал. – Санкт-Петербург, 1888. – Т. 2 (май–август). – С. 227.

[19] Ипатьевская летопись. – Стлб. 140.

[20] Конституція України // Офіційний сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

[21] *Річка В.* Володимир Святий в історичній пам’яті. – Київ: Видавничий дім “Скіф”, 2012. – 208 с.

їнців функціонувала в тих самих природно-географічних умовах й тих самих топонімічних та сакральних реаліях, що й у часи Володимира Святославовича. Герої новгородських старин київського циклу, які були для їх ‘сказителів’ передовсім леґендарними персонажами, спочивали у храмах на київських горах. До нетлінних останків билинних героїв можна було доторкнутися в Лаврських печерах.

Духовна традиція, джерела якої сягають часів Володимира Святославовича, щедро еманувала з київських пагорбів на околиці вибудованої ним імперії, була жаданою і затребуваною. Щедроти святого Володимира не обмежувалися переліком його благодіянь з панегірика митрополита Іларіона, який писав: “И не могу сказати многыа его милостыня, не токмо въ дому своемъ милостыню творяше, но и по всему граду, не въ Киевѣ единомъ, но и по всей земле Руской. И въ градѣхъ, и въ селѣхъ, вездѣ милостыню творяше, нагыа одѣвая, альчныя кормя и жадныя напаяя; странныа покоя милостью; церковникы чтя, и любя, и милуя, подавая имъ требование, нищая, и сироты, и вдовица, и слѣпыя, и хромыя, и трудоватыя, вся милуя, и одѣвая, и накормя, и напаяя”[22]. Духовна криниця Володимирової спадщини століттями поїла спраглі серця нащадків.

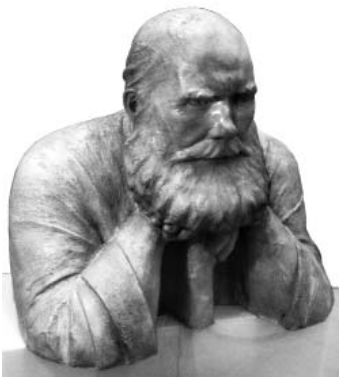

Преподобний Ілля Муромець.
Пластична реконструкція С. Нікітіна

Водночас в ідеології Московського царства XIV–XVII ст. потреба духовної причетности до Володимирової спадщини переросла у стійку практику її мето-

[22] Память и похвала князю русскому Владимиру / Подготовка текста, перевод и комментарии *Н. И. Милютенко* // Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. *Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понырко.* – Санкт-Петербург: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4870

"Царъ Владимїръ".
Гравюра з книги Інокентія Гізеля "Синопсис". Київ, 1681 р.

дичного привласнення. Врешті, й частина Володимирових мощей у вигляді дару київського митрополита Петра Могили московському царю Михайлові Федоровичу була урочисто покладена до ризниці Успенського собору Московського Кремля[23], слугуючи зримим підтвердженням тривалих намагань прищепити авторитет і святість Києва на берегах Клязьми та Москви.

Вся імперська масштабність подібних політично-ідеологічних устремлінь розбивається об просту й лаконічну формулу Шевченкових рядків:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра[24].

[23] *Ричка В.* Володимир Святий – С. 127–132.

[24] *Шевченко Т.* І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє // *Шевченко Т.* Зібр. творів: У 6 т. / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Перед. слово *І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського.* – Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – С. 349.

У цій лаконічності – історична правда, до вивчення якої і закликав поет у своєму "Посланії", зверненому до мертвих, живих і ненароджених земляків:

Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?... [25]

Отже, спробуємо з'ясувати, що приховує літописна титла Володимирового народження. Книжка "Батьківщина святого Володимира" не висвітлює життя та діяльности Володимира Святославовича як володаря та хрестителя Руси: про це відомо з численних публікацій та монографічних досліджень. Ретельне нагромадження та осмислення конкретних матеріалів у працях попередників дає мені підстави глянути на ранню історію Руси-України саме у світлі родоводу святого Володимира по материнській лінії.

Мета цього дослідження – проаналізувати історичні процеси формування географічної, політичної і культурної традиції малої Батьківщини Володимира Святославовича як вихідного пункту його особистісно-ментальної прив'язаности та персональної ідентичности. Немає сумніву, що фактори місця народження впливають на формування особи та її майбутні діяння. Власне тому епіграфом цієї книжки обрано духовне нагадування Франциска Скорини про ласку людини до родинних місць.

У пропонованій книжці опубліковано нариси, які протягом тривалого часу виходили у світ як окремі публікації. Вони подані у вигляді її структурних частин, доповнені новими міркуваннями й історіографією та критично переосмислені. Аби надмірно не перевантажувати текст (достатньо насичений джерелознавчими матеріалами) покликами на власні публікації, що лягли в основу цієї книжки, згадуватиму їх здебільшого в примітках, що супроводжують назви окремих розділів. З тих самих міркувань емоційні відступи та патетичні характеристики Володимира Святосла-

[25] *Шевченко Т.* І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам ... – С. 349.

вовича сконцентровано саме у передмові, у вигляді своєрідного екскурсу у титули, звання й епітети, якими сучасники та нащадки щедро наділяли князя, створюючи його книжний образ, орієнтований на ідеальні біблійні та агіографічні взірці.

Тисячоліття, яке відділяє від нас постать святого Володимира, ретушувало його істинний образ та приховало мотивації дій та вчинків князя. Слід також зауважити, що постать святого Володимира, як і загалом тема джерел руської державности, завжди була і є досі у царині політичних амбіцій та навіть маніпуляцій. Політизація теми тісно переплелася з труднощами суто наукового характеру. Дослідник раннього періоду становлення Руси, який припадає на X ст., стикається з проблемами, пов'язаними із уривчастістю достовірних відомостей і значними лакунами та розривами у джерельній базі. Ці лакуни тривалий час заповнювалися роздумами та припущеннями не одного покоління медієвістів. Сучасний стан наукових досліджень з цієї теми передбачає не лише узагальнення та систематизацію матеріалів, нагромаджених кропіткою працею, але й перегляд, перевірку та переосмислення відомих постулатів, що базуються на науковій інерції та необґрунтованих інтерпретаціях використовуваних джерел.

Верифікація висновків та здогадів є основним завданням пропонованого дослідження. Вона спирається на текстологічний аналіз давніх руських джерел, передовсім літописних свідчень, в яких викладено ключові факти біографії Володимира Святославовича та його роду по материнській лінії. Не можна оминути й повідомлення, опосередковано дотичні до теми локалізації його малої Батьківщини, зокрема й джерела пізнішого часу, в яких збереглися натяки, обмовки та уривки оригінальних текстів.

Поняття малої Батьківщини прямо кореспондується з природними та географічними особливостями місцевости, історією цих земель. Своєю чергою ці питання логічно узгоджуються з історично-урбаністичним напрямом моїх наукових зацікавлень. Тому й причинно-наслідкові зв'язки подій руської історії X ст. розглянуто передовсім через призму тогочасних торгово-економічних зацікавлень та проаналізовано у площині державного адміністрування на регіональних та міжнародних торговельних шляхах.

У зв'язку з цим прискіпливо вивчалися причини та наслідки господарського освоєння та урбанізації земель, які поступово протягом X ст. входили в політичну орбіту Києво-Руської держави.

Важливою складовою дослідження є аналіз політичних та економічних пріоритетів поступового процесу одержавлення етнічно й географічно диференційованих регіонів. Ці принципово важливі питання так чи інакше висвітлюють ключову роль у державотворчих процесах малої Батьківщини святого Володимира, ім'я якої – Волинь.

Сподіваюся, що пропоноване дослідження допоможе прояснити чи хоча б розглянути під іншим кутом зору основні проблеми, що стосуються ранньої історії Волинської землі. А також, що ця книжка допоможе реально представити низку важливих літописних свідчень, що стосуються безпосередньо Волині, достовірність яких піддавалася сумніву через помилкове, проте узвичаєне в науковій літературі, трактування описаних у літописах географічних реалій, а також дасть можливість відмовитися від деяких стереотипів, що за інерцією плекаються в історичному середовищі, проте є очевидними науковими анахронізмами для її автора – історика архітектури та урбаністики.

Результати цієї роботи, оприлюднені спочатку в окремих публікаціях, а тепер у вигляді монографії, пройшли тривалий шлях внутрішнього вивіряння та зважування. Без сумніву, викладені думки оцінюватимуть не лише прихильники, але й скептики. Саме здоровий скептицизм і дав авторові підстави засумніватися в науковій достовірності низки ключових наукових положень, що стосуються початку державотворчих процесів Руси-України. Очікую, що проблематика цього дослідження стане не каменем спотикання, а цеглинкою у мурі науки про давньоукраїнське середньовіччя.

“Кождому бовѣмъ потребная естъ речъ о своеи отчизнѣ
знати и иншимъ пытаючимъ сказати,
бо своего роду не знаючих
людеи за глупыхъ
почитаютъ”[26].

[26] *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / АН України. Археографічна комісія. Ін-т української археографії. Ін-т історії України. Підготовка тексту, передмова, коментарі *Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка*. Редколегія: *В. А. Смолій* (відп. ред.) та ін. – Київ: Наукова думка, 1992. – С. 56.

Розділ 1

ВІДОМОСТІ ПРО НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА ТА ЙОГО РОДОВІД ПО МАТЕРІ[27]

[27] *Диба Ю.* Літописне Будятино (про місце народження князя Володимира Святославовича та розташування найдавнішої церкви Пресвятої Богородиці) // П'яті "Ольжині читання". Пліснеськ. 7 травня 2010 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький.* Наук. ред. *І. Мицько.* – Львів; Броди: Просвіта, 2011. – С. 23–28; *його ж.* Історично-географічний контекст літописного повідомлення про народження Володимира Святославовича: локалізація Будятиного села // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. *В. Александрович.* – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. – Вип. 6. – С. 37–70.

§ 1. Свідчення найдавніших літописів

Іоняття Батьківщини, пов'язане своєю первинною суттю з батьківським спадком, наділом, переростає для руських князів у духовну категорію не відразу. В літописах ця еволюція незмінно пов'язана з християнським благочестям. Лише особисте хрещення Володимира та християнізація Руських земель дали можливість поступово збагатити зв'язки між володарем та його підданими незримими узами духовної єдности.

Ще батько Володимира князь Святослав трактував підвладні йому землі лише як джерело надходження матеріальних благ. За "Повістю временних літ" (далі – ПВЛ.), звертаючись до матері, княгині Ольги, та своїх бояр, князь чітко декларував власну позицію: "не любо ми єсть в Києвѣ жити . хочю жᵘти в Пєрєяславци . в҃ Дунаи . ꙗко то єсть среда земли моєи . ꙗко ту вся благая сходятьᶜ . ѿ Грѣкъ паволокы . золото . вино . и ѡвощи разноличьнии . и ис Щеховъ . и изъ Оугоръ сєрєбро и комони . изъ Руси же скора . и воскъ . и мєдъ . и челядь"[28]. Для Святослава Руська земля була лише територією, звідки надходили хутро, віск, мед та раби. З осудженням такого ставлення князя до підвладної землі кияни, звернулися до Святослава: "ты княже чюжєи зємли ищєшь и блюдешь . а своєꙗ сѧ лишивъ"[29].

Християнка Ольга добро власного роду вважає невід'ємним від блага Руської землі. Намагаючись безрезультатно навернути сина, Ольга віддає цю справу на волю Божу такими словами: "аще Бъ҃ въсхощеть помиловати роду моєго . и земли Руᶜкыє . да

---

[28] Ипатьевская летопись. – Стлб. 55.

[29] *Там же.*

Ольга вмовляє Святослава хреститися; молитва Ольги.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 33 зв. БАН

възло҃т имъ на ср҃дце ѡбратити҃с къ Бу҃ . ꙗко же и мнѣ Бъ҃ дарова . и се рекши молѧшесѧ за сн҃а и за люди . по всѧ дн҃и и нощи”[30].

Не дивно, що й поняття малої Батьківщини, яке не вельми корелювалася з прийшлим характером династії руських володарів, літописці здебільшого оминали. На цьому тлі виділяється насамперед літописна вказівка 903 р. про місце народження княгині Ольги: “Ігореви възрастъшю . и хожаше по Ѡлзѣ и слу҃ше єго . и прививедоша єму жену ѿ Плескова . именемь Ѡльгу”[31]. Ближче не окреслена географія згаданого тут Плєскова (Пльскова, Пьскова) породила різні варіанти його локалізації.

Питання: де і як виховувалися нащадки княжого роду, літописи зазвичай замовчують. Лише відтоді, коли княжич ставав самостійним володарем, літописці починали приділяти йому особливу увагу. Про малолітніх спадкоємців у літописах є дуже мало згадок. Першою є датована 879 р. розповідь про Рюрика, який перед смертю передав князювання Олегові, віддавши йому на руки свого спадкоємця Ігоря, “Бѧше бо молодъ вельми”[32]. Під 946 р. у літописі згадано юного княжича Святослава, який розпочав битву з деревлянами, кинувши важкого списа так, що той пролетів поміж вух коня та влучив у його ногу. Автор цього повідомлення прокоментував його фразою, що княжич “бѣ бо велми дѣтескъ”[33].

[30] Ипатьевская летопись. – Стлб. 52.

[31] *Там же.* – Стлб. 20–21.

[32] *Там же.* – Стлб. 16.

[33] *Там же.* – Стлб. 46.

Рюрик передає малолітнього Ігоря Олегові.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 9 зв. БАН

Малолітніх синів київського володаря Святослава Ігоровича літописець уперше згадав у статті 968 р., у якій описано першу облогу Києва печенігами. Ця подія відбулася, найімовірніше, навесні 969 р., коли Святослав перебував у Переяславці на Дунаї. За свідченням ПВЛ, княгиня Ольга з онуками Ярополком, Олегом і Володимиром заперлися тоді у го́роді. Їх урятував сміливий юнак, який пройшов через печенізький стан й передав на лівий берег воєводі Претичу звістку про важке становище обложених. Печеніги відступили перед загонами Претича, вважаючи їх передовим підрозділом Святослава, що й врятувало обложених. Повідомлений гінцями Святослав повернувся до Києва й відігнав печенігів у поле.

Із цієї скупої, з точки зору життєпису княжичів, згадки й розпочинається літописна біографія синів Святослава. Привертає до себе увагу лише сентиментальний акцент цієї оповіді: після повернення Святослав "цѣлова мт҃рь свою . и дѣти своѧ . съжалиси ѡ бывшєм ѿ Пєченѣгъ"[34]. Цей фраґмент свідчить, що Святослав до народжених від різних матерів синів ставився однаково. Троє синів у той час виховувалися разом при київському дворі, під наглядом княгині Ольги. Проте так було не завжди, – принаймні щодо Володимира достеменно відомо, що він народився поза Києвом і перші роки провів із матір'ю поза межами княжого двору.

[34] Ипатьевская летопись. – Стлб. 55.

Княгиня Ольга з онуками після печенізької облоги вийшла до човнів.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 35 зв. БАН

Про маму Володимира Святославовича та її найближчих родичів відомо з літописного повідомлення, яке дійшло до нас у датованій 970 р. статті ПВЛ. Тут мовиться про розподіл уділів між синами Святослава Ігоровича: "Стославъ посади Ꙗрополка в Києвѣ . а Ѡльга в Деревѣхъ . в се же времѧ придоша людьє Нооугородьстии . просѧще кнѧзѧ собѣ . аще не поидете к намъ то налѣземъ кнѧзѧ собѣ . и реч҃ к нимъ С҃тославъ . а бы пошелъ кто к вамъ и ѿпрѣсѧ . Ꙗрополкъ и Ѡлегъ . и реч҃ Добрынѧ просите Володимера . Володимеръ бо бѣ отъ Малуши ключницѣ Ѡльзинъı . сестра же бѣ Добрынѧ . ѡц҃ь же бѣ има Малък Любечанинъ . [и] бѣ Добрына оуи Володимеру . и рѣша Нооугородьци С҃тославу . въдаи нъı Володимира . ѡнъ же реч҃ имъ вото въı єсть . и поꙗша Нооугородьци Володимера к собѣ . и иде Володимиръ съ [До]бръıною воемь своимь Нооугороду . а С҃тославъ Переяславьцю"[35]. Описана в цьому літописному фраґменті подія, головні дійові особи та характеристики їх досі викликають зацікавлення в істориків.

За цитованим свідченням Лаврентіївського літопису, мати Володимира – донька Малка Любчанина й сестра Добрині Малуша – була ключницею княгині Ольги. Ключницею Малуша фіґурує також у Радзивіллівському літописі, Академічному списку ПВЛ, списках Новгородського І літопису тощо, натомість в Іпатіївському літописі та Погодінському списку ПВЛ Малушу названо ми-

[35] Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет. – Стлб. 69.

Княгиня Ольга з онуком зустрічають Святослава після печенізької облоги.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 35 зв. БАН

лосницею княгині[36]. В Іпатіївському літописі мовиться: “Володимиръ бо бѣ ѿ Малуши милостьницѣ Ѡльжины . сестра же бѣ Добрыня . ѿц҃ь же бѣ има Малъко Любчанинъ . и бѣ Добрыня . оуи Володимиру . и рѣша Новгородци С҃тославу . въдаи ны Володимира . и поꙗша Новвгородьци Володїмира себѣ . и иде Володимиръ съ Добрынею оуєм свои^м^ к Новугороду”[37].

Таким чином, з цього повідомлення довідуємося про діда Володимира Святославовича Малка Любчанина та його двох дітей – сина Добриню та його сестру Малушу, матір княжича. Написання імен родичів Володимира по матері у різних списках літописів дещо відмінне. Принципові розбіжності є в написанні імени Малка Любчанина. Воно фіґурує як Малък Любєчанинъ, Малко Любчанинъ, Малко Любчанїнъ, Малъко Любчанинъ, Малъко Любчѧнинь, Малко Любцанинъ, Малко Любцатинъ, Малъкъ Любечанинъ, Малъко Любьчанинъ. Прочитання цього імени ускладнюється тим, що літера ‘ъ’ (єр) на той час ще не втратила свого звучання й могла вимовлятися як ненаголошені голосні ‘а’, ‘о’ чи ‘ы’. Тому й припускають, що ім’я діда Володимира могло звучати не лише як ‘Ма́лк’ чи ‘Ма́лко’, а навіть як Ма́лык’[38]. Натомість в

[36] Повість временних літ. Міжрядкове співставлення і парадосис (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів) / Склав і відредагував *О. Дональд.* – Гарвард: Український Науковий Ін-т Гарвардського Університету, 1991. – Т. 10, ч. 1. – С. 470–471.

[37] Ипатьевская летопись. – Стлб. 57.

[38] *Карпов А. Ю.* Владимир Святой. – С. 14, прим. *.

Новгородці просять Володимира за князя.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 37. БАН

написанні імен його дітей принципових розбіжностей немає. Ім'я сина читається як Добриня, а ім'я доньки – Малуша.

Крім того, з Малушею гіпотетично пов'язують коротке повідомлення, вміщене в ПВЛ під 1000 р.: "Преставися Малъфридь"[39]. На думку О. Шахматова, який припускав, що Малфрідею названо Володимирову матір Малушу, цю звістку літописець міг запозичити з княжого синодика[40].

§ 2. Свідчення Ніконовського та Архангелогородського літописів

Є й важливі додаткові свідчення, які висвітлюють родовід Володимира Святославовича. У двох пізніх російських літописах збереглося унікальне доповнення до аналізованого тексту, в якому згадано місце народження майбутнього хрестителя Руси. В одному з них, так званому Ніконовському літописі, складеному між 1526 та 1530 рр., під 970 р. читаємо таке: "Посади Святославъ Ярополка въ Кіевѣ, а Олга въ Древѣх. И пріидоша Новгородци, просяще себѣ князя, и отпрѣся Ярополкъ и Олегъ, и рече Добрыня Новгородцем: "просите Володимира". Володимеръ бо бѣ

[39] Лаврентьевская летопись. – Т. 1. – Вып. 1: Повесть временных лет. – Стлб. 114.

[40] *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908. – С. 376.

отъ Малки, ключници Ольжины; Малка бо бѣ сестра Добрынѣ, и бѣ Добрыня дядя Володимиру; и бѣ роженіе Володимиру въ Будутинѣ вѣси, тамо бо въ гнѣвѣ отслала еа (матір Володимира – Малушу. – ***Ю. Д.***) Олга, село бо бяше еа тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици”[41]. З цього повідомлення довідуємося, що матір Володимира відіслано до якоїсь ‘Будутиної весі’. З контексту самої розповіді важко зрозуміти, кому належав згаданий населений пункт, адже фраза “село бо бяше еа тамо” може стосуватися як Ольги, так і Малуші.

Автор Устюзького літописного зводу (так званого Архангелогородського літописця) першої чверти XVI ст. уточнив, що саме Ольга віддала згадану Будутину весь, названу тут ‘Будотиним селом’, якомусь Богородичному храму: “Святослав посади в Кииве сына своего большаго Ярополка, Олга в Древлянех, а Владимера у себе имыи. И приидоша людие новгородьстии, просяще себе князя, и размысли Святослав: Ярополка ли отдати или Олга? И рече Добрыня новгородцем: “Просите себе Владимера”. Владимер бо бе от Малки ключницы Ольжины; Малка же бе сестра Добрыне, отец ея бе Малк любутчанин, бе бо Добрыня Малков сын, дядя Владимеру по матери, и рожение бысть Владимеру в Будотине селе, ту бо бе посла Олга Малку во гневе, село бо бе ея ту, бе бо, умирая, Олга отдаст село то пресвятеи Богородицы”[42].

Таким чином, зі збережених літописних свідчень про народження Володимира Святославовича довідуємося таке:

- Володимир Святославович народився в Будятиному селі (Будутинѣ вѣси; Будотине селе), куди княгиня Ольга відіслала його матір Малушу; попри незначні відмінності у назві населеного пункту, всі три свідчення щодо трактування цього факту єдині;
- в обох літописах матір Володимира названо не Малушею, а Малкою, що наближає її ім’я до імени її батька – Малка Любчанина;

[41] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 9. – С. 35.

[42] Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. // ПСРЛ. – Ленинград: “Наука”, Ленинградское отделение, 1982. – Т. 37. – С. 60.

- Малушу Ольга вислала у гніві;
- населений пункт, до якого Ольга відправила Малушу, згодом передано певному Богородичному храмові (святѣй Богородици; пресвятеи Богородицы).

За уточненням Архангелогородського літописця, село, де народився Володимир Святославович, перед смертю записала церкві саме княгиня Ольга. Попри однозначність цього свідчення про Ольгу як власницю Будутиного села, не можна бути певним, що це уточнення не є домислом укладача тексту.

Літописне повідомлення про народження Володимира Святославовича потребує вирішення низки важливих питань, які ставлять дослідників перед дилемою, що з написаного є історичним фактом, а що, натомість, може належати до домислів автора збереженої у пізніх переказах розповіді:

- Де розташовувався населений пункт, названий Будутиною вессю, Будотиним селом? Або ж, куди Ольга відправила Малушу?
- Коли Малушу було відправлено з Києва? Або ж, коли народився Володимир Святославович?
- Що спричинило гнів Ольги?
- Чи гнів княгині був спрямований саме на Малушу?
- Малуша чи Ольга передала Будотине село Богородичному храму? Або ж, кому належало село Будотине?
- Де розташовувався Богородичний храм, якому було передано згаданий населений пункт?
- Назва якого населеного пункту приховується в імені Малка, згаданого в ПВЛ як Любчанинъ?

Відповіді на поставлені запитання, пов'язані з малою Батьківщиною Володимира Святославовича, можуть мати неабияке значення для розуміння майбутніх мотивацій та дій князя, зокрема пов'язаних із хрещенням Руси. Важливим підтвердженням цього є згадка про передачу Будотиного села церкві Богородиці.

§ 3. Повідомлення С. Герберштейна, М. Стрийковського та В. Татіщева

Ще низку запитань ставлять перед дослідниками свідчення західних істориків – С. Герберштейна та М. Стрийковського. Свідчення М. Стрийковського про Малка Любчанина були відомі ще В. Татіщеву, який, називаючи Малушу донькою "славянина Каплюши Мальца Любчанина"[43], покликався на його "Хроніку": "О ней же Стрыковский, кн. 4, гл. 3 сказывает: "Был в Новгороде гость знатный Каплюшка Малец, имел 2 дочери, Малушу и Добрыню. От сей Малуши, бывшем казначеем при Ольге, родился Святославу сын Владимир". Только Стрыковский в имени другой сестры ошибся, что вместо брата ее сестрою назвал"[44].

У прижиттєвому виданні "Хроніки" М. Стрийковського ім'я Малка (без згадки про нього як Любчанина) повторено двічі з візуально незначною відмінністю написання: "Bowiem był w Nowogrodzie wielkim mieſzczánin ieden Kálufczá álbo Káluſczá Malec przezwizkiem/ Ten miał dwie Corce/ Dobrynę y Maluskę/ Maluska v Xiężny Holhy byłá w fraucimerze kluczniczą/ s ktorą miał Swantosław Włodymirzá"[45]. Історик вагався у написанні між 'f' та 'ſ' – так званим довгим 's' – не знаючи правильного варіанта звучання цього другого імени Малка Любчанина.

Вагання хроніста в написанні імени Малка були викликані не цілком зрозумілим прочитанням аналогічного тексту в стародруках "Записок про Московію" С. Герберштейна, звідки, очевидно, й перейняті ці відомості. Це запозичення виразно засвідчене ще й тим, що М. Стрийковський перейняв і помилкове трактування С. Герберштейном Добрині як доньки (!) Малка.

Процитую уривок про родину Малуші у новітньому російському перекладі: "Добрыня (Dobrina) и Малуша (Maluscha)

---

[43] *Татищев В.* История российская с самых древнейших времен. – Москва: Напечатано при Имп. Московском Университете, 1769. – Кн. 1, часть 2. – С. 556.

[44] *Татищев В.* История Российская: В 3 т. – Москва: ООО "Изд-во АСТ", 2003. – Т. 2. – С. 611, прим. 155.

[45] *Stryjkowski M.* Ktora przedtym nigdy swiata nie widziała Kronika polska, litewska, żmódzka y wszystkiey Rusi... – Krolewiec: V Gerzego Ostenbergerá, 1582. – S. 127.

были двумя дочерьми новгородского гражданина по имени Калуфча Малый (Calufcza Parvus, Caluwtza der khlain); Малуша будучи в услужении (in gynaecio) у Ольги, зачала от Святослава и родила Владимира"[46].

У різних виданнях твору С. Герберштейна імена Малка, Добрині та Малуші мають свої особливості:

Венеція, 1550: *"Piccolo Calufcza; Dobrina; Maluſcha"*[47].
Антверпен, 1557: *"Calufcza paruus; Dobrina; Maluſcha"*[48].
Відень: 1557: *"CALVWTZA der khlain; DOBRINA; MALVSCHA"*[49].
Базель, 1567: *"klein Caluffza; Dobrina; Maluſcha"*[50].
Базель, 1571: *"Calufcza paruus dictus; Dobrina; Maluſcha"*[51].
Венеція, 1574: *"Picciolo Calufcza; Dobrina; Maluſcha"*[52].
Франкфурт, 1600: *"Calufcza paruus; Dobrina; Maluſcha"*[53].

Таким чином, до аналізованих літописних свідчень про родину матері Володимира Святославовича Малуші західні автори додали принаймні ще два принципово важливі зауваження. Одне з них – його новгородське громадянство, спираючись на яке, В. Татіщев пізніше називав Малка знатним новгородським гостем. Друге – ще одне ім'я Малка, знане як Калуфча або Калусча.

Розповідь В. Татіщева про новгородського гостя "славянина Каплюшу Мальца Любчанина" є еклектичною й походить з різних, у тому числі й західних джерел. Натомість його відомо-

---

46 *Герберштейн С.* Записки о Московии / Пер. с нем. *А. И. Малеина* и *А. В. Назаренко*. Вступительная статья *А. Л. Хорошкевич*. Под ред. *В. Л. Янина*. – Москва: Изд-во МГУ, 1988. – С. 62.

47 [*Herberstein S.*] Comentari della Moscovia... – Venetia: Per Gioan Battista Pedrezzano, 1550. – F. 4.

48 [*Herberstein S.*] Rerum Moscoviticarum commentarij... – Antverpiæ: In ædibus Ioannis Steelſij. Typis Ioannis Latij, 1557. – F. 5–5 r.

49 [*Herberstein S.*] Moſcouia der Hauptſtat in Reiſſen... – Wien: Gedruckt durch Michael Zimmerman, 1557. – [S. 26].

50 [*Herberstein S.*] Moscoviter wunderbare Historien... – Basel: Gedruckt bey Niclaufz Brillinger erben und Marx Russinger, 1567. – F. V.

51 [*Herberstein S.*] Rervm Moscoviticarvm commentarij... – Basileæ: Ex officina Oporiniana, 1571. – P. 5.

52 [*Herberstein S.*] Comentari della Moscovia... // Delle navigationi et viaggi... – Venetia: Nella stamperia de Givnti, 1574. – V. 2. – F. 140 r.

53 [*Herberstein S.*] Rerum Moscoviticarvm commentarii // Rerum moscoviticarum auctores varii. – Francofurti: Apud hæredes Andreæ Wecheli, Claud. Marnium & Ioan. Aubrium, 1600. – F. 4.

сті про розподіл уділів між синами Святослава та відправлення Малуші до Будятиного села близькі до свідчення Ніконовського літопису. Історик не торкався питання, кому належав населений пункт, до якого Ольга відіслала Малушу, проте додав про спрямування згаданого в цитованих свідченнях гніву київської княгині саме на Малушу: "Тогда Новгородцы просили собѣ отъ Святослава для управленія единаго изъ его сыновъ, и Святославъ далъ имъ котораго хотятъ. И хотя они прилѣжно старѣйшихъ просили, но Ярополкъ и Олегъ отреклися. Единъ же отъ пословъ Новгородскихъ Добрыня, совѣтовалъ имъ просить малѣйшаго отъ дѣтей его Владимира, которой рожденъ отъ Малуши Ключницы Олгиной, дочери Малка Любженина и сестры Добрыниной. Родися же Владимиръ въ Будятинѣ селѣ близъ Плескова, за что Олга разгнѣвався на Малушу, сослала ея отъ себя. Новгородцы прїявъ тотъ совѣтъ за благо, просили Святослава, чтобъ имъ далъ Владимира, чему Святославъ сам радъ былъ, отдалъ имъ охотно, котораго Новгородцы приняли, и Владимиръ поѣхалъ съ Добрынею путемъ своимъ къ Новугороду"[54].

Отже, уривчасті свідчення про Малка Любчанина та його нащадків аж до Володимира Святославовича фігурують передовсім у найдавніших літописах. Їх доповнюють повідомлення про місце народження княжича з пізніших Ніконовського та Архангелогородського літописців та свідчення Герберштейна й похідних від нього текстів про Малка як Калуфчу чи Калусу Малого.

§ 4. Билинні персонажі родоводу Володимира Святославовича

До джерел, які висвітлюють родинну історію Малковичів, належать також билини (ста́рини). З уст північноросійських 'сказителів' були записані складні, багатосюжетні тексти з архаїзованою історичною атмосферою та побутовими ознаками, які засвідчують, що до кінця X ст. уже сформувалася багата епічна традиція, початки якої зародилися, ймовірно, ще при Олегові та Ігореві.

[54] *Татищев В.* История российская... – 1773. – Кн. 2. – С. 49.

Вивчення билин в історично-побутовому аспекті кількома поколіннями російських дослідників дає серйозні підстави розглядати їх як самобутнє історичне джерело. У працях Л. Майкова[55], В. Міллера[56], О. Маркова[57], Б. Рибакова[58], Р. Липець[59] тощо дані епосу послідовно зіставлялися з історичними реаліями та змальовували яскраву картину давньої руської доби у билинних образах, сюжетах, соціальних відносинах та культурно-побутових реаліях. Незважаючи на складність художньої форми, епічну ідеалізацію та гіперболізацію билин, елементи художньої специфіки й властивости жанру, а також – домисли виконавців, все ж вдається вичленувати з них історичні реалії оригінальної вартості.

У науковій літературі неодноразово ставилося питання про епічну основу літописів. Окрему працю цьому питанню присвятив М. Костомаров, який обґрунтовував закономірність використання літописцями усних свідчень за відсутности писемної традиції. На його думку, "За исключением немногого, что почерпнуто из письменных источников, все повествование о временах древних, включительно до смерти Владимира взято из народных преданий, сказаний, песен и пересказов в том виде, в каком эти древние времена отражались в них во второй половине XI-го и в начале XII-го века"[60]. Очевидно, що склад літописів значно складніший, ніж це могло видаватися дослідникам XIX ст., все ж – схожість літописних ситуацій, сюжетів та образів з епосом очевидна. Вивчення взаємодії обох джерел – літописів та фольклору –

[55] *Майков Л.* О былинах Владимирового цикла.

[56] *Миллер В.* Очерки Русской народной словесности. Былины. – Москва: Типография Высочайше утвержд. Т-ва И. Д. Сытина, 1897. – Т. I. – XIV с., 464 с.; Москва: [б. в.], 1910. – Т. II: Былины. – 416 с.; Москва; Ленинград: Государственное изд-во, [1918]. – Т. III: Былины и исторические песни / Ред. *Н. Васильев*. – 368 с.

[57] *Марков А.* Бытовые черты русских былин // Этнографическое обозрение / Под ред. *В. Ф. Миллера* и *Н. А. Янчука*. – Москва: Т-во скороп. А. А. Левенсон, 1903. – № 3. – С. 42–112; № 4. – С. 1–27.

[58] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – Москва: Изд-во АН СССР, 1963. – 361 с.

[59] *Липец Р. С.* Эпос и Древняя Русь. – Москва: Изд-во "Наука", 1969. – 302 с.

[60] *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. – С.-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 5, т. XIII. – С. 392.

дає важливі результати й у дослідженні конкретних, вузьких фактичних відповідностей персонажів билин та літописних оповідей.

Найвідомішим билинним героєм, що має стосунок до роду Малковичів, є богатир Добриня Нікітич. Його зв'язок з історичним прототипом – Добринею, сином Малка Любчанина, й братом Малуші, матері Володимира Святославовича, нині не піддається сумніву.

Сумніви, зокрема, викликало билинне по батькові Добрині, яке не узгоджується з літописним іменем його батька Малка. З цього приводу виникло кілька припущень. Так, О. Веселовський трактував билинне 'Нікітич' своєрідною звеличувальною характеристикою Добрині. На його думку, билинна назва може походити від гр. 'άνίκητος' – 'непереможний', подібно, як в одному з віршів про Феодора Тирона його матір названо Феодорисою та Микитишною. Ця билинна характеристика цілком логічна і в аспекті змієборства Добрині[61]. Натомість Ф. Буслаєв висловив думку, що використовуване в билинах по батькові 'Нікітич' могло трансформуватися з 'Низкинич'[62], під яким у формі 'Niszkina' та 'Nyszkina' в "Annales" Я. Длуґоша та інших пізніших наративах фігурує деревлянський князь Мал.

Проте Добриня відомий не лише як 'Нікітич', але й як 'Резанович'. Ім'я Добрині Резановича було таке авторитетне, що в деяких літописах XV–XVI ст. його разом з Олександром Поповичем вважали учасником Липицької битви 1216 р. та навіть героєм, який загинув на Калці в 1223 р.[63]

Відомості про богатиря Добриню Резановича фігурують також у "Сказании о киевских богатырях, како ходили во Царьград". Надавніший список цієї літературної пам'ятки датований

[61] *Веселовский А. Н.* Разыскания в области русских духовных стихов. – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1879. – Т. 1–2. – С. 159.

[62] *Буслаев Ф. И.* Критические и библиографические заметки // Журнал Министерства народного просвещения. – Санктпетербург: Печатня В. Головина, 1871. – Ч. CLIV. Четвертое десятилетие. – С. 225, прим. 2.

[63] Добрыня Никитич и Алеша Попович / АН СССР. Издание подг. *Ю. И. Смирнов* и *В. Г. Смолицкий*. – (Серия "Литературные памятники"). – Москва: "Наука", 1974. – С. 340–341.

1642 р.[64] Описані в ній події відбуваються у Києві, де на службі у князя Володимира перебувають Ілля Муромець, Добриня Нікітич та інші богатирі, перемога яких над царгородськими богатирями закінчується договором та поверненням полонених. Сюжет має історичний характер та вводить читача в період русько-візантійських стосунків. Називаючи Добриню звично по батькові, автори "Сказания" додали до його характеристики ще й 'Резанович': "Говорит Добрыня Резанович: "Постой ты, Никита Карачевец! Ходил во Царь град?"[65]; "Да говорит Добрыня Резанович: "...Ты, Никита, ходил в Царьград?"[66] У списках "Сказания" XVIII ст. 'Резанович' перетворюється на 'Рязанич' або зникає зовсім. Уже відверто з Рязанню пов'язує його билина "Добриня та змій" зі збірника Кірши Данилова, датованого 80-ми роками XVIII ст. На цій підставі Добриню Нікітича і вважають рязанським героєм[67].

У билинах також є згадки і про батька Добрині. Його образ, на думку О. Шахматова, відобразився у вигляді билинного Нікіти Залешанина (Заолешанина)[68], некиївського богатиря, якого ніхто не зміг упізнати у князівському теремі, за винятком Добрині Нікітича[69]. Походження прізвиська 'Залешанин' традиційно пов'язують

---

64 *Барсов Е. В.* Богатырское слово в списках начала XVII века (Приложение к 40 тому Записок Имп. АН). – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1881. – 27 с.

65 *Пушкарев Л. Н.* Новый список "Сказания о киевских богатырях" // Труды Отдела древнерусской литературы Ин-та русской литературы (далі ТОДРЛ.). – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. – Вып. IX. – С. 366.

66 *Малышев В. И.* Новый список "Сказания о киевских богатырях" // *Там же*. – 1955. – Вып. XI. – С. 388.

67 *Смирнов Ю. И.* Добрыня Рязанич // Народные культуры Русского Севера. Фольклорный энтитет этноса / Отв. ред. *В. М. Гацак*, *Н. В. Дранникова*. (Материалы российско-финского симпозиума. Архангельск, 20–21 ноября 2003 г.). – Архангельск: Поморский университет, 2004. – Вып. 2. – С. 65–85.

68 У прізвиську 'Заолешанин', під яким на банкеті у Володимира фігурував Ілля Муромець, І. Мицько вбачає вказівку на Прикарпатські володіння князя Олега з центром у Пліснеську та Олеську, назва якого трансформувалася з Олєжско/Олєско. Див. про це: *Мицько І.* Волинський Олеськ: етимологія назви та час заснування // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – (Матеріали наукової конференції "Любартівські читання". 30–31 березня 2012 року). – Луцьк: Видавництво "Терен", 2012. – С. 16–19.

69 *Шахматов А. А.* Разыскания... – С. 377–378.

зі Заліською (Ростово-Суздальською) землею[70]. З цією думкою не погодився А. Членов, який, пов'язуючи Залешанина з деревлянським Малом, уважав його прізвисько прямою вказівкою на заліснену Деревлянську землю, зауважуючи, крім того, що в деяких билинах Добриню прямо називано іменем 'детины Залешанина'[71].

Дослідники констатують і той факт, що, крім Рязані, в текстах билин несподівано з'являється згадка про походження батька Добрині Микити з Новотор-землі (діал. 'Новотор-жемле')[72]. Цю інформацію вчені трактують як пізнішу, привнесену[73], проте в ній добачають і результат свідомої заміни 'сказителями' виразу, який перестав бути зрозумілим. Так, на думку С. Горюнкова, за цим виразом може приховуватися первісна форма 'Новоторжанин', яка характеризує персонажа за місцем його проживання[74]. Відповідно, мовиться про Новий Торжок, розташований на півдні Деревської п'ятини Новгородської землі, первісно названий Коростенем. Як уважає С. Горюнков, у топоніміці Новгородщини легко спостерігається історична пам'ять, перенесена історичним Добринею "во времена его новгородского посадничества с южной родины на север"[75].

Таким чином, Новий Торжок є одним із численних родинних географічних орієнтирів Малковичів. Їх розмаїття та широка територіальна розпорошеність не можуть не дивувати так само, як і перелік історичних й епічних найменувань та прізвиськ представників цієї родини.

---

[70] Былины: Сборник / Вступ. ст., сост., подгот. текстов и примеч. *Б. Н. Путилова*. (Б-ка поэта. Большая серия). – Ленинград: Советский писатель, 1986. – С. 506.

[71] *Членов А. М.* По следам Добрыни. – Москва: Физкультура и спорт, 1986. – С. 23.

[72] Русская эпическая поэзия Сибири и Дальнего Востока / Издание подготовили *Ю. И. Смирнов* и *Т. С. Шенталинская*. Фотоиллюстрации *Б. В. Дмитриева*. Редакторы музыковедческого раздела *И. И. Земцовский*, *Э. Е. Алексеев*. – (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. – Т. 3). – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1991. – С. 74–79, № 13, 15–16.

[73] *Смирнов Ю. И.* Добрыня Рязанич. – С. 72.

[74] *Горюнков С.* Незнакомая Древняя Русь, или Как изучать язык былин. 2-е изд., испр. и доп. (Серия "Миф. Религия. Культура"). – Санкт-Петербург: Алтейя, 2010. – С. 43.

[75] *Там же*. – С. 44.

§ 5. Географічні орієнтири літописних та леґендарних повідомлень про родовід та місце народження Володимира Святославовича

Згадана географічна мозаїка, що складається з аналізу родинного іменослову Малковичів чи прямих вказівок джерел, потребує ретельного аналізу хоча б з огляду на те, що навіть літописне прізвисько батька Малуші та Добрині трактується не однозначно. Відомо щонайменше три наукові версії його походження, які випливають з прізвиська ‘Любчанин’, ‘Любечанин’ чи ‘Любутчанин’.

Серед таких географічних орієнтирів найвідоміший старовинний Любеч на Дніпрі. З цим градом пов’язував ім’я батька Малуші Д. Прозоровський. На його думку, Малко Любчанин (він же – деревлянський князь Мал) “по взятіи его въ плѣнъ, посланъ на житье въ Любечь (нынѣ селеніе въ 204 верстахъ отъ Кіева и въ 52 верстахъ отъ Чернигова), гдѣ и превратился въ Малка любечанина”[76]. Гіпотезу Д. Прозоровського підтримав А. Членов[77], який стверджував таке: “когда Мал попал в плен, ему обязательно должны были дать другое имя. И поскольку он не был покупной холоп, он мог быть назван Любечанином – по месту заключения”[78].

У контексті гіпотези Д. Прозоровського про зв’язок Малка з дніпровським Любечем слід також згадати припущення про спорідненість імени ‘Малък’ (що могло звучати як ‘Ма́лык’) із семітським словом ‘Malik’, що означає ‘цар’, ‘правитель’. На основі цього спостереження припускають, що Малък, можливо, є титулом “хазарского бека, обосновавшегося в русском Любече”[79]. Ця озвучена О. Карповим думка пом’якшено передає гіпотезу про юдейське коріння Володимира Святославовича, суть якої полягає у тому, що батьком Малуші був рабин із підхозарського колись

[76] *Прозоровский Д.* О родстве св. Владимира по матери // Записки Императорской Академии Наук. – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1864. – Т. 5, кн. 1. – С. 21.

[77] *Членов А. М.* Деревлянське походження князя Володимира // Український історичний журнал. – Київ: Вид-во “Наукова думка”, 1970. – № 9 (14). – С. 103–104.

[78] *Членов А. М.* По следам Добрыни. – С. 19.

[79] *Карпов А. Ю.* Владимир Святой. – С. 15, прим. *.

Пам’ятник Малуші та Володимиру у Любечі

Любеча на ім’я Малк. Начебто саме через це хреститель Руси фігурує у ПВЛ як ‘робичич’, що пропонують читати як ‘рабинич’ (рос. раввинич)[80]. Цей псевдоісторичний випад, метою якого була дискредитація руського християнства[81], відштовхувався від слушних у багатьох моментах думок Г. Бараца, який сюжетні лінії літопису порівнював із канвою старозавітних подій[82]. Саме Г. Барац, зважаючи на семітські мовні відповідники до слова ‘малкъ’ (потрактованого як ‘маликъ’ – князь), вперше висловив думку, “что дѣдъ Владиміра по матери, по имени неизвѣстный, былъ Любечскимъ княземъ”[83].

У прізвиську діда Володимира по матері ‘Любечанин’ добачають також якийсь зв’язок із першопоселенцем ‘Варязької пече-

[80] *Емельянов В. Н.* Десионизация. – Москва: Русская правда, 2002. – С. 9–10.

[81] *Шиженский Р. В.* Неоязыческий миф о князе Владимире // Вестник Бурятского государственного университета / Учредитель ФГБОУ ВПО “Бурятский государственный университет”. – Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 2009. – № 6а. – С. 250–256.

[82] *Барац Г. М.* О библейско-агадическом элементе в повестях и сказаниях начальной русской летописи // Україна (Киевская старина). – Київ: Друкарня Н. Т. Корчак-Новіцького, 1907. – Т. II, кн. 1: апріль. – С. 41–60; Т. II, кн. 3: іюнь. – С. 314–346; *его же*. Библейско-агадические параллели к летописным сказаниям о Владимире Святом. – Киев: Типография 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1908. – II с., IV с., 132 с.

[83] *Барац Г. М.* О библейско-агадическом элементе... – Т. II, кн. 3: іюнь. – С. 330.

ри', "именем мирским от града Любеча", який до преподобного Антонія Печерського також відвідував 'Святу гору' і якого пізніші переписувачі начебто об'єднали з Антонієм в одну особу. У цьому контексті пропонують розглянути особу преподобного Іллі Муромця, який "вселися в пещеру прежде Антония в Киеве, идеже доныне нетленен пребывает"[84].

Походження Малка пов'язували також із го́родом Лібіце в Чехії та німецьким Любеком. Можливість чеського походження Малка Любчанина припускав І. Мицько. За його гіпотезою, Малък Любєчанинъ потрапив у Русь на початку 60-х років X ст. у супроводі місії єпископа Адальберта, який прибув до Києва на прохання княгині Ольги. Маршрут Адальберта пролягав через чеський го́род Лібіце (Liubuz, Lubik, Liubycz, Lubic), звідки (чи з го́рода Маліна) і міг походити батько Малуші. Після невдалого завершення місії Адальберта Малуша та Добриня могли залишитися при княгині Ользі[85]. Про чеське походження Добрині та Малуші писав також А. Членов. Ототожнюючи Малка Любчанина з деревлянським князем Малом, дослідник припускав його одруження із чеською принцесою[86].

Про ймовірність того, що Малко Любчанин був купцем із балтійського Любека, писала Т. Бернштам[87]. Вона привернула увагу до повідомлення В. Татіщева про існування давнього новгородського герба із зображенням голови вола – "подобному мекленбургскому". Цей символ начебто належав слов'янам, що переселилися до Новгорода з околиць Любека. На підтвердження вірогідних зв'язків, як уважає Т. Бернштам, В. Татіщев і називав знатних новгородських Любчан: "въ Новѣ городѣ знатныя фамилїи Любчанъ находились, какъ о матери Владимира І. Сказано,

---

84 *Горюнков С.* Незнакомая Древняя Русь… – С. 151–153.

85 *Мицько І.* Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть // П'яті "Ольжині читання". Пліснеськ. 7 травня 2010 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів; Броди: Просвіта, 2011. – С. 68.

86 *Членов А. М.* По следам Добрыни. – С. 31–32.

87 *Бернштам Т. А.* "Слово" об оппозиции Перун–Велес/Волос и скотьих богах Руси // Полярность в культуре / РАН, Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом). Сост. *В. Е. Багно*, *Т. А. Новичкова*. (Канун: альм. / Под общ. ред. *Д. С. Лихачева*; Вып. 2). – Санкт-Петербург: Альм. "Канун", 1996. – С. 108.

Пам’ятник Малуші та Володимиру у Коростені

то была дочь Малки Любчанина; въ Новѣ жъ градѣ улица бискупля, которое имя не отьинуда, какъ изъ Вандалїи принесено, но сїе видимо, что уже въ Христїствѣ учинилось, когда въ Любекѣ Епископы были, и ихъ подданые въ Новъ градъ песелились. Ректор Апицъ во утвержденїе сего приводитъ, яко бы Новгородцы древле гербъ имѣли воловью голову, какъ и Мекленбургскїй, токмо я сего нигдѣ не нахожу, токмо что идола Мокоса имѣли съ воловьею главою”[88].

Таким чином, літописне прізвисько Любчанин може пов’язувати Малка як із Любечем на Дніпрі, так і з чеським го́родом Лібіце чи балтійським Любеком. Арґументація гіпотези про походження прізвиська Малка від дніпровського Любеча впирається в проблему археологічного підтвердження раннього датування цього го́рода, згаданого вперше в ПВЛ під 882 р. Хоча на території “окольного го́рода” археологи дослідили житла і будівлі IX–XIII ст., система його укріплень датується щойно кін-

[88] *Татищев В.* История российская... – 1769. – Кн. 1, часть 2. – С. 489–490.

цем X ст.[89] Ця обставина дає підстави сумніватися в літописному датуванні початків цього го́рода, як укріпленого центру. До дого ж, порівнюючи реконструкцію Любецького дитинця, датованого Б. Рибаковим кінцем XI – XII ст., з даними інвентарного опису Любецького замку 1606 р. та плану 1749 р., В. Вечерський дійшов висновку, що виявлені споруди насправді слід датувати XVI – початком XVIII ст.[90]

Як місце проживання Малка, дніпровський Любеч має альтернативи і в межах Руси. Звертаючи увагу на особливості написання імени батька Малуші та Добрині у Архангелогородському літописці, О. Шахматов зазначив, що "замена Любечанина Любутчанином стоит в какой-то связи с приписываемым былинами Добрыне происхождением из Рязани. Любутск – приокский город"[91]. Билинна практика називати Добриню Резаничем/Рязаничем, на яку наклалася і пізньолітописна традиція, виглядає достатньо вагомою і її важко ігнорувати. Нагадаємо також про можливий зв'язок імени Микити/Нікіти Залешанина зі Заліссям, трактованим як Ростово-Суздальщина, або ж Деревлянська земля.

Серед географічних орієнтирів родинної топонімії Малковичів згадувана й 'Новотор-земля', ототожнювана з Новим Торжком (давнім Коростенем), розташованим у Новгородській землі. Проте цей давній Коростень спрямовує вектор географічних орієнтирів знову в Деревлянську землю – до літописного Іскоростеня.

У переліку місцевостей та населених пунктів є й сам Новгород, адже Малко Любчанин, відомий західним хроністам як 'Калуфча/Калусча Малий' ('Kálufczá/Káluſczá Malec'), є й новгородським громадянином (міщанином). Новгородським знатним 'гостем' Каплюшкою Мальцем називає його В. Татіщев.

---

89 *Коваленко В. П.* Любеч давній // Енциклопедія історії України / НАН України. Ін-т історії України. Редколегія: *В. А. Смолій* (голова) та ін. – Київ: Вид-во "Наукова думка", 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 377. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lyubech_smt

90 *Вортман Д. Я.* Любецький замок // *Там само*. – С. 375. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lyubetsky_zamok

91 *Шахматов А. А.* Разыскания... – С. 377, прим. 1.

Наведений у яскравих прикладах різнобій можливих варіантів географічної локалізації місцевости, звідки можуть походити Малковичі, дає ґрунт для роздумів щодо їх правдоподібности. У всякому разі, перед дослідниками цієї проблеми постає важливе завдання – узгодити ці свідчення через пошук якоїсь об'єднувальної логіки. І тут не можна нехтувати навіть найдрібнішими, на перший погляд, подробицями.

Звісно, не можна оминути й ключового питання пропонованого дослідження – локалізації місця народження Володимира Святославовича, відомого як Будятине село (Будутина весь, Будотине село), спроби розв'язання якого мають давню історію й доволі розлогу бібліографію.

Розділ 2

ВІДОМІ ВАРІАНТИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА[92]

[92] *Диба Ю.* Літописне Будятино... – С. 23–28; *його ж.* Історично-географічний контекст... – С. 37–70.

§ 1. В. Татіщев про псковську батьківщину Володимира Святославовича та житійна версія народження св. Ольги

Найвідомішою на сьогодні є псковська версія народження Володимира Святославовича. Чи не вперше її озвучив В. Татіщев: "О лѣтахъ и рожденїи Владимира точно нигдѣ не показано, но понеже въ 970· году сказуетѣ, что родился въ селѣ Будятинѣ близъ Плескова, гдѣ Ольга и мать Владимирова Малуша были, въ 947· году, когда и Плесковъ построенъ, и потому Владимиръ жилъ 67. лѣтъ"[93].

У цій короткій сентенції В. Татіщев пов'язав літописну розповідь про народження Володимира з кількома розділеними в часі історичними подіями та фактами. Найперше він відштовхувався від звістки про походження Ольги з-під Плєскова, відомої з літописної статті 903 р. про одруження Ігоря: "Ігореви възрастъшю· и хожаше по Ѡлзѣ и слу^{ш}ше єго. и прививедоша єму жену ѿ Плескова. именемь Ѡльгу"[94]. Рання житійна традиція, початки якої сягають XIII–XIV ст., також пов'язує походження Ольги з ближче не окресленим Плєсковим, декларуючи, що "блаженая Олга родомь бе пльсковитина"[95].

---

[93] *Татищев В.* История российская... – 1773. – Кн. 2. – С. 416, прим. 210.

[94] Ипатьевская летопись. – Стлб. 20–21.

[95] Русская редакция Проложного жития княгини Ольги // *Карпов А.* Княгиня Ольга. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр. Вып. 1172). – Москва: Молодая гвардия, 2009. – С. 352.

Згодом житійні звістки набули виразного північноросійського патріотичного забарвлення і в XVI ст. стали стійким переконанням, що княгиня Ольга була уродженкою Псковської землі[96]. Саме на цій підставі історик пов'язав повідомлення про народження Володимира Святославовича з літописною звісткою про мандрівку Ольги до Новгорода 947 р. та згадкою про Псков, де начебто під час подорожі княгиня залишила свої сани.

В. Татіщев спирався на переконання, що під Псковом, у приватній маєтності княгині, мала б розташовуватися й та місцевість, куди київська володарка відіслала Малушу. Поєднавши в одну подію адміністративну поїздку Ольги 947 р. з відправленням із Києва вагітної Малуші, історик локалізував Будятине село під Псковом та датував народження Володимира лише шістьма роками пізніше (!) від літописної дати народження його батька Святослава. Під 942 р. у "Родословии государей русских" В. Татіщев повідомив про народження Святослава, а всього кількома рядками нижче, під 948 р., фігурує звістка про народження його сина Володимира Святославовича: "Владимиръ Василіїй I. сынъ Святославль и Малуши, родился 948"[97]. Оскільки під час згаданої подорожі 947 р. на Псковщину Малуша була ще вагітною, то й народження Володимира історик переніс на наступний рік.

Версія перебігу подій, пов'язаних із народженням Володимира Святославовича у викладі В. Татіщева, спиралася на тогочасну джерельну базу. Щойно наприкінці XIX ст. виникла болгарська версія родоводу княгині Ольги, що базується на свідченні "Краткого/Нового Владимирского летописца" (Рукоп. отдел ГИМ, Уваровское собр., № 206, лл. 263 об. – 271.) другої половини XV ст., яке ввів у науковий обіг архимандрит Леонід (Кавелін)[98]. Цей

[96] *Ричка В.* Княгиня Ольга. – (Серія "Особистість і доба"). – Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 2004. – С. 48–65; *Карпов А.* Княгиня Ольга. – С. 15–24, 330–363.

[97] *Татищев В.* История российская... – 1769. – Кн. 1, часть 2. – С. 557.

[98] *Архимандрит Леонид [Кавелин Л. А.].* Откуда родом была св. великая княгиня русская Ольга? // Русская старина. Ежемесячное историческое издание *М. И. Семевского*. – С.-Петербург: Типография В. С. Балашова, 1888. – Т. 59: июль–август–сентябрь. – № 7. – С. 215–224.

неодноразово публікований текст[99] повідомляє, що Олег "Игоря же жени въ Болгарех, поят за него княжну именем Олгу, и бысть мудра вельми"[100]. Активну підтримку ця точка зору знайшла у болгарській історіографії. Її обґрунтовували С. Чилінгіров[101] та Т. Сабев[102]. У новітніх дослідженнях походження княгині Ольги розглядається вже в ширшому контексті[103]. Так, за дослідженнями І. Мицька, літописний Плєсков слід ототожнювати з прикарпатським Пліснеським городищем, про що свідчить низка місцевих переказів та леґенд, пов'язаних із княгинею Ольгою[104].

Задовго до появи публікації архимандрита Леоніда (Кавеліна) саме псковська версія походження княгині Ольги набула статусу офіційної у церковних колах та російській історичній науці, а завдяки авторитету В. Татіщева як автора першої фундаментальної праці з історії Росії суттєво вплинула на дослідження питання про місце народження Володимира Святославовича. Від середини XVIII ст. і дотепер в історичній та краєзнавчій літературі панує думка про народження Хрестителя Руси під Псковом.

---

99 *Тихомиров М. Н.* Малоизвестные летописные памятники // Исторический архив / АН СССР. Ин-т истории. Ред. *Б. Д. Греков*. – Москва: Изд-во АН СССР, 1951. – Т. VII. – С. 207–211; *его же.* Русское летописание / АН СССР. Отделение истории. Археографическая комиссия. Архив АН СССР. Отв. ред. *С. О. Шмидт*. – Москва: Изд-во "Наука", 1979. – С. 183–186; *Павлова Р.* Нов Владимирски летописец // Език и литература. Списание за българска и славянска филология / Орган на дружеството на филолозите българисе. – София, 1980. – № 5. – С. 8–11; Новий список "Літописця" віднайдено в Большаковському рукописі (РГБ, Собрание Т. Ф. Большакова, № 333). Див.: *Конявская Е. Л.* Ранняя русская история в новгородской Большаковской летописи XVI века // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва: Изд-во "Индрик", 2005. – № 4 (22). – С. 15–16.

100 *Тихомиров М. Н.* Русское летописание. – С. 185.

101 *Чилингиров С. Х.* Какво е дал българинът на другите народи. – Перник: ИК "Колинс-5", 1991. – 111 с.

102 *Сабев Т.* Болгарский вклад в церковно-культурный расцвет Киевской Руси // Тысячелетие крещения Руси. Материалы международной церковно-исторической конференции. Киев, 21–28 июля 1986 года. – Москва: Изд-во Московской Патриархии, 1988. – С. 70–78.

103 *Малишевський І.* Походження руської великої княгині Ольги Святої // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2007. – Вип. 67–68: Хрестителі землі Руської. – С. 151–202.

104 *Мицько І.* Пліснеськ – ба́тьківщина княгині Ольги // Конференція "Ольжині читання". Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2006. – С. 61–81; *його ж.* Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі "Ольжині читання". Пліснеськ–Львів. 14–15 червня 2007 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2007. – С. 18–34; *його ж.* До історії поширення в Європі переказів про княгиню Ольгу // П'яті "Ольжині читання". Пліснеськ. 7 травня 2010 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів; Броди: Просвіта, 2011. – С. 3–12.

§ 2. Псковська краєзнавча версія народження Володимира Святославовича

Вже наприкінці XVIII ст. доказова база В. Татіщева, висловлена ним на підтвердження псковської локалізації Будятиного села, стала наріжним каменем у працях, присвячених Пскову та Псковській землі. Так, М. Ільїнський, услід за авторитетною думкою В. Татіщева, без додаткових пояснень стверджував: "Родися же Владимир в Будятине селе близ Плескова, за что Ольга разгневася на Малушу, сослала ея от себя"[105].

Конкретні припсковські географічні орієнтири вперше з'являються у праці архиєпископа Євгенія (Євфимія Болховітінова): "на правом берегу устья реки Кеби, впадающей в реку Череху, есть другое урочище известное под именем Буденик или Будник. Издревле предание гласит, что там была отчизна Ольгина и родина Вел. Князя Владимира Святославича, внука Ольгина, в Летописях именуемая Будятино село"[106].

Цим "преданием", що начебто віддавна пов'язує урочище Буденик/Будник із літописним селом Будятиним, є, як можна здогадуватися, винятково літописні свідчення. У цьому переконує цитата зі "Сокращенной псковской летописи", яку уклав митрополит, вміщеної у четвертій частині "Истории княжества Псковского" під 948 р.: "Рожение Великого Князя Владимира Святославича близ Пскова в селе Будутине, которое может быть тоже, что Выбутское, или Буденик"[107].

До того ж архиєпископ вагався між двома топонімами. Крім Буденика (Будника), ймовірним місцем народження князя він назвав також село Вибутське (рос. Выбутское, у народі зване Лібутське (рос. Либутское) – sic!), таким чином узгоджуючи своє припущення із пізньою і явно тенденційною псковською житійною версією народження княгині Ольги: "Святаа и блаженна княгиня

---

[105] *Ильинский Н.* Историческое описание города Пскова и его древних пригородов с самого их основания. – Санктпетербург: Печатано в типографии Б. Л. Гека, 1790. – Ч. 1. – С. 18.

[106] *Болховитинов Е.* История княжества Псковскаго. – Киев: В Типографии Киево-Печерской Лавры, 1831. – Ч. I. – С. 10, прим. *.

[107] *Там же.* – Ч. IV. – С. 1–2.

Олга рускаа родися в Плесковской стране, в веси, зовомыа Выбуто”[108]. Згадка про Вибути як місце народження Ольги вперше фігурує в цитованому Житії княгині Ольги, створеному близько 1553 р. псковським книжником Василієм-Варлаамом[109]. Як місце народження княгині Ольги ‘Вибуто’ згадане також у скороченій редакції псковського Житія княгині Ольги, а у версії ‘весь Выбутская’ – в “Степенній книзі”.

Немає нових істотних аргументів на користь припсковського розташування Будятиного села і в сучасних працях прихильників цієї версії. Біографії святого Володимира від народження до захоплення Києва присвятила розділ у своїй монографії Н. Мілютенко[110]. Проте про локалізацію місця народження князя дослідниця пише коротко і некритично: “В поздних житиях св. Ольги и в Никоновской летописи под 6478 (970) г. говорилось, что она (Ольга. – ***Ю. Д.***) рассердилась и выслала Малушу в свою весь Будитино под Псковом (ныне деревня Будник), где и родился Владимир. [...] Предание о том, что св. Владимир родился в Ольгином селе, могло существовать в Пскове с древнейших времен”[111]. Уже відзначено, що Ольжині житійні оповіді жодних вказівок про місце народження Володимира Святославовича не зберегли, а ототожнення Будятиного села з урочищем Будник чи селом Вибутським (у різночитаннях також – Лібутським чи Вибуто), де, за пізніми житіями, народилася княгиня Ольга, базується винятково на припущенні В. Татіщева й патріотичних переконаннях М. Ільїнського та архиєпископа Євгенія, розвинутих у псковській краєзнавчій літературі XIX–XX ст. Не обтяжуючись аналізом доказової бази цитованого твердження, дослідниця відіслала читача до монографії А. Александрова, присвяченої побутуванню леґенд про княгиню Ольгу на Псковщині. У третьому розділі, що має

[108] Цит. за виданням: *Карпов А.* Княгиня Ольга. – Прилож. 5. – С. 357.

[109] *Карпов А. Ю.* Житие княгини Ольги в редакции псковского книжника Василия (в иночестве Варлаама) // Очерки феодальной России / Под ред. *С. Н. Кистерева*. – Москва: Эдиториал УРСС, 2003. – Вып. 7. – С. 66–88.

[110] *Милютенко Н. И.* Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники. – (Серия “Библиотека христианской мысли. Исследования”). – Санкт-Петербург: “Изд-во Олега Абышко”, 2008. – С. 107–136.

[111] *Там же*. – С. 113.

назву “На родине княгини Ольги: Будник, Плаксино, Виделибье”, дослідник проаналізував краєзнавчу традицію ототожнення Будятиного села з припсковським Будником[112]. Цитуючи свідчення Ніконовського літопису, він слушно зауважив, що місцеві псковські краєзнавці та історики літописну звістку про народження Володимира в Будятиній весі пов’язують (услід за М. Ільїнським) з Будником, “часто уже ни на кого не ссылаясь”[113].

Популяризуючи псковську версію, до вже відомої арґументації на кшталт того, що, найвірогідніше, Ольга відіслала ключницю Малушу на Псковщину саме у свої родинні припсковські володіння, А. Александров долучив, тільки не цілком вдалу, спробу побудувати етимологічний ланцюжок назв, здатних пов’язувати Будятине село з урочищем Будник (Буденик): Будутина весь/Будетине село → Будятник → Буденик → Будник. На його думку, трансформація первісного найменування населеного пункту, похідного від присвійної форми імени Будимир/Будята, могла відбутися під впливом місцевої назви – “будник” – сарафана, призначеного на будні дні (!)[114]. Про народження Володимира Святославовича “не в Киеве, а в сельце (“веси”), принадлежавшем его бабке”, писав також О. Карпов[115]. Однак, зосередившись на визначенні дати народження, він утримався від конкретних вказівок щодо ідентифікації місця, обмежившись констатацією того, що Ольга вислала Малушу “в некое село Будутину весь”[116].

Псковська локалізація Будятиного села фігурує і в припущенні дослідника руської писемности, бібліографа В. Анастасевича, висловленому стосовно загадкових Дудуток – географічної назви, яку вжито в “Слові о полку Ігоревім” у фразі про Всеслава полоцького: “скочи влъкомъ до Немиги съ Дудутокъ”. У листі до митрополита Євгенія від 1 грудня 1814 р. В. Анастасевич припустив, що Дудутки – це “Будутина весь, или, вероятно, Будутки, где

[112] *Александров А. А*. Во времена княгини Ольги. Легенды и были о княгине Ольге в Псковской земле. – Псков: ООО фирма “Псковское возрождение”, 2001. – С. 81–95.

[113] *Там же*. – С. 82.

[114] *Там же*. – С. 91.

[115] *Карпов А*. Владимир Святой. – С. 13, 365–366, прим. 1–3.

[116] *Там же*. – С. 12.

родился Владимир от Малки, которую Ольга сослала туда в гневе, как сказано в Никоновском списке, оно должно быть близ Пскова, откуда Ольга”[117].

§ 3. Київська версія локалізації Будятиного села

У середині XIX ст. у псковських краєзнавчих колах уперше прозвучала і київська версія розташування літописного Будятина. Очевидно, не маючи певности щодо достовірности псковської локалізації, ієромонах Йосиф (Баженов) назвав Будутино київським заміським селом: “В Никоновской летописи есть такого рода свидительство: “Умираючи (Кн. Ольга) даде село свое Будутино Святой Богородице” (стр. 54 по изд. 1767 г.). Почему так называлось загородное Киевское село Кн. Ольги? Не для напоминания ли о Псковском селе Выбутине, которое в Степенной книге представляется Ее родиною?”[118]

Згодом про околиці Києва як місце розташування весі Будутине писав і М. Толстой. Правда, на його думку, припсковське Будятине, переінакшене в Будник, було місцем народження Володимира, а прикиївське Будутине княгиня Ольга передала церкві Богородиці: “на правом берегу реки Кебь, при самом впадении ее в реку Череху, есть место называемое Буденик или Будник. Там некогда, по преданию, живала Св. Ольга и родился в селе Будятине внук ее Св. Равноапостольный князь Владимир. [...] Под Киевом у княгини Ольги было загородное село Будутино, которое она при кончине завещала Богородицкой церкви. [...] Небыло ли оно так названо в память родины?”[119] З Київщиною пов’язував Будутину весь і М. Барсов. Історик навів також низку співзвучних назв населених пунктів, які можна було б ототожнити з місцем народ-

[117] *Прийма Ф. Я*. “Слово о полку Игореве” в научной и художественной мысли первой трети XIX века // “Слово о полку Игореве. Сборник исследований и статей” / Под ред. члена-корр. АН СССР *В. П. Адриановой-Перетц*. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 298.

[118] *Иосиф* [*Баженов И. Г.*] Историческая достоверность сказания Степенной книги о первоначальной святыни города Пскова. – Санктпетербург: В типографии Королева и К°, 1858. – С. 6.

[119] *Толстой М. В*. Святыни и древности Пскова. – Москва: В университетской типографии, 1861. – (Русские святыни и древности. – Ч. II: Псков). – 184 с. Цит. за: *Александров А. А*. Во времена... – С. 83–84.

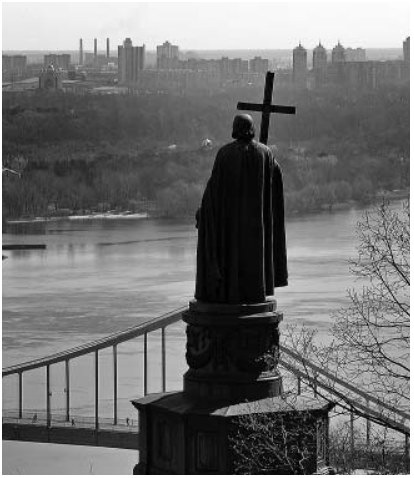

Пам'ятник св. Володимиру у Києві

женння Володимира: "Теперь есть село Будище в Полтавской губ. на р. Ворскле. В Киевской губ. есть подобноименные селенья: Будыщи Лисяньи и Бужанка в Звенигородском уезде на р. Гнилой Тыкичь, Бужин (Чигиринского уезда)"[120].

Гіпотезу про розташування Будятина на Київщині розвинув Ігор Мицько. На його погляд, княгиня Ольга не могла записати київському храму Богородиці малоприбуткові ґрунти на околиці держави. Назва маєтності, наданої київській церкві Богородиці, видозмінилася й пізніше була відома як 'Забудецька земля'. Саме під такою назвою її згадано в підробленій від імени князя Романа Мстиславовича грамоті 1240 р. Церква згодом перестала існувати, і хтось із київських володарів передав її ґрунти Богородичному храмові Києво-Печерської лаври. Легітимізувати це надання мала зазначена підроблена грамота[121].

[120] *Барсов Н.* Материалы для историко-географического словаря России. – Вилна: В типографии А. Сыркина, 1865. – Т. 1: Географический словарь Русской земли. – С. 15.

[121] *Мицько І.* Пліснеськ... – С. 65–66. У контексті етимологічного зв'язку Будятиного села з іменем Будимир нагадаю, що серед предків княгині Ольги І. Мицько називає князя Будимира, ототожнюючи його зі згаданим Аль-Марвазі володарем русів на ім'я Буладмир. Див.: *Його ж.* Родовід княгині... – С. 18–20, 24–26

§ 4. Гомельська версія локалізації Будятиного села

Перелік відомих варіантів локалізації літописного Будятиного села буде неповним, якщо не згадати публікації під назвою "Владимир Красно Солнышко рожден в Гомеле?", відомої мені з Інтернет-видання російського тижневика "Брянский регион" від 26 січня 2011 р. Анонімні автори цієї статті припускають, що князь Володимир народився у с. Будатині (бр. Будацін) – передмісті Гомеля (літописний Гомей).

Підставою для цього припущення є поблизьке розташування Любеча, де начебто жив Малко, до Гомеля, який, відтак, міг бути відданий Добрині і Малуші. Своєю чергою літописний Гомей вони трактують як Ольгомей – володіння Ольги: "Возможно, здесь, в Будатине, по аналогии с другими древнерусскими городами была загородная резиденция гомельских князей со всеми необходимыми сооружениями, в том числе церковью. [...] Поскольку Любеч, где жил князь Малк находился рядом с Гомелем (летописным Гомеем), он мог быть отдан его сыну Добрыне и дочери Малуше"[122].

Проте дуже сумнівною є рання метрика цього населеного пункту. Його не знайти в топонімічних покажчиках збірників документів давньої Руси та періоду Великого князівства Литовського, не згадується він й у такому авторитетному виданні, як "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego". Цього топоніма немає також у географічному вказівнику-коментарі "Поселения Гомельской земли в XV – первой половине XVI века"[123]. Очевидно, це поселення заснували на колишніх поміщицьких землях переселенці з навколишніх сіл щойно в 20-х роках XX ст., як стверджують автори гасла "Будатин (Гомельский район)" в популярній

[122] Владимир Красно Солнышко рожден в Гомеле? // Брянский регион. – 26.01.2011. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://bregion.ru/?p=4813

[123] *Темушев В. Н.* Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI века. Территориальные трансформации в пограничном регионе / Национальная академия наук Беларуси. Ин-т истории. – (Историко-географические исследования. – Т. 32). – Москва: Квадрига, 2009. – С. 163–177.

Інтернет-енциклопедії[124], покликаючись на свідчення недоступного мені багатотомного видання "Гарады і вёскі Беларусі"[125].

§ 5. Деревлянська версія походження Малка Любчанина і волинська географія деревлянських подій у Я. Длуґоша

Якщо гомельська локалізація Будятиного села є своєрідною версією-одноденкою, що недовго проіснувала на інтернетній сторінці та в подальшому не була, як мені відомо, викладеною у науковій публікації з відповідним науковим апаратом, то деревлянська гіпотеза Д. Прозоровського, який ототожнив Малка Любчанина з князем Малом[126], декларуючи таким чином деревлянське походження Володимира Святославовича по материнській лінії, вимагає прискіпливішого аналізу.

Гіпотезу Д. Прозоровського з часом призабули, а відродив її[127] і розвинув у наш час А. Членов[128]. Її вже згадувано в контексті аналізу зв'язку літописного прізвиська Малка Любчанина з дніпровським Любечем, який дав підстави, аби вважати його полоненим деревлянським князем Малом, відправленим після підкорення Деревлянської землі у любецьке заслання. Це припущення, яке не має жодного документального підтвердження, заступило собою реальне літописне повідомлення про народження Володимира в Будятиному селі, котре прихильники любецької гіпотези уникають, акцентуючи увагу на деревлянському походженні Володимира.

Деревлянська версія походження батька Малуші та Добрині згадувалася також у контексті зв'язку деревлянського Мала з батьком билинного Добрині Микитича – Микитою Залешанином,

---

124 Будатин (Гомельский район). – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http: // http://ru.wikipedia.org/wiki/Будатин_(Гомельский район).

125 Гарады і вёскі Беларусі: Энцыклапедыя. – Мінск: БелЭн, 2004. – Т. 1, кн. 1: Гомельская вобласць / *С. В. Марцэлеў*; Рэдкалегія: *Г. П. Пашкоў* (галоўны рэдактар) і ін. – 632 с.

126 *Прозоровский Д.* О родстве св. Владимира... – С. 17–26.

127 *Членов А. М. Древлянське походження* князя... – С. 102–104.

128 *Членов А. М.* По следам Добрыни. – С. 83.

Облога Коростеня київським військом.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 30 зв. БАН

прізвисько якого О. Шахматов, а за ним і А. Членов, пов'язували з лісовим краєм – Деревлянською землею. Гіпотеза Д. Прозоровського досі пропагується[129].

Водночас слід відзначити, що автор ПВЛ послідовно відрізняв батька Добрині та Малуші Малка від деревлянського князя Мала й не давав жодних підстав, аби ототожнювати цих історичних персонажів. Гіпотеза про деревлянське походження князя Володимира є своєрідною історичною фантасмагорією, яка поступово набуваючи певности й наповнюючись яскравими деталями та емоціями, накладалася на сюжетну лінію Д. Прозоровського. Сюжет про перетворення деревлянського Мала на Малка Любчанина не має нічого спільного з відомою джерельною базою. Ця 'belles lettres' руської історії спирається лише на позірну, хоч не буквальну схожість імен Мала деревлянського та Малка Любчанина.

Відзначену прогалину в джерельному підґрунті деревлянської гіпотези намагався заповнити О. Шахматов, який Малка Любчанина та Мала деревлянського також уважав однією історичною особою. Обґрунтовуючи тотожність обох літописних персонажів, дослідник залучив до власної арґументації ім'я 'Нискиня/Миски-

[129] *Лисовой Н. Н.* Владимир Креститель // Наш современник. Журнал писателей России / Союз писателей России. – Москва, 1991. – № 10. – С. 170. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://lell33.ucoz.ru/El_Books/Vladimir_Krestiteli.pdf

Пам'ятник княгині Ользі у Коростені

ня', під яким у Я. Длуґоша фіґурує деревлянський князь Мал. Нагадаю тут думку Ф. Буслаєва, який припускав, що ім'я 'Niszkina/Nyszkina' трансформувалося в по батькові 'Нікітич' билинного Добрині.

Спираючись на варіант написання імени 'Miskina/Myszkina', О. Шахматов ототожнив Мала/Малка ще й з Мстишою Свенельдичем – сином воєводи Свенельда. Таким чином, шляхом надскладних гіпотетичних побудов О. Шахматова воєвода Свенельд ставав батьком Мала/Малка/Мстиши (Люта) Свенельдича – вбивці князя Ігоря. На цій підставі дослідник ствердив, що справжнім по батькові Добрині було саме 'Мистинич/Мистишич', природно замінене в билинах на 'Микитич/Нікітич'[130].

Як уважає С. Горюнков, князь Ігор віддав Свенельду деревлянську данину, а той своєю чергою скріпив свої права на неї шлюбом із деревлянською княжною з династії Малів. Таким чином, його сина слід уважати спадковим деревлянським князем,

[130] *Шахматов А. А.* Разыскания... – С. 374, 377.

Пам’ятник князю Малу в Коростені

що, на думку С. Горюнкова, знімає всі суперечності між реконструкціями Прозоровського та Шахматова[131]. Але й цей новітній штрих до гіпотези про деревлянське походження діда по матері Володимира Святославовича не має жодного опертя на джерела. Крім того, як уже неодноразово відзначали критики аргументації О. Шахматова, форма імени ‘Miskina/Myszkina’, якій він надав перевагу, насправді вторинна. В автографі та ближчих до нього списках “Annales” Я. Длугоша трикратно фігурує “dux Drewlyanorum Niszkina”[132]. Цю форму застосовували й пізніші історики XVI–XVII ст., які черпали свої відомості з праці польського історика[133].

[131] *Горюнков С. В.* О происхождении св. кн. Владимира по материнской линии // Известия Русского генеалогического общества. – Санкт-Петербург, 1995. – Вып. 3. – С. 93–95.

[132] *Poppe A.* Sweneld – ojciec Mściszy czy Sweneld – ojciec zemsty? (Ze studiów nad najstarszym liatopisarstwem ruskim. – Cz. 1) // Studia źródłoznawcze. – Warszawa; Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971. – T. XVI. – S. 89–90; *Поппэ А. В.* Родословная Мстиши Свенельдича // Летописи и хроники. 1973. Сборник статей / Посвящен памяти *А. Н. Насонова*. – Москва: Изд-во “Наука”, 1974. – С. 72.

[133] *Соловьев А. В.* Был ли Владимир Святой правнуком Свенельда? // Записки Русского Научного ин-та в Белграде. – Белград: Тип. “Светлост”, 1941. – Вып. 16–17. – С. 58–59.

Длуґошева звістка про деревлянського Мала як ‘Низкиню’ була підхоплена в пізніших периферійних літописах, що зазнали впливу польських хронік. Підбірку таких споріднених свідчень проаналізував Ф. Буслаєв[134]. Він, зокрема, нагадував повідомлення Густинського літопису, у якому деревляни сватали Ольгу “за своего князя Нискина”[135], й відзначив, що в Йоакимівському літописі до Ольги сватався уже “Князь древлянскїй Малъ сынъ Нискининъ”[136]. Дослідник також цитував “Хроніку Словено-руську”, автор якої прямо ототожнював Мала (названого також Малдітом) із Низкинею: “Деревяне зъ княжатемъ своимъ Малдѣдомъ альбо Низкинею названымъ, почалы мыслити, щобы мѣли чинити, когда рѣшились убійствомъ освободиться отъ хищности Игоря. Потомъ пришли къ Олгѣ послы просить ее абы за ихъ князя Древянскаго Низкиню пошла”[137]. Слід також згадати й свідчення Київського Синопсису 1674 р., у якому князя Мала також названо ‘Низкинею’[138], та “Житія св. Ольги” митрополита Димитрія (Туптала), де він фігурує як ‘Младит/Низкиня’[139].

За спостереженням О. Соловйова, про існування др. імени чи прізвиська ‘Нискиня/Низкиня’, похідного від прикметника ‘нискыи/низъкыи’, свідчить назва с. Низкиничі, розташованого під м. Володимиром-Волинським[140]. Спираючись на роздуми О. Соловйова, А. Поппе дійшов висновку, що “древлянский князь Мал стал Нискиней под пером Длуґоша и вовсе не в результате невнимательного чтения летописи”[141]. На думку польського дослідника, який відзначив в “Annales” виразну українізацію деяких імен, Я. Длуґошу допомагав книжник, що походив із Галицько-Волинських земель. І цей галичанин чи волинянин міг підка-

[134] *Буслаев Ф. И.* Критические и библиографические заметки. – С. 224–225.

[135] Густынская летопись // ПСРЛ. – С.-Петербург: “Дмитрий Буланин”, 2003. – Т. 40. – С. 33.

[136] *Татищев В.* История российская... – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 36.

[137] *Буслаев Ф. И.* Критические и библиографические заметки. – С. 224.

[138] *Жиленко І. В.* Синопсис Київський / Ред. рада: *В. М. Колпакова* (відп. ред.) та ін. – Київ: ВІПОЛ, 2002. – (Лаврський альманах. – Спецвип. 2). – 194 с. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm

[139] *Там само*. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://litopys.org.ua/synopsis/syn07.htm

[140] *Соловьев А. В.* Был ли Владимир... – С. 59–61.

[141] *Поппэ А. В.* Родословная... – С. 74.

зати йому перейменувати Мала в Низкиню, відштовхуючись від відомої у волинській топоніміці назви ‘Низкиничі’. За А. Поппе, Длуґош уважав ім’я Мал надто буденним і прозаїчним (плебейським, а не княжим) і замінив його на доречніше, з його точки зору, – Низкиня[142].

Як виявилося, згадуваний О. Соловйовим та А. Поппе волинський топонім ‘Низкиничі’ має певний стосунок до гіпотези О. Шахматова, на що звернув увагу М. Грушевський, називаючи “ще одну подробицю, яка ішла б в лад їй: старий волинський рід Киселїв, що виводив себе від ‘Святольда’, воєводи Київського, мав своїм родовим маєтком село Низкиничі. [...] Святольд – се очевидно русько-литовська форма Свенельда, і ся комбінація ‘придомка’ Святольдичів з родинним гнїздом Нискиничами може наводити на гадку про істнованнє на Волині якоїсь традиції про Нискину Святолдича (Свенельдича), котрого дійсно можна бачити в Длуґошевім Нискинї”[143]. Водночас М. Грушевський поставив під сумнів трактування смерти Ігоря від руки Свенельдича.

Цінна вказівка М. Грушевського дає ще один географічний орієнтир у темі походження батька Малуші та Добрині і через ім’я Низкині/Мала начебто пов’язує його з деревлянською гіпотезою. Дивують, правда, його волинські, а не деревлянські, як можна було б очікувати, координати.

Проте цю обставину можна пояснити. Не знайомий з літописною географією польський історик, очевидно, переносив деревлянські події на територію Побужжя. Про це свідчить його оповідь про загибель Олега деревлянського, у якій деревлянський Овруч названо Варажем (Waraż)[144]. Є всі підстави вважати, що Я. Длуґош ототожнив літописний Овруч із Варяжем, розташованим на лівобережжі Бугу (тепер – Сокальський район Львівської области).

---

[142] *Поппэ А. В.* Родословная... – С. 75–76.

[143] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редколегія: *П. С. Сохань* (голова) та ін. – Київ: Наукова думка, 1991. – Т. 1: До початку XI віку. – С. 438–439, прим. 2.

[144] Цей факт дослідники потрактували як спотворення, що виникло на основі форми цієї назви без вторинного початкового ‘о-’ у др. ‘Въручь’. Див.: *Щавелева Н. И.* Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий. – Москва: Памятники исторической мысли, 2004. – С. 377, прим. 87.

Низкиницький Успенський монастир, XVII ст.

Причиною цієї помилки стали назви низки сіл Побужжя, похідні від племінної назви деревлян, як-от – с. Деревляни, розташоване неподалік Кам'янки-Бузької, 15 км вище за течією Бугу, на його лівому березі. Длуґош добре орієнтувався в топонімічній номенклатурі Побужжя (можливо, використовуючи свідчення місцевих інформаторів), що простежується в його географічних та топонімічних екскурсах. Він, зокрема, згадував населений пункт Drevna (с. Деревня Жовківського району Львівської області), що локалізується 20 км західніше Кам'янки-Бузької над потоком Деревенька, відомим Длуґошу як Drewnya. Саме згадані топоніми та гідроніми Побужжя і дали підстави історикові вважати деревлянський Овруч забузьким Варяжем.

Очевидно, що у повідомленні Я. Длуґоша про "князя Низкину з руського роду" літописні свідчення про деревлянські події переплелися з місцевою, західноволинською леґендарною традицією, прив'язаною до конкретного прибузького населеного пункту – с. Низкиничів – родинного осідку волинського роду Киселів. Таку можливість яскраво унаочнює й назва с. Древині (Dryweń, в док. – 'Drywicze', 'Drzewino', 'Drzewiny'[145], розташованого за

[145] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. *B. Chlebowskiego i W. Walewskiego* / Według planu *F. Sulimierskego*. – Warszawa: Druk "Wieku", 1900. – T. XV, cz. 1. – S. 443.

кілька кілометрів на південний захід від Низкиничів. Вірогідно, саме географічна близькість сіл Низкиничі та Древині/Drywicze стала тією підставою, аби деревлянського князя Мала назвати Низкинею. З цього огляду місцева західноволинська леґендарна традиція є вельми цікавою. Якась її частка збереглася і в родинній традиції волинських зем'ян Киселів, відомій у "генеалогічній модифікації" початку XVII ст.

Розділ 3

НИЗКИНИЧІ ТА РОДОВА ЛЕҐЕНДА КИСЕЛІВ-СВЯТОЛЬДИЧІВ[146]

[146] *Диба Ю.* Історично-урбаністичні методи як інструмент до локалізації місця народження св. Володимира: родовід Малковичів (доповідь) // Програма Других українських генеалогічних читань "Генеалогія соціальних, локальних та етнічних груп України: джерела, методи дослідження, зв'язок з соціальною історією". Київ, 24–26 травня 2013 р. – Київ, 2013.

§ 1. Найдавніші відомості про рід Киселів та його маєтність – село Низкиничі

Êиселі-Святольдичі не мають документальних підтверджень про давність їхнього роду. Проте аналіз їхнього становища у волинському суспільстві XV–XVII ст. переконує, що цей рід походить від руського боярства, чиє перебування на Волині може бути задокументоване з кінця XV ст., а надійна сімейна традиція, як доводив Ф. Сисин, поширює його і на початок цього століття[147]. Киселям належали села Дорогиничі та Низкиничі, розташовані на правобережжі Західного Бугу, на крайньому заході Волинського воєводства. На початку XVI ст. прадід Адама Киселя Тимофій (Тихно) відігравав помітну роль у волинському суспільстві як арбітр у численних комісіях, створюваних для вирішення місцевих суперечок, й був обраний суддею місцевої знаті. Ф. Сисин уважає, що цей Тихно мав значні кошти й на додаток до сіл Низкиничі та Дорогиничі отримав чи підтвердив претензії на землі, відомі як 'Киселівщина' під Овручем у Київському воєводстві, які, що не виключено, могли бути давніми родовими володіннями Киселів[148].

Родоводи Киселів XVII ст. доводять, що вони родичалися зі знатними корінними волинськими родинами Четвертинських, Немиричів, Чарторийських, а також білоруських Тризн, що засвідчує їхнє впливове становище. Їхнє близьке оточення було лише

---

[147] *Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kisil, 1600–1653 / Harvard Ukrainian Research Institute. Editorial Board *O. Pritsak* (Editor-in-Chief) and other. – (Monograph Series). – Cambridge: Harvard University Press, 1985. – P. 43–44.

[148] *Ibidem.* – P. 44

українським та білоруським чи ширше – східнохристиянським. Як зауважив Ф. Сисин, консервативний характер сімейного середовища проявлявся навіть у виборі кирилиці для своїх підписів, у той час, як більшість волинських зем'ян користувалася латиницею. Киселі не належали до родин, що асимілювалися через змішані шлюби, зміну релігійних переконань чи навчання[149].

Відомості про родинну маєтність Низкиничі сягають середини XVI ст. У звіті про обстеження обороноздатности Володимирського замку 1545 р. згадано стан городень, догляд за якими був в обов'язку власника Низкиничів: "Тихъна Киселева з Низкиничъ и Дорагиниц полторы городни ωправлены"[150].

10 липня 1566 р. Низкиничі згадані у скарзі Марини Киселевої на Федора Солтана Бутетицького про потраву її сінокосів у Низкиничах, образах та заподіянні ран слузі[151]. А 28 квітня 1568 р. Низкиничі фігурують вже у скарзі низкиницького урядника Марини Колонтаєвої Сенька Денисовича на Федора Шишку Ставецького про наїзд на господу підданого Процька у Низкиничах[152]. 1569 р. датується продажний запис Григорія Киселя на маєток, який купив Петро Кисіль[153].

20 січня 1577 р. датований межовий лист Володимирського та Берестейського владики Феодосія про відновлення старих меж і знаків на Тишковицькому ґрунті, який належав до володимирського Успенського собору, зі згадкою про межу із ґрунтом Григорія Гнівошевича Киселя Низкиницького[154]. Тим самим роком датовано ще кілька актів, у яких згадані маєтності в Низкиничах[155].

---

[149] *Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine... – P. 45.

[150] Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / НТШ в Америці. НТШ в Україні. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Ґрушевського НАН України. Підготував *В. Кравченко*. Ред. кол. *П. С. Сохань* (відп. ред.) та ін. – (Серія: Архівні джерела. – Т. 7). – Київ: [б. в.], 2000. – С. 108.

[151] Володимирський ґродзький суд. Подокументні описи актових книг / Державний комітет архівів України. ЦДІА. Складання описів *Г. Сергійчук*. Наук. ред. *Г. Боряк*, *Л. Демченко*. – (Архівні зібрання України Спеціальні довідники). – Київ: [б. в.], 2002. – С. 21.

[152] *Там само*. – С. 117.

[153] Волинські ґрамоти XVI ст. – Серія актових документів і ґрамот / НАН України. Ін-т української мови. Ін-т археографії. Упорядники *В. Б. Задорожний* та *А. М. Матвієнко*. – (Серія "Пам'ятки української мови"). – Київ: Наукова думка, 1995. – С. 80–81: № 44.

[154] *Там само*. – С. 172–173: № 99.

[155] *Там само*. – С. 165–166: № 95, с. 167–169: № 96, с. 189–190: № 110, с. 199–201: № 117.

У заповіті А. Киселя від 1 червня 1621 р. мовиться: “cerkiew naszą Niskinicką, gdzie y one ciało oyca mego pogrzebłem [...], w kturez to cerkwi możnali, aby ciało moie in patrio solo przy oycowskim grobie pogrzebione było”[156]. Під 1627 р. у документі, що стосувався братів Адама та Миколая Григоровичів Киселів, уперше згадано Низкиницький монастир Покрови Пресвятої Богородиці[157], який фіґурує й у фундушному записі А. Киселя 1643 р., уміщеному до володимирської ґродської книги під 1660 р.[158] Зберігся також детальний візитаційний опис Низкиницького монастиря зі зламу XVII–XVIII ст., у якому йдеться, що він є фундацією “św. Pamięci JMP Adama z Brusiłowa Kisiela wojewody kijowskiego, który w funduszu swoim kollacji do tego monastyra tak na osobę swoję jako i sukcesorów swoich zrzek[ł] się”[159].

Аналіз документальних звісток про родовід Киселів чи про їхні волинські маєтності не дає підстав, аби пов’язати Низкиничі зі свідченням Я. Длуґоша про деревлянського князя Низкиню, під іменем якого фіґурує літописний князь Мал. Хіба що проглядається якийсь зв’язок між їхнім набутим найменуванням ‘Святольдичі’, яке пов’язують із літописним Свенельдом, та претензіями на земельні володіння на Овруччині у колишній Деревлянській землі. Цю обставину можна було б потрактувати якимось натяком на відомий факт передачі князем Ігорем деревлянської данини Свенельду, про що під 942 р. сповіщає Новгородський перший літопис молодшого зводу: “Въ лѣто 6450. Вздасть дань деревьскую Свѣндельду тому же”[160]. Вірогідно, саме цей факт і став причиною вбивста Свенельдового сина Люта 975 р.[161] Полюючи, Лют зайшов із Києва надто далеко в деревлянські ліси, де його і

[156] *Горін С.* Монастирі Західної Волині (Друга половина XV – перша половина XVII століть). – Львів: Видавництво отців василіян “Місіонер”, 2007. – С. 223.

[157] *Там само*.

[158] *Там само*.

[159] Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: Книга протоколів та окремі описи / Заг. ред. та історичний нарис: *А. Ґіль*, *І. Скочиляс*. – Львів; Люблін: [б. в.], 2012. – С. 45–46.

[160] Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / АН СССР. Ин-т истории. Под редакцией и с предисловием *А. Н. Насонова*. Отв. ред. *М. Н. Тихомиров*. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 110.

[161] Ипатьевская летопись. – Стлб. 62.

перестрів деревлянський князь Олег Святославович. З'ясувавши, що перед ним Свенельдич, Олег вбив його. Він потрактував полювання в деревлянських лісах нахабною претензією на колишні данничі території Свенельда.

У всякому разі, найменування 'Святольдич/Swiętoldycz', демонстроване Адамом Киселем за кожної відповідної оказії, починаючи з кінця 1630-х років, потребує уваги.

§ 2. Набута леґенда Киселів-Святольдичів та етимологія родового прізвища

Про джерела роду Киселів та його гербову леґенду оповідає дедикація, адресована Адамові Киселеві у виданому Сильвестром Косовим "Патериконі" 1635 р.[162] – польськомовній редакції Києво-Печерського патерика. Генеалогія роду заснована на літописному інциденті 997 р., у якому описано чудесне врятування Білгорода під час печенізької облоги. У викладі С. Косова місто Київ (а не Білгород) "za czaſow Sławnego Monarchy Ruſkiego Włodzimierza" врятував предок Киселів на ім'я 'Святольдич' ('Swientoldycz'), який порадив обложеним сховати в одній криниці кадуб із бовтанкою, з котрої варять кисіль, а в другій – кадуб із розчиненим у воді медом. Білгородці обманули посольство печенігів, якому показали запаси поживи, що отримують від землі, таким чином продемонстрували безперспективність тривалої облоги[163]. За цю пораду Святольдич отримав "nowe Cognomen Kisiel". Крім того, Косов наголосив, що предок Киселів "z walecznym Monarchą ſwoim tymże Włodzimierzem Krest y wiarę przyął"[164]. Подібно й у фундушному записі Низкиницькому монастирю 1646 р., згадуючи свого предка Святольда, А. Кисіль писав про належність ро-

[162] *Kossow Silwestr*. Paterikon abo Zywoty S.S. Oycow Pieczarskich. – Київ: друкарня лаври, 1635. – [14 с.], 181 с., 33 с.

[163] *Рычка В.* Летописное сказание о "Белгородском киселе" // Ruthenica: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України. Наук. ред. *В. М. Ричка* та *О. П. Толочко*. – Київ: Ін-т історії України, 2006. – Т. 5. – С. 236–238.

[164] Sewenteenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery / Ukrainian Research Institute of Harvard University. Introduction by *P. Levin*. Editorial Board *O. Pritsak* (Editor-in-Cief) and other. – (Harvard Library of early Ukrainian literature. – Vol. IV). – Harvard: Harvard University Press, 1988. – P. 6–9.

дини до святої Східної Церкви і її причетність до віри “w ktorey przodek moy z Włodzimierzem monarchą swym był krzszony”[165]. Підпис до герба, вміщеного в “Патериконі”, засвідчує, що “Ten znak nosił Swiętoldycz Wodz Ruſki, ktorego Ruś Kiselem nazwała od kunſztu ławnego”[166].

За словами С. Косова, джерелом його свідчень були ‘Annales Ruſkie’, ‘Kroniki’, завезені до Москви від руських князів, найдавніші ‘Polſcy Hiſtorykowie’ та ‘compendioſius niezapomnieli’ – очевидно, якісь призабуті стислі (уривчасті) звістки. Той факт, що С. Косов користувався руськими літописами, підтверджує примітка (“predok Pana Kiseliuv”), вміщена поряд із повідомленням 997 р. у Єрмолаївському списку Іпатіївського літопису, на яке звернув увагу Ф. Сисин[167]. Правда, як зауважила Н. Яковенко, датування цього списку 1630–1640-ми роками не дає можливости ствердно сказати, чи генеалогічна легенда Киселів побутувала до появи “Патерикону”[168], хоча дослідниця й схиляється до думки, що легенда Киселів має книжне походження[169].

До видань, які прославляють А. Киселя, Ф. Сисин долучає і виданий 1635 р. у Вільно молитовник, у якому визнано його благочестя, працю в ім’я Господнє, щедрість у будівництві церков та монастирів тощо[170]. Киселеві присвячена також видана 1642 р. “Тріодь цвітна” Михайла Сльозки. У підписі до герба зазначено: “Того знаку заживалъ Гетманъ Россійскωго Рωду Сваτωлдичъ ко-

---

[165] Цит. за: *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования). – Киев: Типография С. В. Кульженко, 1898. – Т. II. – С. 236, прим. 223.

[166] Sewenteenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P. 3.

[167] *Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine. – P. 262, com. 46.

[168] *Яковенко Н.* Київ під шатром Свентольдичів (Могилянський панегірик “Tentoria venienti Kioviam” 1646 р.) // Київська академія / Національний університет “Києво-Могилянська Академія”. – Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – Вип. 7. – С. 9.

[169] *Яковенко Н.* Внесок геральдики у творення “території з історією” (Геральдичні легенди волинської, київської і Брацлавської шляхти кінця XVI – середини XVII століть) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів: Видавничий комплекс НТШ, 2010. – Т. CCLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 291.

[170] Цей стародрук, на жаль, мені недоступний. Див.: Молитвы повседневныи, от многих святых отец собранныи [...]. – Вильно: Тип. Братская, 1635 // Книга Беларуси. 1517–1917. Зводны каталог. – Минск: Выдавництва “Беларуская савецкая энцыклапедия” имя Петруся Броўки, 1986. – С. 103, № 119.

трый длѧ дѣла славного названый єстъ КИСЕЛЕМ, абы потомными вѣку Слава слынула”[171].

Розвиток генеалогічної леґенди детально простежила Н. Яковенко. Найраніша звістка, що засвідчує обізнаність Киселів зі своїм родоводом, датується 1540 р., коли київський боярин Ф. Кисіль пред’явив дарчий лист 1456 р. князя Семена Олельковича “продку єго” Лазарю Браєвичу на певне село. Зважаючи на імена персонажів цього документа та локалізацію їхніх родових гнізд, дослідниця припускає тюркське походження родини Киселів[172]. Підставою для цього припущення стало спостереження низки дослідників, які відзначали, що в заселенні Київської землі з другої половини XIV ст. значну роль відігравали боярсько-шляхетські роди тюркського походження[173]. Водночас, припущення про тюркське походження Киселів суперечить дослідженням О. Однороженка, який називає Браєвичів серед руських родів Русо-Влахії (Молдавського господарства) середини XV ст.[174]

Н. Яковенко також слушно відзначає, що привілей А. Киселеві на його публічний уряд чернігівського підкоморія від 1 грудня 1639 р. містить лише суху згадку про “старожитність” роду. У “Патериконі” 1635 р., крім Святольдича, згадано вже наступного предка роду Андрія Киселя, якого С. Косов називає “przełożonym na Kiowie” й сповіщає, не вдаючись у подробиці, про його загибель “przy tey stolicy”. В гербівнику С. Окольського Н. Яковенко віднотовує вказівку, що він загинув під час захоплення фортеці поляками. Натомість вже привілей на київську каштелянію від 5 лютого 1646 р. відзначається деталями, невідомими як С. Косову, так і С. Окольському. Так, серед персонажів родової леґенди вже з’являється Болеслав Хоробрий, до якого Кисіль переходить на службу.

---

[171] Триѡдіон си єсть трипѣснєцъ сѣтои Великои Патдєсатниці. – Львів: Друкарня Михайла Сльозки, 11. III. 1642. – Зв. титулу.

[172] *Яковенко Н.* Київ під шатром... – С. 10.

[173] *Яковенко Н.* Витоки роду Немиричів // Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану *Ярослава Дашкевича* з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1966. – С. 164–167.

[174] *Однороженко О.* Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства кінця) XIV–XVI ст. / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Харків: [б. в.], 2008. – С. 65–66, 147.

Низкою цих цитат Н. Яковенко доводить, що Святольд увійшов у ‘генеалогічну ідентичність’ Адама Киселя під впливом твору С. Косова. Все ж, як видається, у генеалогічній леґенді Киселів слід розрізняти два пласти: один стосується Святольда, а другий – його зв’язку з літописною леґендою про білгородський кисіль. Очевидно, що ці дві складові є різночасовими і штучно поєднаними під пером С. Косова. І пізнішою, як доводить приміт-ка, вміщена в Єрмолаївському списку Іпатіївського літопису поряд зі звісткою 997 р., є спроба прив’язати Святольдича/Swętoldycza до леґенди про білгородський кисіль.

Звичайно, родова леґенда могла збагачуватися новими домисленими деталями, але підстав, аби вважати Святольда персонажем, придуманим щойно у 30-х роках XVII ст., сьогодні бракує. Слід, зокрема, зважати на зауваження І. Новицького, що походження Киселів від Святольда визнавали офіційно, що й засвідчує королівський привілей від 5 лютого 1646 р. Окрім того, “в прибавочном прозвище Святольда не отказывали Адаму Григорьевичу даже скупые на всякие титулы и величания московские бояре в своей с ним переписке”[175]. Це дає підстави уважніше вивчити постать літописного Свенельда.

Воєвода київських князів середини – другої половини X ст. Свенельд, якого ототожнюють зі Святольдом генеалогічної леґенди Киселів, є особою, без перебільшення, леґендарною. Його пов’язують із Сігтрюггом, сином південноданського короля Ґнупи (Кноба). Після битви 934 р. під Хедебю, де загинув батько Сігтрюгга, він із рештками війська начебто пішов на Русь, де став відомим як Свенельд[176].

Упродовж свого довгого життя воєвода служив Ігореві, Ользі, Святославові та Ярополкові. Архангелогородський літопис пов’язує появу Свенельда на політичній арені з вокняженням Ігоря у

---

[175] *Новицкий И.* Адам Кисель, воевода Киевский. 1580 (?) – 1653 г. (Историко-биографический очерк) // Киевская старина. – Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. – Год IV. – Т. XIII. – С. 52.

[176] *Киселева Г. Н.* Киевский воевода Свенельд // Вопросы истории. – Москва: ООО Ред. журнала “Вопросы истории”, 2006. – № 8. – С. 154.

912 (6420) р.: “И бе у Игоря князя воивода, во Олга место, имянем Свиндел”[177]. У давніших літописах Свенельд з’являється пізніше: у Новгородському першому літописі – під 940 р. (6448), в оповіді про передачу Свенельдові улицької данини[178]; в Лаврентіївському та Іпатіївському – щойно під 945 р. (6453) в епізоді про трагічний похід Ігоря по деревлянську данину[179]. Кінцем його кар’єри вважають смерть Олега Святославовича 977 р.[180], після якої Ярополк промовив до Свенельда: “вижь иже ты сего хотѧше”[181].

У літературі за воєводою усталилося ім’я Свенельд, хоч у літописах відомі доволі різні форми його передачі: ‘Свѣнелд’, ‘Свѣньлд’, ‘Свинделдъ’, ‘Свинделд’, ‘Свѣньделдъ’, ‘Свеналдъ’, ‘Свѣналдъ’, ‘Свѣнгелдъ’, ‘Свенгелдъ’. Ці форми природно трансформуються у ‘Svętold’ та ‘Святольд’, подібно до того, як відоме візантійським джерелам ім’я ‘Σφενδοσθλάβος’ (пор. прс. ‘Svętoslav’, п. Świętosław) літописи подають як ‘Святославъ’[182].

Отже, нині немає принципових застережень, які б ставили під сумнів можливість походження Киселів від скандинава Свенельда. Тим паче, що на користь скандинавського коріння протопласти роду Киселів свідчить доказ, що приховується у їхньому родовому прізвищі. У пошуках красивої леґенди для А. Киселя С. Косов звернувся до леґенди про білгородський кисіль (kisiel), хоча в скандинавських мовах аналогічне слово не має нічого спільного з десертною желеподібною стравою, а є, радше, її повною семантичною протилежністю. У данській мові ‘kisel’ ознає ‘кремінь’ – мінерал (також – хемічний елемент ‘кремній’)[183], що використовувався давньою людиною для виготовлення зброї та побутових предметів.

---

177 Устюжские и Вологодские летописи... – С. 58.

178 Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С. 110.

179 Лаврентьевская летопись. – Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет. – Стлб. 54; Ипатьевская летопись. – Стлб. 42.

180 *Артамонов М. И.* Воевода Свенельд // Культура древней Руси / Посвящается 40-летию научной деятельности *Н. Н. Воронина*. – Москва: Изд-во “Наука”, 1966. – С. 30.

181 Ипатьевская летопись. – Стлб. 63.

182 Етимологічний словник. – 2006. – Т. 5: Р–Т / Укл.: *Р. В. Болдирєв* та ін. – С. 200.

183 Большой датско-русский словарь. Около 160 000 слов и словосочетаний, 5 изд., исправл. / *Н. И. Крымова*, *А. Я. Эмзина*, *А. С. Новакович*. – Москва: Живой язык, 2000. – С. 329.

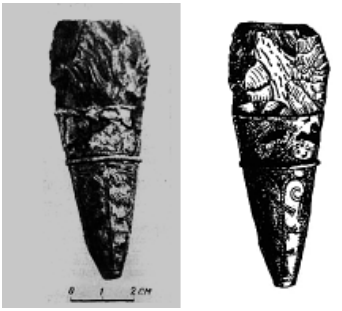

Амулет із кремневого неолітичного наконечника,
оправленого у мідний футляр зі зображенням восьмиконечного хреста.
Новгород, поч. XIV ст. (за М. В. Сєдовою)

У слов'ян такі доісторичні кремнієві знаряддя отримали назву 'громові стріли' та 'Перун-камінь'[184]. Використовували їх і як обереги та амулети[185]. З цим явищем активно боролася Церква: "Стрѣлкы и топори громніи нечестивая и Богу мерьская вещь, аще и недуги и подсываніа и огненныя болѣзни лѣчять, аще и бѣсы изгонить и знамения творить, проклята есть, и ти исцеляемиею"[186]. Такі кремневі знаряддя вважали атрибутом громовержця Перуна[187], що цілком узгоджується із символікою Марса, якою С. Косов наділяв герб Киселів. Ім'я 'Кисіль' характеризує мужність та міцність засновника роду – Святольда, та його зв'язок із військовим ремеслом, цілковито відповідаючи літописній характеристиці воєводи Свенельда.

---

184 *Забелин И.* История русской жизни с древнейших времен. – Москва: Типография Грачева и К^0, 1879. – Ч. 2. – С. 510–511, прим. 163.

185 *Седова М. В.* Амулет из древнего Новгорода // Советская археология / АН СССР. Ин-т истории материальной культуры. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 166–167.

186 Цит. за: *Мансикка В. Й.* Религия восточных славян / РАН. Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького. Ред. кол.: *В. Я. Петрухин*, *С. М. Толстая* (ответственные ред.) и др. – (Международные связи российской фольклористики). – Москва: ИМЛИ РАН, 2005. – С. 202.

187 *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов / АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. – Москва: Изд-во "Наука", 1974. – С. 85–94. Описуючи за новгородськими переказами ідол Перуна, Адам Олеарій згадав його кремнієвий атрибут: "*Идол имел вид человека, а в руках держал кремень, с виду похожий на громовую стрелу или луч*". Цит. за: *Олеарий А.* Описание путешествия в Московию / Пер. с нем. *А. В. Ловягина.* – (Библиотека историка). – Смоленск: Русич, 2003. – С. 128.

§ 3. Давня основа герба Киселів та його "барокізація"

Герб Киселів 'Намет' ('Шатро'):

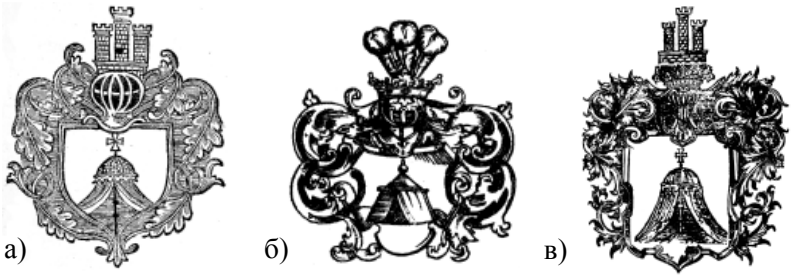

а) б) в)

а) "Патерикон" *С. Косова. Київ, 1635;*
б) "Молитвы повседневныи". *Вільно, 1635;*
в) "Тріодь цвітна" *М. Сльозки. Львів, 1642*

Увагу дослідників привертала не лише родова леґенда Киселів, але й сам герб, який має вигляд намету (шатра) з розгорнутими пологами входу й хрестом у його завершенні, що увінчує центральну опору (стійку), котра підтримує шатро. Перше його зображення у гербовому щиті, увінчаному трьома міськими вежами, вміщено у київському "Патериконі" С. Косова 1635 р. Його супроводжує текстова леґенда: "W Polu Namiot, a nad nim błyſzczy się Krzyż święty, Co dom Marsow"[188]. Зображення герба Киселів у виданому того ж року віленському виданні "Молитвы повседневныи" дещо різниться. Гербовий щит увінчують страусові пера, й інакше потрактовано зображення самого намету, зокрема – зміщений з осі вхід та немає завершення у вигляді хреста. У текстовій леґенді намет потрактовано прихистком (притулком і порятунком) Вітчизни та Церкви[189].

У С. Окольського (1641) герб має подвійну назву – "Kisiel alias Swientoldycz"[190]. Шатро у нього символізує військове вождівство, вежі – звільнення Святольдом Києва, а хрест над наметом – віру, прийняту разом із князем Володимиром. Простежуючи еволюцію

[188] Sewenteenth-Century Writings... – P. 4.

[189] Зображення опублікував Ф. Сисин: The Coat of Arms and the dedication page from Molitvy povsednevnyi // *Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine. – Foldout page after p. 268.

[190] *Okolski S.* Orbis Polonvs [...]. – Cracoviæ: In Officina Typographica Franciſci Cæcarij, 1641. – P. 387.

Родові печатні знаки родини Киселів
(за О. Алфьоровим та О. Одноroженком)

зображення герба Киселів у різних збірниках, Н. Яковенко відзначила критичну рефлексію в укладача новітнього гербовника А. Бонецького, який на двох печатках Киселів (1538 та 1542 р.) зауважив інший, значно простіший знак, який представляє собою "krzyż zwyczajny, u stóp którego dwie linie schodzące się z obu stron ku górze, pod kątem ostrym"[191]. За Н. Яковенко, цей знак має вигляд розщепленого в основі хреста[192]. Його можна описати як увінчану хрестом жердину (стійку), підперту в нижній частині двома додатковими підкосами. Декілька таких знаків на печатках Киселів опублікували О. Алфьоров та О. Однороженко[193]. Ці знаки, із розщепленою на три опори основою, різняться від знака, який приписує Киселям В. Віттиг. Основа стійки з хрестом, за В. Віттиґом, дотикається середини перехрестя, зображеного у вигляді літери 'X'[194]. Можливо, у цьому випадку закралася якась помилка. Аналогічний печатний знак є, зокрема, й у печатках київського зем'янина Котельницького та житомирського підстарости Григорія Кочуровського[195].

Отже, родовий печатний знак Киселів у вигляді традиційного власницького клейма замінено на початку XVII ст. на гербовий намет. Очевидно, нема підстав говорити про витіснення одного зображення іншим. Відбулася не заміна, а природні для барокової доби трансформація та ускладнення. Усі характерні ознаки родо-

[191] *Boniecki A.* Herbarz polski. – Cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogicyne o rodach szlacheckich. – Warszawa: Skład główny Gebethner I Wolff w Warszawie. – T. 10. – S. 93.

[192] *Яковенко Н.* Київ під шатром... – С. 9.

[193] *Алфьоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків: [б. в.], 2008. – С. 72–73.

[194] *Wittyg W.* Nieznana szlachta polska i jej herby / Przy współdziale *S. Dziadulewicza*. – Kraków: Odbito w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1908. – S. 135.

[195] *Алфьоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки... – С. 81–82.

Герб Киселів ‘Намет’ (‘Шатро’):

а) за С. Окольським; б) за В. Кояловичем; в) за “Общим гербовником”

вого печатного знаку були збережені у зображенні намету. Увінчана хрестом стійка знака перетворилася на конструктивну опору шатра, а бічні підкоси в його основі трансформувалися у розкриті пологи входу. Внутрішня центральна опора та відкриті пологи є обов’язковими елементами більшости зображень герба Киселів у різних гербівниках[196]. Давній знак був одягнений в новітні шати, подібно до того, як на родинну леґенду наклався книжний сюжет, який засновника роду Святольда перетворив на героя літописної байки про білгородський кисіль.

Джерела родового печатного знака Киселів Н. Яковенко пов’язує із тюркською традицією. Покликаючись на думку М. Баскакова[197], який зображення хреста на ‘кроквах’ (рос. ‘стропилах’) у гербі Турчанінових[198] уважає символом християнізації цього тюркського з походження роду. Проте наявність хреста, який увінчує родовий знак, аж ніяк не є ознакою тюркського походження роду. Як не свідчать про це і ‘крокви’, що мають вигляд двох, нахилених досередини ліній (у формі ‘^’), на вершині яких і вміщувався хрест. Подібним родовим знаком володіли, для при-

196 *Okolski S.* Orbis Polonvs... – S. 387; Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797 году. – Санктпетербург: Типография II Отделения Собственной Его Имп. Величества Канцелярии, [1799]. – Часть 3, отд. 1. – Л. 9; *Kojałowicz W. W*. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendiumczyli o klejnotach albo herbach których familie stanu rycerckiego w prowincyach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają / Wydanie “Harolda Polskiego”. – Kraków: W drukarni “Czasu” Fr. Kluczyckiego i spółki, 1897. – S. 179; *Piekosiński F.* Herbarz szlachty prowincyi Witebskiej / Wydanie “Harolda Polskiego”. – Kraków: W drukarni “Czasu” Fr. Kluczyckiego i spółki, 1899. – S. 44.

197 *Баскаков Н. А.* Русские фамилии тюркского происхождения / АН СССР. Ин-т языкознания. – Москва: Изд-во “Наука” – Главная редакция восточной литературы, 1979. – С. 76.

198 Общий гербовник... – [1798]. – Часть 1, отд. 1. – Л. 105.

Гербові знаки з хрестом над ‘кроквами’:

а)

б)

а) герб Турчанінових *(за “Общим гербовником”);*
б) герб Корняктів *(за Б. Папроцьким)*

кладу, греки з походження Корнякти. Він накриває літери ‘КОК’, а в гербовнику Б. Папроцького “Panosza” його доповнено орлиним крилом знизу[199].

Увінчання знака хрестом аж ніяк не є специфічною ознакою охрещення тюркської еліти. Так, вивчаючи родові печатні знаки та шляхетські герби, Ф. Пєкосінський звернув увагу на їх близьку спорідненість із рунічними знаками. Ці руноподібні знаки здебільшого увінчували християнським хрестом: “Mamy krzyże pojedyncze, podwójne, potrójne, połukrzyże, półtora krzyże, krzyże proste i uskosne, czteroramienne i sześcioramienne, z których później sześcioramienne gwiazdy się wytwarzały, wreszcie znajdujemy po dwa, po trzy, po cztery krzyże”[200]. Доповнення рунічних символів хрестами Ф. Пєкосінський називає ‘освяченням’.

У зведеній таблиці руноподібних знаків Ф. Пєкосінський аналізує й знак ‘ᛦ’, що відповідає ‘Yr rune’ рунічного алфавіту, відомого під назвою ‘молодшого Футарку’ (‘Younger Futhark’). Серед аналогів руни ‘Yr’ у польській геральдичній традиції дослідник називає знак з печатки Вроцлавської капітули з 1208 р.[201] Цей увінчаний хрестом знак[202] є прямим аналогом до печатного знака

[199] Див.: *Однороженко О.* Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVII ст. (Monumenta rutheniae heraldica. – Vol. 1). – Харків: Харківське обласне об’єднання Всеукраїнського тов-ва “Просвіта”, 2009. – С. 224–225, мал. 540.

[200] *Piekosiński F.* O dynastycznem szlachty polskiej pohodzeniu / Wydawnictwo Akademii Umiętności w Krakowie z zapisu *Ś. P. Józefa Kuryjerowa*. – Kraków: W drukarni “Czasu” Fr. Kluczyckiego i spółki, 1888. – S. 59–60.

[201] *Tamże*. – Tabl. XIII, N 34.

[202] *Büsching J.-G.* Von Schlesischen Siegeln. – Breslau: Gedruckt in der Kupferschen Buchdruckerei, 1824. – Tab. 4, N XXXII.

Руноподібні знаки *(за Ф. Пєкосінським)*

роду Киселів. Факт його наявности на печатці катедральної капітули Вроцлавської дієцезії демонструє західне походження цього знака, який навряд чи має щось спільне з татарськими тамгами. Аналогічний знак (ґмерк майстра?) зберігся також на дзвоні, який відлив 1411 р. венеційський майстер Маркус. Цей дзвін походить із церкви в містечку Lisignano (тепер – Ližnjan), розташованому в південній частині півострова Істрія (Хорватія)[203].

Якщо вдаватися в семантику цього знака, то руна ‘Yr’ (‘тис’ – бот. ‘taxus baccata’) транслітерується латиницею як літера ‘R’. Відповідно, у скандинавських мовах ‘R’ (‘rov’) означає – ‘здобич’ та ‘грабунок’. Це означення цілковито передає характер стосунків між скандинавами та підвладними слов’янами, як їх характеризує літопис у відомій оповіді про повторну данину князя Ігоря з деревлян, яку він збирав, піддавшись на вмовляння своєї дружини, котра порівнювала свій убогий стан з добробутом Свенельдових воїв. Цей епізод трагічно закінчився убивством Ігоря деревлянами, які, порадившись зі своїм князем Малом, сказали: “аще сѧ вѣвадить волкъ въ ѡвцѣ· то ѡносить по єдинои все ста[д]· аще нє оубьють єго· тако и сии· ащє нє оубьє[м] єго· то вси ны погубить”[204].

Знахідки скандинавських рунічних написів у Східній Європі не рідкість[205]. Серед відчитаних фраґментів можна виділити скандинавські чоловічі імена, магічні заклинання, латинські слова, адміністративно-фіскальні терміни тощо. Трапляється й рунічна графема ‘ᛣ’з опущеними донизу гілками. Вона відома вже в на-

[203] Church Bell. Master Marcus (Venetian, 1396–1411). – [Electronic resource] / Mode of access: http://www.metmuseum.org/collections/search-the-collections/170005974

[204] Ипатьевская летопись. – Стлб. 43.

[205] *Мельникова Е. А.* Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. – Москва: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2001. – 496 с.

Знаки, ідентичні з родовим печатним знаком Киселів:

а)

б)

а) печатка Вроцлавської капітули з 1208 р. *(за Й.-Ґ. Бюшинґом);*
б) знак на дзвоні майстра Маркуса 1411 р. *(The Metropolitan Museum of Art NewYork)*

писах VII–VIII ст., а з IX ст. постійно вживається[206]. Трапляються й окремі знаки, які відповідають руні ‘Yr’, як-от, графіті на кістці з городища Рацюнки в Білорусі[207].

Такі знахідки зазвичай переважають. Винятком є великий комплекс фраґментів кісток тварин і птахів (понад 120) з написами й іншими графіті, виявлений під час розкопок городища поблизу с. Маскавичі Браславського р-ну Вітебської обл.[208] Більша частина знахідок датується XI–XIII ст. Цей комплекс особливий тим, що представлені у ньому знаки здебільшого співвідносяться зі скандинавською середньовічною рунічною писемністю XII–XIV ст. До того ж – в її побутовому варіанті, тобто у тій формі, яку вона мала в написах на предметах повсякденного використання (дерев’яних стрижнях, уламках кісток, дощечках тощо).

Специфіка досліджених написів та сюжетика маскавицьких малюнків може свідчити про те, що скандинави проживали тут протягом багатьох поколінь і процес їх асиміляції затягнувся,

---

[206] *Мельникова Е. А.* Надпись II из Белгорода (Приложение к статье: *Медынцева А. А.* Надписи на амфорной керамике X – начала XI в. и проблема происхождения древнерусской письменности) // Культура славян и Русь: к 90-летию со дня рождения академика *Б. А. Рыбакова*. – Москва: Изд-во “Наука”, 1998. – С. 194.

[207] *Калечыц І. Л.* Эпіграфіка Беларусі. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – С. 97, 206, рыс. 74.

[208] *Дучиц Л. В., Мельникова Е. А.* Надписи и знаки на костях с городища Масковичи (Северо-Западная Белоруссия) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 год / АН СССР. Ин-т истории СССР. Отв. ред. *В. Т. Пашуто*. – Москва: Изд-во “Наука”, 1981. – С. 185–216.

Руна ‘Yr’ та руноподібні знаки з хрестом XII–XIII ст.:

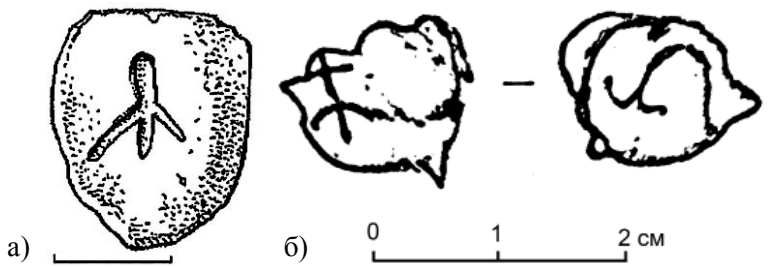

а) графіті на кістці з городища Рацюнки в Білорусі *(за І. Калечицем);*
б) свинцева торгова пломба з м. Володимира-Волинського *(за С. Терським)*

принаймні до XIII ст.[209] Цей факт доводить, що у вигляді побутового релікту руни тривалий час вживалися серед слов’янізованих нащадків вихідців зі Скандинавії. Хронологічно цей культурний феномен поєднується з практикою, названою Ф. Пєкосінським ‘освяченням’, коли рунічні знаки увінчували хрестом. Раннє походження увінчаного хрестом рунічного знака ‘Yr’ (‘ᛦ’) засвідчує знахідка свинцевої торгової пломби дорогичинського типу (датованої XII–XIII ст.) у м. Володимирі-Волинському[210].

Таким чином, слід відзначити високу ймовірність трансформації родового печатного знака Киселів зі скандинавського рунічного знака ‘Yr’ (‘ᛦ’). Це спостереження логічно змикається зі скандинавським походженням родового прізвища ‘Кисіль/Kisiel’, що відповідає данському ‘kisel’ й ознає ‘кремінь’. Сукупність цих важливих родовідних доказів підкріплює генеалогічну леґенду Киселів про походження їх від Святольда, ототожнюваного з літописним воєводою Свенельдом. Щойно на початку XVII ст. ця цілком вірогідна леґенда була доповнена байкою про зв’язок протопласти роду Киселів із літописним сюжетом про білгородський

[209] *Самонова М.* Сведения о белорусских землях в древнескандинавских источниках (по материалам рунических надписей и скальдической поэзии). – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://conference.dansk.ru/content/view/30/41/

[210] *Терський С.* Княже місто Володимир: Монографія / Міністерство освіти і науки України. Національний університет “Львівська політехніка”. Наук. ред. *Л. Є. Дещинський*. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”. – С. 188.

кисіль. У той самий час істотних змін зазнав і родинний печатний знак Киселів, утворений первісно із комбінації рунічного знака ‘Yr’ (‘ᛦ’) та хреста. Його було ускладнено до увінчаного хрестом шатра (намету) із розкритими пологами.

Генеалогічна традиція, яка пов’язана з походженням роду Киселів, хронологічно змикається (через назву їхньої волинської маєтности Низкиничі) з подіями деревлянської війни середини X ст., учасником якої Я. Длуґош називає деревлянського князя Низкиню, відомого в літописах під іменем князя Мала.

У цьому контексті постає логічне запитання: що ж поєднує деревлянські відомості в “Annales” із Західною Волинню? Вже відзначалося, що Я. Длуґош міг перенести деревлянські події на волинський ґрунт, орієнтуючись на низку топонімів Побужжя, які він вважав похідними від етноніма ‘деревляни’. Існували ще й інші підстави топонімічного характеру, зокрема – безпрецедентне насичення Побужжя топонімами, похідними від етноніма ‘руси’, більша частина яких безпосередньо близька з Низкиничами.

§ 4. Низкиничі та варяго-руська топоніміка Побужжя

Згадуваний Я. Длуґошем Варяж (назва якого в “Annales” замінила деревлянський Овруч), – населений пункт руського Забужжя, розташований над лівою притокою Західного Бугу – р. Варяжанкою. Скандинавська етимологія цієї назви не викликає сумнівів. На цій підставі появу Варяжа пов’язували з варязькою дружиною, розквартированою на Польсько-Руському прикордонні. Так, І. Крип’якевич припускав можливість появи Варяжа одночасно із заснуванням сусіднього Всеволожа (нині – Старгород), названого за іменем Володимирового сина Всеволода. Дослідник не виключав, що поява поселення варягів у Забужжі слід пов’язувати з літописною згадкою 980 р. про варязьку дружину Володимира. Частину варягів він відпустив у Візантію, а найкращих залишив собі, “раздая имъ грады”[211]. З дружиною Всеволода Володимиро-

[211] *Крип’якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство / АН УРСР. Ін-т суспільних наук. Ред. кол.: *Б. О. Рибаков* (відп. ред.) та ін. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 65, прим. **. Про локалізацію

вича, який отримав в уділ Волинь з центром у Володимирі, пов'язує появу Варяжа і Л. Войтович[212].

Кілька кілометрів південніше Варяжа розташоване село Русин[213], яке підтверджує києво-руське походження Варяжа, Городища Варязького та, ймовірно, і сусідніх сіл із промовисто військовими назвами – Хоробрів[214] та Войславичі[215]. Ще кілька населених пунктів із назвами з коренем 'рус' розташовуються в межиріччі Західного Бугу та Луги, неподалік родової маєтности Киселів – с. Низкиничів.

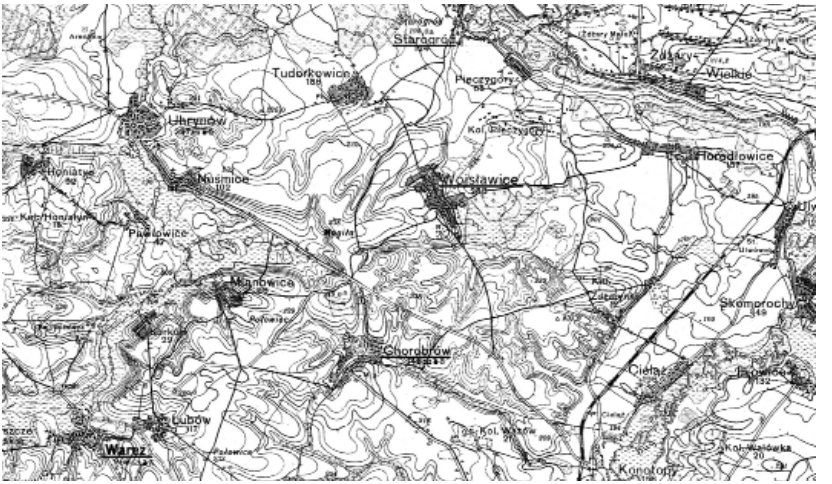

Варяж, Войславичі, Хоробрів та Старгород на карті 1929 р. Фрагмент

Руська залога була й в Устилузі, розташованому біля впадіння до Бугу р. Луги, на якій стоїть стольний Володимир. Присутність київських воїв у цьому стратегічному вузлі демонструє назва су-

---

літописного Всеволожа див.: *Демчук А.* Де лежав літописний Всеволож? // Записки НТШ. – Львів: Видавничий комплекс НТШ, 1990. – Т. CCXXII: Праці Історико-філософської секції. – С. 304–307; *Коструба Т.* Всеволож і Всеволозька волость // *Там само*. – С. 308–312.

[212] *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львівський національний університет ім. І. Франка. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – С. 273.

[213] Słownik geograficzny... – 1889. – T. X. – S. 25.

[214] *Tamże*. – 1880. – T. I. – S. 630.

[215] *Tamże*. – 1893. – T. XIII. – S. 761.

сіднього з Устилугом с. Русова[216]. Родові маєтності Киселів Низкиничі та Дорогиничі розміщені приблизно 20 км південніше. А 7 км західніше від Низкиничів є ще один населений пункт із однокореневою назвою – с. Руснів[217].

Ці факти, що демонструють виняткову насиченість Побужжя варяго-руською топонімікою, не можливо назвати випадковими, адже поряд із Низкиничами розміщений населений пункт, відомий під назвою ‘Русовичі’. Це невелике поселення є присілком с. Будятичів, назва якого безпосередньо стосується теми локалізації місця народження Володимира Святославовича. Вона прямо кореспондується із назвою Будятиного села (Будутиної весі, Будотиного села), куди, за літописами, Ольга відправила вагітну Малушу Малківну.

[216] Słownik geograficzny... – 1902. – T. XV, cz. 2. – S. 563.
[217] *Tamże*.

Розділ 4

ВОЛИНСЬКІ БУДЯТИЧІ ТА КАЛУСІВ У СВІТЛІ ВІДОМОСТЕЙ ПРО РОДОВІД І МІСЦЕ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА[218]

[218] *Диба Ю.* Літописне Будятино... – С. 23–28; *його ж.* Історично-географічний контекст... – С. 37–70.

§ 1. Волинські Будятичі та ототожнення їх з літописним Будятиним селом

Найдавніша відома документальна згадка про село Будятичі – 31 грудня 1450 р., коли великий князь Свидригайло за вірну службу надав "вѣчно на вєки нєпороушно" Миткові, племіннику луцького старости Немирі Резановича, село Липу у Перемильському повіті та кілька сіл, серед яких і Будятичі у Володимирському повіті, в місцевості названій 'на Погорьи': "оузрѣвши есмо знаменитою намъ слоужбоу а николи незамешконоую слоуги нашого вѣрного пана Митка, племѣньика пана Немири старосты лоуцкого, и мы добравши сѧ с нашими кнѧзи, с нашими паны, с нашею радою дали есмо емоу село Липоую оу перемильскомъ повѣте съ обѣма береги ставоу и со млиномъ и со мшанцом, с митомъ; а дроугое село на погорьи оу володимерьскомъ повѣте Боудѧтичи, а Тишковичи, а Доубровица, а Лѣшная, а Стѧги со всѣми тимы доходы и приходы"[219]. Очевидно, йшлося про підтвердження давніх володінь, бо 1452 р. уже Казимир Ягеллончик знову надає ті самі села тому ж власнику і знову ж таки – "вѣчно а нєпороушно"[220].

В останній третині XV ст. Будятичі належали вже іншим власникам, про що свідчить шлюбна угода від 11 вересня 1471 р. За цим документом волинський зем'янин Юшко Камка дає своєму сестринцеві Стецькові Шишкиничу с. Будятичі, забезпечуючи його під час одруження з Матрушкою, донькою волинської зем'янки Марії Вохнової: "а панъ Юшко Камка далъ пану Стецку

---

[219] Archiwum książąt Lubartowiczów i Sanguszków w Sławucie. – Lwów: Z drukarni Instytutu Stawropigiańskiego, 1887. – T. 1: 1366–1506. – S. 45–46, N XLVIII.

[220] *Tamże*. – S. 47–48, N L.

Панорама м. Володимира з Успенським собором XII ст.

Шишкиничу, противъ нашого села, таково ж село сестренцу своему и дотце моей, на ймя Будятичи, со всимъ с тымъ, какъ онъ самъ держалъ. А посватавшися есмо, дали своимъ детомъ тые сельца свои имъ вечно и непорушно"[221].

Під 1545 р. в описі стану городень Володимирського замку згадано городню, за якою доглядали Солтан, Богдан та Іван із Будятичів: "Солътана а Богдана а Ивана з Бутетичъ, таѧ добра есть"[222]. Пізніше серед власників Будятичів згадані Ставецькі, Малюшинські, Чарторийські, Чацькі, Пашкевичі, Дверницькі та Бобки[223].

Таким чином, с. Будятичі має давню історію та унікальне сусідство. Про те, що воно тотожне із Будятиним селом, куди княгиня Ольга відправила вагітну Малушу, свідчить низка важливих аргументів. Так, назва 'Будятине село' ('Будотине село' чи 'Будутина весь') трактується як село якогось Будяти/Будимира – його засновника чи власника. Саме такою патронімічною назвою, по-

[221] Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов (далі – АЮЗР.). – Киев: Типография Имп. Университета св. Владимира. Акц. общ. А. Т. Корчак-Новицкого, 1909. – Ч. 8. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв. – С. 627, № CLIV.

[222] Литовська метрика. Кн. 561. – С. 149.

[223] Ширше про це див. заповнену автором сторінку Інтернет-енциклопедії: Будятичі. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Будятичі

Вали дитинця м. Володимира

хідною від особової назви ‘Будята’ із архаїчним слов’янським закінченням на ‘-ичі’ і є ‘Будятичі’. Первісне значення: ‘будятичі’ – рід або піддані ‘Будяти’. Семантичним способом цей патронім перейшов на назву поселення зі значенням: населений пункт, який заселяють ‘будятичі’. Отже, волинський топонім ‘Будятичі’ є прямим етимологічним відповідником села Будятиного.

Сусідні з Будятичами Низкиничі належали волинській шляхетській родині Киселів. Згаданий у їхніх родових леґендах Святольд (Свенельд) був сучасником подій, пов’язаних із висланням Малуші до Будятиного села. Таким чином, ім’я воєводи Свенельда пов’язує обидва західноволинські топоніми подіями X ст.

Ян Длугош не випадково пов’язав Низкиничі із деревлянським князем Малом, називаючи його “dux Drewlyanorum Niszkina”. Характерні топоніми Побужжя із коренем ‘древ’/‘дерев’ (зокрема, сусіднє із Низкиничами с. Древині (‘Drywicze’, ‘Drzewino’, ‘Drzewiny’) дали йому підставу, аби вважати, що деревлянські події відбувалися на Західній Волині. В “Annales” цей факт наглядно демонструє зміна назви деревлянського Овруча на Варяж – населений пункт руського Забужжя.

Проте аби називати Мала Низкинею, польський історик (чи його інформатор) мав й іншу вагому причину: сусіднє з Низкиничами с. Будятичі цілком упевнено можна називати родинною

Панорама околиць с. Будятичів біля святого джерела

маєтністю матері Володимира – Малуші. І якщо й пов'язувати появу назви 'Низкиничі' з прикметником 'нискыи' ('низъкыи'), то підставу для цього давало не ім'я Мала деревлянського, а ім'я самої Малуші чи її батька – Малка Любчанина, діда Володимира Святославовича по материнській лінії.

§ 2. Добриня Резанович, волинські Резановичі та воєвода Козарин

Зв'язок Будятичів (у найдавніших задокументованих відомостях) із родиною Резановичів є прямим свідченням давньої належности цих земель родині Малуші та Добрині. Адже, як уже згадувалося, у билинах та творах книжного походження, зокрема у деяких літописах XV–XVI ст., брат Малуші та вихователь Володимира відомий саме як Добриня Резанович. В аспекті цих леґендарних свідчень документальні відомості XV ст. про рід власників Будятичів волинських зем'ян із родинним придомком 'Резановичі' стають переконливими арґументами, які доводять тотожність волинських Будятичів із Будятиним селом, де народився князь Володимир Святославович.

Власник Будятичів Митко згадується як племінник луцького старости Немирі[224], котрий, як і його брат Козарин, послідовно

[224] *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1386–1795. – Kraków: W drukarni Wł. L. Anczyca i Spółki, 1885. – S. 21.

називав себе своїм родовим прізвищем ‘Резановичі’. Цей рід зник уже у другій половині XV ст. Його останнім представником був син Немирі Резановича Война (Яків Немирич), який, помираючи від рани, переписав у своєму заповіті частину своїх значних маєтностей своїй матері Анні Немирівні, а іншу частину – своїй дружині Марії[225]. Незабаром, по смерті Войни, його вдова вдруге вийшла заміж за Семена Збаразького і згодом весь спадок Резановичів перейшов до князів Чарторийських[226].

Обидва брати – Немиря та Козарин – були свідками під час надання племіннику Миткові сіл, серед яких згадуються і Будятичі. Брат Немирі Козарин фігурує дещо раніше як свідок у грамоті великого князя Свидригайла від 14 липня 1446 р.[227] Про їхнє походження мало що відомо, зокрема Н. Яковенко припускає, що Резановичі є вихідцями з Галичини[228]. Про можливе галицьке коріння Резановичів, на думку І. Мицька, може свідчити датований 1427 р. документ, в якому фігурує Kozarzin de Olesko[229]. Маєтність цього Козарина І. Мицько ідентифікував із с. Голешовим, неподалік якого також є с. Козарі. Оскільки обидва населені пункти (Kozara та Oleszow) у 1419 р. не належали згаданому Козарину, І. Мицько припускає, що цей боярин перебрався з Галичини на Волинь і у документі 1427 р. може фігурувати його однойменна волинська маєтність – любомльський Олеськ[230]. 100 грн. з половини Олеська, записаних дядьком Козарином Резановичем своїй жінці, згадує у своєму заповіті Война Немирич.

Можливо, що до поділу Галицько-Волинських земель між Польщею та Литвою рід Резановичів володів маєтностями по обидва боки пізнішого кордону, свідченням чого справді можуть бути однойменні назви населених пунктів на підпольських та підлитовських українських землях, пов’язаних з іменем Козарин.

---

[225] АЮЗР. – 1907. – Ч. 8. – Т. IV: Акты о землевладении в Юго-западной Руси в XV–XVIII вв. – С. 27–29.

[226] *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa: Drukiem J. Filipowicza, 1895. – S. 23, 607.

[227] Archiwum książąt... – 1887. – T. 1. – S. 42–43, N XLIV.

[228] *Яковенко Н.* Витоки роду Немиричів. – С. 161.

[229] *Однороженко О.* Родова геральдика Руського королівства... – С. 156.

[230] *Мицько І.* Волинський Олеськ... – С. 23–24.

Родинне ім'я волинських Резановичів 'Козарин' може мати й давнішу метрику. Так, І. Мицько припускає, що Козарин Резанович може бути героєм билини про Козарина "из Волынца Галичья"[231]. Проте ця билина відображає раніші події, відображені у літописній оповіді 1106 р. про погром половців воєводою, який також мав ім'я 'Козарин', на що звертав увагу В. Міллер[232]. Звістка про погоню за половцями від волинського Заріческа (нині – с. Заріцьк біля Рівного) свідчить про зв'язок літописного Козарина саме з Волинню, а відтак не виключено, що волинські Резановичі XV ст., серед яких відомий представник на ім'я Козарин, можуть бути нащадками волинського воєводи Козарина.

У літописній оповіді про волинський погром половців привернули до себе увагу різночитання у переліку ватажків. Спочатку В. Міллер[233], а за ним і М. Грушевський[234] відзначили, що у різних літописах цей перелік різниться. За Лаврентіївським літописом, князь Святополк послав навздогін за половцями двох воєвод "Яна . и Иванка Захарьича Козарина"[235]. В Іпатіївському літописі натомість ідеться про "Яна . Иванка . Захарьича . и Козарина"[236]. Відмінність у тому, що Іванко Захарович в одному випадку є Козарином, а в другому – Янем. До того ж, в Іпатіївському тексті є додаткові приписки. У полі над рядком дописано "Вышатича", у нижньому полі дописано "и брата его Путяту", так що текст читається: "Яна Вышатича и брата его Путяту . Иванка . Захарьича. и Козарина"[237]. Таким чином, учасниками погоні стають чотири особи: Янь Вишатич, його брат Путята, Іванко Захарович та Козарин. Ще по-інакшому список учасників цих волинських подій

[231] *Мицько І.* Волинський Олеськ... – С. 23, прим. 73.

[232] *Миллер В.* К былине о Козарине // Этнографическое обозрение. Издание этнографического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии состоящего при Московском университете / Под ред. *В. Ф. Миллера*. – Москва: Типография Имп. Московского университета, 1909. – Кн. LXXVIII. – № 3. – С. 49–77.

[233] *Там же*. – С. 66–69.

[234] *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / Упоряд. *О. М. Таланчук*. Прим. *С. К. Росовецький*. – ("Літературні пам'ятки України"). – Київ: Либідь, 1994. – Т. 4: Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII. – Кн. 1. – С. 150–151.

[235] Лаврентьевская летопись. – Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет. – Стлб. 281.

[236] Ипатьевская летопись. – Стлб. 257.

[237] *Там же*. – Прим. д.

викладено у Радзивіллівському літописі, в якому начебто йдеться про кілька імен одного персонажа без згадки про Козарина: "Яня, Иванка Захарьича"[238]. Правда, в Московсько-Академічному списку Радзивіллівського літопису з'являється сполучник 'и', який розділяє імена між двома особами: "Яня и Иванка Захарьича"[239].

Ні В. Міллер, ні М. Грушевський не мали переконливої відповіді на питання про те, скільки було головних персонажів і який зв'язок вони мали між собою. Український історик припускав, що первісно у записі фігурувало ім'я Івана Захаровича Козарина. Ім'я Яня Вишатича начебто було приєднано з наступної звістки про його смерть, а вже потім було долучено й ім'я Путяти. Водночас не виключено, що звістки про головних героїв половецького погрому на Волині та смерть воєводи Яня Вишатича походять з одного джерела. З приводу зазначених різночитань В. Міллер слушно зауважив, що "известие об этом событии, свершившемся в Волынской земле, не дошло до киевского летописца с достаточной точностью и полнотой"[240].

Очевидно, що цитована за різними літописами звістка прийшла саме з Волині й аналізоване переплетіння імен ватажків погоні має місцеве волинське походження. Причину відзначеного неузгодження та змішування імен цієї події можна добачати як у їх волинському походженні, так і в родинній спорідненості. Вигнання половців із Волині було, очевидно, родинною справою Малковичів з походження. Ім'я воєводи Козарина початку XI ст., правдоподібно, вказує на зв'язок із волинськими Резановичами початку XV ст., в колі яких відоме це особливе ім'я. Родинне ж прізвище власників Будятичів Резановичів пов'язує їх із Добринею Резановичем. Своєю чергою брат Малуші Добриня Малкович вважається предком Вишатичів, згаданих у подіях 1106 р.

---

[238] Радзивилловская летопись // ПСРЛ. – Ленинград: "Наука". Ленинградское отделение, 1989. – Т. 38. – С. 102.

[239] *Там же*. – Прим. 15–15.

[240] *Миллер В.* К былине о Козарине. – С. 69.

§ 3. Родовід Малковичів

Питання родоводу нащадків літописного Малка Любчанина – діда по матері князя Володимира Святославовича – розглянув свого часу Д. Прозоровський, обґрунтовуючи суперечливу гіпотезу щодо тотожности цього Малка з деревлянським князем Малом[241]. Дослідник звернув увагу на приписку диякона Григорія до Остромирового Євангелія (1057), у якій замовник рукопису Остромир (у хрещенні – ‘Иосифъ’) названий ‘близоком’, тобто кровним родичем князя Ізяслава Ярославовича[242]. Спираючись на ту обставину, що син Малка Любчанина, новгородський посадник Добриня, був дядьком Володимира Святославовича, а при Ярославові в Новгороді відомий “посадникъ Коснѧтинъ . сн҃ъ Добрꙑнь”[243], Д. Прозоровський висунув припущення, що Остромир був сином згаданого Коснятина й, таким чином, й справді був би троюрідним дядьком князя Ізяслава.

У записі писаря Григорія згадана й сім’я Остромира, якій книжник бажає “мъногa лѣт(а)” не лише замовнику, а й “подружию его Феофанѣ, и чядомъ ею, и подружием чядъ ею”[244]. Лінію нащадків Остромира Д. Прозоровський починає з Малка Любчанина й доводить до сина Яня Вишатича, першого ігумена Києво-Печерського монастиря преподобного Варлаама. Таким чином, у родовідну таблицю боярської династії Малковичів, що перебуває в родинних стосунках із Рюриковичами, дослідник записав сім поколінь.

Дещо раніше від Д. Прозоровського аналогічних висновків дійшов і М. Погодін[245]. Саме він і звернув увагу на літописні свід-

---

[241] *Прозоровский Д.* О родстве св. Владимира... – С. 17–26.

[242] Остромирово Евангелие. 1056–1057. Факсимильное издание. – Ленинград: “Аврора”; Москва: Издательство Московской Патриархии, 1988. – Л. 294–294 об.; Див. також історичний коментар до запису диякона Григорія: *Столярова Л. В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаментных кодексов XI–XIV вв. – Москва: Наука, 2000. – С. 14–17.

[243] Лаврентьевская летопись. – Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет. – Стлб. 143.

[244] *Стефанович П. С.* Князь и бояре: клятва верности и право отъезда // *Горский А. А., Кучкин В. А., Лукин П. В., Стефанович П. С.* Древняя Русь: очерки политического и социального строя. – Москва: “Индрик”, 2008. – С. 222.

[245] *Погодин М.* О наследственности древних санов в период времени от 1054 до 1240 года // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России / Издаваемый *Н. Калачовым*. – Москва: В Типографии Александра Семена, 1850. – Кн. 1. – С. 77–78.

Родовідна таблиця Малковичів *(за Д. Прозоровським)*

чення, збережені під 1043 та 1064 р., у котрих згадано, що Вишата був батьком Яня та сином Остромира. Це дало підстави вибудувати генеалогічний ланцюжок від Остромира до Яня. Крім того, М. Погодін та Д. Прозоровський покликалися на свідчення Софійського I[246] та Новгородського IV[247] літописів, що братом Яня Вишатича був згадуваний у ПВЛ київський тисяцький та воєвода – Путята. Вони ж припускали, що Янь тотожний з боярином князя Ізяслава Ярославовича Іоанном, якого в "Житії Феодосія Печерського" названо батьком преподобного Варлаама.

Генеалогічні роздуми Д. Прозоровського щодо особи Малка Любчанина ускладнив О. Шахматов, дослідження якого призвели не лише до ототожнення батька Малуші з деревлянським князем Малом, але й дали підстави ідентифікувати їх як одну особу із літописними Лютом Свенельдичем та Мстишею Свенельдичем. За О. Шахматовим, князь Ігор воював за деревлянську данину з воєводою Свенельдом і був убитий його сином – Лютом/Мстишею/Малом/Малком Любчанином[248]. Складні, розлогі й надзви-

[246] Софийская первая летопись старшого извода // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000 – Т. 6, вып. 1. – Стлб. 218.

[247] Новгородская четвертая летопись // *Там же*. – Т. 4, ч. 1. – С. 140.

[248] *Шахматов А. А.* Разыскания... – С. 340–378.

чайно гіпотетичні побудови О. Шахматова, властиво, не змінили родовідної таблиці Малковичів, лише пов'язали її з воєводою Свенельдом й, таким чином, зробили її старшою на один щабель.

Генеалогічну реконструкцію, за якою Добриня, Коснятин, Остромир, Вишата, Янь та Варлаам були представниками одного роду, підтримав Д. Лихачов. Вважаючи, що Янь Вишатич та його предки проявляли цікавість до свого родоводу і всіляко підкреслювали свою спорідненість із Рюриковичами – через Малушу, сестру Добрині та матір Володимира – відомий текстолог обґрунтував концепцію "усного літопису" цього боярського роду[249]. Дослідник виділив статті, в яких мовиться про Добриню та його сина Коснятина Добринича, роль яких в історичних подіях постійно підкреслюється, й наголосив, що вони мають усний, а не писемний характер.

До важливих спостережень Д. Лихачова належить його заперечення новгородського походження згаданих усних джерел, про що писав О. Шахматов, вважаючи, що вони були використані укладачем Новгородського літопису. Однак Д. Лихачов підкреслив, що Новгородський літопис "никогда на протяжении всех веков, вплоть до XV в. (точнее, до свода 1448 г.) не пользовалась ни устными преданиями, ни рассказами старожилов"[250]. Дослідник, зокрема, визнав непереконливими докази О. Шахматова щодо новгородського походження літописної статті 970 р. про розподіл уділів між синами Святослава, у котрій викладено деталі родоводу Володимира Святославовича по материнській лінії. Добриня брав участь у новгородських подіях, але в Новгородському літописі він не фігурує, а лише у Київському, тобто – "новгородські" леґенди були записані київським літописцем, до того ж – у їх тісному зв'язку з переказами про Свенельдичів[251].

На зв'язку Добрині і його нащадків із Південною Руссю акцентував увагу у своїх працях і В. Янін. Розглядаючи посадниц-

[249] *Лихачев Д. С.* "Устные летописи" в составе Повести временных лет // Исторические записки / АН СССР. Ин-т истории. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1945. – Вып. 17. – С. 201–224.

[250] *Там же*. – С. 206.

[251] *Там же*. – С. 204, 206.

тво в системі київського управління Новгородом, він підкреслював, що новгородські посадники XI ст. були "неновгородського походження". Якщо з літописів не відомо, чи був Остромир новгородцем, чи його прислали з Києва, то за спостереженням над діяльністю його потомків дослідник дійшов до висновку, що його рід пов'язаний з Південною Руссю. З державними заходами київських князів, які не мали прямого стосунку до Новгорода, В. Янін пов'язує й діяльність Добрині[252].

Питання генеалогії Малковичів розглянув також Т. Гімон. Дослідник підкреслив, що Початковий літопис містить дуже мало свідчень про родинні зв'язки осіб некняжого звання, однак аж десять із дванадцяти таких свідчень належать до родини Яня Вишатича (Малковичів). До того ж, за поодинокими винятками, Варяжко (980) та Туки (1068) – лише представники цього роду дають князям поради, а проявляючи хоробрість та благородство, виголошують промови[253]. На мою думку, є всі підстави погодитися з висновком Т. Гімона, що незважаючи на гіпотетичність генеалогічних реконструкцій Прозоровського–Шахматова–Лихачова, все ж "налицо ряд черт, роднящих между собой летописные сообщения о Свенельде, Добрыне, Коснятине, Остромире, Вышате и Яне"[254]. Проте аналізовані розрізнені літописні свідчення про Свенельда, Малка Любчанина та їхніх нащадків здатні поєднати не лише текстологічне співвідношення, але й зв'язок цих повідомлень з географічними реаліями південного заходу Руси.

Так, південноруське походження має й зауважений Д. Лихачовим зв'язок переказів про Добриню із тмутороканськими відомостями[255]. Один із таких тмутороканських переказів викладено в літописі під 1064 р. у зв'язку з його нащадком – Вишатою Остромировичем. Він розповідає про втечу до Тмуторокані за-

[252] *Янин В. Л.* Новгородские посадники. – Москва: Издательство Московского университета, 1962. – С. 53–54.

[253] *Гимон Т. В.* Ян Вышатич и его предки: новые соображения // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Пашуто / РАН. Ин-т всеобщей истории. – Москва: ИВИ РАН, 2010. – Вып. XXII: Устная традиция в письменном тексте. – С. 62–63.

[254] *Там же*. – С. 64.

[255] *Лихачев Д. С.* "Устные летописи"... – С. 207.

сновника першої галицької династії Ростислава Володимировича. Серед його супутників був і "Вышата сн҃ь Ѡстромирь . воєводы Новгородьского"[256]. Через передчасну смерть свого батька, новгородського князя Володимира Ярославовича, Ростислав опинився у статусі князя-ізгоя. До Тмуторокані Ростислав утікає з Прикарпаття (очевидно, з Перемишля)[257], що проявляється вже у третій чверті XI ст. у боротьбі його нащадків за волості на Волині, об'єднаної на той час із Прикарпаттям. Ростиславовичі тримаються разом із Давидом Ігоровичем й заспокоюються лише тоді, коли отримують від князя Всеволода Перемишль і Теребовлю.

Припускаю, що південна (зокрема й волинська та перемишльська) орієнтація устремлінь Ростислава Володимировича спрямовувалася Малковичем із походження – Вишатою Остромировичем (с. Вишатичі розташоване за 12 км на північний схід від Перемишля)[258]. Походження назви цього населеного пункту можна було б пов'язати з іменем іншого Вишати – воєводи князя Данила Романовича, якого згадано в Галицько-Волинському літописі під 1245 р. як учасника війни з польським князем Болеславом Стидливим. Проте назва сусіднього з Вишатичами с. Малковичі[259] (від імени Малко) пов'язує обидва населенні пункти з Вишатою Остромировичем. Звісно, не можна виключити й того, що однойменний воєвода князя Данила, як і боярин Давид Вишатич (згаданий 1231 р. в описі оборони підперемишльського Ярослава від угрів), належав до його нащадків. Про давність Малковичів, як єпископського маєтку свідчить датований 1353 р. акт розмежування цього населеного пункту від сусідніх Оріхівців[260]. Про подальшу долю цього села повідомляє грамота польського короля

---

256 Ипатьевская летопись. – Стлб. 152.

257 *Диба Ю.* Фундації богородичних храмів-ротонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв'язків середини XI століття // Записки НТШ.– Львів: Видавничий комплекс НТШ, 2005. – Т. CCXLIX: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 35–104.

258 Słownik geograficzny... – 1895. T. 14. – S. 145.

259 *Tamże*. – 1885. – T. 6. – S. 35.

260 *Добрянский А.* История епископов трех соединенных епархий, Перемышльской, Самборской и Саноцкой от найдавнейших времен до 1794 г. / Издано по собственноручному списку бл. п. автора. Накладом д-ра *Ивана А. Добрянского*. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1893. – С. 12.

Владислава II 1407 р., у якій це село (Malkowice) згадується в переліку населених пунктів, що віддавна належали храму св. Івана Перемишльського владицтва[261].

Наведений приклад демонструє південноруські устремління Малковичів. І це прагнення аж ніяк не можна назвати спонтанним. Воно пов'язане передовсім із конкретною територією межиріччя Бугу та Луги у Волинській землі, де локалізуються маєтності роду Малка Любчанина. І саме туди, в село Будятине (тепер – с. Будятичі) Ольга відправила Малушу.

§ 4. Авункулат і народження Володимира Святославовича в родинних маєтностях матері

Озвучене вперше В. Татіщевим припущення, ніби саме в княжій доменіальній власності перебувало Будятине село, не має доказів. Хоча до цього висновку підштовхує також повідомлення Архангелогородського літописця, за яким "умирая, Олга отдаст село то пресвятеи Богородицы"[262]. Натомість укладач Ніконовського літопису залишає перед читачем дилему, згадуючи про передачу цього села храмові: "село бо бяше еа тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици"[263].

Проте не всі дослідники погодилися з цією думкою. Можливість того, що Будятине село належало Малуші, припускав С. Соловйов: "Но чье было село Будутино: Ольгино или Малушино? Если Малушино, то нет ничего удивительного, что умирая, она отдала его Св. Богородице, ибо она могла умереть и после крещения Земли"[264]. Обережне припущення історика у викладі сучасних дослідників трансформувалося у складну процедуру зміни власників Будятиного села: "Историк полагал, что Ольга обладала большой личной собственностью. В Вышгороде находилась

[261] *Купчинський О.* Акти та документи… – С. 807, 809.

[262] Устюжские и Вологодские летописи... – С. 60.

[263] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – Т. 9. – С. 35.

[264] *Соловьев С. М.* Сочинения: В 18 кн. – Москва: "Мысль", 1988. – Кн. 1: История России с древнейших времен. – Т. 1–2. – С. 303, прим. 225.

ее загородная резиденция, хранилась казна. Село Будутино она отдала ключнице Малуше, когда та родила от Святослава сына Владимира. Позднее та пожертвовала его Десятинной церкви”[265].

Припущення, що Будятине село належало не Ользі, а Малуші обґрунтовував також О. Шахматов. Саме Малуша, вважав дослідник, заповіла його перед смертю церкві Богородиці[266]. На його думку, матір князя Володимира у княжому синодику іменували Малфріддю і саме під цим іменем у літописах зафіксовано повідомлення про її смерть: “Въ лѣ҃т . ҂ѕ҃ . ф҃ . и҃ . [6508 (1000)] Преставися Малъфридь”[267]. Відтак, історик припускав, що Малфредь/Малуша була похована саме у Десятинній церкві, яку збудував її син, і вона ж пожертвувала цьому храмові село Будутине, “которое, к сожалению, сложно приурочить к той или иной определенной местности”. До того ж, відштовхуючись від припущення про поховання матері князя Володимира у Десятинній церкві, О. Шахматов зробив висновок, що вона прийняла хрещення.

Слід звернути увагу на ще один опосередкований, проте істотний у вимові доказ належности Будятиного села не Ользі, а матері Володимира Малуші, пов’язаний із функціонуванням на Русі сімейного звичаю, з часом трансформованого у княжу придворну інституцію, відому під назвами ‘кормильства’ та ‘дядьківства’. Інститут ‘кормильства’ за своєю сутністю близький до традиційної архаїчної практики авункулата (від лат. avunkulus – дядько по матері), коли діти зі своєї сім’ї переходили у материнський рід до дядька, який виконував функцію вихователя та опікуна[268].

---

[265] *Морозова Л.* Великие и неизвестные женщины Древней Руси. – (Историческая библиотека). – Москва: АСТ: Астрель, Харвест, 2009. – С. 32.

[266] *Шахматов А. А.* Разыскания... – С. 376–377.

[267] Ипатьевская летопись. – Стлб. 114; Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С. 168.

[268] *Гарданов В. К.* “Кормильство” в Древней Руси (К вопросу о пережитках родового строя в феодальной Руси IX–XIII вв.) // Советская этнография / АН СССР. Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Москва: “Наука”. – 1959. – № 6. – С. 43–59; *его же.* “Дядьки” древней Руси // Исторические записки / АН СССР. Ин-т истории. – Москва: “Наука”, 1962. – Т. 71. – С. 236–239; *Щавелева Н. И.* О княжеских воспитателях в древней Польше // Древнейшие государства на территории СССР. 1985. – Москва: “Наука”, 1986. – С. 123–131; *Мазур О.* “Demetrius Dedko, Provisor seu Capitaneus terrae Russiae” (інститут “Старійшини” у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.) // Семінарій “Княжі часи”. – Львів: [б. в.], 2002. – С. 14–23.

Таким князем-вихователем літописець вважає князя Олега, який після смерти Рюрика взяв в опіку княжича Ігоря. Про родинні стосунки Олега та Рюрика відомо з ПВЛ: “Оумѣршю же Рюрикови . прⷣдасть княжениє своє Ѡлгови . ѿ рода єму суща”[269]. Очевидно, виходячи з відомої практики ‘кормильства’, В. Татіщев уважав, що Олег був братом дружини Рюрика: “Олегъ І. шуринъ Рюриковъ, Князь Урманскїй”[270]. Незадовго перед смертю Рюрик “бѣ вельми боля, и начатъ изнемогати; видѣвь же сына Ингоря вельми юна предаде княженїе и сына своего шурину своему Олгу”[271]. Зіставляючи свідчення різних джерел, історик наполягав на тому, що Олег був Ігореві саме “уєм”, тобто братом матері: “Олегъ. Шуринъ Рюриковъ: У Нестора именованъ просто свойственникъ, въ манускриптѣ расколничьѣ Вуй Ингоръ, то есть, братъ материнъ, въ прологѣ Маїа 11 дядя Ингоръ, что значитъ брата отцева: но сїе не огласно”[272].

Таку ж роль виконував ‘уй’ Володимира Святославовича, брат Малуші – Добриня. Саме ця обставина дає підстави вважати, що княжич, згідно з правом авункулату, в перші роки міг виховуватися власне в родині матері. Тому княгиня Ольга і відіслала матір Володимира не до свого, а до Малушиного родинного села. На підтвердження цієї думки наведу ще один важливий доказ, що приховується в імені Малушиного батька, яким його знає С. Герберштейн.

§ 5. Село Калусів (Гряди) і повідомлення С. Герберштейна та М. Стрийковського про Малка-Калусу

У праці С. Герберштейна фігурує доволі самобутнє ім’я Малка. Він називає його ‘Calufcza’ або ‘Caluwtza’. У літературі цей факт майже не згадано. Відома лише єдина спроба тлумачення цього імени, яка належить авторам новітнього російського пере-

[269] Ипатьевская летопись. – Стлб. 16.

[270] *Татищев В.* История российская… – 1769. – Кн. 1, часть 2. – С. 556.

[271] *Татищев В.* История российская…– Кн. 1, часть 1. – С. 35.

[272] *Там же.* – С. 48.

кладу праці С. Герберштейна, котрі його появу пов'язують із помилковим прочитанням, про що зазначено у примітках: "Калуфча Малый – у Г. неправильно переданное имя Малка Любечанина (Отца Добрыни и Малуши)"[273].

Механізм цієї похибки не уточнено, відтак можна про нього лише здогадуватися. Імовірно, малося на увазі, що записане в оригіналі без пробілів ім'я 'МалъкЛюбечанинъ' або 'МалъкоЛюбчанинъ' було розділене як 'Малъ коЛюбчанинъ'. Далі ім'я 'Малъ/Mal' було перекладене як 'Piccolo', 'Paruus' чи 'Klein', а прізвисько транслітерувалося з помилками, звідки начебто й утворилося незрозуміле 'Caluwtza/Calufcza'.

Такий підхід не новий, його запропонував ще О. Шахматов. Проте дослідник уважав ім'я 'Малъко Любчанинъ' вторинним й пов'язував його виникнення з помилковим прочитанням леґендарних свідчень про деревлянського князя Мала. Він звернув увагу на пізньолітописне свідчення про походження князя Мала з города Кольца: "А сама княгиня Ольга нача пленити деревлянскую землю и попленивъ и прииде подъ градъ ихъ Колецъ і ста около его. [...] И повелѣ княгина Олга Колецъ градъ разорити и князя ихъ Мала повелѣ убити"[274]. На думку О. Шахматова, відоме за народними переказами та піснями ім'я Мала Кольчанина (пов'язуване з городом Клечеським, розташованим на півночі Деревлянщини чи навіть вже в Дреговицькій землі), викликало нерозуміння в автора ПВЛ, який і переосмислив його, виправивши на Любчанин[275]. Розвиваючи цю думку, А. Членов пояснив її розлогіше. Спершу один літописець "вспоминая песни, вписал в летопись по ошибке имя Мала Кольчанина". Згодом інший книжник "разбил его, получилось 'Малко Льчанин'. А за ними начебто вже "Третий заменил бессмысленное 'Льчанин' на 'Любечанин'"[276].

---

[273] *Герберштейн С.* Записки... – С. 291–292.

[274] Цит. за: *Гиляров Ф. А.* Предания русской начальной летописи. – Москва: Типография "Современных Известий", 1878. – С. 250.

[275] *Шахматов А. А.* Разыскания... – С. 374–375.

[276] *Членов А. М.* По следам Добрыни. – С. 66.

Повертаючись до трактування написання прізвиська Малка у подачі С. Герберштейна, яке упорядники російського видання вважають помилкою, зазначу, що австрійський дипломат був доволі уважним до протографів, якими він користувався, інша річ, що не все було йому зрозумілим. Через буквальне прочитання літописного тексту С. Герберштейн, для прикладу, помилково назвав сестрою Малуші її Добриню. Ця помилка випливає з прочитання літописного тексту, у якому слова "сестра же бѣ Добрꙑнꙗ", що стосувалися Малуші, які слід читати як "сестра була Добринина", були потрактовані буквально, наче у Малуші "сестра була Добриня".

Щодо прізвиська 'Calufcza'/'Caluwtza', то причиною його появи саме у такій формі була дуже невелика відмінність у тогочасному написанні літер 'f' та 'ſ' довгого. Довге 'ſ' теж часто писалося з горизонтальною перетинкою, яка відрізнялася від 'f' лише тим, що була коротшою та розташовувалася з одного боку вертикального штриха графеми. Цю обставину відзначив і показово продемонстрував М. Стрийковський, вмістивши у своєму виданні обидва можливі варіанти прочитання: "Kalufcza albo Kaluſcza". Усталеного варіанта позначення літер у стародруках XV–XVI ст. не було, і графему 'f' могли друкувати з короткою односторонньою горизонтальною перетинкою, а 'ſ' – без неї, саме так, як у прижиттєвому виданні М. Стрийковського 1582 р. В оригіналі прізвисько батька Малуші звучало, очевидно, як 'Kaluſcza' (Калусча, Калуща). Відтак у рукописах та друкарському наборі воно трансформувалося у 'Calufcza', а з нього вже й у 'Caluwtza'.

Ім'я 'Калусча' не випадкове. Воно збереглося у назві поселення, що граничить із землями Будятичів та Низкиничів. Ідеться про с. Калусів, перейменоване 1946 р. на Гряди.

Відомості про цей населений пункт сягають зламу XV–XVI ст. Власник села "пан Михно Калусовский" згаданий як свідок у грамоті князя Михайла Роговицького від 1475 р. на продаж села Дажева[277]. У 1502 р. король Олександр підтвердив Маньку Калусовському власність на його села Винники, Калусів (Калусовъ)

[277] Archiwum książąt... – 1887. – T. 1. – S. 72, N LXXVI.

Будятичі, Русовичі, Низкиничі та Калусів на карті другої пол. XIX ст. Фрагмент.
(Военно-топографическая карта Волынской губернии 1855–1877. Лист XXI-3)

та Вербично[278]. За вироком урядових ревізорів у 1545 р., Петру Калусовському заборонили стягувати мито в один гріш у Калусові[279].

Походження назви ‘Калусів’ не досліджувалося. Наближеною до неї є назва літописного Каліуса (нині – с. Калюс Новоушицького р-ну Хмельницької обл.). Проте етимологія цієї назви викликає більше запитань, аніж відповідей[280]. Очевидно, назву ‘Калусів’ слід трактувати, як поселення підданих чи роду ‘Калуси’/‘Калюси’, первісно – ‘Калусів двір’ тощо.

Ім’я ‘Калуса’ узгоджується із прізвиськом ‘Kaluſcza/Kaluscza’, приписуваним Малку Любчанину С. Герберштейном. Це ім’я в східнослов’янському іменослові не має прямих відповідників. За документами XIV–XVII ст. відоме ім’я ‘Ка́лин’ та усічено-суфіксальне утворення від нього – ‘Ка́лко’[281]. Найближчим є ім’я ‘Клюс’, відоме за грамотою 1393 р. про розподіл маєтностей у Теребовельській волості[282]. Очевидно, той самий “панъ Клюсъ” фігурує у документі 1400 р. про купівлю у Ходора Шидловського с. Шидлова і дворища Жаворонковича[283].

Форма імени ‘Калюса’ збігається із літописним Митуса’[284], утвореним, очевидно, від календарного імени ‘Димитрій’/‘Дмитро’[285]. Тому не виключено, що вихідною формою імени ‘Калюса’ може бути й ‘Миколай’/‘Микола’, що передбачає хрещення влас-

---

278 Lietuvos metrika. Knyga No. 22. 1547 / Lietuvos istorijos institutas. Parenge *A. Blanuca*, *D. Vashchuk*, *D. Antanavičius*. – Vilnus: LII Liedykla, 2010. – P. 95, N 9.23.

279 Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / АН Української РСР. Археографічна комісія. Ін-т історії. ЦДІА УРСР у м. Києві. – (Актові джерела). – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 64–70, № 51.

280 Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Автори: *І. М. Желєзняк* та ін. – Київ: Наукова думка, 1985. – С. 65.

281 *Чучка П.* Слов’янські особові імена українців: історико-етимологічний словник / ДВНЗ “Ужгородський національний університет”. Наук. ред. *В. В. Німчук*. – Ужгород: Ліра, 2011. – С. 201–202.

282 Грамоти XIV ст. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Упор., вступ. стаття, коментарі і словники-покажчики *М. М. Пащак*. – (Пам’ятки української мови). – Київ: Вид-во “Наукова думка”, 1974 – С. 116, № 60.

283 *Там само*. С. 143–144, № 80.

284 Ипатьевская летопись. – Стлб. 794.

285 Літопис руський / Переклад з давньорус. *Л. Є. Махновця*. Відп. ред. *О. В. Мишанич*. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 497; *Чучка П.* Слов’янські особові імена... – С. 243.

ника. Ближчими є західні форми імени, похідні від нім. ‘Nikolaus’, зокрема зменшувальні та короткі форми ‘Klaus’, ‘Claus’, ‘Claas’, ‘Klaas’, ‘Clas’, що часто використовуються як самостійні імена в німецьких та скандинавських землях. У цьому контексті не випадковою є й присвята будятицької церкви св. Миколая Чудотворця, перша звістка про яку збереглася у вкладному записі, датованому 25 березня 1564 р., з друкованого так званого середньошрифтного Євангелія 1550-х рр., що зберігається у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Короленка.

У скандинавському іменослові наявна також коротка форма – ‘Niels’/‘Nils’ та змельшувально-пестлива – ‘Nisse’[286], яку можна було б пов’язати із сусідніми Низкиничами/Нискиничами. На таку думку наштовхує й те, що у скандинавському фольклорі відомий персонаж на ім’я ‘Nisse’, під яким розуміють домовика, невеличкого чоловічка, зростом із дитину (гнома)[287]. Таким чином, назви двох маєтностей Клауса/Ніссе (з його природними даними невисокої людини) могли в слов’янському середовищі отримати форму Калусів і Низкиничі.

Натяк на низький зріст власника с. Калусова можна добачати й у скороченій формі імени ‘Калюса’. Зважаючи на те, що ім’я ‘Митуса’ у документі 1495 р. згадане як ‘Митус’[288], форму ‘Калюса’ можна трактувати похідною від ‘Калюс’. Це ім’я пов’язане із лат. ‘callus’, що означає мозоль’[289] – з натяком на малий зріст Малка. Цей термін у своїй основі, очевидно, пов’язаний із назвою дерев’яного взуття: ‘cālo’ – дерев’яний грецький черевичок[290]. Подібно Лев Диякон пояснює походження прізвиська ві-

286 *Природина У. П.* Производые формы имен в Шведской антропонимике // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия филологические науки / Балт. федер. ун-т им. И. Канта; ред. *А. П. Клемешев* и др. – Калининград: Изд-во БФУ им. И. Канта, 2012. – Вып. 2. – С. 138.

287 *Дранникова Н.* Мифологические персонажи культурного пространства в севернорусском и норвежском фольклоре (типологические аспекты) // Poznańskie Studia Slawistyczne / Adam Mickiewicz University. – Poznań: Adam Mickiewicz University Press, 2012. – N 3. – S. 251–252.

288 *Тупиков Н. М.* Словарь древнерусских личных собственных имен / Вступ. ст. и подгот. текста *В. М. Воробьев*. – Москва: Русский путь, 2004. – С. 252.

289 *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь. Около 200 000 слов и словосочетаний. 6-е изд., стереотипное. – Москва: Издательство “Русский язык”, 2000. – С. 115.

290 *Там же*.

зантійського імператора Іоанна Цимісхія: “это армянское слово в переводе на греческий язык означает ‘туфелька’; такое прозвище было дано Иоанну, потому что он был малого роста”[291]. Автори коментарів до цитованого російського перекладу “Історії” пояснюють, що гр. ‘Τσιμισκής’ походить від вірм. ‘čmušk’, запозиченого з перс. ‘čamšak’, яке означає ‘черевичок’[292].

У всякому разі, не виключаю, що ім’я Малка, як і назви пов’язаних із ним маєтностей Калусова та Низкиничів, слід трактувати як слов’янізовані форми германського походження, близького до латинської культурної традиції. Нагадаю, що ім’я Малуші можливо є слов’янізованим варіантом імени Малфрідь, як про це писав О. Шахматов[293].

Отже, у вузькому географічному районі межиріччя Бугу та Луги, дещо південніше стольного Володимира, розташовуються (дотикаючись своїми землями) кілька населених пунктів: Будятичі, назва яких відповідає літописному Будятиному селу, куди княгиня Ольга відправила з Києва вагітну Малушу; Калусів, назва якого є похідною від імени батька Малуші, відомого Гербершейну як Kalufcza або Kaluſcza; Низкиничі, пов’язані із родом Киселів, протопластом роду яких був воєвода Святольд/Свенельд – сучасник та безпосередній учасник подій середини – другої половини X ст.; Русовичі, назва яких засвідчує присутність тут київської дружини. І це ще не повний перелік, який наочно демонструє належність цих маєтностей до родини діда Володимира Святославовича по матері, знаного із писемних джерел як ‘Малко Любчанинъ’ або ‘Kaluſcza Malec’, та близьке сусідство такої впливової особи київського двору, як Свенельда. Крім того, топонімічна номенклатура Побужжя дає пояснення, чому на ці території Я. Длуґош накладав деревлянські назви та імена, як, врешті, дає відповідь на питання, чому деревлянського князя Мала він називав Низкинею. Важливим аргументом на підтвердження дум-

[291] *Диакон Лев.* История / АН СССР. Пер. *М. М. Копыленко*. Статья *М. Я. Сузюмова*. Отв. ред. *Г. Г. Литаврин*. – (Памятники исторической мысли). – Москва: Изд-во “Наука”, 1988. – С. 50.

[292] *Там же*. – С. 193–194, прим. 65.

[293] *Шахматов А. А.* Разыскания... – С. 376.

ки, що княгиня Ольга відправила Малушу саме до с. Будятичів, є задокументоване від середини XV ст. родинне прізвисько його власників – волинських зем'ян Резановичів, пов'язане з Добринею Резановичем, братом Малуші.

Давня топоніміка Волині дає також відповідь на питання про походження Батька Малуші, відомого з літописів як Любчанин. Північніше Луцька, у Рожищенському районі Волинської області, розташоване с. Любче, поряд із яким є городище X–XI ст.[294] Цей населений пункт згаданий у сфальшованій дарчій грамоті Любарта Ґедиміновича соборові святого Іоанна Богослова в Луцьку, датованій 8 грудня 1322. Дослідники одностайні у тому, що в її основу лягла оригінальна грамота Любарта Луцькому соборові на села Рожище і Теремне 1383 р.[295], в описі меж яких і відзначено село Любче та Любецький міст на болоті річки Лютиці.

Назву цього городища логічно пов'язати з іменем Малка Любчанина. Хоча не виключаю, зважаючи на висновки щодо германських витоків імени Калуса, що ця волинська назва виникла як успадкування назви го́рода Любіце/Старий Любек (Lübice/Alt Lübeck) у Вагрії, зруйнованого 1137 р. рюґенським князем Рачею, неподалік якого слов'янські та німецькі колоністи заснували балтійський Любек. Малко Любчанин міг походити і з чеського града Лібіце, де німецький, передовсім церковний, вплив також був відчутним.

Отож є достатньо підстав, аби Західноволинське Побужжя (вужче – с. Будятичі з найближчими околицями) пов'язати із міс-

---

294 *Раппопорт П. А*. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / АН СССР. Институт археологии. Под ред. *Н. Н. Воронина*. – (Материалы и исследования по археологии СССР. – № 140). – Ленинград: Изд-во "Наука"; Ленинградское отделение, 1976. – С. 49–50, 133.

295 *Щербаковский Д*. Фундушевая запись князя Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 // Чтения исторического общества Нестора летописца / Ред. *Н. П. Дашкевич*. – Киев: Типо-литография Т. Г. Мейнандера, 1905. – Т. 18, вып. 3–4. – С. 61–70; Грамоти XIV ст. – С. 20–22, № 6; *Флоря Б. Н*. О грамоте Любарта Гедиминовича Луцкой епископской кафедре // От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН *Я. Н. Щапову* / РАН. Ин-т российской истории. – Москва: Издание Паломнического центра Московского Патриархата, 2005. – С. 177–181; *Мицько І. З*. Заснування єпископської кафедри в Острозі // Наукові записки / Національний університет "Острозька академія". – (Серія "Історичні науки"). – Острог: Вид-во НУ "Острозька академія", 2008. – Вип. 13: Матеріали міжнародної конференції "Князь Василь-Констянтин Острозький в історії України та Європи". 15–17 жовтня 2008 р. – С. 151–159.

цем народження майбутнього Хрестителя Руси – князя Володимира Святославовича, а ці терени вважати родинним осідком його діда по матері, відомого з літописів як Малко Любчанин, а з реляції С. Герберштейна – як Калусча Малий.

У жовтні–листопаді 2013 р. у Будятичах проводилися польові археологічні дослідження, метою яких було виявлення на території села археологічних пам'яток часів Ольги–Володимира. Основне завдання полягало у дослідженні історичного культурного шару, з'ясуванні топографії пам'яток та атрибуції виявлених об'єктів. Лабораторно-камеральне опрацювання матеріалів та написання наукового звіту виконувалося протягом листопада 2013 р.[296] Виявлена пам'ятка (площею до 2 га) розташована за 2 км на північний захід від села, на не високому напівовальному мисі лівого берега р. Студянки, заввишки до 3 м над рівнем заплави. З півночи територія обмежена заплавою річки, із заходу та півдня – болотом, зі сходу – ріллею. Пам'ятка частково пошкоджена ріллею, але більша її частина використовується під випас худоби.

По лінії південь-північ центральної частини пам'ятки було розбито розкоп розмірами 4 х 2 м. Рівень дна розкопу було доведено на глибину 0,95 м від денної поверхні до материка жовтого кольору. У культурному шарі виявлено фраґменти ліпної та кружальної кераміки. Ліпна кераміка відповідає варіантові '2' посудин виду 'І' празько-корчацької культури за класифікацією І. Русанової. У 2005 р. подібну кераміку, датовану першою половиною VI ст., виявила експедиція Д. Козака на березі Хрінницького водосховища Рівненської обл. Цю пам'ятку характеризовано як перше і єдине на Волині поселення празько-корчацької культури ранніх слов'ян того часу. Нововиявлене поселення в Будятичах – друге відоме на Волині поселення празько-корчацької культури початку VI ст. Вигідне топографічне розташування на мисі, оточеному річкою та болотом, дало можливість заселятися на ньому

[296] *Златогорський О. Є.* Звіт про проведені рятівні дослідження у с. Будятичі Іванивичівського району Волинської області (Відкритий лист № 030/00381 від 16. 12. 2012 р.) / Дочірнє підприємство "Волинські старожитності" Державного підприємства "Науково-дослідний центр Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України. – Луцьк, 2013. – С. 1–29.

і пізніше. Знайдена кружальна кераміка датується IX–X ст. Вона відома на багатьох пам'ятках Правобережної України.

Наявність у культурному шарі кераміки періоду народження і дитинства Володимира Святославовича не заперечує можливости його перебування у Будятичах. Проте недослідженою залишилася територія двору, відомого за реєстром Будятицької маєтности, що увійшла до складу свідчення возного Волинського воєводства Василя Тупачевського, виявленого серед документів книги Володимирського ґродського суду за 1605 р. Першим списком джерела є тестамент Андрія Черневського, який оформлений ним у своєму маєтку с. Молникові 18 травня 1599 р. доставлений до Володимирського ґродського уряду, де він був вписаний до судових книг. Цей важливий документ, опублікований В. Кравченком, містить детальний реєстр будівель будятицького двору: "Наперєд двор бутятицкии: изба, свєтлица, синъ, комната малая, свєтлица, синъ, пєкарня, комора, зовнєи под ωднымъ дахомъ, добрє побитая, з добрыми пєчми, з лавы, з оболонями и с коминами муроваными; другии дом: подъ нимъ коморъ двє, навєръху свєтлица и комната, а пєрєдъ свєтълицєю малая изба з лавами, з оболонами и пєчъ добърая подъ ωднымъ дахомъ, добърє побитыи; на дворє пивница, надъ пивъницєю комора добърє побита; тамъ жє на дворє коморъка для схованя рєчєи. Дворъ увєсь добърє ωгорожоныи, садъ добърє ωгорожоныи, алє жадъного ωвоцу нємашї; ωгороды добрє ωгорожоныέ, гумъно добрє огорожонымωέ, а в гумнє стодола албо шопа добрая; хлєвов три нєдобрє покрытыхъ"[297].

Археологічні матеріали часів Ольги–Володимира знайдені і в Литовежі, розташованому 7 км південніше від Будятичів. Городище в ур. Замчище поблизу с. Литовежа було відкрите наприкінці XIX ст. Вперше його обстежив відомий волинський краєзнавець О. Цинкаловський. З кінця 70-х рр. минулого століття Литовезьке городище дослідила археологічна експедиція Львівського державного університету ім. І. Франка. Крім численного керамічного

[297] Цит. за: *Кравченко В.* До історії села Будятич першої чверті XVII століття // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – (Матеріали наукової конференції "Любартівські читання". 30–31 березня 2012 року). – Луцьк: Видавництво "Терен", 2012. – С. 46.

матеріалу, було виявлено рештки напівземлянкових жител із печами, вирізаних у материковому останці. Початкові етапи існування городища на основі керамічного матеріалу датуються першою половиною X ст.[298]

Питання, які стосуються локалізації малої Батьківщини Володимира, заторкують низку важливих питань руської історії. Відправлення Малуші до Будятиного села не просто родинна історія, як може видатися на перший погляд, і руський книжник мав, очевидно, якісь поважні підстави, аби ретроспективно згадати про це в літописі. Щоб визначити причини, що спонукали Ольгу у гніві відіслати Малушу на Волинь, слід передовсім з'ясувати дату народження Володимира Святославовича. Водночас на принципові відповіді очікують значно ширші питання, пов'язані передовсім із проблемою інкорпорації Волинської землі до складу Києво-Руської держави.

[298] *Чайка М.* Підсумки досліджень пам'яток літописних бужан в Західному Побужжі // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної археологічної конференції. Львів, 30–31 березня 2001 р. – Львів, 2001. – С. 261–267.

Розділ 5

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ВІДПРАВЛЕННЯ МАЛУШІ З КИЄВА ДО БУДЯТИНОГО СЕЛА[299]

[299] *Диба Ю.* Історично-географічний контекст... – С. 37–70.

§ 1. Дата народження Володимира Святославовича

Перше, що впадає у вічі під час спроби визначити дату народження князя Володимира, – великі розбіжності як у самих джерелах, так і – вслід за ними – в літературі. У літописах, в яких зберігся переказ про відправлення Малуші до Будятиного села, цю подію описано під 970 роком. Проте ця згадка лише доповнює оповідь про розподіл території між синами Святослава. Таким чином, 970 р. аж ніяк безпосередньо не пов'язаний з народженням князя Володимира і може тільки вказати, що княжич на той час був достатньо дорослим, аби брати на себе якусь частку державних повноважень. Як свідчить середньовічна практика, це могло відбутися і в дуже юному віці.

Незважаючи на те, що в "Родословіи государей рускихъ" В. Татіщев вказав 942 р. як дату народження Святослава, через кілька рядків історик датував народження його сина Володимира Святославовича 948 р., – з різницею у шість років (!): "Владимиръ Василіїй I. сынъ Святославль и Малуши, родился 948"[300]. Цей хронологічний казус постав із переконання, що Ольга відіслала вагітну Малушу до розташованого поблизу Пскова Будятиного села нібито одночасно зі своєю мандрівкою до Новгорода 947 р.

Пробуючи визначити дату народження хрестителя Руси, дослідники здебільшого відштовхувалися від літописної дати його смерти: "въ лѣт . ѕ҃ . ф҃ . кг . [6523 (1015)] [...] а самъ (Володимир. – ***Ю. Д.***) боляше велми в неиже болести и скончася . мца юля въ . еі .

---

[300] *Татищев В.* История российская... – 1769. – Кн. 1, часть 2. – С. 557.

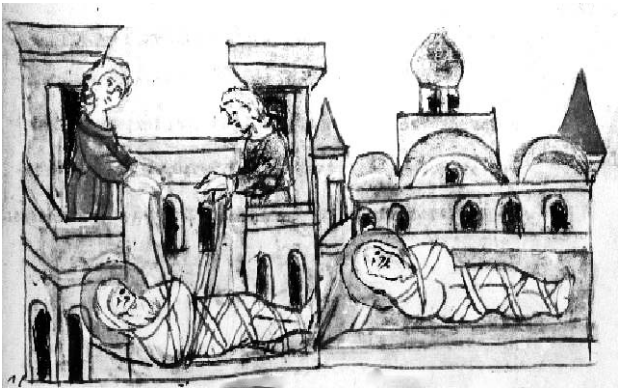

Тіло князя Володимира опускають на шнурках із покоїв.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 74. БАН

дн̄ь . оумре же Володимиръ князь великыи на Берестовъмь”[301]. Писемні джерела свідчать, що Володимир помер у старості. Як підтвердження О. Шахматов навів повідомлення Чудовського Псалтиря про смерть князя: “въ старости мастите и в седине довольне”[302]. Подібне свідчення є і в Титмара Мерзебурзького, який повідомив, що Володимир помер “глибоким старцем”[303]. У коментарях до тексту Титмара О. Назаренко вказав на можливість окреслення князя у відповідному фрагменті тексту і як немічного (рос. дряхлого, лат. decreptia)[304].

Ці свідчення ставали підставою для обґрунтувань ранніх дат народження, хоча трактування похилого віку у середньовіччі відрізнялося від сучасного в бік зменшення кількості років. Підставою для визначення дати народження Володимира слугували не лише літописні датування смерти князя, а й безпосередні вказівки на його вік. Так, “Літописець Переяславля Суздальського” вказав на 73 роки, які прожив Володимир Святославович: “И тако

[301] Ипатьевская летопись. – Стлб. 115.

[302] *Шахматов А. А*. Корсунская легенда о крещении Владимира / Оттиск из Сборника статей в честь В. И. Ламанского. – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1906. – С. 35, прим.

[303] *Назаренко А. В*. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков (тексты, перевод, комментарий). – (Серия “Древнейшие источники по истории Восточной Европы”) / РАН. Ин-т российской истории. Ред. кол.: *В. Л. Янин* (отв. ред.) и др. – Москва: Наука, 1993. – С. 141.

[304] *Там же*. – С. 173, прим. 64.

скончася о҃. г҃. лѣт”[305]. На підставі цього свідчення та розрахунків дати народження Святослава Ігоровича, О. Рапов запропонував уважати датою народження Володимира 942–943 рр.[306] Проте, як слушно відзначив О. Карпов, він помилився в обчисленнях, не врахувавши тієї обставини, що й дата смерти хрестителя Руси у “Літописці Переяславля Суздальського” відзначена не під 6523 (1015), а 6543 р. (1035) – “Въ лѣ҃ . ѕ҃. ф҃. м҃. г҃.”[307]. Якщо 73 прожиті роки відняти від року смерти Володимира, то отримаємо 962 р.

Низку аргументів на користь слушности датування народження Володимира Святославовича, близького до 962 р., навів О. Карпов[308]. Повністю підтримую логіку роздумувань дослідника, яка полягає у такому:

- Батько Володимира Святослав народився близько 942 р., про що в ПВЛ є коротке повідомлення: “В лѣто . ѕ҃. у҃. н҃ [6450 (942)] [...] в се же лѣто родися Сѵ҃ославъ оу Игоря”[309]. Через три роки малолітній княжич Святослав розпочинає битву проти деревлян, кинувши дитячою рукою списа в бік ворога, який пролетів лише поміж вух коня й вдарив його в ногу. Ці дати (навіть приблизні, зважаючи на відносність літописного датування) дають можливість підрахувати, що юний князь не міг народити Володимира раніше 958–959 рр., коли йому було 16–17 років. До того ж, Володимир був наймолодшим серед дітей Святослава, які мали народитися за кілька років до того.
- Рання дата народження Володимира (у 942 чи 943 р.) суперечить свідченням статті ПВЛ 968 р., яка розповідає про облогу Києва печенігами: з її контексту очевидно, що Святославовичі на той час були ще дітьми. У посланні Святославові троє його синів прямо названі дітьми:

[305] Летописец Переяславля Суздальского, составленный в начале XIII века (между 1214–1219 годов) / Издан *К. М. Оболенским*. – Москва: В Университетской типографии, 1851. – С. 35.

[306] *Рапов О. М.* Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. Издание 2-е, исправл. и дополн. – (Серия “Страницы русской истории”). – Москва: “Русская панорама”, 1998. – С. 150.

[307] Летописец Переяславля Суздальского... – С. 35.

[308] *Карпов А.* Княгиня Ольга. – С. 17–19, 369–371, прим. 10.

[309] Ипатьевская летопись. – Стлб. 34.

Володимир захоплює Полоцьк.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 42 зв. БАН

"и послаша Киянѣ къ С҃тославу г҃лющє . ты княже чюжєи зємли ищєшь и блюдешь . а своєя ся лишивъ. малѣ бо на҃с нє възяша Пєченѣзи · и м҃трь тв°ю и дѣтии твоихъ · аще не придеши ни ѡборониши на҃с · да пакы възмуть · аще ти не жаль ѡтьчины своєя · и м҃трь стары суща и дѣти свои^х"[310].

- Під 980 р. (насправді, на думку А. Карпова, взимку чи навесні 978 р.) у ПВЛ вміщено розповідь про сватання Володимира до полоцької княжни Рогніди. У Лаврентіївському списку цю оповідь викладено розлогіше під 1128 р. з акцентуванням на юному (дитячому) віці княжича "Володимеру сущю Новѣгородѣ · дѣтьску сущю. єще и погану · и бѣ оу него [оуи єго] Добрына · воєвода и храборъ и наряденъ мужь · ^и^сь посла к Роговолоду · и проси оу него дщере [єго] за Володимера"[311]. Після відмови Володимир ґвалтує княжну, проте у вчиненому насильстві ним керував його дядько Добриня, що, безсумнівно, так само свідчить про юність княжича: "и повелѣ Володимеру быти с нею · пре҃д ѡц҃мь єя и м҃трью"[312]. Судячи з цього, Володимирові тоді було не менше, ніж 14–15 років й не могло бути більше, ніж 17–18.

[310] Ипатьевская летопись. – Стлб. 55.

[311] Лаврентьевская летопись. – Т. 1, вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Стлб. 299.

[312] *Там же*. – Стлб. 300.

Отже, О. Карпов обґрунтовано визначив народження Володимира Святославовича між 959–964 рр., звужуючи час до 960–962 рр., що цілком збігається з 962 р., вирахуваним на підставі датованих вказівок "Літописця Переяслава Суздальського" – віку князя та часу його кончини.

Документально засвідчені події, пов'язані з цією датою руської історії, дають достатньо підстав, аби стверджувати, що для рішення про народження княжича Володимира поза Києвом у Ольги були вагомі причини, які виходили далеко поза рамки родинного конфлікту, буцімто спровокованого незадоволенням зближенням Малуші зі Святославом. Відзначений у літописах гнів київської володарки та мотивація її дій з вислання Малуші насправді викликали ширші внутрішньодержавні події, що мали міжнародний резонанс та були відзначені під 962 р. у західноєвропейських хроніках.

§ 2. Вислання Малуші з Києва в контексті місійної діяльности єпископа Адальберта

Відправлення Малуші до Будятиного села безпосередньо пов'язане з історичним інцидентом зламу 50–60-х років X ст., який трагічно закінчився не лише для його учасників, а й для долі християнства, яке княгиня Ольга плекала в державі після власного хрещення. Ідеться про події, пов'язані з перебуванням у Києві висвяченого для Руси в Німеччині єпископа Адальберта. Місія прибула до Києва на прохання княгині Ольги від німецького короля й майбутнього імператора Оттона I. Про цей епізод повідомляє Хроніка т. зв. продовжувача Регінона. Під цим умовним ім'ям приховується учасник описуваних подій – єпископ Адальберт.

Під 959 р. у пам'ятці занотовано: "Посли Єлени, цариці ругів, яка за Романа, імператора константинопольського, хрестилася в Константинополі, приходили удавано, як згодом виявилося, з проханням до імператора поставити єпископа та пресвітерів їх народу"[313]. Але вже під 962 р. мовиться: "Адальберт, посвячений

[313] Перекл. за: *Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X вв. – Москва: Мысль, 1980. – С. 261.

в єпископи ругів, не мав успіху ні в чому, для чого його було послано, усвідомлюючи свої зусилля даремними, повернувся назад. На зворотньому шляху деякі з його супутників були убиті. І сам він ледве врятувався”[314].

У ПВЛ порічних статей за 959–962 рр. немає. Не збереглися відомості про посольство княгині Ольги до Оттона І та перебування місії Адальберта у Києві і в інших руських джерелах. Єдине глухе відлуння цих подій (з натяком на вірогідну участь Святослава) можна вбачати у відповіді князя Володимира “німцям від Риму” з літописного епізоду “вибору віри”: “реⷱ же Володимиръ Нѣмцмъ · идете ѡпять · яко ѡц҃и нашⷱ сего не прияли суть”[315].

Трагічне завершення місії Адальберта на Русі акцентує фраза, що на зворотньому шляху деякі з його супутників були вбиті, а сам він ледве врятувався. Це все свідчить про стихійність процесів, які відбувалися в той час у державі. Ольга не просто змушена була під тиском язичницької опозиції “взять свою просьбу обратно и выслать немецких миссионеров из Киева”[316], як припускав А. Сахаров. Жертви в оточенні Адальберта свідчать про неконтрольований розвиток ситуації. Метою рішення княгині відіслати вагітну Малушу з Києва до Будятиного села за такого перебігу подій мало б бути бажання вберегти її від антихристиянської сваволі. На язичницьку реакцію як причину втечі Адальберта прямо вказав Т. Мерзебурзький, який власноручно між власних рядків дописав: “і вигнаного звідти язичниками”[317].

Руйнівні масштаби антихристиянського терору, які пропустив автор протографа найдавнішого літопису чи вилучили з нього пізніші компілятори, згадав В. Татіщев, покликаючись на звістки незбереженого Йоакимівського літопису. Таких свідчень кілька. Події 962 р., очевидно, започаткували низку антихристиянських акцій, які набули катастрофічних масштабів після смерти Ольги,

---

[314] Перекл. за: *Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси: IX.... – С. 261.

[315] Ипатьевская летопись. – Стлб. 72˙

[316] *Сахаров А. Н.* Дипломатия... – С. 293.

[317] *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. / РАН. Ин-т всеобщей истории. – Москва: Языки русской культуры, 2001. – С. 323.

у 969–972 рр. Військові поразки Святослава на Балканах викликали роздратування князя-язичника, гнів та прагнення перекласти на християн провину за власні військово-політичні невдачі[318]. Деякі свідчення у праці В. Татіщева дуже промовисті й доводять, що спровоковану Святославом антихристиянську вакханалію не могли спинити й родинні сентименти. За віру, начебто, постраждав і брат Святослава Гліб, а особливих переслідувань зазнавали християни-священики: "послѣди за Дунаемъ у стѣны долгїе (какая сія стѣна нигдѣ я описанїя не нахожу) все войско погуби, тогда дїаволъ возмяте сердца вельможъ нечестивыхъ, начаша клеветати на Христїаны сущїе в воинствѣ, якобы сїе паденїе вой приключилось отъ прогнѣеванїя лжебоговъ ихъ Христїанами; онъ же толико разсвирѣпѣ, яко и единаго брата своего Глѣба не пощаде, но разными муками томя убиваше. Они же съ радостїю на мученїе идяху, а вѣры Христовы отрещися и идоломъ поклонитися не хотяху, съ веселїемъ вѣнецъ мученїя прїимаху, онъ же, видя ихъ непокоренїя, наипаче на пресвитеры яряся, якобы тїи чарованїемъ нѣкимъ людямъ отврасчаютъ и въ вѣрѣ ихъ утверждаютъ, посла въ Кїевъ повелѣ храмы Христїанъ раззорити и сожещи и самъ вскорѣ пойде, хотя вся Христїаны изгубити"[319]. Повідомляючи про вбивство Гліба, В. Татіщев покликається на свідчення Йоакимівського літопису: "Улебъ, у Іоакима Глѣбъ, сынъ Игоревъ отъ брата Святослава за вѣру Христову замученъ"[320].

Згаданий намір розорити та спалити київські християнські храми було, очевидно, здійснено. Серед них В. Татіщев називає церкву святого Миколая, зведену на Аскольдовій могилі: "Блаженный же Осколдъ преданъ Кїевляны, и убїенъ бысть, и погребенъ на горѣ, идѣже стояла церковь святаго Николая; но Святославъ разруши ю яко речется"[321]. Знищено й Ольжину церкву святої Софії: "Іоакимъ же ясняе, сказуетъ, что она (Ольга. – ***Ю. Д.)*** построи-

[318] *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі / АН УРСР. Ін-т археології. – Київ: Наукова думка, 1988. – С. 102–104.

[319] *Татищев В.* История российская... – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 36–37.

[320] *Там же.* – Кн. 2. – С. 382.

[321] *Там же.* – Кн. 1, часть 1. – С. 35.

ла церковь Софійскую, а Святославъ по смерти ея разорилъ”[322]. Ранню дату спорудження храму Святої Софії підтверджує запис у святцях “Апостола” XIV ст., де під 11 травня згадується: “Въ тъ же день священіе святыя Софья Кыевѣ въ лѣто 6460 (952)”[323].

Невідомо, коли були зруйновані згадані храми. Це могло трапитися як в 962, так і в 969–972 рр., уже після смерти княгині Ольги. Все ж, зважаючи на втечу Адальберта з Києва та загибель його супутників у дорозі, християнська громада в місті, як і двір княгині-християнки, були під загрозою. Про християнське оточення Ольги свідчить той факт, що могили з найдавнішими натільними хрестами київського некрополя належали переважно знатним жінкам скандинавського походження, у яких вбачають саме представниць свити княгині[324].

Отже, справжньою причиною відправлення вагітної Малуші з Києва у 962 р., якщо прийняти цю дату, був не внутріродинний конфлікт. Ольга відіслала свою ‘милостьницю’ з неспокійного Києва, рятуючи її та свого, ще ненародженого внука від антихристиянського терору.

§ 3. Релігійна ситуація на північних околицях Руси

Згадка про церкву Богородиці, якій Ольга чи Малуша перед смертю передала Будятине село, слугує підказкою, що в місцевості, яку Ольга обрала майбутнім місцем народження Володимира й куди відправила Малушу, згадані загрози антихристиянських виступів були б мінімізовані. Це мала б бути місцевість з християнізованим населенням чи, принаймні, доброзичливим до християнської традиції. Де ж вона розташовувалася?

---

[322] *Там же*. – Кн. 2. – С. 393.

[323] Цит. за: *Голубинский Е.* История русской церкви. – Москва: Университетская типография, 1901. – Т. 1, 1 пол. тома. – С. 80.

[324] *Петрухин В. Я.* Христианство на Руси во второй половине X – первой половине XI в. // Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия / РАН. Ин-т славяноведения. Отв. ред. *Б. Н. Флоря*. – Москва: Языки славянской культуры, 2002. – С. 64.

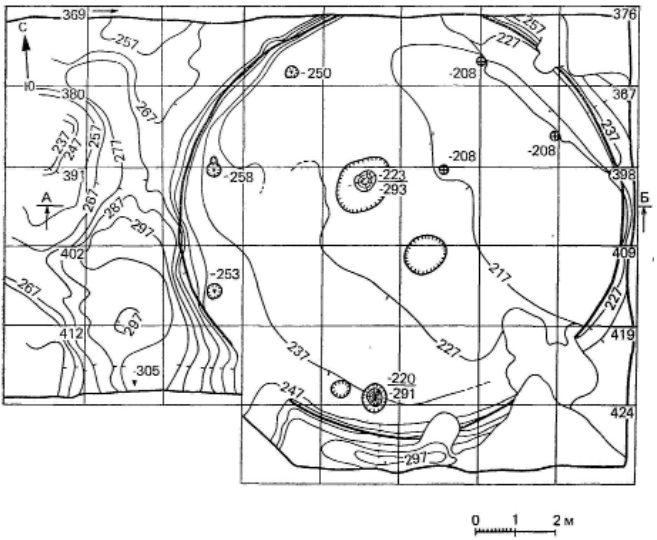

Псковське язичницьке святилище X–XI ст., план
(за І. Лабутіною)

Прихильники псковської локалізації Будятиного села такою місцевістю вважали Ольжині "доменіальні" володіння на її батьківщині. Так, О. Рапов твердив, що згадана церква Богородиці розташовувалася, "по-видимому, в непосредственной близости от Будутиной веси, принадлежавшей княгине, т. е. на территории, являвшейся домениальной собственностью киевской княгини, там, где проживала какая-то христианская община"[325]. Далі, відштовхуючись від легендарних свідчень про те, що Ольга відразу після хрещення побудувала у Пскові Троїцький храм, дослідник писав про можливість спроб поширення нової ідеології саме на псковських землях, які належали княгині. Проте повідомлення про псковську церкву Святої Трійці часів княгині Ольги здебільшого піддаються критиці. Підставою для сумнівів слугують літописні свідчення. Так, літописання під 1138 (6646) р. зберегло згадку про спорудження церкви Святої Трійці в Пскові заходами князя Всеволода Мстиславовича: "Того же лѣ$^{\hat{т}}$. придоша Пльсковичи · и пояша к собѣ Всеволода. княжить · а ѿ Новгородець ѿло-

[325] *Рапов О. М.* Русская церковь... – С. 165.

жиша того же лѣта преставися · сѣдъ Пльсковѣ · м҃ца февраля въ · а҃і · масленои недѣлѣ · в четвергъ · тамо же и положенъ · бы҃ въ цркви · с҃тои тр҃чѣ юже бѣ самъ създалъ · въ Пльсковѣ”[326].

Археологічні матеріали також виразно суперечать припущенню про можливе функціонування в околицях Пскова на третю чверть X ст. своєрідного християнського анклаву, де Малуша з новонародженим Володимиром могли б перечекати поганські репресії 962 р., які так трагічно зачепили місію єпископа Адальберта й призвели до загибелі частини його супутників.

Важливим свідченням тогочасної релігійної ситуації на Псковщині є язичницькі святилища. Один із таких об’єктів, виявлений в межиріччі річок Пскови та Великої, за 200 м на південний схід від псковського Дитинця, дослідила 1982 р. І. Лабутіна. Це було відкрите святилище у вигляді оточеного ровиком округлого майданчика діаметром 10,8–11,2 м. Ровик був не замкненим, із південно-західного боку містилася перемичка із входом на культовий майданчик. Уздовж зовнішнього краю майданчика розташовувалися ямки від стовпів. У центральній частині майданчика виявили дві більші ями, в одній з яких збереглися залишки дубового стовпа, які інтерпретують як місця встановлення ідолів. За висновком І. Лабутіної, майданчик та ровик, що його оточував, датуються не пізніше X століття. Святилище перестали використовувати не раніше другої половини X – першої половини XI століття. Воно співіснувало з курганним могильником, час функціонування якого припадає на X – першу половину XI століття. Водночас є припущення, що нівелювання ровика та часткове засипання майданчика виконані не пізніше зламу XI–XII ст. І. Лабутіна також вказала на можливість рецидивів язичницьких ритуалів на цій ділянці до її забудови у XIII столітті.[327]

До археологічних аргументів необхідно додати свідчення зі щоденника німецького мандрівника Давида Вундерера, який 1590 р. відвідав Московію. В околицях Пскова він оглядав слов’янське святилище, опис якого подаємо в перекладі А. Кір-

[326] Ипатьевская летопись. – Стлб. 300–301.

[327] *Лабутина И. К.* Языческое святилище Пскова // История и культура древнерусского города / Ред. кол.: *Г. А. Федоров-Давыдов* (отв. ред.) и др. – Москва: Изд-во МГУ, 1989. – С. 100–108.

Кам'яний ідол, знайдений біля р. Промежиці
(за А. Кірпічниковим)

пічникова[328]: "Перед городом (Псковом. – ***А. К.***) видели мы двух идолов, поставленных в давние времена жрецами, которые им поклонялись, а именно Услада, каменное изваяние которого в руках имеет крест, (и) Хорса, который стоит на змее, с мечем в одной руке и молнией (буквально огненным лучом. – ***А. К.***) в другой. Поблизости от них [виден] полевой лагерь Стефана (Батория. – ***А. К.***), который в 1581 г. осаждал Псков, и там же остатки относящихся к нему башен"[329].

Попри те, що імена описаних ідолів Д. Вундерер запозичив із "Записок" С. Герберштейна, достовірність його свідчення підтверджує знахідка 1897 р., коли під час земляних робіт в околицях згаданого табору 1581 р. неподалік р. Промежиці виявлено антропоморфного кам'яного ідола. Збереглися лише його фотографії. Особливою ознакою кам'яної фігури, що дала можливість ідентифікувати її з одним з ідолів, які описав Д. Вундерер, є хрест, вирізьблений у камені на його поверхні. На думку А. Кірпічникова, на другу половину XVI ст. святилище було покинутим чи здавалося таким. У цьому контексті дослідник зацитував звернення па-

[328] *Кирпичников А. Н.* Древнерусское святилище у Пскова // Древности славян и Руси / АН СССР. Ин-т археологии. Отв. ред. *Б. А. Тимощук*. – Москва: Изд-во "Наука", 1988. – С. 34–37.
[329] *Там же*. – С. 34.

тріарха Йова до царя Федора Іоановича з похвалою, що на півночі Московії він руйнував ідолів та "идежа быша ельинские капища, тамо (воздвигал. – ***А. К.)*** божественные церкви"[330].

Коли б не припинилося функціонування цього святилища, факт збереження ідолів на своєму первісному місці поблизу Пскова, принаймні до зламу XVI–XVII ст., як і археологічно підтверджене функціонування святилища X – першої половини XI ст. у самому Пскові, заперечує існування там на початку 60-х років X ст. (на відстані близько 1200 км від Києва) християнського осередку, де могла знайти прихисток Малуша, яку Ольга мала вислати з неспокійного Києва. Зважаючи на той факт, що принаймні до початку XI ст. слідів християнізації у Пскові чи Псковській землі не виявлено, ймовірність виїзду туди Малуші в контексті київських подій 962 р. видається, щонайменше, маловірогідною.

§ 4. Антихристиянський терор та його сліди на Волині

У пошуках логічної локалізації місця пристановища Малуші варто розглянути і маршрут втечі єпископа Адальберта, спрямований на захід. Такий шлях віддавна відомий русам-торговцям. Він проходив із Києва землями полян, деревлян і волинян до Західного Бугу, а звідти – через червенські гради до Кракова й далі на Прагу та Регенсбург. Ранні торгові контакти Руси із Заходом зафіксовані в Раффельштеттенському митному статуті, створеному наприкінці 902 – у першій половині 907 рр.[331] Чеські та руські купці досягали Східної Баварії з Праги, де русів у 965–966 рр. зафіксував очевидець – юдейський мандрівник з Іспанії Ібрагім ібн Якуб. До Праги згадані в його повідомленні руси та слов'яни

[330] *Кирпичников А. Н.* Древнерусское святилище.... – С. 37.

[331] *Василевский В. Г.* Древняя торговля Киева с Регенсбургом // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1888. – Ч. 257, июль. – С. 121–150; *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники... – С. 59–100; *Войтович Л.* Етимологія назви Русь, Раффельштеттенський митний статут і гіпотеза про походження княгині Ольги з Пліснеська // П'яті "Ольжині читання". Пліснеськ. 7 травня 2010 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів; Броди: Просвіта, 2011. – С. 13–18.

прибували з Кракова[332]. Маршрут із Реґенсбурґа через Чехію та Польщу до Києва був популярним і пізніше. Його описав в останній чверті XII ст. реґенсбурзький купець юдейського походження Петахія: "Спершу він вийшов з Реґенсбурґа, своєї батьківщини, пішов звідти до Праги, головного міста Богемії; з Праги відбув до Польщі; з Польщі – до Києва, що в Русі"[333].

Літописні свідчення дають можливість з певністю визначити руську частину шляху з Києва до розташованого на Бузі Устилуга[334]. Перша згадка про нього відома з опису боротьби за київський стіл між Ізяславом Ярославовичем та Всеволодом Брячиславовичем у 1069 р. Він також простежується у літописній оповіді про осліплення Василька Ростиславовича 1097 р. та в маршруті походу Ізяслава Мстиславовича 1150 р. з Володимира на Київ. Шлях із Києва проходив через Білгород, Здвижень, Миченськ, Ушеськ, Корчеськ, Дорогобуж, Пересопницю, Чемерин, Луцьк, Володимир. Його довжина від Києва до Устилуга та Волиня – 520–530 км.

Очевидно, саме цим шляхом і повертався, чи, точніше, – втікав із Києва від переслідувань єпископ Адальберт. Трагічний підсумок своєї місії він власноруч занотував у короткому реченні: "На зворотньому шляху деякі з його супутників були убиті. І сам він ледве врятувався". Обставини цього інциденту нам не відомі, все ж, цілком імовірно, що археологам відомі саме його "результати".

Спершу нагадаємо, що в описі антихристиянських погромів Святослава В. Татіщев наголосив на особливих знущаннях, яких зазнавали священики: "наипаче на пресвитеры яряся, якобы тїи чарованїемъ нѣкимъ людямъ отврасчаютъ и въ вѣрѣ ихъ утверж-

---

[332] *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники... – С. 91.

[333] Кругосветное странствие раби Петахии Регенсбургского // Три еврейских путешественника. – Иерусалим: Гешарим, 5764; Москва: Мосты культуры, 2004. – С. 263.

[334] *Толочко П. П.* Пути-дороги Киевской Руси // Славяне и их соседи / РАН Ин-т славяноведения. – Москва: Изд-во "Индрик", 2008. – Вып. 12: Анфологион. Власть, общество, культура в славянском мире в средние века. К 70-летию *Б. Н. Флори*. – С. 339–341; *Моця О. П.* Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на "путехъ" // Археологія / НАН України. Ін-т археології. – Київ: Наукова думка, 2010. – № 2. – С. 38–40.

даютъ”[335]. Очевидно, це свідчення запозичив сам В. Татіщев чи автор Йоакимівського літопису з описів походу князя Ігоря на Візантію 941 р. у візантійських хроніках. На цю думку наштовхує згадка історика у цьому ж фрагменті про “стѣны долгїе (какая сія стѣна нигдѣ я описанїя не нахожу)”[336].

Анонімний Продовжувач Феофана так розповідає про події 941 р.: “Много злодеяний совершили росы до подхода ромейского войска: предали огню побережье Стена, а из пленных одних распинали на кресте, других вколачивали в землю, третьих ставили мишенями и расстреливали из луков. Пленным же из священнического сословия они связали за спиной руки и вгоняли им в голову железные гвозди. Немало они сожгли и святых храмов”[337]. Цей опис докладно відтворено у ПВЛ: “и приплуша и почаша воєвати · вифаньскыя страны · и плѣноваху по понту · до ираклия · и до фофлагоньскы земля . и всю страну никомидииск꙳ю пополониша · и судъ всь пожьгоша. ихъ же ємъше ѡвѣхъ растинаху · и другия же сторожи поставьляюще стрѣлами растрѣляху . и изъламляху ѡпакы руцѣ связавше . и гвозды желѣзны посрєдѣ головъ въбивахуть има. мьного же и с҃тхъ цр҃квии ѡгьневи предаша · и имѣньє не мало ѡбою сторону взяша”[338]. У викладі В. Татіщева детально не описано, як руси мучили священиків. Простежується навіть певна тенденція (зафіксована у ПВЛ) із замовчування відомого візантійським історикам факту, що таким мукам піддавали саме священиків. Як зауважив А. Карпов, і руський перекладач “Хроніки” Георгія Амартола “ідеологічно підправив” опис страждань, яких руси завдавали священичому стану, переправивши слово “священичий” на “ратний”[339]: “Много же и велиа зла створиша Роу(с) прежде даже Грескымъ воемъ не пріити. Тогда убо оузменъ гл҃емыи Соу[д] всѣ пожгоша, а ихъ[ж] емше плѣнникы,

[335] *Татищев В.* История российская… – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 36–37.

[336] *Татищев В.* История российская… – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 36–37.

[337] *Продолжатель Феофана*. Жизнеописание византийских царей. 2-е изд., испр. и доп. / Изд. подг. *Я. Н. Любарский*. – (Серия “Византийская библиотека”. Источники). – Санкт-Петербург: Алтейя, 2009. – С. 263.

[338] Ипатьевская летопись. – Стлб. 33.

[339] *Карпов А.* Княгиня Ольга. – С. 63.

ѡвѣ^{х} растипахоу, ины же к земли присѣкивахоу, дроугыа же яко стража поставляюще стрѣлами стрѣляхоу. Елико ратному чиноу изъимахоу, ѡпако роуцѣ связавше, гвозди желѣзны посрѣ^{д} главы въбивахоу имъ. Много^{ж} с҃ты^{х} ц҃ркви ѡгневи предаша”[340].

Очевидно, знущання русів над священиками таким нелюдським способом жахало літописців та перекладачів візантійських хронік. Припускаємо, що вони сумнівалися у достовірності цих свідчень, трактуючи їх заанґажованими й такими, що мали за мету показати Русь як ворога Візантії у найневигіднішому світлі. Врешті, сучасники теж мали б усі підстави вважати ці описи надмірно гіперболізованими й надуманими, якби не промовисті археологічні свідчення, виявлені вже на руських теренах. Що важливо, такі факти знайшли саме у м. Володимирі, який, найімовірніше, і знаходився на шляху втечі єпископа Адальберта з Києва.

Уперше на практику вмисного пробивання людських черепів звернув увагу історик та краєзнавець Волині О. Цинкаловський. Досліджуючи дружинні цвинтарища княжої доби у м. Володимирі та його передмістях, він виявив поховання з черепами, пробитими металевими цвяхами в ділянці тім’яної або скроневої кісток. Такі ж черепи віднайдені і в прицерковних похованнях (ур. Апостольщина, Михайловець, Спащина), чи навіть у самих храмах (ур. Федорівщина та Стара Катедра). Зацікавившись ними, дослідник опублікував на цю тему окрему статтю[341]. Спеціальну публікацію присвятив цьому питанню й відомий археолог Ярослав Пастернак, якому також траплялися аналогічні знахідки з території м. Володимира[342]. 1870 р. такий череп знайдено у Польщі, в піщаному кар’єрі поблизу Пйотркува в околицях Радома (Краків, антропологічна збірка Яґеллонського університету)[343].

---

[340] *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и Словарь. – (Книги временные и образные Георгия Мниха). – Петроград: Российская государственная академическая типография, 1920. – Т. I: Текст. – С. 567.

[341] [*Цинкаловський О.*] Черепи людей поперебивані цвяхами на Волині // Життя і знання (Львів). – 1933. – Ч. 3. – С. 67.

[342] *Пастернак Я.* Опирові цвях у голову // *Там само*. – 1935. – Ч. 9. – С. 262–264.

[343] *Moszyński T.* Kultura ludowa Słowian. – Kraków: Polska Akademja Umiejętności; skład główny w księg. Gebethnera i Wolffa, 1934. – Cz. 2: Kultura duchowa. – S. 663. – Fig. 17.

У літературі висловлювалися різні припущення щодо того, коли й з якою метою з'явилася засвідчена у Володимирі практика пробивання людських черепів цвяхами. Коментуючи літописний опис знищення міста монголами, в переліку свідчень жорстокости нападників М. Котляр вказав і пробиті цвяхами черепи, безпідставно зіставляючи їх з київськими знахідками монгольського часу зі слідами травм на кістках черепа[344]. Звучали думки, що волинські знахідки є наслідком поганської реакції, що вони належать християнським першомученикам чи що їх можна було б пов'язати з походом Володимира-язичника на хорватів тощо[345].

Вже О. Цинкаловський, виходячи з новіших етнографічних матеріалів, припускав, що черепи з цвяхами стосуються запобігання імовірного повернення небажаного небіжчика. У новітніх дослідженнях відзначають, що археологи не фіксують застосування цвяхів у монголів для тортур і вважають, що це явище слід розглядати "у контексті протистояння дохристиянських і християнських вірувань, насамперед боротьби з упирями"[346]. Ця думка цілком збігається з твердженням В. Татіщева, який, описуючи наругу воїнів Святослава над священиками, пояснював, що "якобы тїи чарованїемъ нѣкимъ людямъ отвращаютъ"[347]. Очевидно, що описана у візантійських джерелах і засвідчена археологічно на терені Володимира практика тортур, коли "гвозди желѣзны посрѣд главы въбиваxоу", мала за мету спинити дію можливих священичих "чарів" і після смерти жертв.

Про можливий стосунок дружинників Святослава до появи черепів із цвяхами у Володимирі (правда, пізніше – десять років по тому, як Київ покинула Малуша) опосередковано може свідчити й назва урочища (колишнього приміського села) Білобереги/

---

344 Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар / НАН України. Ін-т історії України. За ред. *М. Ф. Котляра*. – Київ: Наукова думка, 2002. – С. 241.

345 *Диба Ю*. Християнське сакральне будівництво України часів княгині Ольги // Конференція "Ольжині читання". Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2006. – С. 58: Обговорення.

346 *Мазур О., Терський С., Подоляка Т*. Археологічні, краніологічні та етнографічні відомості про боротьбу з упирями за княжої доби // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. *Л. Войтович*. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2010. – Вип. 3. – С. 305–311.

347 *Татищев В*. История российская... – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 36–37.

Бѣлобреги. Цю назву могли залишити по собі поквартировані тут дружинники, що повернулися з Балкан після важкої, голодної та холодної зимівлі в Білобережжі 971 р.: “идеть С҃тославъ в Русь · възе҃м имѣньє много оу Грѣкъ . и полонъ бєщисленъ . а с маломъ дружины · слышавше же Печенѣзи се . заступиша порогы . и приде С҃тославъ къ порогомъ · и не бѣ лзѣ проити пороговъ · и ста зимовать въ Бѣлобережьи · нє бѣ в ни҃х брашна . и бы҃с гладъ велїкъ . яко по полугривнѣ голова коняча · и зимова С҃тославъ · веснѣ же приспѣвъши · поиде С҃тославъ в порогы”[348]. Ойконім ‘Білобереги’ є назвою, похідною від природного хороніма ‘Білобережжя’. Первісне значення: ‘Білобереги’ – вихідці з ‘Білобережжя’. Семантичним способом груповий антропонім перейшов у топонім зі значенням: населений пункт, який заселяють ‘білобереги’.

Таким чином, знахідки пробитих металевими цвяхами черепів на цвинтарищах м. Володимира та його околиць можуть свідчити про язичницькі репресії проти християн Західної Волині (ймовірно, священиків) у другій половині X ст. Саме ветерани балканського походу, озлоблені військовими невдачами, голодною зимівлею в Білобережжі та загибеллю свого вождя Святослава могли вчинити подібні звірства. Логічно припустити, що під вплив язичницької княжої дружини, зважаючи на поганський етап біографії, потрапив і юний княжич Володимир Святославович.

Так чи інакше, але локальна володимирська практика вмисного пробивання людських черепів металевими цвяхами, зафіксована на цвинтарищах княжої доби, вимагає спеціального дослідження. Передовсім треба звузити хронологічні рамки цього явища, з’ясувати, чи такі поховання виникли внаслідок якоїсь одноразової акції, чи існувала певна ритуальна “традиція”, що тривала протягом якогось часу. Слід впевнитися, чи такого роду поховання постали внаслідок дій над останками небіжчиків, чи тортур над живими людьми, як про це згадували візантійські хроністи, описуючи звірства русів під час військової кампанії князя Ігоря, та переповідали руські книжники. Питання досі відкрите.

[348] Ипатьевская летопись. – Стлб. 61.

Конкретні обставини загибелі супутників єпископа Адальберта, які 962 р. разом із ним залишили Київ, невідомі. Проте, найімовірніше, що їх шлях на захід пролягав через територію майбутнього Володимира і тут вони могли зупинятися. На тому місці, де наприкінці X ст. Володимир Святославович заснував однойменне місто, археологи зафіксували кілька шарів житлової забудови X ст., яка передувала насипаним оборонним валам окольного го́рода, побудованого вже за князя Володимира. Знахідки ж на дитинці засвідчують безперервний розвиток поселенської структури на території 'Замчиська' впродовж IX – X ст.[349] Планувальні ознаки дитинця давнього Володимира дають підстави залучати його до специфічно волинського типу оборонних споруд – городищ так званого волинського типу[350].

Приблизно в той самий час Київ покинула і Малуша, яку княгиня Ольга відіслала зі столиці, ймовірно, через ті ж загрози, від київського язичницького середовища. Виходячи з цих міркувань, Малуша мала б відбути на територію з християнізованою людністю чи, принаймні, прихильною до християнської традиції. Цій вимозі аж ніяк не відповідає Псковська земля, на другу половину X ст. ще всуціль язичницька. Чи є якісь підстави вважати, що населення тогочасної Західної Волині було приязнішим до представників християнства?

Назагал в історичній науці немає принципових заперечень, що Волинь та Прикарпаття, принаймні на західних їх околицях, були

---

349 *Терський С. В.* Новий погляд на історичну топографію Володимира-Волинського (X–XIV ст.) в світлі розкопок 1999–2000 років // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львівська міська рада. Управління охорони історичного середовища. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2007. – Вип. 11. – С. 256–263; *його ж*. Княже місто Володимир. – С. 62–67; *його ж*. Початки Володимира // Четверті "Ольжині читання". Пліснеськ. 16 травня 2009 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2010. – С. 35–37; *Кучинко М.* Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 9–28; *Кучинко М.* Про час виникнення та ранню історію міста Володимир // Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-й річниці Хрещення Київської Русі та першої писемної згадки про м. Володимир-Волинський, м. Луцьк – м. Володимир-Волинський, 19–20 червня 2013 року. – Луцьк: [б. в.], 2013. – Вип. 47: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник. – С. 207–209.

350 *Раппопорт П. А*. Военное зодчество... – С. 70–71.

євангелізовані раніше, ніж Середнє Подніпров'я. Дискутується лише час проникнення та ступінь укорінення християнських ідей до племінного середовища волинян та хорватів. Про це йтиметься у наступних розділах. Перед тим необхідно розглянути важливе питання, яке стосується дати відправлення Малуші до Будятиного села та втечі Адальберта з захопленого язичницькою реакцією Києва, а саме – про час інкорпорації Києвом Волинської землі.

Це питання безпосередньо пов'язане із проблемою функціонування та одержавлення Києвом згаданого шляху, яким у західному напрямку втікав Адальберт й яким, очевидно, поверталася у родинні волинські маєтності вагітна Малуша.

Розділ 6

ОЛЬЖИНА "ДЕРЕВЛЯНСЬКА ПОМСТА" І ПОХІД НА ВОЛИНСЬКУ ЛУГУ 947 РОКУ[351]

[351] *Диба Ю.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (1) // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво / НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Голов. ред. *Г. Скрипник*. – Київ: Вид-во ІМФЕ, 2011. – Число 4 (36) – С. 20–28; *його ж.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2: Шлях на Лугу) // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво / НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Голов. ред. *Г. Скрипник*. – Київ: Вид-во ІМФЕ, 2012. Число 2 (38) – С. 20–42.

§ 1. Проблема інкорпорації Києвом Волинської землі та похід Володимира "к ляхомъ" 981 року

Працюючи питання народження Володимира Святославовича на Волині, не можна оминути й проблеми інкорпорації Волині Києво-Руською державою, яку в історичній літературі звичайно пов'язують з літописним повідомленням 981 р.: "Иде Володимиръ . к Ляхомъ . и зая грады ихъ . Пєремышль . Червенъ . и ины городы . ижє суть и до сєго дн҃є подъ . Руссью"[352]. Це максимально лаконічне свідчення стало серйозною проблемою в історичній науці. Навколо нього точаться гострі суперечки. Дискутуються мета, характер і результати походу, кардинальні розбіжності існують в історично-географічному трактуванні територіального об'єднання під назвою "червенські гради" та у визначенні переліку населених пунктів, окреслених як "ины городы". Немає жодної певности, наскільки збігаються чи різняться "Червенъ и ины городы" ПВЛ та "Червенська земля" Галицько-Волинського літопису. Врешті, ще не вирішені передумови та причини цього походу.

Російські науковці укріпилися в думці, що Волинь була на периферії руських інтересів. Як слушно відзначив М. Котляр, "Большинство ученых вообще не отводит места Волыни на исторической карте западнорусских земель конца X – первой половины XII века"[353]. Яскраво демонструє цю думку зміст академічного

---

[352] Ипатьевская летопись. – Стлб. 69.

[353] *Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / АН УССР. Ин-т истории. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 42.

збірника "Древнерусские княжества X–XIII вв.", виданого 1975 р. Попри декларацію, що ця колективна праця "содержит исследования по истории формирования государственной территории древнерусских княжеств, образовавшихся в X–XII вв.", у ній немає окремих розділів, присвячених Галицькій та Волинській землям. До переліку окремих історико-географічних нарисів входять Київське, Чернігівське, Переяславське, Смоленське, Полоцьке князівства та Новгородська земля. Окремий розділ присвячено навіть Половецькій землі, а ось Волинь опинилася на марґінесі дослідження Київської землі[354].

Показові висновки О. Насонова, який трактував Волинську землю як арену польсько-руського протистояння, що розпочалося останньої чверти X ст. та тривало ще в XI ст. Дослідник ставить під сумнів можливість того, що "вся территория, отделявшая Червень от Берестья, была в X и первой половине XI в. освоена в отношении дани и суда", демонструючи таким чином, що Західна Волинь була поза сферою руських політичних та економічних інтересів[355].

Поза межами Руси, в зоні польського впливу опиняється Волинь і за В. Королюком, який покликався на повідомлення Ібрагіма ібн Якуба 966 р. про спільний кордон із Руссю володінь Мешка I, трактуючи його як кордон між Мазовією та Турово-Пінською землею. Похід Володимира 981 р. був, на його думку, спрямований "не против Древнепольского или Древнечешского государства, а против независимых восточнославянских племенных княжеств, лежащих на большом торговом пути, соединявшем Киев, Краков и Прагу"[356]. Дослідник припускає, що у повідомленні 981 р., у його первісному вигляді, йшлося про похід на хорватів та дулібів.

---

[354] *Толочко П. П.* Киевская земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ред. кол.: *Л. Г. Бескровный* (отв. ред.) и др. – Москва: Изд-во "Наука", 1975. – С. 11.

[355] *Насонов А. Н.* "Русская земля" и образование территории древнерусского государства. Историко-географическое исследование / АН СССР. Ин-т истории. Отв. ред. *В. К. Яцунский*. – Москва: Изд-во АН СССР. – С. 127–129.

[356] *Королюк В. Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. / АН СССР. Ин-т славяноведения. Ред. *М. Н. Тихомиров*. – Москва: Изд-во "Наука", 1964. – С. 87–88.

Таким чином, підпорядкування Волинської землі Києвом В. Королюк пов'язував із походом Володимира 981 р.

Похід Володимира Святославовича 981 р. як факт повного приєднання Волинської землі до Києва сприймав також І. Крип'якевич, який, проте, не виключав певного впливу Руси на Волині від початку X ст. Нагадуючи про участь дулібів у літописному поході Олега на Візантію 907 р., дослідник трактує їх союзниками київського володаря, що добровільно приєдналися до його військ. Історик слушно зауважив, що в період Олега та Ігоря Русь не могла приєднати західні племена тому, що на їх шляху на захід стояли деревляни. Тіснішими ці зв'язки могли стати тільки після того, як Ольга та Святослав остаточно підкорили деревлян. Про можливі західні походи Святослава, на його думку, може свідчити вже цитована звістка Галицько-Волинського літопису про похід Данила Романовича в Чехію: "не бѣ бо в землѣ Роусцѣи первее . иже бѣ воевалъ землю . Чьшьскоу ни С҃тославъ хоробры . ни Володимеръ с҃тыи"[357]. Виходячи з цього повідомлення, І. Крип'якевич зауважив, що літописець мав якісь відомості про західний похід Святослава, який, подібно до Володимира, ходив у напрямку Польщі. Дослідник припускав, що після підкорення деревлян Святослав зайняв також Волинь і Забужжя. Тоді ж і виник конфлікт із Польщею. Цей похід дослідник трактує короткочасним пересічним прикордонним інцидентом, що мав за мету здобич[358].

Тривалий час поза увагою залишалося те, що внаслідок походу 981 р. Володимир зайняв землі, що входили до складу Чеської держави, хоча цю думку ще в середині XIX ст. вперше висловив Ф. Палацький[359]. Її розвинув Я. Ісаєвич[360], проте трак-

[357] Ипатьевская летопись. – Стлб. 821.

[358] *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. – С. 62–63.

[359] *Palacký Fr.* Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě, dle původních pramenů. – Praha: Nákladem knihkupectví J. G. Calve, 1848. – Díl 1, část 1. – S. 260–261.

[360] *Исаевич Я. Д.* "Грады червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI века) // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и её славянские соседи / АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. Ред. кол.: *В. Д. Королюк* (отв. ред.) и др. – Москва: Изд-во "Наука", 1972. – С. 107–124.

тування 981 р. точкою відліку, від якої Волинь увійшла в орбіту Києво-Руської держави, залишилося незмінним.

Першою звісткою про територію Західної Волині трактував літописне повідомлення 981 р. про похід Володимира О. Котляр. Дослідник звернув увагу на зосередження літописних міст X–XI ст. у верхів'ях Західного та Південного Бугів, Стиру, Сяну та Вепра. На території Волині він нараховує шістнадцять городів, у той час як у Галичині лише чотири. Дослідник відзначив поступову урбанізацію Волинської землі, погоджуючись із загальноприйнятою думкою, що "будущая территория Волыни до второй половины XI в. частью была еще не освоена, частью входила состав Червенской земли"[361]. Припускає О. Котляр і можливість того, що в оповіді 988 р. про адміністративну реформу князя Володимир синів-посадників направляв у вже засновані міста, а укріплення го́рода Володимира на Лузі могли бути закладені ще пізніше.

Підсумовуючи розлогу дискусію про похід Володимира 981 р., О. Головко підкреслив брак зв'язків між Польщею та Руссю до початку 90-х років X ст., що було викликано тодішніми зовнішніми інтересами київської адміністрації, які спрямовувалися на Візантію, Балкани, Причорномор'я та Поволжя, у той час як Гнєзно цікавили Німеччина, Помор'я та Полаб'я[362]. Дослідник також підкреслював, що із західними та південно-західними східнослов'янськими племенами, зважаючи на боротьбу з деревлянським князівством, Київ міг підтримувати лише союзницькі стосунки[363].

Незважаючи на суттєві розбіжності у з'ясуванні причин літописного походу князя Володимира 981 р., це повідомлення стало по замовчуванню тим пунктом відліку, від якого "розпочинається" руський період історії Волинської землі. Відтак доводиться

[361] *Котляр Н. Ф.* Формирование территории... – С. 32–43.

[362] *Головко А. Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / АН УССР. Ин-т истории. Отв. ред. *Н. Ф. Котляр*. – Киев: Наукова думка, 1988. – С. 15.

[363] *Головко А. Б.* Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII в. // Киев и западные земли Руси в XI–XIII вв.: [Сб. статей] / Ин-т истории АН БССР, Ин-т истории АН УССР. Ред. кол.: *Л. Д. Поболь* и др. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 27.

визнати, що конкретика запитання про час приєднання Волинської землі впирається у цілковиту інформативну розпливчастість цієї літописної згадки. Все ж, на мій погляд, є переконливі підстави, аби проблему інкорпорації Києвом Волині пов'язати з історичними реаліями, які більше, ніж на три десятиліття випереджують похід Володимира Святославовича "к Ляхомъ" та на 15 років – події, 962 р., пов'язані з відісланням Малуші з Києва до Будятиного села й завершенням київської місії єпископа Адальберта. Їх дають так звані реформи княгині Ольги, про які ПВЛ розповідає під 947 р.

§ 2. Реформаторська діяльність княгині Ольги та похід "к Новугороду" 947 року

Реформаторські заходи 946–947 рр. Ольга поширила не лише на сферу управління державою, вони також отримали підкріплення в низці урбанізаційних заходів, що включали будівництво нових адміністративних пунктів – погостів. Ці радикальні заходи київської княгині стали предметом дослідження не одного покоління науковців.

Будівництво нових населених пунктів (як масштабна та витратна сфера діяльности) зазвичай входило до компетенції центральної влади та було мотиване завданнями розвитку держави. Тому ініціатором та організатором будівництва городів на Русі у X–XIII ст. переважно була княжа адміністрація[364]. Насамперед увагу звертали на потребу залюднення та обороноздатности територій, підконтрольних київським володарям. Ще від початків формування руської державности писемні джерела свідчать про розвиненість будівництва укріплень на східнослов'янських теренах. Так, перський історик Гардізі в написаному між 1049–1053 рр. творі "Зайн ал-акбар" ("Краса оповідей"), у якому він відтворює

[364] *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город / АН УССР. Ин-т археологии. Отв. ред. *С. А. Высоцкий*. – Киев: Наукова думка, 1989. – С. 111.

реалії початку X ст., повідомляє, що у слов'ян є "звичай будувати твердині. Декілька людей об'єднуються, щоби будувати твердині, так як угорці постійно на них нападають та грабують їх. Угорці приходять, а слов'яни замикаються в цих укріпленнях, які збудували. Зимою переважно вони знаходяться в замках та твердинях, а літом у лісах"[365]. Про укріплення городів повідомляють також скандинавські джерела. За свідченням "Еймундової саги", князь "посилав своїх мужів у ліс рубати дерева, переносити їх в го́род та поставити по його стінах. Він велів повернути гілки кожного дерева від го́рода так, щоби не можна було стріляти вверх, у го́род. Ще велів він викопати великий рів біля го́рода і ввести в нього воду, а після цього – накласти зверху дерев і влаштувати так, щоби не було видно і наче земля ціла"[366].

Про будівництво городів на Русі дізнаємося також із літописів. Наприклад, читаємо про заснування городів навколо Ҕиєва 988 р. й заселення їх мешканцями з околиць держави: "и реч Володимеръ . се не добро єсть мало городовъ ѡколо Кыєва . и нача ставити городы по Деснѣ . и по Оустрьи . по Трубешеви и по Сулѣ . и по Стугнѣ . и нача нарубати мужи лутши ѿ словенъ . и ѿ кривичъ . и ѿ чюдии . и ѿ вѧтичь . и ѿ сихъ насели и грады бѣ бо рать ѿ печенѣгъ и бѣ воюяса с ними и ѡдолѧя имъ"[367]. Як причину згаданих будівельних починань князя Володимира літописець називає печенізьку загрозу. Подібні літописні свідчення не поодинокі[368], проте містобудівну діяльність руських володарів зумовлювала не лише потреба посилення обороноздатности держави. Літописи містять повідомлення, у яких будівництво нових насе-

[365] Переклад з російської за: Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / РАН. Институт всеобщей истории. Министерство образования и науки РФ. Под ред. *Т. Н. Джаксон*, *И. Г. Коноваловой* и *А. В. Подосинова*. – Москва: Русский фонд содействию образованию и науке, 2009. – Т. 3: Восточные источники. – С. 58.

[366] Переклад з російської за: *Рыдзевская Е. А.* Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. (материалы и исследования). – (Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1978 / Отв. ред. *В. Т. Пашуто*). – Москва: Изд-во "Наука", 1978. – С. 95.

[367] Ипатьевская летопись. – Стлб. 106.

[368] Ширше про будівництво городів на Руси див.: *Диба Ю.* Творці монументальної архітектури Русі // Буття в мистецтві: Збірник наукових праць і матеріалів на пошану Степана Костюка з нагоди 80-річчя / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. Наук. ред. і упоряд. *Л. Купчинська*. Відп. ред. *М. Романюк*. – Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2007. – С. 194–197.

лених пунктів було пов'язане також з адміністративно-податковими реформами. Найвідомішим (і найсуперечливішим водночас) є літописне свідчення про реформаторську діяльність княгині Ольги. Саме передумови і причини, що спонукали реформи київської володарки, та географія її урбаністичних ініціатив є предметом дискусій у численних публікаціях.

Потреба розширення мережі укріплених адміністративних центрів, пов'язана з намаганням удосконалити систему управління державою, постала ще перед князем Олегом. Заснуванню ним нових городів передували спроби призначити ("уставити") городи, де мали сидіти княжі мужі-намісники. ПВЛ фіксує посадження Олегом своїх 'мужів' у Смоленську (?) та в Любечі ще на шляху до здобуття Києва: "поиде Ѡлгъ поємъ вои свои многы . варѧгы чюдь · словѣны · мѣрю · весь · кривичи · и прия городъ и посади в нє^{м} мужь свои . ѿтуда поиде внизъ · и пришєдъ взѧ Любечь · и посади мужь свои"[369].

Наступною урбаністичною ініціативою Олега після його вокняжіння у Києві стало будівництво нових городів на підвладних територіях, пов'язане у літописі з призначенням данини: "и сѣде Ѡлегъ · кнѧжа в Кыєвѣ · и ре^{ч} Ѡлегъ · се буди м$\overline{т}$(и) городо^{м} ру^{с}скымъ · и бѣша оу него словѣни . и в(а)рѧзи . и прочии прозвашасѧ русью . се же Ѡлегъ нача городы стави^{т} · и оустави дани словѣн^{м}(о) и кривичемъ · и мерѧмъ . и оустави варѧго^{м} дань даяти · ѿ Новагорода · $\overline{т}$ · гр^{н}венъ на лѣ^{т} · мира дѣлѧ єже до с$\overline{м}$рти Ярославлѧ даяше варѧго^{м}"[370].

По-своєму трактує події автор Новгородського першого літопису, приписуючи згадані звершення князеві Ігорю: "и сѣде Игорь, княжа, в Кыевѣ; и бѣша у него варязи мужи словенѣ, и оттолѣ прочии прозвашася русью. сеи же Игорь нача грады ставити, и дани устави словеномъ и варягомъ даяти, и кривичемъ и мерямъ дань даяти варягомъ, а от Новагорода 300 гривенъ на лѣто"[371].

---

[369] Ипатьевская летопись. – Стлб. 17.

[370] *Там же*.

[371] Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С. 107.

В Устюзькому літописі (за списком Мацієвича та Архангелогородським літописцем) мовиться не лише про данину, але й про встановлення оброків (чи уроків): “Иде Олг на древляны, и на северы, и на козары, и наложи на них дань по чорнои кунице с человека на год, и оброки по всеи земли Рускои устави, и многи городы постави”[372]. Встановлення оброків стосується не інституту данини, а спроб нормування полюддя, незалежно від того, вдалою чи ні, реалізованою чи нереалізованою була ця спроба. Отже, у літописах “фіксуються цілеспрямовані спроби системно-структурно-функціональних змін системи полюддя ще до періоду князювання Ольги, розпочаті князем Олегом”[373].

Реформи Олега продовжила у низці державницьких урбаністично-адміністративних заходів княгиня Ольга. Реформаторську діяльність княгиня Ольга розпочала відразу після загибелі князя Ігоря в Деревлянській землі. Цій діяльності передує чотириразова помста деревлянам. Спершу, за наказом Ольги, засипають землею живцем перше деревлянське посольство й спалюють у лазні друге. Далі правителька поквиталася з деревлянами під час тризни за Ігорем. І нарешті, четвертою помстою є спалення деревлянського Іскоростеня й кара його мешканцям: “и побѣгоша людє из города . и повелѣ Ѡлга воємъ своимъ · имати я · и яко взѧ городъ и пожьже и . старѣишины же города · ижьже · и прочая люди . ѡвѣхъ изби . а другия работѣ преда мужєм̂ своимъ · а прокъ ѡстави ихъ платити дань . и възложи на нѧ дань тѧжьку · и двѣ частї идєта Києву . а третьяя Вышєгороду къ Ѡльзѣ . бѣ бо Вышегородъ Ѡльжинъ городъ и иде Ѡлга по дєревьскои зємли . съ сн̄омъ своимъ и дружиною своєю · оуставлѧющи оуставы · и оурокы · и суть становища єя · и ловища єя · и приде в городъ свои Києвъ · съ сн̄омъ своимъ Ст̄ославом̄”[374].

Повернувшись зі̂ сином із деревлянської війни до Києва, через рік (“прєбывши лѣт̄ єдино”) Ольга поширила свою діяльність поза

---

[372] Устюжские и Вологодские летописи... – С. 18, 57.

[373] *Зубашевський Н.* Інститут полюддя у владній системі Київської держави X-XII ст. // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал гуманітарних студій / Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – Тернопіль: Вид-во “Мандрівець”, 2010. – № 3: травень–червень. – С. 53–60.

[374] Ипатьевская летопись. – Стлб. 48.

межі деревлянщини, на масштабніші терени (“по всеи земли”): “в лѣт҃. ҂ѕ҃ . у҃ . н҃е . [6455 (947)] иде Ѡлга к Новугороду . и оустави по мьстѣ . погосты и дань . и по Лузѣ погосты и дань и ѡброкы . и ловища єя суть по всеи земли . и знамения и мѣста и погосты . и сани єя стоять въ Плєсъковѣ и до сєго дн҃и . и по Днѣпру пєревѣсища . и по Дєснѣ . и єсть село єя Ѡльжичи и до сего дн҃и . изрѧдивши възвратисѧ къ сн҃у своєму в Києвъ . и пребывашє с ни^{м} въ любви”[375]. Буквальне прочитання цитованого уривку підказує, що обраний Ольгою маршрут було прокладено насамперед на північ, у напрямку Псковської та Новгородської земель. А для управління й збирання данини з підвладних територій (як один з елементів урбанізації околиць Київської держави) засновували погости вздовж річок Мста й Луга. Мста витікає з озера Мстино, зі сходу впадає в озеро Ільмень, а західна Луга впадає в Лузьку губу Фінської затоки.

Сучасні російські історики не мають жодних сумнівів у тому, що землі по Мсті та Лузі на той час не були підпорядковані Новгороду, але, зважаючи на економічний та людський потенціал цих територій, їх треба було включити до складу Руської держави та поширити на них данини й оброки. На археологічній карті Новгородщини з походом княгині Ольги пов’язують історію кількох населених пунктів, заснованих на Мсті та Лузі. Уздовж середньої течії Мсти розташовується так званий Бєльський археологічний комплекс, сформований з кількох поселень, двох укріплених городищ та курганних могильників. Із діяльністю Ольги на Лузі пов’язують, зокрема, Передельський погост (Городок на Лузі), поряд з яким розташовується ‘Шум-гора’ чи ‘Велика сопка’ – один із найбільших курганів Східної Європи[376].

[375] Ипатьевская летопись. – Стлб. 48–49.

[376] *Карпов А.* Княгиня Ольга. – С. 113–139, 302–306.

§ 3. Про вірогідність реформ київської адміністрації в Новгородській землі

Правдивість викладених у літописі географічних реалій, у яких відображено похід Ольги на північ, викликала й викликає сумнів. Чи не першим про цей сюжет як пізнішу вставку з леґенд Новгородсько-Псковської области висловився архимандрит Леонід[377]. Проте найістотніші арґументи проти факту подорожі Ольги Мстою та Лугою викладено в працях О. Шахматова. Припускаючи, що в первинному тексті не було сказано про мандрівку Ольги Новгородською землею, останній дослідник уважав, що аналізований уривок найдавнішого "Київського зводу" мав такий вигляд: "и иде Олга по Деревьстѣи земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляющи уставы и урокы; суть становища еѣ и ловища по всеи земли и по Дънѣпру пєревѣсища и по Дєснѣ, и есть село єѣ Ольжичи и доселѣ". Далі укладач "Новгородського зводу", додаючи до тексту свої місцеві відомості, скомпілював повідомлення так: "и иде Олга по Деревьстѣи земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляющи уставы и урокы; и устави по Мьстѣ погосты и дани и по Лузѣ оброки и дани, и ловища ея суть по всей земли, знамянья, мѣста и погосты, и сани еѣ стоят Пльсковѣ и до сего дьнѣ, и по Дънѣпру перевѣсища и по Дєснѣ, и есть село єѣ Ольжичи и до селѣ". Після чого, як доводив О. Шахматов, укладач "Початкового зводу" поєднав обидва артикули, опускаючи повтори та додаючи перехідні фрази, і цей текст наведено без змін у ПВЛ[378].

Утім, і текст ПВЛ зазнав пізніших редакційних втручань. Низку таких правок навів той-таки О. Шахматов. Маючи сумнів у достовірності слів "и сани еѣ стоят Пльсковѣ и до сего дьнѣ", пізніший редактор Іпатіївського списку їх закреслив[379]. У втраче-

---

[377] *Архимандрит Леонид* [*Кавелин Л. А.*]. Откуда родом была св. великая княгиня... – С. 218.

[378] *Шахматов А. А.* Разыскания... – С. 108–111; *його ж.* До питання про північні перекази за княгиню Ольгу // Записки Українського Наукового товариства в Київі / Редакційний комітет *М. Грушевський*, *В. Перетц*. – Київ: З друкарні Першої Київської Друкарської спілки, 1908. – Кн. II. – С. 84–88.

[379] Ипатьевская летопись. – Стлб. 49, прим. а_а.

ному Троїцькому літописі замість “по всей земли” читалося “и до сего дни по всеи земли Русьтѣи и Новогородьстѣи”, а закінчення аналізованого артикула “и есть село єѣ Ольжичи и до селѣ” у ньому змінилося на “И есть село ея у Кыева близь на Деснѣ Ольжищи и до сего дни”[380]. Вставки Троїцького повторюються у Ніконовському[381] та Львовському[382] літописах. О. Шахматов також звертає увагу на те, що в одному зі списків Львовського літопису замість “по Мъстѣ […], и по Лузѣ” читається “По Мстѣ и по Полѣ”[383]. Зазначена вставка також є новгородською з походження, оскільки Пола, що тече Тверською та Новгородською областями, впадає з півдня в Ільмень, перед устям з’єднуючись протокою з Ловаттю. У пізніших списках Лугу також замінювали Ладогою[384].

Аналізуючи літописний текст про мандрівку княгині Ольги, О. Шахматов довів, що укладач новгородського зводу не випадково не виділив в окремий артикул повідомлення про північну мандрівку княгині Ольги та заснування погостів й ловищ по Мсті та Лузі, а пов’язав його з походом на деревлян ще тісніше, аніж це було викладено у “Початковому зводі”. На думку науковця, новгородський автор уважав, що Деревська земля межувала з Новгородськими володіннями. Про варіанти локалізації Деревлянщини відомо вже зі Степенної книги: “И иде Ольга съ сыномъ своимъ и воинствомъ по Деревской земли, уставляючи уставъ и уроки и ловища. Нѣцыи же глаголютъ, яко Деревская земля бѣ иже во области Великаго Нова града, нынѣ же Пятина Деревская именуема. Иніи же глаголютъ, яко Съверская страна бѣ, идѣ же Черниговъ градъ”[385]. Проте автор Степенної книги не сумнівався, що реформаторська діяльність Ольги поширилася далі на Новгородщину:

---

[380] *Приселков М. Д.* Троицкая летопись. Реконструкция текста / АН СССР. Ин-т истории, Ленинградское отделение. Отв. ред. *К. Н. Сербина*. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 82.

[381] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – Т. 9. – С. 29.

[382] Львовская летопись. Часть первая // ПСРЛ. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1910. – Т. 20, первая половина. – С. 57.

[383] *Там же*. – Прим. 9.

[384] *Шахматов А.* До питання про північні перекази... – С. 88.

[385] Книга степенная царского родословия. – Москва: При Имп. университете, 1775. – Ч. I. – С. 13.

“И пріиде Ольга въ Кіевъ градъ съ сыномъ своимъ Великимъ Княземъ Свѣтославомъ. И пребывъ лѣто едино, остави сына въ Кіевѣ, а сама иде къ Новуграду, и нача уставляти по Мѣстѣ погосты, и отъ луговъ и отъ ловитвъ дани и оброки”[386].

У XVI ст. було поширене тлумачення, що Деревлянська земля відповідала пізнішій новгородській Деревській п’ятині, територія якої відмежовувалася руслами рік Мста та Ловать. Арґументуючи свої висновки, О. Шахматов цитує “Лѣтописец вкратцѣ о Рускои земли”: “Древляне съ князем, ему же имя Малъ […] убиша его внѣ града Коростеня близъ Старые Русы, ту же и погребенъ бысть”. Такого роду “свідчення” містить і рукопис Ундольського № 766. Подібно й у Короткому літописці: “И убиша его Игоря в Костянтинѣ градѣ близь Старые Русы Древляны и зваша Ольгу за князя своего Мала”. Коростень замінено градом Костянтином, який Ольга “хитростію взяла и дань сугубо наложи”. Таким чином, О. Шахматов продемонстрував, що не лише Деревлянська земля ототожнювалася з Деревською п’ятиною (новгородські топоніми ‘Деревський’ та ‘Дерева’ відомі принаймні з початку XII ст.), але й деревлянський город Іскоростень ототожнювався з новгородським ‘Коростенем селом’ (Коростѣнь), що давало підстави для фантастичного перенесення подій деревлянської війни на новгородський ґрунт і стало причиною долучення до київської звістки про окняження Деревлянської землі фраґмента: “и устави по Мьстѣ погосты и дани и по Лузѣ оброки и дани, и ловища ея суть по всей земли, знамянья, мѣста и погосты, и сани еѣ стоят Пльсковѣ и до сего дьнѣ”[387].

Наївні намагання новгородських літописців приписувати Новгородській землі не властиві цьому терену події відзначав ще В. Татіщев: “Новгородские же писцы, не зная сих обстоятельств Древлян, толковали в области Новгородской быть, еже тамо Деревская пятина именуема, и город вместо Коростень Торжек, которое сочинителя гербов градских обмануло, что Торжку положил три голубя и три воробья, нимало не приличное”[388].

---

386 *Там само*. – С. 14.

387 *Шахматов О.* До питання про північні перекази... – С. 90–93.

388 *Татищев В.* История российская... – 1773. – Кн. 2. – С. 388, прим. 123.

Ймовірність того, що літописець "скомбінував" подорож Ольги на північ "к Новугороду" на підставі якихось неокреслених слідів діяльности в Новгородських краях припускав і М. Грушевський. Проте він уважав, що виконана О. Шахматовим реконструкція літописного тексту, з якої вилучено подорож Ольги в Новгородську землю, навертає на думку про те, що до Деревлянської землі належало також Подесення[389]. Проте між деревлянською та подеснянською частинами реконструйованого О. Шахматовим літописного артикулу є фраза "по всеи земли", яка їх і розмежовує, знімаючи це зауваження.

Питання маршруту Ольги порушив і Д. Лихачов у коментарях до видання ПВЛ. Покликаючись на "Разыскания" О. Шахматова, цей дослідник також схилявся до думки, що діяльність княгині не поширювалася на такі значні території, як це зазвичай подають, а маршрут Ольги вздовж Мсти та Луги є, імовірно, домислом літописця, що виник на підставі роз'яснень якогось новгородця, яким міг бути і Вишата. Цей новгородець і міг вирішити, що Ольга відвідала ту частину Новгородської землі, яка мала назву 'Деревської землі' або 'Дерев', а пізніше 'Деревської п'ятини'. До того ж, як наголосив Д. Лихачов, так можна пояснити граматичну неузгодженість слів "и по Дънѣпру перевѣсища и по Дєснѣ, и есть село єѣ Ольжичи и до селѣ" з попереднім текстом. І далі, всупереч висновку М. Грушевського, він указує, що їх слід було б пов'язати з продовженням фраґмента з 946 р.: "и иде Олга по Деревьстѣи земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляющи уставы и урокы; суть становища еѣ и ловища […]"[390].

Натомість О. Карпов, критикуючи позицію Д. Лихачова, стверджував, що фраґмент 947 р. не може бути продовженням фрази з уривку 946 р., оскільки у першому йдеться про поїздку Ольги Деревлянською землею разом із сином, а в наступному про повернення княгині в Київ до сина[391]. Проте коментар Д. Лихачо-

[389] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – 1991. – Т. І. – С. 457.

[390] Повесть временных лет / АН СССР. Под ред. *В. П. Адриановой-Перетц*. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч. ІІ: Приложения / Статьи и комментарии *Д. С. Лихачева*. – С. 305–306.

[391] *Карпов А. Ю.* Княгиня Ольга. – С. 302–303, прим. 4.

ва пов'язано з "Разысканиями" О. Шахматова, де мовиться про реконструйований текст. Прикінцевий вираз "възвратисѧ къ сн҃у своєму в Києвъ . и пребывашє с ни҃м въ любви" О. Шахматов не ввів до відтворених текстів найдавнішого "Київського" та "Новгородського зводу". Дослідник не вважав цю фразу первісною. Вона корелюється лише зі вставкою "Иде Ольга къ Новугороду, сына своего Святослава оставивше Кыевъ"[392], відомою за Троїцьким літописом та текстами, що його наслідували – за Ніконовським[393] та Львовським літописами[394]. Отже, сумніви в достовірності літописної згадки про подорож Ольги до Новгорода і заснування погостів вздовж Мсти та Луги залишаються. Принаймні, існує достатньо підстав, аби стверджувати, що "північноруські книжники XVI – XVII ст. були вельми послідовними у своїх прагненнях зв'язати, нехай і білими нитками, життя та діяльність княгині Ольги з історичними й насамперед географічними реаліями свого краю"[395].

Незважаючи на розлогу аргументацію, думки О. Шахматова в історичній літературі майже проігноровано. Літописне свідчення 947 р. про мандрівку Ольги на північ стає для низки авторів, переважно російських, своєрідною знаковою подією, до якої вони намагаються прив'язати будь-який зримий прояв змін у матеріальній культурі Новгородської землі.

Зокрема, відзначалося, що момент активного перетворення первинної доміської структури майбутнього Новгорода (яка спочатку складалася з кількох локальних різноетнічних поселень) на єдиний міський організм збігається з часом літописної згадки 947 р. про реформаторську мандрівку Ольги в Новгородщину. На думку В. Яніна, до результатів діяльности київської княгині належить поява найдавнішого дерев'яного покриття двох магістральних новгородських вулиць – Великої в Неревському кінці (датованого 953 р.) та Пробойної в Людиному кінці (поч. 50-х ро-

392 *Приселков М. Д.* Троицкая летопись... – С. 81.

393 Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – Т. 9. – С. 29.

394 Львовская летопись. Часть первая. – С. 57.

395 *Ричка В.* Княгиня Ольга. – С. 139.

ків X ст.)[396]. Намагання пов'язати похід Ольги з найнесподіванішими виявами матеріальної культури російської Півночи набуває іноді курйозного характеру. Так, В. Повєткін поєднав його з питанням початків музичної культури Новгородської та Псковської земель: "напрашивается вопрос: каким же "гусленным гласам" внимали в дохристианское время русские князья? Княгини Ольги этот вопрос касается особо. [...] Ольга, устанавливая по Мсте и Луге погосты и дани, прошла вплоть до Пскова, опять-таки по тем местам, где поныне памятна игра на традиционных гуслях"[397]. У висвітленні російських істориків мандрівка Ольги 947 р. стає чимось на взірець сакрального акту, який начебто "освячує" традиції російської Півночи й робить їх питомо руськими.

Та чи можна такі вияви (подібні до акцентованої у працях В. Яніна появи найдавнішого шару мощення Новгорода) пов'язувати з адміністративно-фіскальним втручанням Києва? І чи таке втручання взагалі можливе? Від далекого походу на північ для Київської адміністрації не було жодного видимого зиску, адже, як свідчать літописи, всі новгородські посадники аж до часів Ярослава стабільно давали Києву ті самі 2 тис. грн. уроків "Ярославу сущу в Новѣгородѣ и оурокомъ дающю · ҂в · гривенъ · ѿ года до года. кыєву · а тысѧщю новѣгородѣ гривенъ раздаваху. и тако даху вси посадницѣ новьгородьстии"[398]. До того ж від часів Олега, аж до правління Ярослава, новгородці платили ще й 300 грн. варягам: "и оустави (князь Олег. – ***Ю. Д.***) варѧго҃ дань даяти. ѿ Новагорода · т · гр҃венъ на лѣ҃ · мира дѣлѧ єже до см҃рти Ярославлѧ даяше варѧго҃"[399].

У цитованих літописних свідченнях виявилася низка суперечностей, що спричинило розлогу наукову дискусію. Зокрема, В. Пархоменко звернув увагу на той факт, що князь, який начеб-

[396] *Янин В. Л.* Средневековый Новгород: очерки археологии и истории / РАН. Отделение историко-филологических наук. – Москва: Изд-во "Наука", 2004. – С. 77, 127–128.

[397] *Поветкин В. И.* Которым же княгиня Ольга внимала гуслям // У истоков Новгородской земли / Отв. ред. *В. Л. Янин*. Составители *В. Я. Конецкий* и *А. Ю. Иванов*. – Любытино: [б. и.], 2002. – С. 161.

[398] Ипатьевская летопись. – Стлб. 114–115.

[399] *Там же*. – Стлб. 17.

то прийшов із Новгорода, змушує переможців платити данину[400]. Зняти цю суперечність намагався Г. Ловмянський, стверджуючи, що Олег княжив не в Новгороді, а в Смоленську[401]. Натомість В. Мавродін уважав, що накладаючи данину на новгородців й змушуючи платити їх варягам, Олег проявив державну мудрість, діючи "не как завоеватель, а как государственный деятель, определяющий повинности и обязанности своих подданных"[402]. Однак намагання В. Мавродіна згладити відзначену В. Пархоменком дратівливу суперечність літописного повідомлення видалося І. Фроянову недостатнім, і дослідник запропонував "радикальне" вирішення. Незгода з літописною вказівкою літописця, що Олег зобов'язав новгородців виплачувати данину Києву та варягам, змусила його вдатися до своєрідної історичної еквілібристики й стверджувати, що "Олег повелел выдать дань тем представителям северных племен, которые приняли участие в походе на Киев и обеспечили ему победу, т. е. словенам, кривичам и чуди (западной веси)"[403]. На це О. Поляков резонно зауважив, що "из такого объяснения вытекает новая странность: Кого Олег заставляет платить дань словенам и варягам? Самого себя? Ведь "Олег – Киев – поляне – Русь" составляют в словаре летописця нерасторжимое единство, так что, когда он пишет об Олеге, часто подразумевает Киев, а вместе с ним полян и Русскую землю. Не заметить это сложно"[404].

Отже, зафіксована в літописі тривала стабільність данницьких стосунків між Києвом та північно-західними племенами від часів Олега до часів Ярослава, що залишається науково неспростова-

[400] *Пархоменко В. А.* У истоков русской государственности (VIII–XI вв.). – (Библиотека обществоведения). – Ленинград: Государственное издательство "Типография имени Н. Бухарина", 1924. – С. 81.

[401] *Ловмянский Х.* Русь и норманны / Вступительная статья *В. Т. Пашуто*. Общая ред. *В. Т. Пашуто* и *В. Л. Янина*. – Москва: Прогресс, 1985. – С. 135–140.

[402] *Мавродин В. В.* Образование древнерусского государства. – Ленинград: издательство Ленинградского государственного университета, 1945. – С. 226.

[403] *Фроянов И. Я.* Мятежный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца XI – начала XIII столетия / С.-Петербургский государственный университет. – Санкт-Петербург: Издательство С. Петербургского университета, 1992. – С. 117.

[404] *Поляков А. Н.* Древнейшие русские города и начало цивилизации // Вестник Оренбургского государственного университета. – Оренбург: ГОУ ОГУ, 2007. – № 4. – С. 24.

ним фактом руської історії, суперечить літописному повідомленню 947 р. про поїздку княгині Ольги в Новгородську землю з метою встановлення оброків та данин й слугує істотним аргументом на користь припущення текстологів про його вторинність.

Сумніваючись у можливості проведення Ольгою масштабних політичних, фінансово-адміністративних та господарських реформ у Новгородській землі, І. Фроянов припускав, що розширення київською адміністрацією податкової території на новгородських землях відбувалося лише через оподаткування іншомовних племен – воді, яке обжило береги Луги, та весі, що заселяло береги Мсти. Однак дослідник змушений був визнати, що й такі заходи обмежували інтереси новгородців, оскільки данину з цих територій, яку раніше, ймовірно, відправляли в Новгород, частково чи повністю присвоїла княгиня Ольга[405].

Додаткові побори Києва аж ніяк не могли позитивно вплинути на розвиток Новгорода. І саме ця обставина змусила В. Яніна трактувати діяльність Ольги в районі річок Мсти та Луги своєрідною акцією з придушення потужних господарських центрів, конкурентних до новгородського осередку. Отже, описані під 947 р. фінансово-адміністративні заходи київської влади дослідник потрактував як її альтруїстичний крок, спрямований на розширення податкової території Новгородської землі “не менее чем вдвое или втрое, что и создало необходимую материальную базу структурного преобразования Новгорода”[406].

Проте гіпотетична можливість втручання Києва в справи північно-західних племен заперечується усім перебігом договірних стосунків еліти цих племен із запрошеним князем. Власне, і сам В. Янін наголошує, що пізніші новгородсько-князівські “докончанія” демонструють, що “одним из основных конституционных требований Новгорода был сбор податей с территории Новгородской земли не княжескими людьми, а самими новгородцами, даже в тех случаях, когда речь шла о суммах, следующих князю. И в древнейший доступный для археологического изучения период –

[405] *Фроянов И. Я.* Мятежный Новгород... – С. 128.

[406] *Янин В. Л.* Средневековый Новгород... – С. 128.

X–XI вв. – новгородцы осуществляли сбор пошлин и контроль за их распределением"[407].

Відзначені обставини слугують додатковим підтвердженням аргументації О. Шахматова та інших дослідників щодо сумнівної достовірности діяльности Ольги зі встановлення оброків і данини в Новгородській землі. Крім того, діяльність Ольги, за літописом, розгорталася не лише у фінансовій, але й у господарській сфері. До літописного переліку реформаторських заходів княгині входить установлення погостів та облаштування мисливських угідь ("ловища"). Але й ця діяльність вступає в суперечність з другим важливим пунктом вихідної угоди. Згадані новгородські "докончанія" "запрещают князю, княгине и княжеским людям иметь какие-либо земельные владения в пределах Новгородского государства, за исключением резиденций и пожен – предоставленных князю луговых угодий для обеспечения кормом коней. [...] Полное отсутствие княжеских владений даже в реликтовой форме свидетельствует о том, что такой запрет был изначальным"[408]. Як стверджує В. Янін, будь-які формули, що торкалися питання приватних прав князя на землі в Новгородській землі, не могли виникнути раніше зламу XI–XII ст., а доменіальних княжих володінь у Новгородській землі не було до XII ст.[409]

Отже, ні в середині X ст., ні пізніше київська адміністрація не мала реальних важелів, аби активно втручатися в економічний розвиток північно-західних земель, тому достовірність мандрівки Ольги на ці території з метою здійснення будь-яких адміністративно-правових заходів не підкріплюється жодними переконливими доказами. Такого роду втручання натрапили б на серйозний опір місцевої еліти. Нагадаю, хоча б, що порушення данницьких зобов'язань між Ігорем та деревлянами призвело до драматичних перипетій масштабної та кровопролитної війни. І лише перемога Ольги (значними військовими зусиллями) стала підставою до збільшення поборів із деревлян. З часів Олега північні племена

407 *Янин В. Л.* Средневековый Новгород... – С. 76.

408 *Там же*.

409 *Там же*. – С. 100–101.

незмінно виконували фінансові зобов'язання перед Києвом, і гіпотетична спроба княгині Ольги порушити цю стабільність більш ніж непевна. Очевидно, що саме ця стабільність і слугувала економічною основою зростання заможности еліти та розвитку благоустрою прото-Новгорода, зафіксованого археологами в середині X ст.

Припущенню щодо можливого включення княгинею Ольгою територій по Мсті та Лузі до контрольованої Києвом економічної системи суперечить й топографія давніх монетних знахідок, на підставі аналізу якої В. Янін довів, що у Східній Європі в IX, X і навіть в XI ст. існували дві економічно "замкнуті" області з власним особливим грошово-ваговим обігом: північно-західна (Новгородська) та південна (Київська)[410]. Те, що обидві незалежні системи почали формуватися вже в X ст., заперечує можливість існування на згаданих теренах як єдиного внутрішнього ринку, так і функціонування єдиного зовнішнього ринку за слабкости внутрішнього товарно-грошового обігу. Цей факт відзеркалено і в договорі Ігоря з греками 944 р., у якому руський князь піклується лише про три міста: Київ, Чернігів та Переяслав. Порівняльний аналіз розвитку Новгородської землі та Руси (у вузькому значенні цього географічного терміна) демонструє, що "территория Севера на протяжении определенного времени эксплуатировалась как периферийная зона, богата ценными промышленными ресурсами, но именно это обстоятельство стимулировало урбанизацию, обеспечила быстрое накопление прибавочного продукта и устойчивость товарно-денежных отношений на Севере"[411]. Відмінності між новгородською Північчю та руським Півднем у матеріальній культурі дуже виразні, і дослідження їх потребує врахування географічного фактора[412].

---

[410] *Янин В. Л.* Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. – Москва: Языки славянских культур, 2009. – С. 160–193.

[411] *Макаров Н. А.* Север и Юг Древней Руси в X – первой половине XIII в.: факторы консолидации и обособления // Русь в IX–XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. Тезисы докладов / РАН. Ин-т археологии. – Москва: Наука, 2002. – С. 6, 9.

[412] *Моця О.* Про відмінності давньоруської Півночі від Півдня // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / НАН України. Ін-т історії України. Відп. ред. *В. А. Смолій*. – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 95–104.

На просторовій ізольованості новгородської Півночи та київського Півдня значною мірою базувалася їх економічна самостійність. Дослідники доходять висновку, що торгова й економічна роль шляху "з варягів у греки" перебільшена. Не можна не зважати на низку аргументів, які переконують у складності його експлуатації як постійно чинної торгової артерії[413]. Про це свідчать:

- брак прямих історичних свідчень про функціонування транзитного торгового шляху з "варягів у греки" як у скандинавських, так і у візантійських джерелах. В історико-географічному трактаті Константина Багрянородного "Про управління імперією" (948–952) мовиться лише про торгівлю з Візантією київських русів. На думку А. Нікітіна, географічна складова літописного "ходжєнія" апостола Андрія з вказівкою на шлях "з варягів у греки" – перенесена на руський історіографічний ґрунт відомість агіографічного твору про мандрівку апостола вгору Дунаєм[414];
- незначна кількість археологічних знахідок візантійського походження (порівняно зі знахідками арабського срібла) як у самій Скандинавії, так і вздовж усього гаданого маршруту, за винятком Києва та Смоленська;
- наявність коротших та доступніших транзитних водних шляхів, поєднаних із Дніпром, та пов'язаних із Балтійським морем, – Прип'ятського та Двінського. З Києва Прип'яттю коротким волоком можна було потрапити в Буг, а звідти Вислою – в Балтику. Північні притоки Прип'яті з'єднувалися також із Німаном, що впадає в Куршську затоку Балтійського моря. Верхів'я Дніпра безпосередньо з'єднуються з Двіною. Порівняно з Двінським маршрутом, шлях із верхів'їв Дніпра Ловаттю через Новгород у Балтику довший більш ніж уп'ятеро;

[413] *Бернштейн-Коган С. В.* Путь из варяг в греки // Вопросы географии. – (Историческая география СССР. – Сб. 20). – Москва: Гос. изд-во географической литературы, 1950. – С. 240; *Никитин А. Л.* Основания русской истории: Мифологемы и факты. – Москва: "Аграф", 2001. – С. 128–129; *Звягин Ю.* Великий путь из варяг в греки. Тысячелетняя загадка истории. – (Тайны Земли Русской). – Москва: Вече, 2009. – С. 148–194.

[414] *Никитин А. Л.* Основания... – С. 129–135.

- несприятливі природні умови північної частини шляху роблять перехід надзвичайно складним. Система з 150-ти порогів та перекатів на Ловаті між високими обривистими берегами має довжину 20 км. На деяких ділянках цієї частини глибина не перевищує 30 см. Волок від Ловаті до Двіни болотистою місцевістю має довжину 15–20 км. Шлях перетинає Двіна з її прямим шляхом до Балтики. Волок між Двіною та Дніпром становить 30 км;
- кліматичні умови північної ділянки шляху значно звужують хронологічні рамки можливої навігації. Так, Ловаттю перехід можливий лише повною водою у травні-червні. Та й крига на Неві і Ладозі скресає не раніше першої декади травня. Крім того, мандрівка північною частиною шляху становила близько півтора місяця. Фактично за навігаційний сезон можна було добратися щонайбільше до Києва;
- сучасні спроби пропливти маршрут човнами невеликої вантажности вимагали технічної підтримки, так що на значних ділянках шляху плавзасоби перевозилися сучасним транспортом.

Усе це свідчить про складність контактів між Києвом та Новгородською землею. У такому разі, можливо, похід Ольги в Новгородщину мав за мету облаштування шляху задля пожвавлення торгівлі між Києвом та Новгородом? Пригадаймо у цьому контексті хоча б вимогу Володимира Святославовича, висловлену перед наміченим походом суходолом проти сина Ярослава, який у той час перебував у Новгороді: “теребите путь и мосты мостите”[415]. Проте торговельні шляхи р. Мстою та Лугою є складовою Волго-Балтійської водної системи, і їх облаштування очевидної користи для Києва не давало.

Таким чином, реформаторська діяльність княгині Ольги та відзначений В. Яніним початок процесу активного перетворення первинної доміської структури майбутнього Новгорода у єдиний міський організм є, найімовірніше, явищами, хоч і зближеними хронологічно, проте незалежними у своїх причинах. Викладене

[415] Ипатьевская летопись. – Стлб. 115.

дає достатньо підстав, аби стверджувати, що висвітлена у літописі активна діяльність княгині Ольги у фінансовій, адміністративній та господарській сферах, яка за літописом розпочалася відразу після завершення деревлянської війни, навряд чи пов'язана із територією Новгородської землі.

§ 4. Шлях княгині Ольги на волинську Лугу після деревлянської помсти

Як же тоді бути зі згадкою про Мсту та Лугу? Хоч є чимало аргументів, аби вслід за авторитетною думкою О. Шахматова вважати цілий уривок про подорож Ольги на північ пізнішою вставкою, однак, гадаю, що аналізований текст не вичерпав своєї інформативности. Тут слід скористатися порадою О. Соловйова, який вимагав "Побольше уважения к тексту летописи". Раціональність цієї позиції підтримав А. Поппе, підкреслюючи його ж слова: "Его не надо ни переделывать, ни перестраивать без достаточных оснований. Если в нем есть неясности, то их надо разъяснять, относясь к тексту наиболее бережно"[416].

Тим паче, що вірогідну причину появи версії про мандрівку Ольги на північ визначив А. Нікітін: "В плане географическом вся эта статья основана на недоразумении, обусловленном знакомством "краеведа" с географией Новгородской земли, в частности, Деревской пятины, из-за чего выражение "по мсте" (т. е. – "по отмщении") было понято в качестве указания на реку Мсту"[417]. І справді, увесь текст попередньої оповіді пронизано мотивами помсти деревлянам. Слово 'помста' ('мьсть', 'мѣсть', 'мьстѧ'[418]) фігурує відразу після звістки про смерть князя Ігоря. На думку А. Поппе, автором деревлянської помсти був воєвода Свенельд, названий у літописі її батьком – "ѡ҃ць мьстишинъ" ("ѡ҃ць мьсти

[416] *Соловьев А. В.* Был ли Владимир... – С. 63; *Поппэ А. В.* Родословная... – С. 82.

[417] *Никитин А. Л.* Основания... – С. 30 (прим. 15), 221.

[418] Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / Составил *И. И. Срезневский*. – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1895. – Т. 2 (Л–П). – С. 234–235; Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10 т. / РАН. Ин-т русского языка. Главн. ред. *Р. И. Аванесов*, *И. С. Улуханов*. – Москва: "Русский язык", 2002. – Т. 5 (молимъ–обятьнъ). – С. 99.

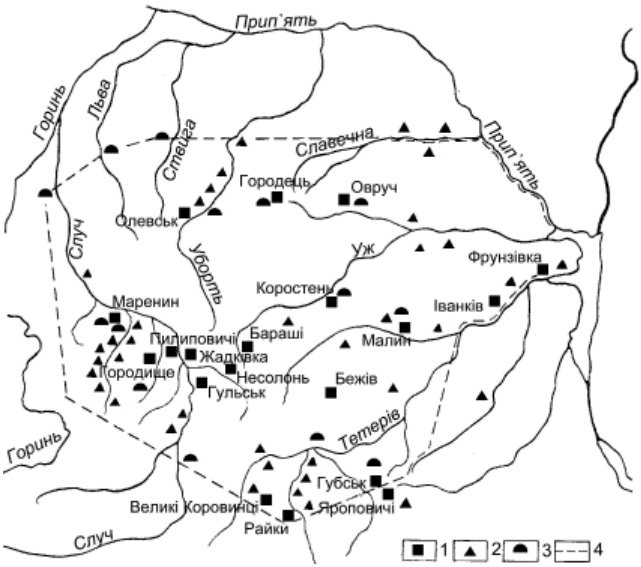

Територія деревлян за даними археології та писемних джерел:
1 – городища IX – початку XI ст.;
2 – поселення VIII–X ст.;
3 – курганні могильники;
4 – кордони племінної території деревлян
(за Б. Звіздецьким)

сыи”)[419]: “погрєбєнъ бы̑ игорь · и · єсть могила єго оу искоростинѣ города · в деревѣхъ и до сего дн̄и · ѡльга же бѣшє в києвѣ · съ сн̄омъ своимъ дѣтьско᷄ · ст̄ославомъ · и кормилець бѣ єго асмудъ · и воєвода бѣ свиндєлдъ · то же ѡщ̄ь мьстишинъ”[420].

Якщо ‘мьста’ (‘мьстꙗ’[421]) – це помста деревлянам, то наступний етап реформаторської діяльности мав би безпосередньо бути пов’язаним із попередніми організаційними діями Ольги на племінній території деревлян. І цю історичну реалію засвідчує сам літописний текст. Фраза “и оустави по мьстѣ . погосты и дань” стоїть відразу після встановлення уставів та уроків у Деревлян-

[419] *Poppe A.* Sweneld... – S. 85–101.

[420] Ипатьевская летопись. – Стлб. 43.

[421] Див.: “Бо᷑ слуга єсть. мьстꙗ злодѣємъ” (Богу слуга є помста злочицям). Цит. за: Лаврентьевская летопись. – 1927. – Т. 1, вып. 2. – Стлб. 423.

ській землі та організації на підвладній території княжих становищ та ловищ. Цілком очевидно, що між означеним актом помсти та мандрівкою до північної Новгородщини жодних причинно-наслідкових зв'язків не простежується.

Трактування літописної 'мьсти' як помсти ще тісніше пов'язує подальші дії княгині Ольги з Деревлянською землею. Зв'язок оповіді у тексті про реформи Ольги з деревлянськими подіями, який наштовхнув О. Шахматова на думку, що в первинному літописі взагалі не було аналізованого тексту про реформи по Мсті та Лузі, і є ключем до його розуміння. Які ж перспективи, крім збільшення зборів, відкривало перед київською адміністрацією упокорення деревлян? Аби відповісти на це запитання, слід спершу розглянути територіальні межі Деревлянщини.

Спроби визначити кордони Деревлянської землі на підставі археологічних матеріалів розпочалися ще наприкінці XIX ст. й дискутуються до сьогодні. Спираючись на розробки В. Антоновича, І. Русанової, Є. Тимофеєва, В. Сєдова, О. Моці, М. Кучери та П. Толочка, до питання меж Деревлянщини звернувся Б. Звіздецький. Масове картографування городищ, поселень і курганних могильників та аналіз пізньосередньовічного адміністративного поділу дало можливість дослідникові узагальнити інформацію про старожитності IX–X ст. й визначити на цій підставі рубежі Деревлянської землі[422].

На сході деревляни межували з полянами, від яких їх відділяли лісові масиви та заболочена заплава Здвижу. За даними археологічних досліджень, їм належав лівий берег Тетерева. Кордон пролягав від місця його впадіння в Дніпро, звідки вгору за течією названої річки доходив до гирла Білки. Далі вздовж Білки до її верхів'я і – до верхів'я Дубовця, виходячи на вододіл Тетерева й Ірпеня. На північному сході кордон проходив від гирла Тетерева вгору за течією Дніпра і правим берегом Прип'яті аж до впадіння в неї Славечни.

[422] *Звіздецький Б. А.* Про кордони Древлянської землі // Археологія / АН УРСР. Ін-т археології. Ред. кол.: *П. П. Толочко* (гол. ред.) та ін. – Київ: Наукова думка, 1989. – № 4. – С. 47–58; *його ж* Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян / НАН України. Інститут археології. Відп. ред. *О. П. Моця*. – Київ: [б. в.], 2008. – С. 15–36.

З півночи сусідами деревлян були дреговичі. Кордон між племенами проходив від гирла Славечни до її середньої течії і прямував на захід, перетинаючи середню течію Уборті та Стрвиги. На північному заході кордон проходив лінією Копище – Глинне – Рокитне.

Розмежування територій між деревлянами і волинянами на заході проходило у межиріччі Случі й Горині. Деревлянськими племенами були заселені ліві притоки Случі, хоча, можливо, що деревлянськими були також і поселення вздовж течії Горині, яка могла слугувати природним рубежем із Волинською землею.

Південні межі Деревлянської землі формувалися під впливом широкої смуги степового масиву, що зі сходу вклинювався в лісові масиви. З метою захисту від кочовиків, які проникали степовим коридором, деревлянські поселення розташовувалися глибше в лісовій зоні, на межі поширення хвойних та широколистих лісів, між поліською зоною та зоною лісостепу. Орієнтирами цієї межі зі сходу на захід були: Грубське городище – городище в с. Райки – городище поблизу с. Великі Коровинці – курганні могильники в районі Мирополя – Ульха. У цій крайній точці кордон повертав на північ, захоплюючи ліві допливи Случі – річки Смолку, Церем і Корчик.

Саме в географічному розташуванні Деревлянської землі, кордони якої підходили до стольного Києва, слід дошукуватися причин подій, висвітлених у літописі під 946 та 947 рр. Уже ранні києво-деревлянські стосунки важко назвати добросусідськими. Недатована частина ПВЛ містить згадку про утиски полян деревлянами. Невідомо, скільки тривала така ситуація, але внаслідок походу, здійсненого через рік після вокняжіння у Києві, князь Олег примусив деревлян давати данину – чорною куною. 907 р. деревлянські війська брали участь у поході Олега на греків. Але вже в 914 р. князь Ігор знову воює з деревлянами і, перемігши, накладає на них данину більшу, ніж визначив Олег. Цю данину Ігор передав воєводі Свенельду. Проте у 945 р., підбурений своєю дружиною, сам збирає данину з деревлян. Спроба зробити це вдруге призвела до трагічної розв'язки – обурені деревляни вбили Ігоря під Коростенем.

За літописом, саме вбивство Ігоря спонукало його вдову до безжального та руйнівного походу на деревлян. І в наслідок цієї війни деревлян було остаточно підкорено, а Деревлянську землю, яка, за підрахунками Б. Звіздецького, займала площу близько 28 тис. кв. км, включено до складу Київської держави. Розправа Ольги над деревлянами закінчилася накладенням на них важкої данини. Для забезпечення виконання накладених на деревлян повинностей Ольга з малолітнім сином Святославом пройшла Деревлянською землею, визначаючи устави та уроки й організовуючи на підкореній території становища і ловища.

Проте навіть не помста і данина спричинили каральну експедицію Ольги. Далекоглядні причини війни з деревлянами розкриваються в наступному кроці київської володарки. Повернувшись до Києва й пробувши там лише рік, Ольга ініціює другий етап своєї реформаторської діяльности, котрий у літописі, як слушно зауважив А. Нікітін, розпочинається зі згадки про нещодавно завершену помсту: "иде Ѡлга к Новугороду . и оустави по мьстѣ . погосты и дань". То в якому напрямку була спрямована реформаторська активність київської княгині після упокорення деревлян, якщо вірогідність подорожі до Новгорода на Волхві наражається, про що вже йшлося, на вагомі критичні аргументи?

Наступні дії Ольги розгорталися у тому ж, західному, напрямку від Києва. До того ж – буквально за текстом літопису – на Лугу! І йдеться про Лугу волинську. Після утвердження влади Києва в Деревлянській землі Ольга закріпила кордони Руси Бугом, стратегічно важливим правим допливом якого є Луга. Це зумовила низка обставин, вирішення яких було для Києва справою державної ваги. Важливо відзначити, що ті мотивації, що спонукали київську адміністрацію до її західних устремліннь, відповідали власне на ті питання, котрі загалом підважують вірогідність північного маршруту подорожі київської княгині.

Помста княгині Ольги за смерть чоловіка стала лише формальним приводом для акції, яка мала по-державному масштабні причини. Вимога закріплення досягнень деревлянської війни у західному напрямку лежить у площині торговельно-географічних реалій півдня Східної Європи середини X ст., і головна мета

київської адміністрації полягала у контролі над трансконтинентальним торговельним шляхом, яким володіли деревляни та волиняни. І мовиться, звичайно, не про шлях "із варягів у греки", торговельна ефективність якого, окрім південного його відтинку, доволі сумнівна. Деревлянські події середини X ст. безпосередньо пов'язані із боротьбою за контроль над широтним торговельним шляхом, який від Волзької Булгарії прямував до Києва, звідки деревлянськими та волинськими землями аж до Реґенсбурґа й далі, вглиб Західної Європи.

Саме цим шляхом утікав 962 р. із охопленого язичницьким бунтом Києва висвячений для Руси єпископ Адальберт. І того ж року й у тому ж напрямку відправила княгиня Ольга з Києва вагітну Малушу. Метою цієї мандрівки були батьківські маєтності, розташовані в межиріччі Бугу та Луги, зокрема – село Будятичі, знане літописцеві під назвою Будятине/Будутине село.

Розділ 7

ОКНЯЖЕННЯ ОЛЬГОЮ ДЕРЕВЛЯНСЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ У СВІТЛІ МІЖНАРОДНИХ ТОРГОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ[423]

[423] *Диба Ю.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2: Шлях на Лугу) // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво / НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Голов. ред. *Г. Скрипник*. – Київ: Вид-во ІМФЕ, 2012. – Число 2 (38). – С. 20–42; *його ж.* Ключове питання давньоруської урбаністики // Науковий вісник будівництва / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Академія будівництва України. Гол. ред. *Д. Ф. Гончаренко*. – Харків: ХНУБА ХОТВ АБУ, 2012. – С. 55–60; *його ж*. Призначення та географія поширення давньоруських погостів // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Харківська державна академія дизайну і мистецтв. – Харків, 2012. – № 4. – С. 94–96; *Dyba Y. R.* 947 chronicle texts on Princess Olga's reforms and foundation of Pogosts // Известия Казанского государственного архитектурно-строительного университета. Электронное научное издание / Глав. ред. *Р. К. Низамов*. – Казань, 2013. – № 3 (25). – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://izvestija.kgasu.ru/files/3_2013/7_12_Dyba.pdf; Administrative and urban reforms by Princess Olga: geography, historical and economic background // Latvijas Arhīvi / Latvijas Nacionālais Arhīvs. Latvijas Arhīvistu Biedrība. – Rīga, 2013. – N 1/2. – P. 30–71.

§ 1. Торговельний шлях Булгар–Київ–Реґенсбурґ та європейська торгівля Руси

Òорговельний маршрут Булгар–Київ–Реґенсбурґ пролягав суходолом. Цей давній шлях, який О. Назаренко образно назвав шляхом "з німців у хозари"[424], відігравав важливу державотворчу роль. Дослідник підкреслив, що землі, які перебували в данницькій залежності від Києва, простягалися не лише у меридіональному, але й у широтному напрямку. Згаданий торговельний шлях проходив на захід землями сіверян, полян, деревлян і волинян до Західного Бугу, а звідти – через червенські городи до Кракова й далі на Прагу та Реґенсбурґ. У цьому контексті О. Назаренко звертає увагу на широтну конфігурацію Давньоческої держави середини – другої половини X ст., кордони якої на північному сході сягали верхів'їв Бугу та Стиру, й покликається на працю Й. Землічки, у якій орієнтованість на торговельний шлях Київ–Реґенсбурґ покладена в основу державотворчих процесів у Чехії[425].

Повний контроль над цим шляхом був, зрозуміло, життєво необхідний Києву, і Ольга досягла бажаного результату саме в кровопролитній деревлянській війні 946 р. та в марші на Лугу 947 р., який дав можливість закріпитися Русі на правобережжі Західного Бугу. Спільний кордон із Чеською державою відкривав київським володарям нові широкі можливості для торгівлі з баварським Подунав'ям, пов'язаним із Венецією, а через південнонімецькі землі – із Францією.

---

[424] *Назаренко А. В.* Древняя Русь... – С. 71–112.

[425] *Žemlička J.* Das "Reich" des böhmischen Boleslavs und sterben Krise an der Jahrtausendwende: Zur Charakteristik der frühen Staaten in Mitteleuropa // Archeologické rozhledy / Archeologický ústav AV ČR. Vedoucí redactor *J. Hrala.* – Praha, 1995. – Roč. 47, č. 2. – S. 267–278.

Ранні торгові контакти Руси зі Східнокаролінзьким королівством зафіксовані в Раффельштеттенському митному статуті, який дає яву про тогочасну (початку X ст.) дунайську торгівлю. У цьому документі є згадка про реґламентацію торгівлі руських та чеських купців (Rugi та Boemani) у Східній Баварії, у володіннях маркграфа Арбо. Згадане в документі місто вже не існує, воно лежало нижче сучасного австрійського Лінца, на правому березі Дунаю, у межиріччі його приток Траун та Енс[426]. Документ свідчить про переважно західний вектор торгівлі Руси початку X ст. Згадувалися також свідчення юдейського мандрівника з Іспанії Ібрагіма ібн Якуба, який у 965 – 966 рр. бачив русів у Празі, куди вони прибували із Кракова[427]. Той самий маршрут зафіксував в останній чверті XII ст. реґенсбурзький купець юдейського походження Петахія[428].

Серед пізніших свідчень західного вектора торгівлі Руси слід також згадати і заарештованого 1171 р. у Кельні Біньямина, багатого юдейського купця "з Володимира"[429], очевидно – з волинського, розташованого на Лузі. Про зв'язок між Сходом та Реґенсбурґом через Русь свідчить також книга "Писання досконалого" ("Кетав тамім") рабина Моше Таку (XIII ст.), у якій згадано караїмську книгу, яка "прибула з Вавилону у Русь, а звідти її привезли до Реґенсбурґа"[430].

У раффельштеттенському митному статуті є відомості про основні товари, які давали прибутки київській скарбниці. Зокрема, у VI параграфі мовиться, що купці привозили з Руси та Чехії віск, рабів та коней. За свідченнями Ібрагіма ібн Якуба, рабів, віск та хутро юдеї та турки-мусульмани вивозили з відвідуваної русь-

---

426 *Василевский В. Г.* Древняя торговля... – С. 121–150; *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники... – С. 59–100; *Войтович Л.* Етимологія назви Русь... – С. 13–18.

427 *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники... – С. 91.

428 Кругосветное странствие... – С. 263.

429 *Новосельцев А. П., Пашуто В. Т.* Внешняя торговля древней Руси (до середины XIII в.) // История СССР / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ред. кол.: *Ю. А. Поляков* (глав. ред.) и др., – Москва: Изд-во "Наука", 1967. – № 3. – С. 92; *Кулик А.* Евреи древней Руси: источники и историческая реконструкция // Ruthenica: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України. Наук. ред. *В. М. Ричка* та *О. П. Толочко*. – Київ: Ін-т історії України, 2008. – № 7. – С. 57.

430 *Кулик А.* Евреи древней Руси... – С. 64.

кими купцями Праги. Згадка про рабів та віск перегукується зі свідченнями ПВЛ про рабів (челядь), хутро (скору), мед та віск як основні експортні товари Руси, серед яких особливо прибутковою була работоргівля, котру контролювала держава[431]. Було багато рабів і серед деревлян, яких Ольга після війни "ѡвѣхъ изби . а другия работѣ преда мужєм своимъ"[432].

Отже, руські купці потрапляли до Регенсбурґа через Краків та Прагу. З Києва шлях пролягав через Устилуг, розташований біля впадіння Луги у Західний Буг, а далі через Сандомир – до Кракова. Руський відтинок шляху з Києва до Устилуга докладно висвітлено в пізніших писемних джерелах[433], про що вже було згадано в аналізі маршруту втечі Адальберта з Києва. На деревлянській території після Мичеська він відхилявся на північ, огинаючи літописний Чортів Ліс. Загальна довжина шляху від Києва до Устилуга становила 520–530 км. Цей маршрут був відомий арабському географу XII ст. Аль-Ідрісі. У своєму творі "Розрада для того, хто прагне перетнути світ" він пише про маршрут "Баразула–Авсіййа–Барасаніса–Луджага–Арман". На думку Т. Левицького[434], а згодом і І. Коновалової[435], ці населені пункти розташовуються на шляху з Києва до Володимира-Волинського: Треполь–Ушеськ–Пересопниця–Лучеськ–Володимир.

Особливості пролягання волинської ділянки міжнародного торговельного шляху між Дорогобужем та Володимиром на підставі аналізу археологічних та топографічних матеріалів простежив С. Терський. За його спостереженнями, цей транзитний

---

431 *Галенко О.* Рутенська марка за джерелами IX–XII ст. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. В. Ф. Кураса НАН України / Збірник. – (Серія "Політологія та етнологія"). – Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2006. – Вип. 29. – С. 6–16.

432 Ипатьевская летопись. – Стлб. 48.

433 *Толочко П. П.* Пути-дороги... – С. 339–341; *Моця О. П.* Шляхи часів Київської Русі... – С. 38–40.

434 *Lewicki T.* La voie Kiev – Vladimir (Włodzimierz Wołyński), d'après le géographe arabe du XII siècle al-Idrisi // Rocznik Orjentalistyczny / Polskie Towarzystwo Orjentalistyczne. – Lwów: Z zasilku ministerstwa W. R. i O. P., 1937. – T. XIII. – S. 91–105.

435 *Коновалова И. Г.* Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. Текст, перевод, комментарий / РАН. Ин-т всеобщей истории. Ред. кол.: *В. Л. Янин* (отв. ред.) и др. – (Древнейшие источники по истории Восточной Европы: изд. с 1977 г.). – Москва: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2006. – С. 117, 206–209.

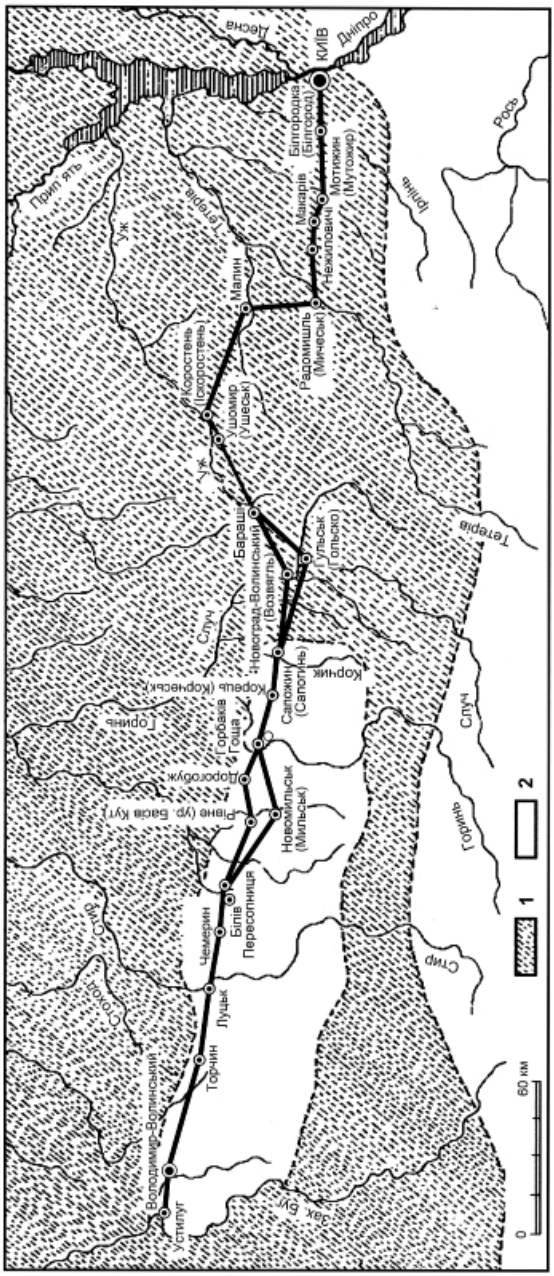

"Руська" частина шляху Київ–Регенсбург:
1 – поліська зона; 2 – лісостепова зона (за О. Моцею)

торговельний шлях оминав центральні частини значних населених пунктів, таких як Чемерин, Пересопниця та Луцьк. Так, ділянка шляху поряд із літописним Лучеськом огинала Старе місто, перетинаючи Стир неподалік впадіння в нього р. Полонної (нині – р. Чорногузка), де розміщувалося острівне городище. Цей шлях особливий наявністю системи численних укріплень, розташованих на ключових ділянках маршруту, що давало можливість контролювати потік товарів та сприяти безпечному пересуванню та відпочинку караванів[436]. Лише наприкінці XI – у XII ст., коли загроза зі степу була не такою значною, виник південніший широтний шлях, що пролягав із Києва через Тихомль, Крем'янець та Перемиль[437].

Ґрунтовно картографічно простежена й лівобережна ділянка раннього торговельного маршруту між Булгаром та Києвом. Її реконструйовано внаслідок роботи спільної українсько-татарської експедиції у 1989–1991 рр., включно із зупинками-днюваннями через кожні 35–40 км, облаштованими на відстані денних переходів валок[438]. Шлях було поділено на дві, майже однакові частини. Західна – підпорядковувалася Київській державі, а східна – була в зоні впливу Волзької Булгарії. Про важливість цього трансконтинентального торговельного маршруту, який був під державною

---

436 *Терський С.* Волинська ділянка військово-стратегічного шляху "із хозар у нємец" у XI–XIII ст.: історико-географічний коментар // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / Редкол.: *В. С. Степанков* (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. – С. 201–207.

437 *Терський С.* "Батиєва" дорога у XII–XIV ст.: історико-географічний коментар // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету / Ред. кол. серії: *С. С. Троян* (гол. ред.) та ін. – (Серія "Історичні та політичні науки"). – Рівне: РІС КСУ, 2011. – № 11. – С. 126–131.

438 *Рыбаков Б. А.* Путь из Булгара в Киев // Древности Восточной Европы (Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 169). – Москва: Изд-во "Наука", 1969. – С. 189–196; *Моця А. П.* Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология). Сборник научных трудов / Ред. *П. П. Толочко* и др. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 131–133; *Моця О. П.* Шляхи часів Київської Русі... – С. 36–38; *Моця А. П.* Волга–Днепр–Дунай: средневековый путь Булгар–Киев–Регенсбург // Краеугольный камень. Археология, история, культура, искусство России и сопредельных стран / РАН. Ин-т истории материальной культуры. Отв. ред. *Е. Н. Носов*, *С. В. Белецкий*. – Санкт-Петербург; Москва: Изд-во "Ломоносовъ", 2009. – Т. 1. – С. 523–529.

опікою європейських володарів, свідчить і його новіша назва – Королівська Дорога (Via Regia), та тривале використання, яке лише ненадовго призупинила монгольська навала[439].

Як місце збуту руських товарів у Середньому Подунав'ї, баварський Реґенсбурґ (нім. 'Regensburg', бав. 'Rengschburg', лат. 'Castra Regina' та 'Ratisbona') заслуговує на більшу увагу. Тим паче, що назва цього давнього міста на Дунаї прямо стосується родини святого Володимира по матері – Малковичів та їхніх вірогідних нащадків – волинських зем'ян Резановичів, власників с. Будятичів (літописного Будятиного села).

Очевидно, що їхнє прізвище, як і прізвисько брата Малуші Добрині Резановича, не випадкове. Слов'янська назва Реґенсбурґа – Резно, що закріпилася передовсім у чеській та верхньолужицькій мовах (ч. 'Řezno', вл. 'Rězno'), прямо вказує на торговельні орієнтири Малка та його нащадків. Це цілком логічно, адже географічне розташування їхніх маєтностей на міжнародній магістралі Київ–Краків–Прага–Реґенсбурґ біля західного кордону Руси давало їм низку переваг власне у західній торгівлі.

Серед важливих свідчень тривалої руської присутности у Баварській східній марці є також зафіксована у Раффельштеттенському статуті й використовувана під час обчислення митних зборів шкала грошових одиниць. Вона складається із перелічених у порядку зниження вартости чотирьох номіналів: 'солід', 'треміс', 'сайга' та 'скоті'. Причому 'скоті' ('scoti', який дорівнює 1/20 'соліда') у документі дорівнює півдрахми. Як доводить О. Назаренко, руські купці поширили у Середньому Подунав'ї не лише арабське срібло ('дирхеми'), а й навики рахунків по 20 долей та давньоруську назву 'скотъ', трансформовану у східнобаварський термін 'scoti'[440].

---

[439] *Войтович Л. В.* Торгівля і торгові шляхи // Історія української культури. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 81–92; *його ж.* Історичний коридор Віа Регія (Via Regia) в Україні // Туризм сільський зелений / Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні. – Київ, 2011. – Вип. II (лип.–груд.). – С. 4–9.

[440] *Назаренко А. В.* Происхождение древнерусского денежно-весового счета // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 год. Новое в нумизматике / РАН. Ин-т российской истории. Ред. кол.: *А. П. Новосельцев* (отв. ред.) и др. – Москва: "Археографический центр", 1996. – С. 38–40.

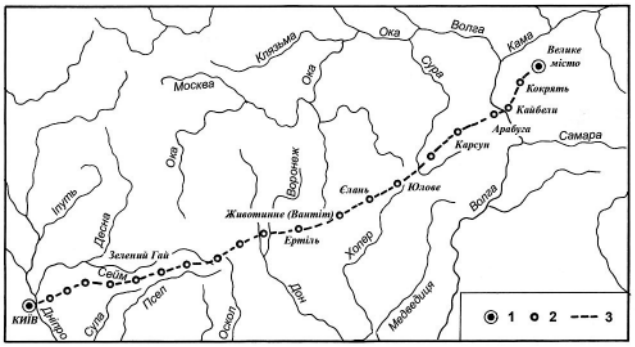

Шлях із Булгара до Києва:
1 – вихідні пункти; 2 – зупинки-днювання; 3 – траса шляху (за О. Моцею)

У цьому контексті слід звернути увагу на те, що одним із номіналів давньоруської грошово-вагової системи є ‘резана’ – обрізані у коло дирхеми. Існувало кілька різновидів резан – із вагою приблизно 1 г, 1,35 г та 1,7 г. За О. Назаренком, ця назва згодом закріпилася за першою з них, оскільки становила півкуни “Руської правди”. Вага цієї резани також збігається із середньою вагою західноєвропейського денарія[441]. Зважаючи на те, що з початку IX ст. денарії карбували також у Реґенсбурзі (Резно), при пускаю, що назва ‘резана’ не так пов’язана із технологією обрізання арабських дирхемів, як засвідчує зв’язок її номіналу із грошовими одиницями, якими руські купці оплачували в тому ж Резно.

Те, що на Русі прижився термін ‘резана’, похідний від чеської назви Реґенсбурґа (‘Řezno’), – очевидний факт, адже західна торгівля Руси здійснювалася за чеським посередництвом. Чеські володарі (як Пшемисліди, так і Славниковичі) також карбували свої срібні монети, серед яких виділяють і денарії реґенсбурзького типу (‘řezenského typu’)[442]. Чеські дослідники припускають, що срібло з копалень у Малині (Кутній Горі) руський літописець згадав у виголошеній Святославом фразі з переліком благ, які прибу-

[441] *Назаренко А. В.* Происхождение древнерусского денежно-весового счета . – С. 38–40.

[442] *Katz V.* O chronologii denárů Boleslava I. a Boleslava II. – (Knihovna Numismatického Časopisu Československého. – Svazek II). – Praha: Nákladem Numismatické Společnosti Československé v Praze, 1935. – S. 28–35.

вають звідусіль до Переяславця на Дунаї[443]. Серед іншого князь назвав "ис Щеховъ . и изъ Оугоръ сєрєбро и комони"[444]. Очевидно, що зв'язки з Прагою Пшемислідів, Лібіце Славниковичів та Реґенсбурґом були серед торговельних пріоритетів Святослава.

Тут слід навести порівняння можливих варіантів походження прізвиська Малка Любчанина: з ободритського го́рода Любіце/Старий Любек (Lübice/Alt Lübeck) у Ваґрії або ж із чеського го́рода Лібіце (Liubuz, Lubik, Liubycz, Lubic). У контексті сказаного про чесько-баварську торгівлю Руси гіпотеза І. Мицька про чеське походження Малка Любчанина видається цілком прийнятною. Можливо, не варто пов'язувати його появу на Русі з приїздом місії Адальберта, але на ймовірний вплив батька Малуші на християнський вибір Ольги, звичайно, також треба зважати. Тим паче, що ім'я 'Малко', як вказувалося, може бути лише його слов'янським епітетом, а справжнім ім'ям могла бути якась із форм нім. 'Nikolaus'('Klaus', 'Claus') та похідні від нього слов'янські форми 'Kaluſcza'/'Kalusa'/'Калуса'/'Клюс'. Малко Любчанин як вихідець із Лібіце в орієнтованих у західному напрямку торгових операціях міг відігравати вагому роль.

Цей західний вектор міг сповна реалізуватися лише після 947 р., коли княгиня Ольга після деревлянської війни забезпечила контроль над стратегічно важливим та безпечним (з огляду на печенізьку загрозу) торговельним шляхом, який через покриту лісовими масивами Деревлянську та Волинську землі зв'язував Булгар і Київ із ринками збуту на баварському Подунав'ї, звідки відкривалися шляхи на захід та південь Європи[445].

---

[443] *Radoměřský P.* Mincovnictví Přemyslovců a Slavníkovců // Studie z dějin hornictví. – Praha: Národní technické muzeum. – 1973. – N 4. – S. 79–106; *Zemlicka J.* Das "Reich"... – S. 271.

[444] Ипатьевская летопись. – Стлб. 55.

[445] Про зв'язки Реґенсбурґа/Резно з Північною Італією зокрема – з Венецією, може свідчити назва альпійської долини "Резія" (іт. Resia) та однойменного муніципалітету, що міститься в провінції Удіне (регіон Фріулі–Венеція Юлійська). Долина розмежовує Юлійські та Преюлійські Альпи, слугуючи ланкою шляху, що перетинає Альпи. У ній поширене особливе рез'янське слов'янське наріччя, яке вважають самобутнім діалектом словенської мови, що зазнав суттєвих романських впливів. До того ж 38 км на північний захід від Венеції, в провінції Тревізо, є муніципалітет із промовистою назвою "Резана" (іт. Resana), появу якої також логічно пов'язати із торговими зв'язками із Реґенсбурґом/Резно. У контекст таких ранніх зв'язків укладається й поява на дзвоні венеційського майстра Маркуса 1411 р. знака, аналогічного до печатних знаків родини Киселів-Святольдичів, про що мовилося вище.

Масштаби міжнародних торговельних операцій на широких просторах Європи та Азії засвідчує арабський географ IX ст. Ібн Ходарбег. У своїй "Книзі шляхів та держав" він характеризує шляхи купців-русів та юдейських купців 'ар-разанія' (ар-Разані). За словами Ібн Ходарбега, діяльність купців 'ар-разанія' поширювалася "від ал-Машріка до ал-Магріба і від ал-Магріба до ал-Машріка суходолом і морем"[446], тобто від Іспанії та Франції до Китаю[447]. Ті купці, які спілкувалися арабською, персидською, румійською, французькою, андалузькою та слов'янською мовами, торгували слугами-євнухами, невільницями, слугами-хлопчиками, парчею, заячими шкурами, хутром, соболями та мечами[448]. Походження купців-юдеїв 'ар-разанія' досі не з'язоване. Назву 'разаніти' пояснювали як 'люди з Рони', переінакшували в 'ар-рабанія' за назвою юдеїв-рабиністів (на відміну від юдеїв-караїмів), називали провансальськими юдеями чи підданими Карла Великого. Врешті, цих торговців пов'язували із мединськими юдеями, виселеними мусульманами й поселеними в Сирії. Відтак назву 'ар-разанія' трактували похідною від назви села Разан, розташованого поблизу Медини[449]. Дослідник О. Пріцак уважав, що обидві згадані Ібн Ходарбегом групи міжнародних тоговців виникли в римській Ґаллії. Юдейські 'ар-разанія', яких О. Пріцак називає 'раданітами', сформувалися навколо Марселя й Арля (шлях ріки Рони-Родану), а торговельна компанія 'Рус' – на території південної частини Центральної Франції, поблизу Родезу, колишньої Рутенії[450].

Вважаю, що радикальні розбіжності у трактуванні походження 'ар-разанія' ґрунтуються на нехтуванні слов'янських впливів.

---

446 *Ибн Ходарбех*. Книга путей и стран / АН Азейбарджанской ССР. Ин-т востоковедения. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты *Н. Велихановой*. – (Источники по истории Азейбарджана). – Баку: "Єльм", 1986. – С. 123.

447 *Коновалова И. Г.* Русы на трансконтинентальных торговых путях IX в. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2009 год. Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. Памяти И. С. Чичурова / Отв. ред. тома *Т. Н. Джаксон*. – Москва: "Индрик", 2010. – С. 90.

448 *Ибн Ходарбех*. Книга... – С. 123.

449 *Там же*. – С. 38–41.

450 *Пріцак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. – Т. II). – Київ: Вид-во "Обереги", 1997. – Т. I. – С. 91–94.

Є всі підстави пов'язати цих юдеїв-торговців з їхнім осідком у дунайському Реґенсбурзі, який слов'яни знали як Резно. Юдейські купці перекуповували невільників у торговців-русів і їхні торгово-економічні зацікавлення тісно перепліталися саме у Резно. До того ж, як твердив Ібн Ходарбег, 'ар-разанія' добре знали слов'янську мову, а тому цілком логічно, що назва купців-юдеїв із Реґенсбурґа стала відомою в арабському світі у слов'янській формі. Нагадаю дотично і слов'янський іменослов юдейських персонажів (Сіверята, Гостята), відомий з листа, написаного в X ст. у середовищі київсько-хозарської громади та адресованого єдиновірцям за межами Руси[451].

Цей відступ, який підкреслив активність торговельних операцій русів на міжнародних шляхах та їхні контакти з купцями-юдеями, вкотре доводить важливість для Києва контролю значного відтинку торговельного маршруту з Булгара до Реґенсбурґа, що пролягав територією деревлян та волинян. Саме про це повідомляють літописні статті 946–947 рр. – підкорення Ольгою деревлян, та заходи, спрямовані на підпорядкування Волині.

Західна політична та військова активність княгині Ольги у середині X ст. стала логічним продовженням зв'язків Руси з Середнім Подунав'ям IX ст. За лінгвістичними спостереженнями О. Назаренка, інтенсивні контакти носіїв імени 'русь' з представниками південнонімецьких діалектів припадають на час ніяк не пізніше початку IX ст. Свідчення про русько-південнонімецькі зв'язки набагато давніші за відомості про русько-німецькі контакти в Балтійському регіоні. Повідомлення про Русь у німецьких документах, пов'язаних із балтійською торгівлею, з'являються лише у XII ст., а до того німці не запливали у східному напрямку далі Ґотланда. Це спостереження "заметно подрывает позиции тех историков Руси которые […] ищут ее очаги IX столетия не-

[451] *Голб Н., Прицак О.* Хозарско-еврейские документы X века / РАН. Ин-т славяноведения. Науч. ред. *В. Я. Петрухина*. Изд. 2-е испр. и дополн. – Иерусалим: Гершаим, 5763; Москва: Мосты культуры, 2003. – С. 55–57. Аналіз літератури про слов'янські імена київського листа див. коментар В. Петрухіна: *Там же*. – С. 204–205.

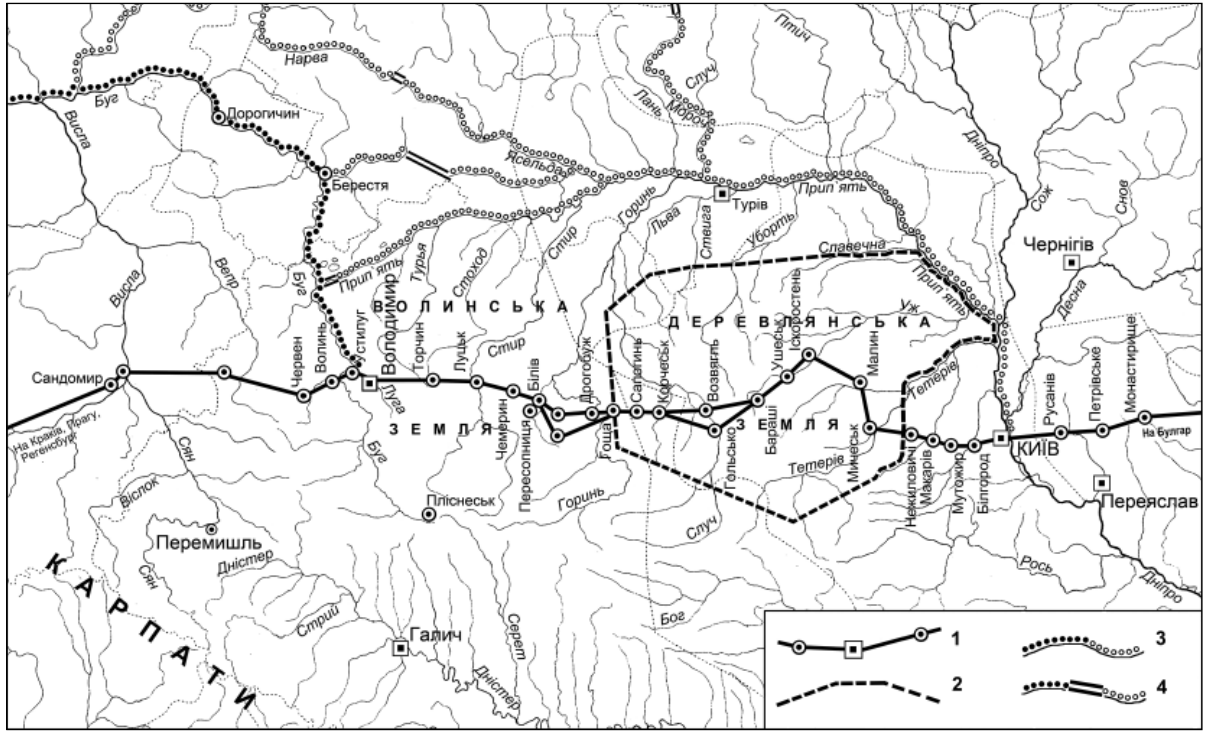

Деревлянська та Волинська землі в системі сухопутних та водних торговельних шляхів X ст.:
1 – сухопутний шлях Булгар–Київ–Регенсбург; 2 – кордони племінної території деревлян;
3 – водні шляхи (суцільним пунктиром виділено шлях Бугом); 4 – волоки на водних шляхах

пременно только на севере Восточной Европы – будь то в Ладоге, Поволховье или Ярославо-Ростовском Поволжье, т. е. в областях достаточно массового распространения скандинавских древностей IX–X в."[452]

За О. Назаренком, Русь IX ст., яка контактувала із баварським Подунав'ям, не просто володіла слов'янською мовою, а воліла користуватися слов'янською формою самоназви з кореневим 'ū' (rūsь), що не дає можливости прийняти дск. '*rōþsmenn' чи інший аналогічний композит як гіпотетичний прототип слов'янського 'русь'[453]. Це дало досліднику підстави стверджувати, що до-Олегова Русь тяжіла до півдня Східної Європи та була віддалена від власне скандинавських земель і, відповідно, позбавлена можливости отримувати звідти масове підкріплення[454]. Тому й комунікаційний каркас ранньої Руси мав вигляд хреста з перетином широтних та меридіональних шляхів у Середньому Подніпров'ї, в районі Києва[455]. Його слід доповнити ще одним балтійським відгалуженням – по Бугу.

Контроль за волинським відтинком шляху Київ–Реґенсбурґ, що сягав Луги та Західного Бугу, давав Києву ще одну велику перевагу, а саме – прямий (без ладозького чи полоцького посередництва) вихід Бугом та Віслою до Балтики. Тому відразу після підкорення деревлян (яке забезпечувало Києву нагляд над деревлянським відтинком шляху) Ольга сконцентрувала зусилля на тому, аби закріпитися на правобережжі Бугу, обладнуючи його праву притоку – Лугу: "и оустави по мьстѣ · (після помсти. – ***Ю. Д.***) погосты и дань · и по Лузѣ погосты и дань и ѡброкы".

---

452 Древняя Русь в свете зарубежных источников / РАН. Институт всеобщей истории. Университет Дмитрия Пожарского. Под. ред. *Е. А. Мельниковой*. Авторы: *М. В. Бибиков* и др. – Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2013. – С. 289.

453 *Назаренко А. В.* О языке восточноевропейских варягов IX–X вв. (*Rōð(s) (?) – Русь – 'Ρώς – Ruzzi) // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Пашуто / РАН. Ин-т всеобщей истории. Ин-т российской истории. – Москва: ИВИ РАН, 1998. – Вып. X. – С. 75–79.

454 Древняя Русь в свете зарубежных источников. – 2013. – С. 293–294.

455 *Там же*. – С. 289.

§ 2. Буг і *Л*уга та балтійська торгівля Руси

Питання торгівлі Києва по Бугу тривалий час було на периферії наукових зацікавлень істориків, які вивчали торговельні маршрути Східної Європи. Інтерес до нього пробудили масові знахідки у Дорогичині надбузькому свинцевих печаток та пломб, якими на митниці маркували товари. Виходячи зі значної кількости торгових пломб у Дорогичині, дослідники роблять висновок про функціонування у цьому місці своєрідного прикордонного митного поста, де транзитні товари перевантажували та перепломбовували[456]. Сьогодні на території Руси відомо десь 40 населених пунктів, у яких виявлено такі пломби.

Здійснений В. Перхавком кількісний порівняльний аналіз знахідок таких пломб на території Східної Європи вражає своєю диспропорцією на користь Дорогичина. З 15-ти тисяч загальної кількости їх 12 тисяч (80 %) виявлено у Дорогичині та його околицях. На Північну Русь припадає лише 2,5 тисячі (17 %) пломб, з яких до 1 тисячі – в Новгороді та Городці на Волзі. Решту 3 % – знайдено на інших землях. Вражає і різноманітність зображень на дорогичинських пломбах, де трапляються 83 із 116 сфрагістичних типів. Наприклад, для Городця характерні 29 типів, а для Новгорода – лише 21[457]. Все це свідчить про масштаби торгівлі Києва з Балтійськими землями саме по Західному Бугу.

За знахідками арабських дирхемів у Мазовії та в околицях самого Дорогичина, торговельна активність річкою Буг фіксується

---

[456] *Болсуновский К.* Дорогичинские пломбы найденные на берегах Западного Буга. – Киев: Типолитография Г. Л. Фронцкевича, 1894. – Часть I. – 168 с.; *Перхавко В. Б.* Распространение пломб дрогичинского типа // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 год. Новое в нумизматике / РАН. Ин-т российской истории. Ред. кол.: *А. П. Новосельцев* (отв. ред.) и др. – Москва: "Археографический центр", 1996. – С. 211–247; *его же.* Торговый мир средневековой Руси / РАН. Ин-т российской истории. – Москва: Изд-во "Academia", 2006. – С. 219–254; *Юрковский О.* Дрогичинские пломбы (размышления о назначении) // Домонгол. Альманах древней культуры и искусства. – Рыбинск: Искатели, 2010. – Вып. 1. – С. 177–182; *Алферов А.* Рубежи, ребра, сорочьи лапки, крюки... Торговые пломбы Киевской Руси // Антиквар. – Киев, 2010. – № 11 (48). – Ноябрь. – С. 22–25; *його ж.* Пломби дорогичинського типу: методологічні рекомендації по опису та каталогізації // Сфрагістичний збірник / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. Ред. кол.: *П. С. Сохань* (гол. ред.) та ін. – Київ: Вид-во "Софія-А", 2011. – Вип. 1. – С. 189–221.

[457] *Перхавко В. Б.* Распространение пломб... – С. 220, 232.

з кінця IX ст. За В. Перхавком, перша половина X ст. характеризується поступовим перетворенням шляху по Бугу на міжнародну торгову артерію. Другий етап, на думку дослідника, розпочинається в середині X ст., і до середини XI ст. шлях повністю освоюють руські, західні та східні купці. Нарешті, його розквіт припадає на домонгольський час – середину XI – XIII ст.[458] Згаданий переломний етап середини XI ст. і слід пов'язати з укріпленням Ольги на Лузі після києво-деревлянської війни.

Відзначаючи масштабність торгових операцій по Бугу, дослідники аналізували й альтернативні шляхи, якими товари могли доставляти з Києва до Бугу. Перевагу надавали водному маршруту Прип'яттю[459]. Водний шлях з Києва до Бугу міг пролягати кількома маршрутами. Один із них, як уважають, йшов від Києва по Дніпру, Прип'яті і її притоці Піні. Далі треба було подолати сухопутний відтинок завдовжки 40–50 км по водорозділу між р. Піною та р. Мухавцем (від с. Пухова у верхів'ї р. Піни до Городця на р. Мухавці). Мухавцем повз Кобрин потрапляли до Бугу в районі Берестя. Другий маршрут пролягав Прип'яттю до її верхів'я, звідки суходолом (10–15 км) товари перевозили до Бугу. Третім водним шляхом товари везли Прип'яттю, а далі – р. Ясельдою і волоком від її верхів'я до р. Нареви.

---

458 *Перхавко В. Б.* Распространение пломб... – С. 237.

459 *Леопардов Н. А.* О печати царева мужа // Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. – Киев: Типография С. В. Кульженко, 1891. – Серия 2. – Вып. 1. – С. 19–24; *Рубинштейн Н.* Западные пути торговли Украины-Руси // Вісник Одеської Комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. – Одеса: Державний історично-археологічний музей, 1925. – Ч. 2–3. – С. 120–134; *Рыбаков Б. А.* Торговля и торговые пути // История культуры древней Руси. Домонгольский период / АН СССР. Ин-т истории материальной культуры. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. I: Материальная культура. – С. 343–345; *Kubiak W.* Skarb monet kufickich z Antopola na Polesie a szlak wodny prypecko-bużanski // Vznik a počátky Slovanů / Československá akademie věd. Archeologický ústav. Slovanský ústav. Sekce historická. Úvod: *J. Eisner*. – Praha: ČSAV, 1958. – Sborník 2. – S. 225–232; *Перхавко В. Б.* Опыт комплексного исследования письменных и материальных источников для реконструкции истории припятско-бугского пути в IX–XIII вв. // Проблемы исторической географии России / АН СССР. Ин-т истории СССР. – (Материалы второй всесоюзной конференции по исторической географии России. Москва, 25–26 ноября 1980 г.). – Москва: Ин-т истории СССР АН СССР, 1983. – Вып. IV: Источниковедение исторической географии. – С. 4–27; *Климчук Ф.* Очерк древней и средневековой истории Пинщины // Гістарычная Брама. Гісторыя і культура Палесся: Навуковы часопіс / Палес. дзярж. ун-т. – Пінск, 2009. – № 1 (24). – С. 3–23.

Проте регулярне функціонування таких маршрутів сумнівне. Навіть 10 чи 15 км волоку, не кажучи вже про відстані у 40–50 км, вимагали розвиненої інфраструктури зі складування товарів, значних людських ресурсів для їх перевантаження на вози чи пересування човнів суходолом на котках. Якщо навіть і були водні шляхи з волоками, які пов'язували басейни Прип'яті та Бугу, то вони мали, радше, регіональний, але аж ніяк не міждержавний характер. Як свідчить А. Братчиков, річки басейну Бугу та Прип'яті навіть до середини XIX ст. використовувалися здебільшого саме для сплаву товарів човнами чи плотами за течією. Найманих робітників, що займалися сплавом, називали 'плисаками'. Отож водна система Прип'яті була найпридатнішою для транспортування товарів із Волині, спершу вниз течіями Стиру, Горині та Случі і далі Прип'яттю, якою товари звозили до Пінська, Дніпра та Києва. Лише у повноводдя плоти сплавляли також по Іквi, Тур'ї та Стублі[460].

Наведені А. Братчиковим аргументи доводять, що регулярне транспортування товарів водними шляхами до верхів'їв річок і суходолом волоками стикається із серйозними перепонами. Тому на річках були лише тимчасові пристані, т. зв. 'биндюги'. Постійні пристані мав власне Устилуг з його регулярними торговими операціями по Бугу[461].

Інформація про масштаби торгових операцій, специфіка торгівлі Володимира у XIV–XVII ст. та характер функціонування Устилуга як його річкової факторії в місці впадіння Луги у Буг висвітлена в низці документів, зібраних у тематичному збірнику, який присвячений тогочасній торгівлі на Волині та Наддніпрянщині[462]. У документах мовиться про те, як товари доставляли до Устилуга, як їх складували, як проходила підготовка до сплаву і які типи плавзасобів використовували, а також – про прямі поставки товарів з Устилуга до Ґданська та ганзейських портів. Важливими

[460] *Братчиков А.* Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельско-хозяйственном и других отношениях. – Житомир: В типографии губернского управления, 1869. – Вып. 2. – С. 147–150.

[461] *Там же*. – С. 152–153.

[462] Торгівля на Україні...

є відомості про оподаткування гостей (купців), їхні маршрути та торгові угоди тощо. Питання важливости Устилуга піднімалося і в культурологічних та історико-урбаністичних дослідженнях[463].

Зафіксована в листах, грамотах, універсалах, заявах та протоколах судових спорів, привілеях, ревізіях замків, уставах митних зборів тощо масштабна торговельна діяльність по Бугу в XIV–XVII ст. була започаткована Києвом саме у середині X ст. Та й процедура сплавної торгівлі по Бугу у домонгольську добу відрізнялася від аналогічних торгових операцій пізнішого часу хіба що технічними деталями. Використання водних торговельних маршрутів у басейнах Бугу та Прип'яті, про що зазначав А. Братчиков ще у третій чверті XIX ст., стало нерентабельним лише з розвитком залізничних перевезень.

§ 3. Торговельні війни на Побужжі X – початку XII століть

Про спроби Руси впливати на ситуацію у Середньому Побужжі вже в середині X ст. свідчить згаданий у літописі "Ятвяг Гунарев" (тобто – Гунарев із ятвягів), який брав участь у підписанні русько-візантійського договору 944 р.[464] Присутність представника ятвязької еліти у договірних відносинах Руси та Візантії ще перед облаштуванням Ольгою погостів по Лузі доводить, що її каральна експедиція проти деревлян, яка відкрила Києву шлях на захід, не була спонтанним кроком, а лише ланкою у послідовному намаганні Києва взяти під контроль міжнародні торговельні маршрути, що перетиналися в околицях майбутнього Володимира. Фінансові інтереси Києва у торгівлі по Бугу поєдналися з намаганням опанувати деревлянським та волинським відтинками

---

463 *Огнєва О., Присяжний К.* Устилуг // Незалежний культурологічний часопис "Ї" / Редакція: *Т. Возняк* (гол. ред.) та ін. – Львів, 2007. – Ч. 49: Волинський Усе-Світ. – С. 51–53. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n49texts/ogneva.htm; *Бейцар-Артеменко О., Присяжний К.* Устилуг // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – (Матеріали наукової конференції "Любартівські читання". 30–31 березня 2012 року). – Луцьк: Видавництво "Терен", 2012. – С. 363–374.

464 *Перхавко В. Б.* Опыт комплексного исследования... – С. 9–10; *Головко О. Б.* Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X – перша третина XIII ст.) // Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць / АН УРСР. Ін-т історії України. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 24.

важливого торговельного шляху, який суходолом через Краків та Прагу відкривав для Руси ринки Європи. Якщо першу частину цього шляху Київ узяв під контроль внаслідок жорстокого збройного протистояння з деревлянами 946 р., то інкорпорація Волині (чи радше – повернення в орбіту Руси) відбулася, очевидно, без кровопролиття, принаймні великого.

Деревлянська земля тривалий час була своєрідним бар'єром між Києвом та Волинню і винищення деревлянської еліти змусило волинську верхівку піти на політичну угоду з Києвом. Можна припустити, що загроза з Києва спонукала волинян та деревлян до певних союзницьких стосунків і поразка Деревлянської землі стала одночасно й поразкою Волині. Саме ця обставина призвела до того, що вже наступного року після закінчення військових дій у Деревлянській землі й закріплення їх результатів адміністративно-фіскальними заходами Ольга встановлює погости по Лузі, виключаючи деревлянське та волинське посередництво у міжнародних торгових операціях Києва з Центральною Європою та Балтикою.

До повідомлення 947 р. про встановлення Ольгою погостів по Лузі у ПВЛ немає жодних свідчень про активні дії Києва стосовно якоїсь групи волинських слов'ян, хіба що згадані дуліби, що брали участь у поході князя Олега на Візантію. Окрім того, й Константин Багрянородний у праці "Про управління імперією" серед пактіотів Руси називає лендзян, однозначно розташовуючи це плем'я у басейні південних приток Прип'яті чи правих приток Дніпра[465]. Описані Константином Багрянородним однодревки сплавляли притоками Дніпра тими самими маршрутами, що й торгові дубаси та ком'яги, згадувані в опублікованих документах XV – середини XVII ст.

[465] *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ред. кол.: *В. Л. Янин* (отв. ред.) и др. – (Серия "Древнейшие источники по истории народов СССР". Издается с 1977 г.). – Москва: Наука, 1991. – С. 44–45. Там само (прим. 20) можна прочитати про варіанти географічної локалізації етноніма "лендзаніни". Див. також працю Андрія Плахоніна, який локалізує лендзян у Східній Волині на Погорині: *Плахонін А. Г.* Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) // Український історичний журнал / НАН України. Ін-т історії України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – № 4. – С. 127–143.

Написана у 948–952 рр. праця Константина Багрянородного фіксує політичну ситуацію на Русі, що склалася після підкорення Ольгою деревлян та її походу на Лугу 947 р. У той самий час під владою Чеської держави Пшемислідів була Малопольща з Краковом, що межувала з Руссю у верхів'ях Бугу. В середині X ст. Побужжя стало важливою контактною зоною, де зійшлися державні інтереси не лише Руси та Чехії, а й Польської держави Мешка I, який оволодів Мазовією і, за свідченням Ібрагіма ібн Якуба, який у 965–966 рр. відвідав Німеччину та Чехію, сусідив на сході з Руссю, а на півночи – з Пруссією. Оскільки на той час Краківська земля ще не входила до складу Давньопольської держави, то може мовитися лише про кордон Руси з Мазовією[466].

За літописними свідченнями, тільки в останній чверті X ст. князь Володимир Святославович ужив низку дійових заходів для додаткового забезпечення контролю Києва за важливою прикордонною територією над Західним Бугом. Якщо княгиня Ольга закріпила владу Києва на правому березі Бугу, по Лузі, то 981 р. її внук укріпився на його лівобережжі, про що літописець повідомляє такими словами: "Иде Володимиръ · к Ляхомъ · и зая грады ихъ · Пєремышль. Червенъ · и ины городы · ижє суть и до сєго дн҃є подъ · Руссью"[467]. Відсуваючи кордон на захід від Бугу, Володимир не лише посилив контроль над водним балтійським маршрутом, але й поширив владу Києва на ділянку сухопутного торговельного шляху, що пролягав територією червенських городів до Реґенсбурґа[468]. 984 р. Володимир йде в похід на Волзьку

[466] Древняя Русь в свете зарубежных источников. – 2013. – С. 312.

[467] Ипатьевская летопись. – Стлб. 70.

[468] *Перхавко В. Б.* Опыт комплексного исследования... – С. 11. Аналізуючи міжнародний контекст походу Володимира "до Ляхів", І. Мицько висунув припущення, що він не пов'язаний з боротьбою за території, а мав цілком мирні причини. На його думку, в 981 р. київський князь одружився з чешкою Аділлю, вдовою Славника, впливового голови "богемського" можновладного роду (леху) Славниковичів, конкурента Пшемислідів, який помер того ж року у граді Лібіце. Дослідник також припускає, що червенські городи та Перемишльщина були підконтрольні Київській державі ще з часів Олега, від початку X ст. Див. про це: *Мицько І.* Українсько-чеські зв'язки... – С. 67–70. Якщо прийняти гіпотезу І. Мицька про одруження князя Володимира з чешкою Аділлю у 981 р., то, зважаючи на її походження з Пшемислідів (звідки й назва Перемишля), можна припустити, що територію Забужжя та Перемишльщину київський князь міг отримати від чехів як посаг (придане) за дружиною. Червен, як стверджують польські дослідники, було засновано щойно на початку XI ст. Тому згадка про нього є лише пізнішим географічним орієнтиром для окреслення території Забужжя, отриманого Володи-

Булгарію, розташовану на східному рубежі торговельного маршруту Булгар–Київ–Устилуг. Унаслідок цього походу київський володар налагоджує торгові стосунки з Булгарією, уклавши мир між державами. Наступним кроком Володимира з укріплення західних рубежів Руси став похід на хорватів 993 р., результатом якого стало повернення Прикарпаття, імовірно, контрольованого на початку X ст. ще Олегом[469].

Організація торгових операцій та створення безпечних умов для сплаву товарів руслом Бугу не було легкою справою. Вже у 983 р., через рік після оволодіння червенськими городами (лівобережним Забужжям), Володимир йде походом на ятвягів, убезпечуючи торгівлю по Бугу від нападів цього неспокійного племени, яке деякі дослідники навіть вважають своєрідною позаетнічною корпорацією (береговим братством), що існувала за рахунок грабунків чи супроводу водних торгових валок[470]. Військові акції руських володарів проти ятвягів здійснювалися і пізніш, коли торгівля по Бугу стала важливою складовою державної політики київських та галицько-волинських володарів. Протягом XI–XII ст. літописи фіксують кілька таких походів: 1038 р. на ятвягів ходив Ярослав Володимирович; 1112 р. – Ярослав Святополкович; 1196 р. – Роман Мстиславович[471]. І потреба забезпечення руських торгових пріоритетів по Бугу як мотивація цих походів була однією з основних.

Дії Ярослава проти ятвягів були лише складовою низки державницьких дій, що мали за мету повернути Русі втрачені під час

миром 981 року. Див.: *Kutyłowska I.* Grody Czerwieńskie wymienione pod 1018 i 1031 rokiem // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Міністерство освіти і науки України. Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка. – Дрогобич: "Коло", 2002. – Вип. 6. – С. 30. Мирний характер походу 981 р. узгоджується із вказівкою літописця, що Володимир ішов не "на ляхів", а "до ляхів", та цілком кореспондується з літописним повідомленням 996 р. про мирне співіснування держави Володимира зі західними сусідами – володарями Польщі, Угорщини та Чехії.

469 *Мыцько И.* Датское происхождение князя Олега. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://conference.dansk.ru/content/view/28/39/

470 *Кибинь А. С.* Ятвяги в X–XI вв.: "балтское племя" или "береговое братство"? // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Санкт-Петербургский государственный университет. Кафедра истории славянских и балканских стран. – Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2008. – № 2 (4). – Июль–декабрь. – С. 117–132.

471 *Головко О. Б.* Балтійські племена... – С. 23–34.

міжусобиць 1015–1019 рр. території на польсько-руському прикордонні та відновити вплив Києва у західній та балтійській торгівлі. Ярославу довелося йти походами на Берестя у 1022 р. та на Белз у 1030 р., відвойовувати червенські городи у 1031 р. та воювати з мазовшанами у 1041 р.

§ 4. Погости в басейні Прип'яті та питання окняження й урбанізації Західної Волині

Якими б масштабними не були дії Володимира та Ярослава для утвердження влади Києва в Побужжі, перший крок у цьому напрямку зробила княгиня Ольга. Саме завдяки її адміністративно-урбаністичним реформам Русь закріпилася на правому березі Західного Бугу, в басейні його правої притоки – Луги.

У переліку заходів київської княгині по Лузі було встановлення погостів, які відігравали важливу роль у державному адмініструванні та розвитку торгівлі на Русі. Проте думки науковців щодо географії заснування погостів суперечливі.

Пізнє, поширене переважно на російській території, розуміння погосту як церковної общини, приходу, церкви з житловими будинками чи вужче – цвинтаря, прицерковного кладовища, з досліджуваною темою пов'язане опосередковано. А значення й етимологія цього давньоруського терміна доволі неоднозначні. За М. Фасмером, погост – "жилое подворье князя и его свиты при налогообложении". Первісно погост міг використовуватися як "постоялый двор, на котором временно останавливались князь и духовные лица". Термін міг виникнути від 'гость', 'погостить' чи у зв'язку з північнонімецьким звичаєм гощення, яким користувалися також скандинавські єпископи[472]. Автори "Етимологічного словника української мови", виходячи зі значення слова 'гость' ('гість', 'іноземець') припускають використання погосту як місця торгу, одночасно трактують його як адміністративно-територіальну одиницю[473]. Отже, погости могли використовуватися як

[472] *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Перевод с нем. и дополнения *О. Н. Трубачева*. – Москва: Изд-во "Прогресс", 1971. – Т. III (Муза–Сят). – С. 295.

[473] Етимологічний словник... – 1982. – Т. 1. – С. 517.

своєрідні митні пости, на яких спинялися чужоземні купці, що торгували за наперед заданими умовами, чи як опорні пункти князівської адміністрації, призначені для збору податків із підвладної території. Можливо, що адміністрація такого осередку могла поєднувати повноваження як збору податків, так і митного контролю.

Суттєво розходяться думки й щодо локалізації погостів. На думку М. Свердлова, "не следует думать, что погосты были только новгородским или северным явлением [...] Вероятно, в XII веке система погостов в южных густонаселенных княжествах вследствие широкого распространения княжеского и боярского землевладения исчезла, а в областях, с более редким населением и большими лесными массивами осталась"[474].

Водночас в історичній літературі сформувалася думка, що погости є явищем, характерним тільки для процесів урбанізації Півночи Руси. Саме так тему погостів трактував Б. Рибаков: "[...] погости ставились по всей (подразумевается Новгородской) земле [...] за пределами большого полюдья, за землей Кривичей в Новгородской земле киевская княгиня не только отбирает на себя хозяйственные угодья, но и организует сеть погостов-острогов, придающую устойчивость ее домениальным владениям на Севере, в тысяче километров от Киева"[475]. Полемізуючи з Б. Рибаковим стосовно доменіальної власности, І. Фроянов цілком підтримав його у тому, що княгиня Ольга організовувала погости лише на Півночі: "По нашему мнению, летопись не дает оснований говорить о "домениальных владениях" Ольги в Новгородской земле. Но Б. А. Рыбаков прав в том, что именно на Севере княгиня завела погосты, а не по всей Руси, как кажется М. Б. Свердлову и некоторым другим историкам"[476]. Досліджуючи літописний текст,

---

[474] *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ленинградское отделение. Под ред. *И. П. Шаскольского*. – Ленинград: Изд-во "Наука". Ленинградское отделение, 1983. – С. 64.

[475] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества. 2-е изд., доп. – Москва: Изд-во "Наука", 1993. – С. 364.

[476] *Фроянов И. Я.* Рабство и данничество у восточных славян (VI–X вв.) / Под ред. *А. Я. Дегтярева*. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – С. 420.

ще вужче питання географії Ольжиних адміністративно-урбаністичних заходів потрактував І. Забелін: "Из этого места летописи видно, что Ольга уставила погосты только по Мсте, а не по всей Новгородской области. По крайней мере расширять, распространять смысл этого места без натяжек нельзя"[477].

Спроби звузити географію поширення погостів до російської Півночи є не так науковою позицією, як патріотичним актом. Трактувати погости лише надбанням Новгородщини (чи ширше – Півночи Росії) немає жодних підстав, адже поширення їх на всій території Руси підтверджується документально і для ранніх, і для пізніших часів.

До писемних свідчень, у яких згадуються погости, належить "Устав князя Володимира про десятини, церковні суди і церковних людей", даний від імени князя Володимира (Василя) Святославовича у зв'язку з прийняттям християнства, створенням Десятинної церкви та забезпеченням її десятиною. Документ створений на початку XI ст., відомий у значній кількості пізніх редакцій, поміщених у збірниках XIV–XVIII ст. з різних регіонів східних слов'ян та волохів. Устав містить і окрему статтю, яка пояснює, що перелік церковних судів поширюється на такі основні територіальні одиниці: 'гради', 'погости' та 'свободи': "То все далъ ієсмь по всѣм градомь, и по погостомь, и по свободам, гдѣ но кр(е)стьиане суть"[478]. Дослідження Я. Щапова показали, що в південно-західних зводах Оленинської редакції, у Волинській та Варсоноф'євській редакціях стаття про погости та перелік церковних судів є одним цілим. В інших редакціях стаття про погости відділена від переліку церковних судів[479]. Церковний устав князя Володимира географічно не розрізняє поширення названих територіальних одиниць й доводить, що намагання пов'язати погости лише з Російською Північчю цілком безпідставне.

---

[477] *Забелин И.* Опыты изучения русских древностей и истории. Исследования, описания и критические статьи / Издание *К. Солдатенкова*. – Москва: Типография Грачева и К., 1872. – Часть I. – С. 549.

[478] *Щапов Я. Н.* Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / АН СССР. Ин-т истории СССР. – Москва: Изд-во "Наука", 1976. – С. 62.

[479] *Щапов Я. Н.* Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. / АН СССР. Ин-т истории СССР. Отв. ред. *А. А. Зимин*. – Москва: Изд-во "Наука", 1972. – С. 116–118.

Нагадаю також "Установчу грамоту Турівській єпископії" з датою – 6513 (1005) р., надану від імени князя Володимира з переліком населених пунктів, у тому числі й погостів, що входили в Турівську єпархію: "И придах к ней городы с погосты в послушание и священие і благословение держати себѣ Туровской епископиї Пинскъ, Новгород, Городен, Слонимъ, Берестей, Волковыескъ, Здитов, Небле, Степан, Дубровица, Высочко, Случескъ, Копил, Ляховъ, Городокъ, Смѣдянь". Вивчаючи цей документ, Я. Щапов дійшов висновку, що він походить з XIV ст., а низку його положень внесено на підставі давнішої місцевої традиції[480]. Реальною основою документа є також і згадка про погости, назви яких дотепер збережені у низці населених пунктів, розташованих на території Білоруси в басейні Прип'яті та західних приток Дніпра: с. Погост Березинського р-ну Мінської обл., с. Погост Солігорського р-ну Мінської обл., с. Погост Вілейського р-ну Мінської обл., с. Погост Житковичського р-ну Гомельської обл. тощо.

Про погости мовиться (за формулою, подібною до тієї, що фігурує у Церковному уставі Володимира) і в аналізованій раніше грамоті Любарта Ґедиміновича церкві св. Іоанна Богослова в Луцьку 1322 [1383] р. У переліку благодіянь князя на користь церкви читаємо таке: "Ктому и куницы отъ поповъ по всемъ городомъ и погостомъ и свободам, где суть хрестиане"[481]. Хоча цей документ і підробний, проте втрачена грамота, яка лежить в його основі, могла містити і фрагмент про погости. У всякому разі, погости згадували і волинські автори протографа грамоти, і пізніші її фальсифікатори.

Про наявність погостів у басейні південних приток Прип'яті свідчить також первісна назва сучасного смт Зарічного (Погост, Погост-Зарічний), розташованого на лівому березі Стиру, недалеко від його впадіння у Прип'ять. Погост-Зарічний відігравав вагому роль у торгівлі по Стиру. Як Погост він фігурує у листі Казимира IV мінському купцеві Луці Терешковичу від 1488 р.[482]

---

[480] *Щапов Я. Н.* Туровские уставы XIV в. о десятине // Археографический ежегодник за 1964 год / АН СССР. Отделение истории. Археографическая комиссия. – Москва: Изд-во АН СССР, 1965. – С. 271–273.

[481] Грамоти XIV ст. ... – С. 20–22, № 6.

[482] Торгівля на Україні... – С. 34–35, № 18.

Ком'яги та дубаси цього купця не підлягали оподаткуванню у низці населених пунктів, про що король і повідомляв листом усіх, хто мав право збирати мито. Про обсяг митних зборів з усталених здавна митниць на Волині (в тому числі й Погості) свідчить вирок урядових ревізорів на скаргу луцьких міщан про незаконні стягнення з купецтва, датований 1545 р.: "В Погосте королевои ее м̄лти, коли комягою идутъ, мыта беруть по дванадцати грошей, а грошъ пропоиныи, петдесятъ головажень соли, калач и горщокъ, а взадъ идучи – по трое рыбъ от комяги, от помочного шоста шесть грошей, присадного дванадцать грошеи"[483]. Названі документи засвідчують важливу роль погостів на водних та сухопутних шляхах й що саме збір мита з транзитної торгівлі був їх основною функцією.

У часи княгині Ольги роль митного поста (власне – погоста) виконувало невелике, округле в плані городище, датоване X–XI ст. Обнесене концентричним земляним валом заввишки до 2 м, городище розміщене в заплаві річки, на правому березі Стиру, навпроти смт Зарічного. З півдня та південного сходу городище межує з невеликим піщаним узвишшям, оточеним болотистим лугом, на якому виявлено неукріплене селище з культурним шаром потужністю до 1 м. На майданчику городища культурний шар не перевищує товщини 0,3 м[484]. На підставі археологічних знахідок, виявлених на зарічненському городищі, та екстраполяції літописної звістки 947 р. про адміністративно-урбаністичні реформи княгині Ольги, місцевий краєзнавець В. Перунін не безпідставно пропагує ідею відзначення вже більш ніж 1060-літнього ювілею Погосту-Зарічного[485]. Ще 2009 р. зарічненська райдержадміністрація зверталася у Секретаріат Президента України з клопотанням щодо внесення смт Зарічне до "Списку історичних населених місць України"[486].

[483] *Там само*. – С. 64–70, № 51.

[484] *Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья / АН СССР. Ин-т археологии. Под общ. ред. *Б. А. Рыбакова*. – (Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е1-57). – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – С. 34; *Раппопорт П. А.* Военное зодчество... – С. 77, 225; *Куза А. В.* Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников. – Москва: Христианское издательство, 1996. – С. 160–161.

[485] *Перунін В. І.* Зарічненщина, або Ритми глибинного Полісся втрачені Європою. – Рівне: Видавець О. Зень, 2009. – С. 9–12, 19–31, 63–66.

[486] *Там само*. – С. 4–6.

Отже, похід Ольги на волинську Лугу обґрунтовано логікою історичних подій середини X ст. та підтверджено археологією та характером господарського освоєння території Волині та Полісся у пізніші часи. Аналіз тогочасної географії торговельних маршрутів Східної Європи та наявні відомості про розвиток зовнішніх стосунків Києва дає поважні підстави для того, щоб мандрівку княгині Ольги на Північ вважати видумкою, не підкріпленою доказовою базою. Викладені аргументи доводять, що літописна фраза 947 р. "и оустави по мьстѣ . погосты и дань . и по Лузѣ погосты и дань и ѡброкы" відображає реалії маршруту княгині Ольги після помсти далі, на захід від Деревлянської землі, до правої притоки Західного Бугу р. Луги.

Проте в аналізованому літописному тексті 947 р. є фраґмент, який використовують як аргумент на підтвердження тези про мандрівку Ольги в північному напрямку. Таким доказом слугує прикінцева фраза про сани, які начебто залишила княгиня під час мандрівки у Пскові (Плескові): "и сани єя стоять въ Плєсъковѣ и до сєго дн҃и"[487]. Появу цієї сентенції не можна залишити поза увагою.

[487] Ипатьевская летопись. – Стлб. 49.

розділ 8

ПОХІД 947 РОКУ ТА ЗВІСТКА ПРО ЗАЛИШЕНІ У ПЛЕСКОВІ “ОЛЬЖИНІ САНИ”[488]

[488] *Диба Ю.* “И сани єѩ стоѩть въ Плєсъковѣ и до сєго дн҃и”: перший приклад “музеєфікації” чи літературна містифікація? // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Відп. ред. *В. Александрович*. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 2011. – Вип. 5. – С. 9–28.

§ 1. Трактування повідомлення про "сани" в Плескові як свідчення мандрівки Ольги на Північ

Буквальне прочитання уривку про сани начебто переконує читача, що протягом тривалого часу у Пскові (літописному Плескові) зберігалися сани княгині Ольги, у яких вона мандрувала на північ своєї держави. Згадана літописна цитата неодноразово привертала увагу медієвістів. Незважаючи на те, що від часу Ольжиної подорожі 947 р. до початку XII ст., коли написано протограф сучасних списків ПВЛ, минуло близько 150 років, й те, що демонстративна реалістичність згаданого "факту" разюче контрастує з міфологізованим образом самої княгині Ольги, дослідники здебільшого довірливо ставилися до можливости зберігання саней як реліквії, тим паче, що цей транспортний засіб літописець "прописав" у місті, яке традиційно вважають батьківщиною княгині Ольги. Не вдаючись до дискусії щодо псковського походження Ольги – сприйняття літописного виразу "ѿ Плескова" не однозначне[489], – розгляну дотеперішні трактування неординарного повідомлення про сани.

---

[489] *Рычка В. М.* Была ли святая равноапостольная княгиня Ольга уроженкой Пскова? (историографический этюд) // Псков в российской и европейской истории: междунар. науч. конф.: В 2 т. / Администрация Псковской области. Московский государственный университет печати. – Москва: [б. и.], 2003. – Т. 1. – С. 118–123. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://druzhkovka-news.ru/byla-li-knyaginya-olga-urozhenkoj-pskova/ Вельми показовою є дискусія, що виникла навколо доповіді В. Рички: "Идеи, прозвучавшие в докладе, подействовали на краеведов и патриотов Пскова как красная тряпка на быка. Звучало, в частности, что: летописец неверно истолковал название города "Плесков", из которого привели жену князю Игорю, назвав "Псковом" город, который с тем же успехом мог быть древней столицей Болгарии Плиской". Цит. за: *Прокопьева С.* По общеизвестным проблемам высказались псковский губернатор Евгений Михайлов и украинский историк Владимир Рычка. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://gubernia.pskovregion.org/number_136/14.php

На доказ правдивости літописного переказу про зберігання саней княгині Ольги у Пскові П. Бутков навів приклад, що на Колимажному дворі у Москві зберігалися "сани Царские, выходные, рѣзные, золочене, сдѣланные въ 1682 году для царя Федора Алексеевича", хоча й сумнівався щодо Ольжиних саней, чи це могли бути "такія сани, на которыхъ ѣздят зимою"[490]. Зусиллями популяризатора псковської старовини А. Князєва в місцевій краєзнавчій традиції утвердилося глибоке переконання, що сани Ольги зберігалися на погості Либути (Вибути), начебто в дерев'яній церкві пророка Іллі, попередниці мурованого храму XV ст.[491]

А. Карпов розглядав Ольжині сани у ширшому контексті, нагадуючи про залишені княгинею "знаменія", які він уважає "зримым подтверждением ее личного присутствия в той или иной области ее державы"[492]. Збереження саней у Пскові пояснювали, звичайно, зміною погодних умов упродовж тривалої поїздки. За А. Карповим, появу саней "объяснить не трудно: надо полагать, что Ольга прибыла в Псков зимой или в начале весны, по санному пути, а возвращалась обратно уже после того, как снег сошел и дороги просохли, – это обычное дело для древней Руси. Но важнее другое: ее сани были сохранены в Пскове как реликвия, предмет особого почитания, вероятно, даже как своеобразный оберег; предназначенный для защиты города и напоминания всем – и друзьям, и недругам – о том, что он находится под покровительством великой правительницы. Впрочем, дальнейшая судьба Ольгиных саней неизвестна. Скорее всего, они утрачены – возможно, во время одного из псковских пожаров. Во всяком случае, псковские летописи, составление которых относят ко времени не ранее XIII века, ни словом не упоминают о них"[493].

Припускалося також, що слово 'сани' в тексті літопису могло замінити первісне 'сени'. Підставою для цього твердження давала

[490] *Бутков П.* Оборона летописи русской, Несторовой, от навета скептиков. – Санктпетербург: В типографии Имп. Российской Академии, 1840. – С. 240–241.

[491] *Князев А.* Указатель достопамятностей города Пскова. – Москва: В типографии Александра Семена, 1858. – С. 39.

[492] *Карпов А.* Княгиня Ольга. – С. 123.

[493] *Там же.* – С. 123–124.

нотатка про князювання Ігоря, Ольжину деревлянську помсту та встановлення погостів зі Збірника Рум'янцевського музею XV чи початку XVI ст., що її навів Олександр Востоков, де замість 'сани' читається "сени Ѡлгины стоа т в Псковѣ"[494]. Як вважає І. Щукін, згадані 'сени' – це "отдельная столбовая летняя постройка, хорошо известная как по летописным миниатюрам, так и по данным археологических раскопок", й у XII ст. такі 'сени' цілком могли зберегтися у середньовічному Пскові у складі садиби княгині[495]. На це О. Карпов зауважив, що слово 'сани' є у всіх ранніх літописних списках, а у Новгородському першому літописі йдеться про 'санки'[496], що начебто заперечує можливість помилки.

Кардинально протилежну позицію зайняв відомий текстолог О. Шахматов. Він вважав літописний уривок про подорож Ольги до Новгородської землі пізнішою вставкою новгородських редакторів[497]. У його реконструкції "Давнього київського зводу" згадки про сани у Плескові немає. Врешті, сумніваючись у достовірності фрази "и сани еѣ стоят Пльсковѣ и до сего дьнѣ", закреслив її і пізніший редактор Іпатіївського списку[498]. Отже, сумніви в достовірності літописної згадки про подорож Ольги до Новгорода і заснування погостів по Мсті та Лузі залишаються. Поважних аргументів для абсолютної довіри до неї немає. А відтак питання про Ольжині сани у Пскові та можливість їх своєрідної "музеєфікації[499] потрібно розглянути критично й у ширшому контексті.

---

[494] *Востоков А.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1842. – С. 510.

[495] *Щукин И. Б.* История Пскова. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://mdc.dax.ru/na-rodine-knyagini-olgi-ot-pskova-do-ustya/2/index.html

[496] Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С. 113; Новгородская первая летопись. Берлинский список / Санкт-Петербургский государственный университет. Петербургское лингвистическое общество. Предисловие *А. В. Майорова*. – (Возвращенное наследие. Славянская рукописная книга в собраниях архивов и библиотек). – Санкт-Петербург: Скрипториум, 2010. – С. 115.

[497] *Шахматов А. А.* Разыскания... – С. 108–111; *його ж.* До питання про північні перекази... – С. 84–88.

[498] Ипатьевская летопись. – Стлб. 49, прим. а_а.

[499] Під музеєфікацією у сучасному значенні поняття розуміють сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення пам'яток історично-культурної спадщини до стану, придатного для екскурсійного відвідування та іншого культурно-освітнього використання. Саме таку роль відводять і Ольжиним саням, приймаючи літописне повідомлення про їх знаходження у Пскові-Плескові за доконаний факт.

По-перше, не витримує критики практичний арґумент А. Карпова, що літописні Ольжині сани могли залишитися у Пскові через зміну пори року під час тривалої мандрівки. Зважаючи на те, що дороги через заболочені та лісисті місцевості були важкопрохідними, їждження колісним (безресорним) транспортом було майже неможливим і дуже обтяжливим. Ще наприкінці XIX ст. селяни Вологодської, Костромської та Олонецької губерній і взимку, і влітку їздили на санях-дровнях та волокушах[500]. Так, на шляху від міста Повенца Олонецької губернії до Сумського посаду прочан, що мандрували до Соловецького монастиря, через брак возів перевозили лише на санях[501]. До того ж, як свідчать літописи, сани влітку були значно комфортнішим видом транспорту, аніж колісний, тому ними перевозили поранених та хворих. Під 1194 р. літопис повідомляє про перевезення влітку на санях князя Святослава Всеволодовича, у якого була хвора нога: "и возвратисѧ С҃тославъ ис Карачева съ Юрьева дн҃и . и ѣхаша лѣтѣ на санехъ . бѣ бо нѣчто извергълося емоу на нозѣ"[502]. Отож нагальної потреби змінювати полозний транспорт на колісний у княгині Ольги не було. Відтак поява літописної згадки про Ольжині сани повинна мати інші, й, очевидно, не сезонні, практичні причини.

§ 2. Використання саней у поховальному обряді

Тут необхідно спинитися на ролі саней як транспортного засобу для поховального ритуалу. У цьому ракурсі тему Ольжиних саней досі не розглядали. Ще на початку XIX ст. можливість поховання із застосуванням саней ставилася під сумнів. Так, Г. Успенський вважав згадані в писемних джерелах поховальні сани чимось на зразок нош, якими переносили покійника, чи невеликим колісним візком, на якому його везли[503]. Покликаючись

[500] *Анучин Д. Н.* Сани, ладья и кони как принадлежности похоронного обряда. Археолого-этнографический этюд. – Москва: Типография и Словолитня О. О. Гербек, 1890. – С. 43.

[501] *Труворов А. Н.* О кончине царевича Симеона Алексеевича и о санях, употреблявшихся при погребении царствовавших на Руси особ // Русская старина / Ежемесячное издание *М. И. Семевского*. – С.-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1889. – Т. 62. – Май. – С. 457.

[502] Ипатьевская летопись. – Стлб. 679.

[503] *Успенский Г.* Опыт повествования о древностях русских. – Харьков: В Университетской типографии, 1818. – Часть I: О обычаях россиян в частной жизни. – С. 140–141.

на твердження Г. Успенського, О. Котляревський доводив, що під цим словом навряд чи можна розуміти сани в теперішньому значенні. На його думку, йшлося, радше, про вид "особой повозки, покойной и небольшой, на ней ездили и летом, ее же с мертвецом иногда поставляли в церкви"[504].

Перші спроби ширшого аналізу давнього руського поховального обряду із санями на основі описів церемонії похорону російських царів та членів їхніх родин здійснив А. Труворов[505]. Він наголосив, що звичай перевозити померлих царів з палаців до місця поховання у санях походить з руських часів. Це підтверджує кілька літописних вказівок. Хоронячи Володимира Святославовича (†1015), тіло поклали "на сани и везоша и поставиша и вь сѣ̀ти бо̀ѣ цр̀кви"[506]. Звичай поховання з використанням саней образно згадує й Володимир Мономах (†1125), у "Повчанні дітям": "сѣдꙗ на сане̑"[507], тобто – готуючись до смерти. Під час похорону волинського князя Володимира Васильковича (†1288) його тіло "возложиша и на сани . и […] привезъшимъ же и во Володимѣрь . оу епс̑пью ко сто̀ѣ Бо̀и и тако поставиша и на санѣхъ во цр̀кви"[508]. А. Труворов уперше привернув увагу й до зображення поховальних саней у рукописному Житії святих Бориса і Гліба, яке видав І. Срезневський[509].

Сани тривалий час зберігали свою виняткову роль у поховальній обрядовості українців. Так, М. Біляшівський опублікував малюнок з етнографічного альбому Домініка де ла Фліза, виконаний з натури в Радомишльському повіті Київської губернії у 50-х роках XIX ст. На рисунку зображено поховальну процесію, у якій домовину з тілом покійного у літній час перевозять на санях, запряжених волами.

---

504 *Котляревский А.* О погребальных обычаях языческих славян. – Москва: В Синодальной типографии, 1868. – С. 222.

505 *Труворов А.* О санях, употреблявшихся при погребении русских великих князей, царей и цариц // Русская старина / Ежемесячное издание *М. И. Семевского*. – С.-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1887. – Т. 56. – Декабрь. – С. 836–841.

506 Ипатьевская летопись. – Стлб. 115.

507 Лаврентьевская летопись. – 1926. – Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет. – Стлб. 241.

508 Ипатьевская летопись. – Стлб. 115.

509 *Срезневский И. И.* Сказание о святых Борисе и Глебе: Сильвестровский список XIV века. – Санктпетербург: В Типографии Имп. АН, 1860. – С. 57, 79, 128.

Крім того, М. Біляшівський переповів зміст документа кінця XVII ст., який фіксує ритуал поховання із санями на території колишньої Деревлянщини. Житомирський хорунжий Міхал Ставецький оскаржив у суді дружину свого покійного брата, овруцького чашника, за неналежне, на його думку, ставлення до чоловіка. Незважаючи на благородне становище покійного, у травні 1690 р. вдова відвезла його тіло до Овруча для поховання волами на простих санях[510]. Ця документальна згадка доводить, що використання саней в поховальному обряді не пов'язувалося з високим соціальним статусом та престижністю, як це було в Московії, що відзначив М. Васильєв[511]. Навпаки, сани були традиційним елементом поховального обряду, використання якого осуджувалося як непрестижне. Попри те, обряд використовували й у XX ст.

У серпні 1901 р. обряд поховання на санях був зафіксований у с. Косарах Чигиринського повіту Київської губернії. Автор нотатки був свідком поховання селянина, домовину якого везли на санях, запряжених двома парами волів. За свідченням селян із с. Косарів, у їхньому та в сусідніх селах так хоронили шанованих, старших й тих людей, хто довго хворів[512]. Про застосування саней в українських поховальних обрядах, порівняно з традиціями інших народів, писав Ф. Вовк[513]. Конструктивні особливості санного транспорту докладно розглянув М. Глушко[514].

За дослідженнями Р. Гузія, доволі тривалий час сани використовувалися у Карпатському регіоні: "Ще в 20–30-х рр. XX ст. в багатьох місцевостях Карпат побутувала практика виключного використання (у будь-яку пору року, в т. ч. й улітку) для цієї мети

---

510 *Беляшевский М.* Сани в похоронном обряде (К рисунку) // Киевская старина. – Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – Т. LXI. – Апрель–июнь. – С. 147–152.

511 *Васильев М. И.* Сани в русском погребальном обряде: История изучения и проблема интерпретации // Этнографическое обозрение / РАН. Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Москва: Изд-во "Наука", 2008. – № 4. – С. 151–164.

512 *Гр. А. Б.* Заметка об обряде погребения на санях // Известия Императорской Археологической Комиссии. – С.-Петербург: Типография Главного управления уделов, 1902. – Вып. 4. – С. 139–140.

513 *Вовк Хв.* Сани в похоронному ритуалі на Україні // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та етнології. – Прага: Український громадський видавничий фонд, [б. р.]. – С. 338–354.

514 *Глушко М.* Санний транспорт поліщуків: джерела, походження, етапи розвитку // Вісник Львівського університету / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – (Серія: Історична). – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – Вип. 43. – С. 217–257.

Тіло князя Володимира кладуть на сани.
"Сказание о святых Борисе и Глебе", список XIV ст., арк. 57

саней. Подекуди в горах залишки цієї традиції зберігались ще в 70–80-х, а в окремих селах Великоберезнянського, Рахівського, Косівського р-нів і на початку 90-х рр. XX ст."[515]

Про поховання жінок у санях давньоруські літописи не повідомляють. Проте проаналізовані в публікаціях А. Труворова та М. Васильєва церемонії царського поховання, у яких використовували давні, зокрема літописні прецеденти[516], передбачали, що не лише московських царів, а й цариць везли до місця останнього спочинку саме на санях. Так, на санях хоронили в 1560 р. першу дружину Івана IV Анастасію Захар'їну-Кошкіну; в 1625 р. – Марію Володимирівну, першу дружину царя Михайла Федоровича; у 1645 р. – Євдокію Лук'янівну Стрешнєву, другу дружину царя Михайла Федоровича; у 1681 р. – Агафію Симеонівну Грушецьку, дружину царя Федора Олексійовича.

[515] *Гузій Р.* Традиційні способи перепровадження померлого на кладовище в похоронній звичаєвості українців Карпат // Народознавчі зошити / НАН України. Ін-т народознавства НАН України. – Львів: Видавництво Ін-ту народознавства НАНУ, 2001. – № 3. – С. 528–531; *його ж.* Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.): Автореф. дис… канд. іст. наук: 07. 00. 05 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознавства. – Львів, 2002. – 23 с.

[516] *Васильев М. И.* Сани... – С. 157.

Тіло князя Бориса несуть в санях на поховання.
"Сказание о святых Борисе и Глебе",
список XIV ст., арк. 79 (за І. Срезневським)

Царський поховальний обряд також передбачав, що у складі похоронної процесії на санях везли й овдовілих цариць. Навіть більше – цариць вносили до церкви на санях, як це було в згаданій в А. Труворова церемонії поховання царя Федора Олексійовича (†1682): "А с Красного крыльца государской гроб и благоверную государыню царицу и великую княгиню Марфу Матвеевну несли в собор Архангела Михаила в санях стольники и стряпчие"[517]. Так само на санях і виносили вдову із храму, як це відзначено в описі поховання царя Олексія Михайловича (†1686): "Государыню царицу и великую княгиню Наталию Кириловну несли из церкви в верх в санях, рундуком, на среднюю лестницу"[518]. В іншій своїй розвідці А. Труворов навів приклад поховання Бориса Годунова (†1605), під час якого царівна Ксенія Борисівна, супроводжуючи покійного царя в останню путь, їхала, незважаючи на літню пору, у закритих санях[519].

На підтвердження практики перенесення вдови померлого царя в санях Д. Анучин зацитував фраґмент опису церемонії по-

[517] *Труворов А.* О санях... – С. 838–839.

[518] *Там же*. – С. 840.

[519] *Труворов А. Н.* О кончине царевича... – С. 454.

Тіло князя Гліба везуть саньми у кам'яному саркофазі.
"Сказание о святых Борисе и Глебе",
список XIV ст., арк. 128 (за І. Срезневським)

ховання великого московського князя Василія Івановича (†1533): "Тогда же взяша тѣло великого князя […] старцы Троицкие и Осифовскіе и понесоша его на головахъ […] Великую же княгиню Елену несоша ея из еѣ хоромъ в санѣхъ на себѣ дѣти боярскые, а съ нею шли бояре". До доказової бази Д. Анучин залучив також мініатюру "Царственної книги", на якій зображено згадану процесію з княгинею в санях[520]. Вперше цей обряд зафіксовано під час поховання великого князя Василія у 1533 р. Тоді велику княгиню Олену Глинську несли на санях, хоча тіло князя несли на ношах-одрі[521].

Отож успадкована з києво-руського періоду поховальна церемонія московських володарів передбачала не лише вживання саней для перевезення тіла до місця останнього спочинку, але й

[520] *Анучин Д. Н.* Сани... – С. 20–22. Про використання саней у поховальному обряді див.: *Панова Т. Д.* Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков / Гос. историко-культур. музей-заповедник "Московский Кремль". – Москва: "Радуница", 2004. – С. 9, 35–36.

[521] *Васильев М. И.* Сани... – С. 159. Про типологію та конструктивні особливості саней давньоруського періоду див.: *его же*. Русские сани: историко-этнографическое исследование / Новгородский государственный университет им. Ярослава Мудрого. – (Серия "Монографии". – Вып. 7). – Великий Новгород: [б. и.], 2007. – С. 18–72.

Обряд поховання селянина на санях. 50-ті роки XIX ст.
Радомишльський пов. Київської губ.
З альбому де ла Фліза (за М. Біляшівським)

те, що на санях несли також овдовілу царицю. Констатація цього факту має безпосередній зв'язок зі зголошеною темою, оскільки аналізований літописний уривок про похід княгині Ольги до Новгорода та її сани в Плєскові вміщено безпосередньо після оповіді про загибель князя Ігоря, помсту Ольги деревлянам та ритуали, що їх княгиня-вдова здійснила на могилі чоловіка. Тому проаналізуємо згадку про сани у Плускові в контексті розповідей про поховання князя Ігоря.

§ 3. *Літописне свідчення про ритуальні сани княгині Ольги, залишені в насипі поховального кургану князя Ігоря*

Про могилу князя Ігоря згадано в Іпатіївському літописі двічі. Вперше про неї сказано відразу після повідомлення про загибель князя: "и оубиша Игорѧ . и дружину єго . бѣ бо ихъ м^{а}ло . и погрєбєнъ бы^{с} Игорь . и . єсть могила єго оу Искоростинѧ города . в Деревѣхъ и до сего дн҃и"[522]. Цей уривок закінчується аналогіч-

[522] Ипатьевская летопись. – Стлб. 43.

но як цитована фраза про сани у Плєскові: “и сани єя стоять въ плєсъковѣ и до сєго дн҃и”. Так, літописець, неначе демонстративно, поєднує обидва факти, які розділені у тексті описом остаточного військового упокорення деревлян київською володаркою.

Вдруге про Ігореву могилу згадано в оповіді про вшанування Ольгою поховання чоловіка. З участю княгині здійснені всі традиційні церемонії, про що вона попередньо повідомила деревлян: “сє оужє иду к вамъ. да пристроитє мєды мьногы оу города · идєжє оубистє мужа моєго . да поплачюсѧ надъ гробомъ є҆ · и створю трызну мужю моєму”[523]. Ритуал було закінчено споєнням та винищенням деревлянської еліти: “ѡлга жє поємши мало дружинѣ · и лєгъко идущи . придє къ гробу єго · и плакасѧ по мужи своємъ · и повєлѣ людє҆ съсути могилу вєлику · и яко съспоша повєлѣ трызну творити · по сє҆ сѣдоша Дєрєвлѧнѣ пити […] и потомъ повєлѣ ѡтроко҆ сѣчи я · и исъсѣкоша ихъ . ҃е ”[524].

Таким чином, поховальний ритуал київського князя було здійснено з наказу Ольги через певний час після його загибелі. Княгиня також розпорядилася насипати поховальний курган – “могилу вєлику”[525]. Судячи з пізніших паралелей із практики московського царського двору, поховальна церемонія передбачала також, що вдову приносили на могилу в ритуальних санях. Саме згадку про Ольжині сани, що використовувалися в ритуалі, здійсненому на місці загибелі чоловіка, новгородський книжник штучно приєднав до літописної розповіді про похід Ольги в Новгородську землю, який О. Шахматов та інші дослідники вважали вигадкою новіших компіляторів.

Усталеної версії написання слова, яке позначає місце зберігання Ольжиних саней, немає. Різні списки ПВЛ подають його по-різному[526]:

---

[523] *Там же*. – Стлб. 45.

[524] *Там же*. – Стлб. 46.

[525] Про значні розміри поховального кургану Ігоря згадує В. Татіщев: “Могила Игорева. При городѣ Коростенѣ есть холмъ весьма великой на ровномъ мѣстѣ близь рѣчки, и до днесь такъ называется, который и я въ 1710. году, идучи изъ Кіева съ командою, осматривалъ, каковыхъ, хотя повсюду много находится, особливо на Донцѣ скифскїе, но величиною подобнаго не видалъ, кромѣ что у села Царевшины близь Волги приустїи рѣки Сока”. Див.: *Татищев В.* История российская. – 1773. – Кн. 2. – С. 389, прим. 125.

[526] Повість временних літ. Міжрядкове співставлення... – С. 382.

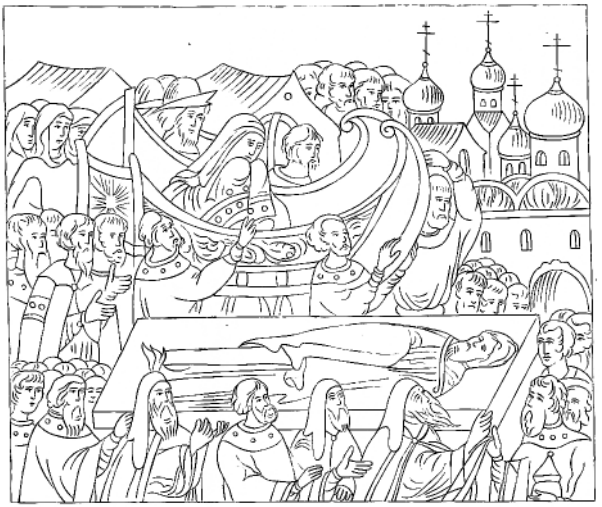

Велику княгиню Олену несуть в санях на церемонії поховання великого московського князя Василія Івановича.
Мініатюра з "Царственної книги" (за Д. Анучиним)

- Лаврентіївський (1377): "въ плєсъковѣ".
- Радзивіллівський (1490-ті роки): "въ пьсъковѣ".
- Академічний (кін. XV ст.): "въ пєсъковѣ".
- Іпатіївський (бл. 1425): "въ плєсъковѣ".
- Хлєбніковський (XVI ст.): "въ плєсковѣ".
- Комісійний, Новгородського першого літопису (поч. 1450-х років): "во пьсковѣ".
- Академічний, Новгородського першого літопису (1440-ві роки): "во пьсковѣ".
- Толстовський, Новгородського першого літопису (1720-ті роки): "во псковѣ".
- Берлінський, Новгородського першого літопису (1738)[527]: "во псковѣ".

Порівняння варіантів доводить, що у протографі літописного тексту не йшлося про населений пункт. Ритуальні сани Ольга за-

[527] Новгородская первая летопись. Берлинский список. – С. 115.

лишила в піску (укр. пісок – пѣсъкъ, пѣсокъ, пєсокъ) курганного насипу і підтвердження імовірности такого прочитання є в Академічному списку ПВЛ: “и сани єя стоять въ пєсъковѣ и до сєго дн҃и”. Варіант написання “в пєсъковѣ”, як і “въ пьсъковѣ” та “во пьсковѣ”, трансформовано з “пєскови / пѣсъкови”. Закінчення, подане у південноруській (давньоукраїнській) формі, зі зміною -у/оу на -ови/єви: “пєскоу-пєсъкови; пѣсъку-пѣсъкови”, подібно до “волоу-волови; коню-конєви; королю-королєви; мужю-мужєви”[528]. До того ж, у літописі виразно підкреслено спосіб спорудження могили Ігоря насипанням, який притаманний саме піщаним ґрунтам. Ольга повеліла своїм людям могилу “съсути” (вар.: “ссоути”, “ссыпати”, “сыпати”, “съсыпати”)[529]. Для порівняння, межові могили (кургани) у грамотах XV ст. згадані, звичайно, як копані[530]. Піщані ґрунти як характерну особливість Овруччини згадує перед описом місцевих пам’яток, зокрема й Ігоревої могили, T. Стецький: “Najwspanialsze, jak to już powiedzieliśmy, pomniki i zabytki Słowiańszczyzny znajdują się w powiecie owruckim. Pomimo piasków, niepszebytych błot i dróg najniegodziwszych, powiat ten zasługuje na szczegółowe zwiedzenie, tyle w nim jeszcze pamiątek pozostało. [...] na gruntach wsi Niemirówki wysoka mogiła nosi nazwę mogiły Igora; tam mały być złożone zwłoki nieszczęsliwego xęcia”[531].

Практика залишання саней на могилі покійного після церемонії поховання була поширеною. За Д. Зеленіним, у східних слов’ян “сани часто оставляли (навсегда, или на какое-то время) на могиле или на краю деревни – подальше от дома”[532]. Інколи

[528] Про функціонування закінчення ‘-ови’ в др. мові див.: *Палладиева Ю. В.* Функционирование дательного падежа на -у и -ови в древнерусских памятниках XI века // Вестник Чувашского университета. Гуманитарные науки. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. гос. ун-та, 2007. – № 4. – С. 205–211.

[529] Різночитання у літописних списках див.: Повість временних літ. Міжрядкове співставлення... – С. 357.

[530] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. / АН УРСР. Ін-т суспільних наук. – Київ: Наукова думка, 1977. – Т. 1 (А–М). – С. 495–496, 604.

[531] *Stecky T. Wołyń* pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów: Druk i nakład zakładu nar. im. Ossolińskich, 1864. – T. 1. – S. 275.

[532] *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография / АН СССР. Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – (“Этнографическая библиотека”. Серия основана в 1983 году). – Москва: Изд-во “Наука”, 1991. – С. 350.

Насипання могили над місцем загибелі князя Ігоря. Ольга плаче над гробом.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 29. БАН

сани навіть спалювали. Коли ж вони тимчасово залишалися на кладовищі (найчастіше до 40 днів), то їх перевертали догори полоззям і повертали назад голоблі. Якщо ж сани не залишали, то їх обмивали після церемонії, але голоблі повертали, як це робили і на кладовищі[533].

Археологічні свідчення використання саней у середньовічній похоронній обрядовості не вельми репрезентативні, адже незначні залишки деревини в похованнях нелегко вирізнити та фіксувати. Все ж, М. Воронін повідомив про зотлілі залишки обгорілих саней, виявлені в одному з костромських курганів. Це може свідчити, що покійника спалювали на санях, як спалювали і в човні[534]. До цього слід додати інформацію про знахідки саней у скандинавських похованнях. Поховальний човен з Усеберга, який дослідив Г. Густафсон у 1904 р., виставлено нині в експозиції музею в Осло-Бігдьо. У гробниці всередині човна виявлено два скелети жінок віком 30 та 50 років. Там знайдено супровідні речі, призначені для жінок, а також невеликий чотириколісний віз та четверо саней із вишуканим різьбленням, розфарбованим різними кольорами[535]. Четверо саней у парному похованні вказують,

[533] *Васильев М. И.* Сани... – С. 153.

[534] *Воронин Н. Н.* Средства и пути сообщения // История культуры древней Руси. Домонгольский период / АН СССР. Ин-т истории материальной культуры. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. I: Материальная культура. – С. 306.

[535] *Фиркс И. фон*. Суда викингов / Пер. с нем. *А. А. Чебана*. – Ленинград: "Судостроение", 1982. – С. 31–34.

що принаймні двоє з них використовувалися у супроводі поховальної процесії й були залишені після закінчення траурної церемонії. Чоловіче поховання у човні виявлено в Орбю на північ від Уппсали. Човен був покритий настилом із дощок та полозами від саней і засипаний землею[536]. Судячи з викладу, таких полозів було більше, ніж пара, отже, й тут сани могли використовувати у супроводі покійного до місця останнього спочинку. Обидва приклади доводять, що й класичне скандинавське поховання у човні не виключало можливості застосування саней під час церемонії поховання як для транспортування померлого, так і для супроводу поховальної процесії.

Отже, як етнографічні, так і археологічні матеріали підтверджують думку, що літописна згадка про Ольжині сани стосується саней, що використовувалися у поховальному ритуалі, влаштованому на місці загибелі чоловіка київської княгині. Оскільки обряд виконувався на місці поховання і тіло Ігоря не перепоховано, може йтися лише про сани вдови. Ці процесійні сани Ольги, очевидно, і залишено в курганному насипі, про що й повідомив літописець у короткій нотатці нібито її сани стоять у піску (тобто залишилися на Деревлянській землі) "і до сього дня". Цією фразою могла б закінчуватися звістка про помсту деревлянам на могилі Ігоря перед поверненням княгині до Києва: "и лєгъко идущи . придє къ гробу єго · и плакаса по мужи своємъ · и повєлѣ людєм съсути могилу вєлику · и яко съспоша повєлѣ трызну творити · по сєм сѣдоша Дєрєвлянѣ пити . и повєлѣ Ѡлга ѡтроко своимъ служити пєредъ ними . и ркоша Дєрєвлянє къ Ѡлзѣ · кдѣ суть друзѣ наши ихъжс послахомъ по та · ѡна жє рє идуть по мнѣ съ дружиною мужа моєт · и яко оупишаса Дєрєвлянє · повелѣ ѡтрокомъ своим пити на на · а сама ѿидє прочь · и потомъ повєлѣ ѡтроком сѣчи я · и исъсѣкоша ихъ · е · и сани єта стоять въ пєсъковѣ и до сєго дни · а Ѡльга възвратисѣ къ Києву · и пристрои воя на прокъ ихъ"[537].

Проте, ймовірніше, що згадка про залишені сани могла демонструвати закінчення усієї деревлянської епопеї після взяття Іскоростеня та упокорення деревлян. У такому разі, вона могла

[536] *Абрман Х.* Викинги / Пер. с англ. *Н. В. Еременой*. – (Серия "Историческая библиотека". Основана в 2001 году). – Санкт-Петербург: "Евразия", 2006. – С. 58–59.

[537] Ипатьевская летопись. – Стлб. 45–46.

закінчити неповну фразу про становища і ловища перед текстом про повернення до Києва та оповіддю про похід до Новгорода: “и ѩко взѧ городъ и пожьже и · старѣишины же города . ижьже . и прочая люди · ѡвѣхъ изби · а другиѩ работѣ преда мужє^{м} своимъ · а прокъ ѡстави ихъ платити дань · и възложи на нѧ дань тѧжьку · и двѣ частї идєта Києву · а третьяя Вышєгороду къ Ѡльзѣ · бѣ бо Вышегородъ Ѡльжинъ горо^{д} · и иде Ѡлга по Дєревьскои зємли · съ сн҃омъ своимъ и дружиною своєю · оуставлѧющи оуставы . и оурокы . и суть становища єѩ · и ловища єѩ . и сани єѩ стоять въ пєсъковѣ и до сєго дн҃и . и приде в городъ свои Києвъ . съ сн҃омъ своимъ Ст҃ославо^{м} · В лѣ^{т}· ѕ҃ · у҃ · н҃е · [6455 (947)] иде Ѡлга к Новугороду · и оустави по мьстѣ · погосты и дань . и по Лузѣ погосты и дань и ѡброкы · и ловища єѩ суть по всеи земли · и знамения и мѣста и погосты . (*) и по Днѣпру пєревѣсища · и по Дєснѣ · и єсть село єѩ Ѡльжичи и до сего дн҃и · изрѧдивши възвратиса къ сн҃у своєму в Києвъ . и пребывашє с ни^{м} въ любви”· Вважаючи “въ пєсъковѣ” урбанонімом, редактор літописного тексту виправив його на “въ плєсъковѣ”, таким чином змінивши фрагмент про сани відповідно до новгородсько-псковських географічних реалій. Зауважимо, що без цього доповнення (див. позначку: (*) текст про похід Ольги виглядає органічнішим, оскільки не розривається послідовний перелік організаційних діянь княгині.

§ 4. Книжне трактування саней Ольги як реліквії на взірець колісниці св. Константина та Єлени зі скарбниці константинопольської Софії

Все ж, зміну “въ пєсъкови” на “въ плєсъковѣ” не варто вважати звичайним літературним виправленням. Причина виникнення у пізнішого редактора переконання про можливість зберігання Ольжиних саней як реліквії та предмета особливого шанування криється, насамперед, в агіологічному трактуванні образу великої київської княгині у літописних текстах ПВЛ, житіях XIII – середини XIV ст., “Каноні на пам’ять преподобної княгині Ольги, баби Володимира” Кирила Туровського (?) (XII ст.), проложних житіях княгині Ольги та “Степенной книге царського родосло-

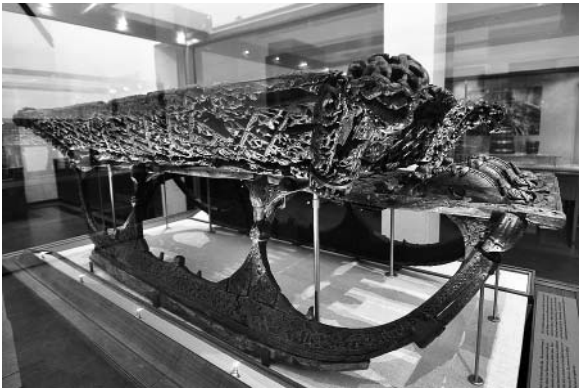

Сани із поховального човна з Усеберга. *Осло. Музей човнів вікінгів*

вия" (поч. 60-х років XVI ст.). Пишучи про святу Ольгу з історичної дистанції, книжники передовсім створювали ідеальний образ, звично для практики епохи зіставляючи її дії з діями біблійних персонажів й коригуючи реальні події згідно з вимогами літературного жанру й залежно від поставлених завдань та власних уподобань.

Так, неодноразово відзначалося, що святу княгиню порівнювали з Євою та Богородицею, проводили прямі паралелі між нею та царицею Савською, а її подвиг зіставляли з подвигом Юдифи та Есфіри[538]. Відзначають також непрямі паралелі: сюжет перебування княгині Ольги в імператора Константина нагадує перебування Сари у царя Авімелеха; в місії київської княгині як праматері руського народу дослідники вбачають паралелі з місією Сари для народу Ізраїлю; як біблійна Раав Ольга протиставляється своєму язичницькому чи/або гріховному середовищу[539].

[538] *Бедина Н. Н.* К вопросу о мариологических мотивах в образе Св. Княгини Ольги // Древняя Русь: Вопросы медиевистики / РАН. Ин-т славяноведения. – Москва: Изд-во "Индрик", 2007. – № 3 (29). – С. 13–15; *ее же*. Образ святой княгини Ольги в древнерусской книжной традиции (XII–XVI в.) // Древняя Русь: Вопросы медиевистики / РАН. Ин-т славяноведения. – Москва: Изд-во "Индрик", 2007. – № 4 (30). – С. 8–12; *Малкова Н. А*. Святая княгиня Ольга как агиологический тип // Религиоведение. Научно-теоретический журнал / Амурский государственный университет. – Москва: Издательство АмГУ, 2011. – № 1. – С. 25–31.

[539] *Чекова И*. Библейские коды в летописном повествовании о княгине Ольге // Древняя Русь: Вопросы медиевистики / РАН. Ин-т славяноведения. – Москва: Изд-во "Индрик", 2011. – № 3 (45). – С. 125.

У “Кронику псковскому”, відомому за списком 1689 р., вміщено панегірик княгині Ользі, який “включает сопоставление ее с библейской “Иезавеллю” (!)”[540]. Зіставлення Ольги з цілком неґативним біблійним персонажем викликає здивування у дослідників. Дружина ізраїльського царя Ахава й донька сидонського царя Етбаала (Ефваала), що зійшов на престол, убивши брата, Єзавель увійшла до біблійної історії як високомірна, жорстока і кровожерна жінка. Вона була віддана культу Ваала та Астарти, намагалася повернути народ Ізраїлю до ідолопоклонства та переслідувала пророків Господніх. Можна було б думати, що покликання на образ біблійної Єзавелі мало продемонструвати жорстокість та цинізм Ольги щодо деревлян. Проте автор “Кроника псковского” аж ніяк не мав на меті зіставляти діяння Ольги та Єзавелі. Ім’я Єзавель (яке означає “цнотлива, сувора, чиста”) вжито як епітет для характеристики позитивних рис[541]. Приклад демонструє, наскільки важливим і не завжди прозорим є історико-еклезіологічний аспект аналізу текстів, зокрема й семантика імени.

Християнське ім’я княгині Ольги – Єлена, очевидно, так само має прямий стосунок до виникнення літописної вставки про Ольжині сани. Але спершу розглянемо книжні зіставлення княгині Ольги з матір’ю Константина Великого. Яків Мніх (XI ст.) наголошував на взоруванні діянь Ольги з житієм імператриці Єлени у “Пам’яті та похвалі князю руському Володимиру” (за списком, датованим 70-ми роками XV ст.): “То все слышавъ князь Володимеръ о бабѣ своеи Ользѣ, нареченѣи въ святомъ кресщеньи Елена, тоя и житье подража святыя цѣсарица Елены, блаженныя княгини Ольги”[542]. З ділами цариці Єлени зіставлено подвиг Ольги у Проложних житіях XIII–XIV ст.: “по всемоу по^{д}обєщоуюсе

[540] *Турилов А. А.*, *Чернецов А. В.* “Кроник псковский” в контексте русской “легендарной” историографии XVII в. // Древняя Русь: Вопросы медиевистики / РАН. Ин-т славяноведения. – Москва: Изд-во “Индрик”, 2011. – № 3 (45). – С. 113.

[541] *Глубоковский Н. Н.* Библейский словарь. – Сергиев Посад: Изд-во Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2007. – С. 108; *Вихлянцев В. П.* Библейский словарь к русской канонической Библии Синодального перевода 1816–76 гг. – Москва; Коптево: [б. и.], 1994. – С. 115. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://disk.yandex.ua/public/?hash=LhqD1NBBWw0ZkdcRPAdf1GYxf0EdaOhXsstXQEtLQnw%3D&locale=ru

[542] Цит. за: *Ричка В.* Княгиня Ольга. – С. 293.

ст҃ѣи ѥлєнѣ · яко жє бо она шьдши вь єрс҃льм обрѣтє чс҃тны крс҃ть гс҃нь · такождє и сии нова єлѥни створи · тако имє приѥ в · ст҃ѣмь крьщєни”[543]. Паралелі між Ольгою та матір’ю Константина Великого спостерігаються й у “Степенной книге царского родословия” (поч. 60-х років XVI ст.): “Тако сія блаженная Ольга, новая Елена, обходящи грады и веси по всей Русстей земли всѣмъ людемъ благочестіе проповѣдая и учаше ихъ вѣре Христове, яко истинная ученица Христова, единоревнительница апостоломъ, дани и оброки легки уставляючи, и кумиры сокрушаю ще и на кумирнискихъ мѣстехъ кресты Христовы поставляючи. И отъ тѣхъ крестовъ многа знаменія и чюдеса содѣвахуся и до сего дни”[544]. Про це мовиться уже в знаменитому Слові митрополита Іларіона у зверненні до святого Володимира Великого: “ты же с бабою твоею ѡльгою . принесъша крс҃ттъ ѿ новааго ієрс҃лма констѧнтина града . по всей земли своеи поставивша оутвердиста вѣрѫ”.[545] Віднайдення у Єрусалимі Хреста Господнього зусиллями цариці Єлени порівнюється з принесенням на Руську землю хреста, отриманого Ольгою від патріарха в Константинополі (про це вперше згадав саме митрополит Іларіон). Хрест цей “нн҃ѣ стоить в . киѥвѣ вь ст҃ѣи софии . вь ѡлтари на дєснои странѣ”[546]. Патріотично налаштовані псковські книжники подавали цю звістку (природно оминаючи її київську прив’язаність) як встановлення хреста на місці майбутнього Пскова: “И ту помолившася свята Господу Богу и постави крест на месте том, крест же тои стоит и до сего дни на том месте в память еа”[547]; “и на месте том крест постави; крест же тои стоить и до сего дни в память святыя”[548]; “сени Олгины стоятъ во Псковѣ и крестное постановленіе”[549]. Остання цитата зі збірника Рум’янцевського музею (XV – початку

[543] Цит. за: *Ричка В.* Княгиня Ольга. – С. 321.

[544] Книга Степенная Царского родословия. Часть первая // ПСРЛ. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908. – Т. 21, 1 половина. – С. 22.

[545] *Молдован А. М.* “Слово о законе и благодати”... – С. 97.

[546] Цит. за: *Ричка В.* Княгиня Ольга. – С. 321.

[547] Цит. за: *Карпов А.* Княгиня Ольга. – С. 359.

[548] Цит. за: *Там же.* – С. 363.

[549] Цит. за: *Бутков П.* Оборона летописи... – С. 240–241.

XVI ст.), у якій встановлення хреста пов'язано з Ольжиними санями/сінями, дуже симптоматична. Встановлення Ольгою хреста у Пскові є очевидною паралеллю до знаного встановлення хреста апостола Андрія на Київських горах та його мандрівкою до Рима через Новгород, наївно арґументованою описом новгородських банних (лазневих) ритуалів.

Виразні намагання зіставити київську княгиню Ольгу з імператрицею Єленою – "тоя и житье подража святыя цѣсарица Елены" – спонукали і пізнішого редактора ПВЛ, найімовірніше, новгородського чи псковського походження, звернути увагу на свідчення про оригінальну константинопольську реліквію, що зберігалася у вівтарі собору святої Софії. З "Книги Паломник" новгородського архиєпископа Антонія (світське ім'я – Добриня Ядрейкович) довідуємося, що в скарбниці храму серед інших реліквій містилася і "телѣга сребряна Констянтина і Елены". Ця реліквія[550], пов'язана з іменем імператриці Єлени, фіґурує у відомому за двома основними публікаціями "Книги Паломник"[551] списку "С" (Савваїтова) та списку "Я" (Яцимирського). У списку "О" (Імператорського товариства шанувальників давньої писемности) згадана "телѣга" фігурує вже як "колесница сребряная", тобто, безперечно, колісний засіб пересування. Крім колісниці Константина та Єлени, у скарбниці константинопольської Софії могло бути декілька подібних реліквій, адже у списку "Б" (Імператорської публічної бібліотеки) згадуються "телеги сребряны", а в списку "К" (Копенгагенської королівської бібліотеки) – "колесницы сребряны". Не виключено, що термін "колесница" в піз-

550 Своєрідний приклад зберігання ужиткової речі як реліквії читаємо і в Біблії. Як предмет особливої гордости в аммонітському місті Равві зберігалося залізне ложе аморейського царя, Ога (Втор. 3:11): "Бо тільки Ог, цар башанський, позостав із решти рефаїв. Оце його ложе, ложе залізне: чи ж не воно в Раббі Аммонових синів, – дев'ять ліктів довжина його, і чотири лікті ширина його, на міру ліктем чоловіка". Аммонітяни зуміли перемогти сильний народ, до якого належав Ог, і значні розміри його залізного ложа нагадували про небуденність цієї перемоги.

551 Путешествие Новгородского архиепископа Антония в Царьград / Предисловие и примечания *П. Савваитова*. – Санктпетербург: Типография. Имп. АН, 1872. – Стлб. 15–16; Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония Архиепископа Новгородского в 1200 году / Под ред. *Хр. М. Лопарева* // Православный палестинский сборник / Издание императорского православного палестинского общества. – Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1899. – Т. 17, вып. 3. – С. 3, 43, 72.

ніших списках ужито задля тлумачення та своєрідного “окультурення” первинної “телѣги”.

Схожість Ольжиної тематики зі срібною колісницею простежується уже в описі скарбниці, адже колісницю згадано у тексті “Книги Паломник” відразу після фрагмента, де описано “блюдо велико злато, служебное, Олгы Рускоі”. Звістка про колісницю розриває текст з описом церковного службового посуду. Ця обставина викликала сумнів у І. Срезневського стосовно її призначення і спонукала його вмістити поняття “телѣга сребряна” у словниковій статті “ТЕЛѢГА” під знаком запитання, окремо від інших цитованих уривків, що мають значення “повозка”[552]. Водночас цитату “колесьницы сребрены” вміщено в статті “КОЛЕСЬНИЦА” у загальному переліку транспортних засобів[553]. Стиль викладу з розривами і вставками загалом характерний для архиєпископа Антонія та й саму оповідь про Ольжине блюдо розділяє коротка вставка про городок на Іспиганській стороні Царгорода. Тому немає вагомих підстав сумніватися у тому, що колісниця Єлени і Константина є колісним візком.

Про вужче практичне застосування “телѣги / колесницы” зі скарбниці храму святої Софії у Константинополі (парадна, поховальна, декоративна тощо) можна лише здогадуватися. Важливо інше – зафіксоване в агіографічних текстах намагання продемонструвати співмірність духовного подвигу руської княгині зі звершеннями константинопольської імператриці, виразно засвідчене паралеллю між віднайденням Чесного Хреста та діями Ольги з установлення хрестів “по всій Руській землі”, цілком могло виявитися і в літературній “вправі” зі створення “Ольжиної реліквії” за подобою срібної колісниці Єлени в скарбниці константинопольської Софії. Очевидно, що найкраще роль такої реліквії виконували сани – звичний для Руси транспортний засіб. Тим паче, що в тексті ПВЛ уже фігурував (див. вище) не зовсім зрозумілий пізнішому редакторові епізод про сани Ольги, залишені в насипі поховального кургану. Цей фрагмент достатньо було приєднати до уривку про похід Ольги до Новгорода у наступному абзаці, як

[552] Материалы для словаря… – 1895. – Т. 3 (Р–Ѡ). – Стлб. 946.

[553] *Там же*. – 1893. – Т. 1 (А–П). – Стлб. 1249.

сани “въ пѣсъкови / въ пєсъкови”, природно для книжника північноруського походження, перетворювалися на сани “въ Плєсъковѣ / во Пьсковѣ”.

Сьогодні важко стверджувати, коли таке виправлення могло з’явитися. Немає сумніву, що Константинополь відвідували і до архиєпископа Антонія, й інформація, що в константинопольській Софії зберігаються “блюдо велико злато, служебное, Олгы Рускоі” та “телѣга сребряна Констянтина і Елены”, могла бути відомою в освіченому середовищі і до нього. До того ж, як небезпідставно ствердив Хрисант Лопарев, “Антоний не все видел сам и не везде был в Цареграде и его окрестностях, о чем он говорит; он во многом довольствовался рассказами вожака или путеводителем. Многое в его книге принадлежит ему лично, но многое может быть простым пересказом какого-нибудь не дошедшего до нас Διήγησις΄а”[554]. Така писемна чи усна оповідь, викладена за прийнятою схемою, могла бути доступною і перед зламом XII–XIII ст., коли Антоній відвідав Константинополь. Відомості про “телѣгу / колесницу” в скарбниці Софії константинопольської могли бути й у складі якогось житійного тексту, присвяченого святій Єлені. Тому й вставка у ПВЛ про Ольжині сани в Пскові могла з’явитися раніше. Нагадаю хоча б про редагування “Повісті”, ініційоване, як вважають, Мстиславом-Гарольдом Володимировичем – князем новгородським (1088–1117), білгородським (1117–1125) та великим князем київським (1125–†1132). Гарольд був одружений зі шведською принцесою Христиною, і їхня донька Інгеберг взяла шлюб із данським принцом Кнудом II, а інша – Малфріда – з норвезьким королем. На думку Б. Рибакова, остання редакція ПВЛ здійснена у 1118 р. з ініціативи цього проскандинавськи налаштованого князя[555].

Все ж, вставлення уривку про Ольжині сани до контексту оповіді про мандрівку Ольги до Новгорода найлогічніше пов’язується з часом новгородського архиєпископа Антонія та його просвітницькою діяльністю. Саме текст “Книги Паломник”, у якому разом з описом Ольжиного служебного ‘блюда’, що зберігало-

[554] Книга Паломник... – С. CXXXII.

[555] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь... – С. 298.

ся в скарбниці Софії, фігурує й "телѣга сребряна Констянтина і Елены", давав прямі підстави книжникам потрактувати текст про сани як згадку про реліквію, що зберігалася у Пскові.

Тема вшанування Константина та Єлени у Новгороді має давню історію. Так, заснований за Володимира Ярославовича, внука святого Володимира, місцевий Софійський собор закладено 1045 р. у день пам'яти святих рівноапостольних Константина та Єлени (21 травня за старим стилем), про що свідчить графіті, виявлене в сходовій клітці собору: "почѧли дѣлати на с҃тааго костантина и єлєни". Того самого дня закладені також новгородська церква Благовіщення (1179) та церква Преображення в Русі (1198)[556]. Образи святих Константина та Єлени стали також першими настінними зображеннями в новгородській Софії. Під час розчищення фрески в 90-х роках XIX ст. над головою Єлени виявлено напис "Олена". У Новгороді 1151 р. засновано церкву св. Константина та Єлени: "Тъгда же създаша 2 церкви: святого Василия и святую Костянтина и матере его Елены"[557]. 1126 р. архиєпископ Антоній з посадником та новгородцями вибрали наступника новгородського архимандрита, настоятеля Юр'євого монастиря Савватія, який, передчуваючи смерть, назвав ім'я Гречина, попа церкви Константина та Єлени: "Въ то же лѣто прѣставися игуменъ святого Георгия Саватия, архимандритъ новгородьскыи, априля въ 16 день, въ великыи четвьрток. Прѣже своего прѣставления Саватии съзва владыку Антония и посадника Иванка и всѣ новгородце, и запраша братье своеи и всѣхъ новгородьць: "изберете собѣ игумена". Они же рекоша: "кого ты благословиши". Онъ же рече: "въвѣдете Грьцина, попа святую Костянтину и Елены"[558].

Новгородська традиція вшанування святих рівноапостольних Константина та Єлени спонукала Антонія до прискіпливого їх вивчення у Константинополі, а відтак – і пов'язання з іменем київської княгині Ольги як нової Єлени. Саме цим можна пояснити

[556] *Медынцева А. А.* Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI–XIV века / АН СССР. Ин-т археологии. Отв. ред. *Б. А. Рыбаков*. – Москва: Изд-во "Наука", 1978. – С. 56–57.

[557] Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С. 28–29.

[558] *Там же*. – С. 64–65.

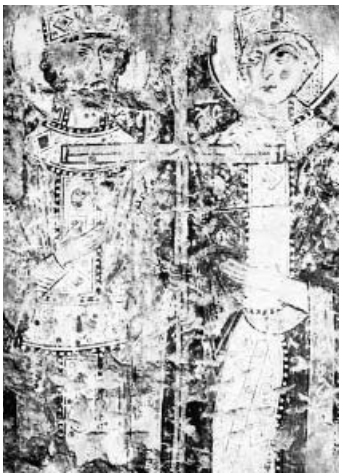

Рівноапостольні Константин та Єлена.
Фреска Мартирієвої паперті собору святої Софії у Новгороді.
Кін. XI – поч. XII ст.

демонстративний розрив опису церковного начиння у скарбниці константинопольської Софії (разом із Ольжиним золотим ‘блюдом’) вставкою: “телѣга сребряна Констянтина і Елены”. Отож є всі підстави припускати, що редагування, яке перетворювало Ольжині сани “въ пѣсъкови / въ пѣсъкови” на сани “въ Плѣсъковѣ / во Пьсковѣ”, здійснили новгородські книжники, сучасники архиєпископа Антонія.

Поширення цього виправлення у списках ПВЛ слід пов’язати з тривалою пастирською діяльністю Антонія не лише у Новгороді (1210–1218, 1226–1229), а й Перемишлі (1219–1225), на кафедру якого його виведено завдяки впливу Мстислава Удатного. Галицько-волинська географія діяльности Антонія розпочалася ще зі знайомства з Романом Мстиславовичем, у складі посольства якого він і відбув до Константинополя.

Таким чином, датований 947 р. уривок ПВЛ про сани в Плєскові слід вважати літературною містифікацією, в основі якої лежить втручання у первинний текст. Природна для середньовічного книжника практика звіряння описуваних подій з біблійними та агіографічними сюжетними лініями, а дій історичних персона-

жів – з логікою дій біблійних персонажів чи святих покровителів, цілком вкладається у логіку літературного жанру, орієнтованого на ідеальні взірці та культурно-моральні цінності.

Незрозуміла для книжника початку XIII ст. сентенція про сани, залишені в насипі поховального кургану (пєсъкови, пѣсъкови), інтерпретована свідченням про зберігання саней у Пскові як реліквії святої рівноапостольної княгині Ольги. Моделлю для такого трактування літописного тексту стала відомість з "Книги Паломник" новгородського архиєпископа Антонія про "блюдо велико злато, служебное, Олгы Рускоі" та "телѣга сребряна Констянтина і Елены" в скарбниці константинопольської Софії. Таким чином, є усі підстави вважати, що літописний фраґмент про сани княгині Ольги, що зберігалися в Пскові, не має нічого спільного з історичними реаліями, а є лише одним зі штрихів міфологізованого образу київської княгині.

Отже, уривок про Ольжині сани ніяк не можна пов'язати з Псковом. Він повідомляє про деревлянську військово-політичну активність княгині, а літописне свідчення 947 р., якому передує сентенція "иде Ѡлга к Новугороду", відображає реалії походу Ольги на захід від Києва, до місцевости на волинській Лузі, де наприкінці X ст. Володимир Святославович заснував го́род, названий своїм ім'ям – Володимиром.

Розгляд згаданої літописної статті саме під таким кутом зору знімає принципові застереження щодо достовірности самого факту реформ княгині Ольги, які виникали, зокрема, в О. Шахматова, М. Грушевського та Д. Лихачова. Якщо географічним орієнтиром урбаністично-адміністративної діяльности Ольги була волинська р. Луга, то пізнішою вставкою можна було б вважати не весь цитований на початку статті текст, а лише його початкову фразу – "иде Ѡлга к Новугороду", яка й наштовхує на думку, що описані події були територіально пов'язані з Новгородом на Волхові. Отож це питання слід розглянути детальніше.

Розділ 9

‘НОВГОРОД’ ЛІТОПИСНОЇ ЗВІСТКИ 947 РОКУ[559]

[559] *Диба Ю.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (3: Новгород до Новгорода) // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво / НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Голов. ред. *Г. Скрипник*. – Київ: Вид-во ІМФЕ, 2012. – Число 4 (40). – С. 78–110.

§ 1. Історичні джерела та археологія про початки Новгорода на Волхові

Як не парадоксально, але саме початкова фраза аналізованого літописного уривка 947 р., де фігурує назва ‘Новгород’, і є основним арґументом, який доводить, що реформаторські ініціативи київської княгині не зачіпали північних околиць Київської держави, що номінально, на данницькій основі, входили в її політичну орбіту. За матеріалами археологічних досліджень, укріпленого населеного пункту під назвою ‘Новгород’ у середині X ст. на р. Волхові не було. Слід признати наукову ерудицію істориків-текстологів XIX – початку XX ст., які заперечували можливість походу Ольги на Північ, не враховуючи археологічних арґументів, що стали надбанням науки тільки в другій половині XX ст.

Сьогодні археологи одностайні в тому, що волховський Новгород постав як укріплений консолідувальний центр кількох первісно ізольованих поселень, заснованих на різноетнічній (родовій) основі. Таких неукріплених поселень (пізніших ‘кінців’), які поступово об’єднувалися на федеративних засадах, було щонайменше три. Славенське розташовувалося на правобережжі Волхова навпроти укріпленого ‘города’ (сучасного дитинця). Два інші розміщувалися на лівому березі. Неревське – на північ та північний захід від ‘города’, а Людине – на південний захід від нього[560].

Археологічні матеріали свідчать, що ці первинні розрізнені й неукріплені осередки виникли доволі пізно й на час урбаністично-адміністративних реформ княгині Ольги аж ніяк не могли називатися Новгородом. Адже найдавніші шари Людиного кін-

---

[560] *Янин В. Л., Алешковский М. Х.* Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) // История СССР / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ред. кол.: *И. Д. Ковальченко* (глав. ред.) и др. – Москва; Ленинград: Изд-во “Наука”, 1971. – № 2. – С. 41–42.

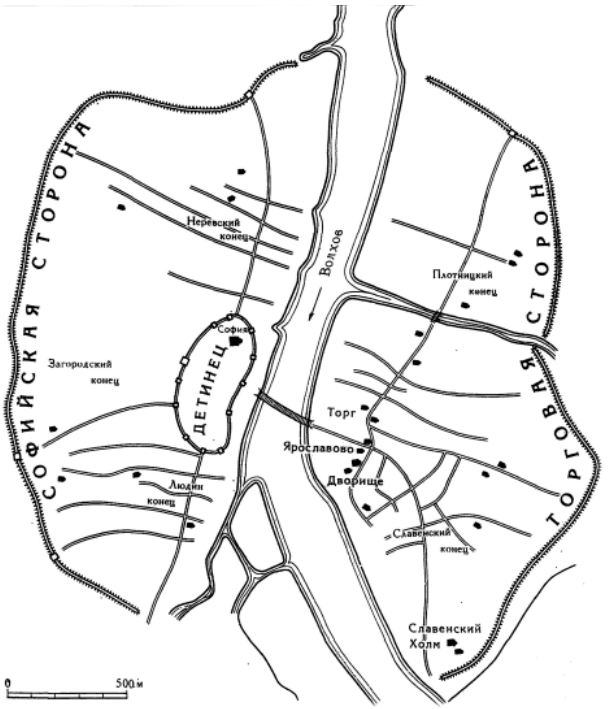

План Новгорода *(за Б. О. Колчиним)*

ця датуються лише серединою X ст. Найдавніше мощення Наревського кінця, за дендрохронологічними шкалами, з'явилося 953 р., а під ним – лише 30 см культурного шару другої чверти X ст. Найдавніший поміст на Михайлівській вулиці Славенського кінця датується 974 р., а найдавніші нашарування, що йому передують, – 60-ми роками X ст.[561]

На території новгородського дитинця також не знайдено шарів, давніших за третю чверть X ст. До того ж укріплення, яке формально можна вважати 'новим го́родом' і на основі якого окремі протоновгородські поселення консолідувалися в єдину урбаністичну структуру, виникло значно пізніше. Появу 'города' новгородський літописець датує 1044 р.: "В лѣто ✗sф҃нв . [6552

[561] *Янин В. Л.* Средневековый Новгород... – С. 71.

(1044)] Ходи Ярослав на литву . на весну же Володимиръ (син Ярослава Мудрого. – ***Ю. Д.***) . заложи Новгородъ и здѣла и”[562].

Термін ‘дитинець’ з’являється в літописі 53 роки по тому, під датою – 1097 р., з уточненням, що йдеться про ‘город’: “В лѣто ҂ѕх҃е. [6605 (1097)] [...] того же лѣта на весну горѣ онъ полъ . аг҃ . день погорѣ дѣтинець городъ”[563]. Під 1116 р., описуючи розширення дитинця, літописець знову називає його Новгородом: “В лѣто ҂ѕх҃кд [6624 (1116)]. [...] Того же лѣта Мьстисла[в] заложи Новгородъ больши перваго”[564].

У літературі тривалий час панувала думка, що в повідомленні 1116 р. щодо розширення Новгорода мовилося про територію, яку охоплює теперішній пояс зовнішніх фортифікацій міста. Нині неспростовно доведено, що зовнішній вал міських фортифікацій виник наприкінці XIV ст., а ‘город’ 1116 р. займав ту саму площу, що й новгородський дитинець у його сучасному вигляді, укріплення якого звели за Івана III на основі давніших фундаментів. Найраніші фортифікації охоплювали площу, меншу майже удвічі. Цей первинний ‘город’ відповідав північній частині теперішнього дитинця із Софійським собором та прилеглими будівлями. Археологічні дослідження оборонної лінії давнішої північної частини дитинця, які здійснили в 1957 і 1959 рр. М. Алешковський та 1985 р. М. Воронова, доводять, що первісні дубові укріплення дитинця споруджено саме 1044 р., про що в літописі збереглося пряме свідчення, а тому з цією датою і слід пов’язувати виникнення назви ‘Новгород’[565].

Археологічно засвідчений факт пізнього виникнення укріпленого населеного пункту на Волхові, що отримав назву ‘Новий го́род’, суперечить літописним повідомленням, які пов’язують низку раніших подій саме з Новгородом. Про це найвлучніше висловилася Т. Джаксон: “Получается известное противоречие. Археологами на территории новгородского детинца не найдено слоев ранее третьей четверти X в., название Новгород возникает

[562] Новгородская первая летопись. Берлинский список. – С. 181–182.

[563] *Там же*. – С. 204.

[564] *Там же*. – С. 20.

[565] *Янин В. Л.* Средневековый Новгород... – С. 72.

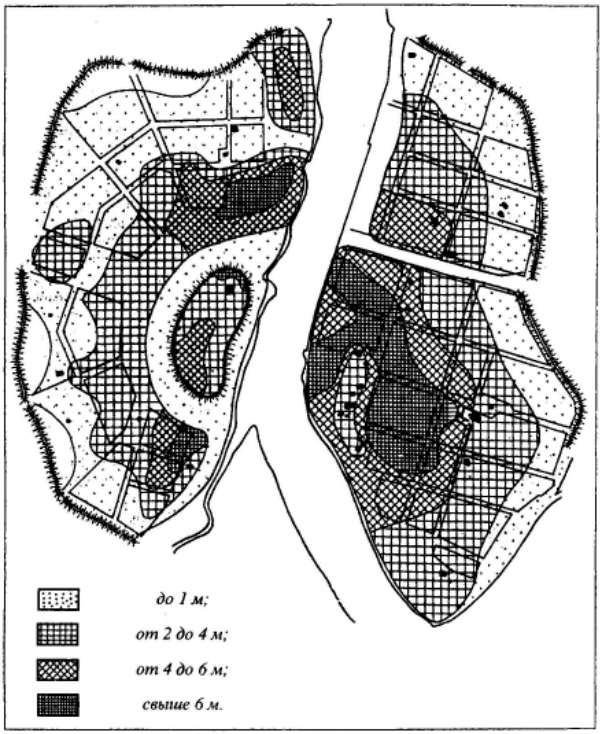

План розподілу культурного шару по товщині на території Новгорода *(за В. Л. Яніним)*

к середине XI в., в то же время целый ряд летописных известий о деяниях времен Рюрика, Олега, Ольги, Владимира и Ярослава упоминает Новгород"[566]. Це неузгодження російські науковці пояснюють дуже просто: припускають, що, згадуючи Новгород у контексті подій IX–X ст., літописці мали на увазі якесь давніше локальне укріплене поселення (якийсь давніший го́род), що мало іншу назву й розташовувалося в межах майбутнього Великого Новгорода, у його найближчих околицях і навіть поза межами Новгородської землі.

[566] *Джаксон Т. Н.* Austrí Görðum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – ("Studia Historica". Series minor). – Москва: Языки славянской культуры, 2001. – С. 92.

Ще у 20-х роках XX ст. О. Ридзевська вказала на топонім "Холм", що локалізується в Славенському кінці середньовічного Новгорода, і звернула увагу на його ймовірну близькість із топонімом 'Hólmgarðr'[567]. Назва 'Холмґард/Гольмґард' традиційно вважається давньоскандинавським позначенням Новгорода. Про тотожність Гольмґарда та Новгорода свідчить й датована XIV ст. "Сага про Хрольва Пішохода": "Главный стол конунга Гардов находится в Хольмгардаборге (Hólmgarðaborg), который теперь зовется Ногардар (Nógarðar)"[568]. Спираючись на припущення О. Ридзевської, В. Янін та М. Алешковський порушили питання про можливість закріплення у давньоскандинавській назві 'Гольмґард' імовірної первинної назви поселення на Славні – 'Холм-город'[569]. Підтримала таку можливість і Т. Джаксон. На її думку, "форма Hólmgarðr в момент своего возникновения могла представлять собой лишь отражение местного топонима Холмъ-городъ, самоназвания некоего Холмгорода ("укрепленного поселения Холм")"[570].

Проте існування локальних укріплень прото-Новгорода, які б передували фортифікаціям зведеного в середині XI ст. 'города' (дитинця), досі є науковим припущенням. Не слід забувати, що й перша згадка про Холм Славенського кінця згадується в літописі тільки в 1144 р.[571], тобто 100 років по тому, як син Ярослава Мудрого Володимир "заложи Новгородъ и сдѣла его". До того ж, найраніша фіксація топоніма 'Hólmgarðr' – у рунічному написі з Ести (у Сьодемарланді, Швеція) – належить до першої половини XI ст.[572], а отже, найімовірніше, стосується саме Новгорода, зведеного 1044 р.

---

[567] *Рыдзевская Е. А.* Холм в Новгороде и древнесеверный Holmgarðr // Известия Российской академии истории материальной культуры. – Петроград: Российская Государственная Академическая типография, 1922. – Т. 2. – С. 105, 110–111.

[568] *Джаксон Т. Н.* Austr í Görðum... – С. 83.

[569] *Янин В. Л., Алешковский М. Х.* Происхождение Новгорода... – С. 41.

[570] *Джаксон Т. Н.* Austr í Görðum... – С. 89–90.

[571] Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С. 27.

[572] *Джаксон Т. Н.* Austr í Görðum... – С. 83.

Слід визнати, що ні археологія, ні літописні свідчення, ні руські назви в скандинавській топонімічній номенклатурі не дають жодних реальних підстав для того, аби говорити про заснування Новгорода на Волхові в X ст. Фактом є тільки те, що "три древнейших поселка, которые стали известны в результате раскопок и были основой позднейших Людина, Неревского и Славенского концов, в X и первой половине XI в. Новгородом не назывались. Обращение к летописной терминологии обнаруживает, что обозначение "Новгород" на первых порах применялось исключительно к детинцу, т. е. к общему укреплению трех древнейших поселков, которые и создали кремль как объединяющую их фортификацию. Лишь с течением времени это название распространилось на весь город, когда расширение первоначальных поселков, изначально разделенных пустыми пространствами, привело к их слиянию"[573].

На роль давнього 'города', що передував заснуванню Новгорода на Волхові, пропонувалися також інші пункти. Серед них і укріплення, що виникло у VIII–IX ст., розташоване два кілометри південніше від новгородського Дитинця і відоме під назвою 'Городище'. На думку Є. Носова, "летописцы, говоря о "Новгороде" при описании событий IX–X вв., имели в виду поселение на "Городище" (при такой постановке вопроса "Городище" выступает как одно из локальных названий в рамках Новгорода, появившееся на одном из этапов его развития)"[574]. Хоча назва 'Городище' засвідчена в писемних джерелах, починаючи з 1103 р., завдяки патріотичним візіям новгородських краєзнавців з XIX ст., однак за ним у літературі закріпилася назва 'Рюрикове городище'. Ймовірним попередником Новгорода вважають і Стару Ладогу (Aldeigja, Aldeigjuborg), засновану в другій половині VIII ст. Висловлювалися думки, що 'город' на Волхові стали називати 'Новим' стосовно до Києва чи навіть Старгорода (Ольденбурґа), розташованого в теперішній німецькій федеральній землі Шлезвіґ-Ґольштейн.

[573] *Янин В. Л.* Средневековый Новгород... – С. 72.

[574] *Носов Е. Н.* Новгородский детинец и Городище (к вопросу о ранних укреплениях и становлении города) // Новгородский исторический сборник. – С.-Петербург: Дмитрий Буланин, 1995. – Вып. 5 (15): К 950-летию основания Новгородского детинца. – С. 16.

Утім, слушне припущення, що руські книжники, звертаючись ретроспективно до подій другої половини IX – першої половини XI ст., могли проектувати новий топонім ‘Новгород’ на якесь давніше укріплення, не доводиться беззастережно поширювати на всі повідомлення зазначеного хронологічного проміжку. Якщо таке припущення цілком доречне у тлумаченні леґендарних подій, пов’язаних із запрошенням на княжіння до Новгорода в 862 р. варяга Рюрика з братами Синеусом і Трувором, то конкретика пізніших повідомлень з періоду Ольги, Святослава чи Володимира потребує ретельнішого аналізу.

Саме з такого кута зору слід вивчати географічні орієнтири літописної оповіді 947 р. про похід Ольги “к Новугороду”. Згадку про Новгород аж ніяк не можна трактувати умовною і через це безапеляційно її відкидати або оминати, хоча б з огляду на історичний контекст повідомлення, який виразно спрямовує увагу на волинську Лугу. Прискіпливий аналіз цього свідчення про Новгород потрібен уже тому, що воно хронологічно корелюється із топонімом ‘Немоґард’, який згаданий як місце княжіння Святослава у творі сучасника Ольги – візантійського імператора Константина Багрянородного (*913 – †959). Очевидно, що це повідомлення, переказане імператором з уст інформаторів, ніяк не могло стосуватися Новгорода на Волхові, заснованого 100 років по тому. Де ж розташовувався уділ князя Святослава?

§ 2. ‘Немоґард’ – центр уділу Святослава

Назва населеного пункту ‘Немоґард’ зафіксована в трактаті Константина Багрянородного “Про управління імперією”, який написаний в 948–952 рр. як своєрідне повчання синові Роману II з метою допомогти молодому й недосвідченому спадкоємцеві в управлінні державою[575].

[575] Константина, во Христе, Царе Вечном, василевса ромеев, к сыну своему Роману, боговенчанному и багрянородному василевсу // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. – Москва: Изд-во “Наука”, 1982. – С. 269–320.

У дев'ятому розділі твору серед свідчень візантійського імператора про руські землі є повідомлення про однодревки ('μονόξυλα'), які сплавляли племена-пактіоти зі зовнішньої Руси до Києва: "приходящие из внешней Росии (Ρωσίας) в Константинополь (Κωνσταντινουπόλει) моноксилы являются одни из Немогарда (Νεμογαρδάς), в котором сидел Сфендослав (Σφενδοσθλάβος), сын Ингора (Ἰγγωρ) архонта Росии, а другие из крепости Милиниски (κάστρον τήν Μιλινίσκαν), из Телиуцы (Τελιούτζαν), Чернигоги (Τζερνιγώγαν) и из Вусеграда (Βουσεγραδέ). Итак, все они спускаются рекою Днепр и сходятся в крепости Киоава (Κιοάβα), называемой Самватас (Σαμβατάς). Славяне же, их пактиоты, а именно: кривитеины, лендзанины и прочие Славинии – рубят в своих горах моноксилы во время зимы и, снарядив их, с наступлением весны, когда растает лед, вводят в находящиеся по соседству водоемы. Так как эти [водоемы] впадают в реку Днепр, то и они из тамошних [мест] входят в эту самую реку и отправляются в Киову. Их вытаскивают для [оснастки] и продают росам, росы же, купив одни эти долбленки и разобрав свои старые моноксилы, переносят с тех на эти весла, уключины и прочее убранство [...] снаряжают их"[576].

Коментатори цитованого російського академічного перекладу праці "Про управління імперією", яка другим, виправленим виданням вийшла друком 1991 р., приділили чимало уваги аналізу назв населених пунктів. Коментар до ойконіма 'Νεμογαρδάς' починається із зауваження, що його інтерпретація як Новгорода Великого є загальноприйнятою. Далі як необґрунтовані згадані дві альтернативні позиції: В. Пархоменка, який зауважив, що Новгород Константина Багрянородного середини X ст. "судя по контексту, вряд ли северный"[577], та В. Ляскоронського, на думку якого цим топонімом позначалася новозбудована частина Києва[578]. Натомість виразно тенденційно перебільшено роль неіснуючого на той час Новгорода на Волхові: "Археологические материалы, од-

[576] *Константин Багрянородный*. Об управлении империей... – С. 45, 47.

[577] *Пархоменко В. А.* У истоков... – С. 34.

[578] *Ляскоронский В. Г.* Киевский Вышгород в удельно-вечевое время // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург: Сенатская типография, 1913. – Ч. 44. – Апрель. – С. 232–235.

новременные известиям Константина, свидетельствуют о важном политическом и экономическом значении Новгорода" (прим. 6 до розд. 9). Ця голослівна теза обґрунтовується покликаннями на два збірники статей, щоправда, без указівки на конкретні вияви економічної ролі протоновгородських поселень та покликань на конкретні сторінки[579].

У коментарі до ойконіма 'Νεμογαρδάς' Константина Багрянородного фіґурує і припущення А. Кірпічникова, що він стосується не Новгорода на Волхові, а Старої Ладоги. Спираючись на запропоновану Дж. Бюрі кон'єктуру -β- замість -μ-, тобто – 'Νεβογαρδάς' замість 'Νεμογαρδάς'), дослідник зіставив основу 'Νεβο-' з назвою Ладозького озера 'Нево', а відтак – зв'язав її з гіпотетичним топонімом 'Нево-град' ('град на озері Нево') – Старою Ладогою[580]. Додам, що Д. Мачинський, який визнавав припущення А. Кірпічникова помилковим, запропонував 'Немогард'/'Невогард' трактувати як 'Болотяну садибу' (від 'нев'ї' – болітця) і пов'язав цю назву з 'Рюриковим городищем', розташованим серед заболоченої заплави[581].

Дослідник Є. Носов, який від 1975 р. вивчав 'Рюрикове городище', вказував, зокрема, що "В эпоху Киевской Руси в бассейне Днепра существовало несколько Новых городов, более близких Киеву и Византии, чем город на Волхове. Это Новгород-Северский на р. Десне, Новгород-Волынский на р. Случи и Новгород Малый (Новгородок) на самом Днепре. Не исключено, что Константин Багрянородный имел в виду один из этих городов. У северного Новгорода, в отличие от перечисленных, не было прямого водного сообщения с Киевом, их разделяли волоки. Кроме того, в середине X в. он не был столь большим, чтобы его название за-

[579] Археологическое изучение Новгорода / АН СССР, Ин-т археологии. Ред.: *Б. А. Колчин*, *В. Л. Янин*. – Москва: Наука, *1978. – 237 с.*; Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода / АН СССР, Ин-т археологии. Ред.: *Б. А. Колчин, В. Л. Янин*. – Москва: Наука, 1982. – 336 с.

[580] *Кирпичников А. Н.* Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. // Славяно-русские древности / Ленинградский государственный университет. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1988. – Вып. 1: Историко-археологическое изучение Древней Руси. Итоги и основные проблемы / Под ред. *И. В. Дубова*. – С. 55.

[581] *Мачинский Д. А.* Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси // Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. Связующие пути и организующие центры. – С.-Петербург: Староладожский историко-арх. и археолог. музей-заповедник, 2002. – С. 5–35.

тмило все иные центры с подобными наименованиями и каждое его упоминание не вызывало бы сомнений у современников, что речь идет именно о данном городе”[582].

Цей екскурс у наукові коментарі до назви ‘Немоґард’ (‘Νεμογαρδάς’) з поважного видання (наукового українського перекладу немає дотепер) яскраво демонструє намагання деяких сучасних російських дослідників видати за науковий курйоз спроби південної локалізації Немоґарда й свідомо звузити альтернативну думку до двох, висловлених сентенцій В. Пархоменка та В. Ляскоронського. Переконання, що саме Новгород на Волхові приховується за ойконімом ‘Немоґард’, трансформувалося в пошуки північноросійських етимологічних паралелей, за якими цілковито губляться географічні реалії самого джерела. Давня традиція добачати місце княжіння Святослава на території майбутньої Новгородської землі (чи то в ‘Холмі’ на Славні, чи то в ‘Городищі’ або в Ладозі) й далі тяжіє над досліджуваною темою.

Вже в “Історії” В. Татіщева виразно проглядається роздвоєність між особистою думкою дослідника та реаліями тексту Константина Багрянородного. Щоправда, історик усе-таки принципово відрізняв зміст джерела від власних коментарів. Дослідник не мав сумніву, що у викладі Константина Багрянородного ‘Немоґард’ розташовувався у допливах Дніпра (чи навіть на Дніпрі), хоч і вважав це свідчення помилковим, доводячи, що однодревки сплавляли саме з Новгорода на Волхові: “Новгородцы товары свои возили въ Смоленскъ, и оттуда лодками по Днѣпру въ Кіевъ сплавливали, отъ чего вдѣлалась ошибка у Константина Императора, который мнилъ, что Новъ городъ при Днѣпрѣ построенъ”[583]. Щобільше, В. Татіщев пише про своє попереднє ототожнення ‘Немоґарда’ (трактуючи його як ‘Неоґард’) із Новгородом-Сіверським: “Немогарда есть без сомнѣнїя Неогарда, то есть Новъгородъ: и съ начала думалъ, и тоже Делилю показалось, что сей есть Новъгородъ сѣверскїй не далеко отъ Чернигова, и хотя отъ Рус-

[582] *Носов Е. Н.* Новгородское (Рюриково) городище / АН СССР. Ин-т археологии. Ленинградское отделение. – Ленинград: Изд-во “Наука”. Ленинградское отделение, 1990. – С. 193–194.

[583] *Татищев В.* История российская... – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 208.

Карта “Східна імперія за творами Константина Багрянородного”.
1742 р. (за Lisle Guillaume de)

скихъ древностей извѣстно, что сей городъ во власти Россїянъ со всею Сѣверїею былъ, однакожъ я болѣе разсуждаю, что Новъгородъ великїй и окольное положение Русь именуемое"[584].

Автори новітніх коментарів до видання трактату Константина Багрянородного "Про управління імперією" цих спостережень свого попередника не зауважують, як і ще один важливий ранній приклад наукової південної локалізації Немоґарда (власне – руської), на який покликається В. Татіщев. Побіжно згаданий істориком Деліль – відомий французький географ, картограф, член Королівської академії наук, "Перший картограф короля" Ґійом Деліль / Guillaume de Lisle (*1675 – †1726). Тут В. Татіщев має на увазі його карту "Східна імперія за творами Константина Багрянородного", опубліковану в "Atlas nouveau" (Амстердам, 1742 р.[585]. Згадані імператором населені пункти – 'Milinica Castrum', 'Teliutza', 'Nemogarda' та 'Tzernigoga' – локалізовано на цій карті вздовж Десни. Відтак 'Νεμογαρδάς' Константина Багрянородного ототожнюється з Новгородом-Сіверським, що й відзначив у своїй "Історії" В. Татіщев.

Згадана карта Ґ. Деліля була створена (що відзначено в заголовку) за участю історика-бенедиктинця Ансельма Бандурі (*1671 – †1743), який написав двотомну працю "Imperium orientale", щовийшла друком у Парижі 1712 р., та у Венеції 1729 р.[586] У цій праці А. Бандурі опублікував і прокоментував трактат "Про управління імперією", для якого й призначалася карта Ґ. Деліля. На книжку А. Бандурі покликається В. Татіщев. Відома вона й авторам коментарів до російських видань праці Константина Багрянородного, хоча залишається лише здогадуватися, з яких міркувань вони замовчували версію локалізації Немоґарда Бандурі–Деліля.

---

584 *Татищев В.* История российская... – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 208.

585 *Lisle Guillaume de*. Atlas nouveau, contenant toutes les parties su Monde, ou sont exactement remarquees les empires, monarchies, royaumes, etats, republiques, &c. – Amsterdam: Chez Jean Covens & Corneille Mortier, 1742. – 107 maps.

586 *Banduri Anselmo.* Imperium orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae in quatuor partes distributae: quae ex variis scriptorum Graecorum operibus & praesertim ineditis adornatae, commentariis, & geographicis, topographicis, aliisque quam plurimis monumentorum ac nomismatum tabellis illustrantur, & ad intelligentiam cum sacrae tum profanae historiae apprime conducunt. – Venetiis: Ex Typographia Bartholomaei Javarina, 1729. – T. 1. – 520 p.: maps.

Локалізація населених пунктів
'Milinica Castrum', 'Teliutza', 'Nemogarda' та 'Tzernigoga'.
Карта "Східна імперія за творами Константина Багрянородного" (фрагмент). 1742 р. (за Lisle Guillaume de)

Дещо пізніше про можливість розташування столиці уділу Святослава на півдні писав А. Нікітін, який, проте, локалізував її десь в Приазов'ї, поблизу Тмуторокані[587]. Врешті, ототожнення 'Немоґарда' з Новгородом на Волхові визнав суперечливим і О. Корольов[588].

Отже, південна (києво-руська) локалізація Немоґарда не позбавлена наукової історіографічної традиції, а головне – має важливу перевагу: вона спирається на пряму вказівку Константина Багрянородного, що однодревки сплавляються з різних місцевостей 'зовнішньої Руси'" (зокрема, й з Немоґарда, у якому сидів Святослав) до Києва водоймами, що впадають у Дніпро. Тобто йдеться безпосередньо про басейн Дніпра. Спроба пов'язати Немоґард середини X ст. з територією майбутньої Новгородської землі потребує від прихильників цієї теорії непростих пояснень, зокрема:

а) чому уважний до деталей Константин Багрянородний, який так докладно описав дніпровські пороги, оминув проблеми сплаву однодревок через волоки між Дніпром та Ловаттю й пороги на самій Ловаті?

---

587 *Никитин А.* "Аз Святослав князь русский…" // Наука и религия. Всесоюзный научно-популярный журнал / Всесоюзное общество "Знание". – Москва: Изд-во "Знание", 1991. – № 9. – С. 42–45.

588 *Королев А.* Святослав. – (Жизнь замечательных людей: сер. биогр. – Вып. 1284). – Москва: Молодая гвардия, 2011. – С. 29.

б) чи був рентабельним сплав однодревок (через згадані численні перешкоди) на відстань понад 1200 км від ‘Городища’ до Києва, а чи близько 1400 км від Ладоги до Києва? Для порівняння: прямий, без волоків і порогів, сплав із верхів’їв приток Прип’яті, Стиру й Горині (властиво, від городища X ст. з промовистою назвою ‘Кораблище’) до Києва був, щонайменше, вдвічі коротший та й проблем із деревиною для побудови човнів на Поліссі ніколи, як відомо, не було. Зауважмо принагідно, що Константин Багрянородний наголошував на тому, що однодревки руси купували, тобто економічний чинник у цьому випадку теж відігравав немалу роль;

в) чи є конкретні фактичні підстави для того, аби вважати, що Константин Багрянородний під терміном ‘зовнішня Русь’ із Немоґардом розумів землі майбутньої північної Новгородщини?

Якщо відповіді на перші два запитання очевидні й свідчать проти північної локалізації Немоґарда, то останнє вимагає докладнішого розгляду. Згідно з найпоширенішою в історичній науці (насамперед російській) версією, ‘зовнішня Русь’ візантійського автора є Новгородською Північчю, а неназвана ‘внутрішня Русь’ (відтворюється як опозиція до ‘зовнішньої’) – Київським Подніпров’ям, під яким розуміють Руську землю у вузькому значенні цього слова. Таке пояснення виникло через семантичну схожість пізнішої новгородської літописної термінології, у якій ‘верховські’ землі (під ними розуміли Новгородську землю) протиставлялися ‘низовським’ (під ними розуміли Київську чи Володимиро-Суздальську землі). Саме так уперше потрактував ‘зовнішню’ Русь і В. Татіщев, обґрунтовуючи думку, що Немоґард Константина Багрянородного є Новгородом на Волхові саме через “окольноѣ положение Русь именуемое”. Подібно пізніше Б. Рибаков окреслював територію “внутрішньої” Руси, визначаючи її північну та південну межі й образно називаючи Любеч та Витичів її північними та південними воротами[589]. Проте існують

[589] *Рыбаков Б. А.* Любеч и Витичев – ворота “внутренней Руси” // Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии (сентябрь 1965 г.) / АН СССР. Ин-т археологии. – Москва: Наука, 1965. – С. 33–38.

також інші трактування аналізованого виразу, які систематизовано в праці М. Бібикова[590].

Якщо сприймати буквально свідчення Константина Багрянородного, то поза межами ‘внутрішньої Руси’ опиняється решта перелічених населених пунктів, зокрема й Чернігів (Чернигога / Τζερνιγώγαν) та розташований поряд із Києвом Вишгород (Вусеград / Βουσεγραδέ), відомий за ПВЛ як ‘Ольжин го́род’, якому належала третина деревлянської данини. Ця, доволі незручна для коментування обставина спонукала дослідників до вільностей у тлумаченні тексту. Так, А. Насонов уважав, що “совершенно не обязательно толковать текст в том смысле, что перечисленные ниже города относились к “внешней Руси”, и текст не дает материала для суждения о том, принадлежали ли эти города к “внешней Руси””[591]. За А. Насоновим, Новгород на Волхові заразом із ‘зовнішньою Руссю’ протиставляється Русі, яку трактовано як політичне територіальне ядро, що панує над деякими слов’янськими племенами. Таким чином, дослідник начебто не включає перелічених візантійським автором міст ні до ‘зовнішньої’, ні до ‘внутрішньої Руси’, залишаючи відкритим питання про межі згаданого зовнішнього анклаву Руси.

Цілком очевидно, що недомовки, неузгодженості та неясності в тлумаченнях тексту Константина Багрянородного спровоковані намаганням низки дослідників будь-що зіставити його з пізнішими літописними реаліями та їхнім переконанням, що свідчення про ‘зовнішню Русь’ походило від місцевих руських інформаторів. Утім, існує альтернативна думка, що це означення виникло в самих візантійців, які спиралися на систему географічних уявлень та дефініцій з протокольної традиції візантійського двору чи з практики, прийнятої у тогочасній історично-географічній літературі. Скажімо, В. Петрухін та Ф. Шелов-Коведяєв відзначили, що ‘зовнішня Русь’ прямо не відповідає реаліям історичної географії Руси, й розглянули аналізоване питання в контексті

[590] *Бибиков М. В.* Центр и периферия России в отражении средневековых греческих гео-административных категорий и церковного законодательства Константинополя. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.portal-slovo.ru/philology/37317.php?ELEMENT_ID=37317

[591] *Насонов А. Н.* “Русская земля”... – С. 31.

візантійської традиції географічних описів. На їхню думку, опис областей Руси міг здійснюватися з позиції південного спостерігача, для якого ближчі до Константинополя (південніші) орієнтири були ‘внутрішніми’, а віддаленіші (північні) трактувалися ‘зовнішніми’. Ґрунтуючись на такому спостереженні, дослідники дійшли висновку, що вислів ‘зовнішня Русь’ не має самостійного політичного значення, а є питомо географічним визначенням[592].

Таке трактування уперше висловив у своїй праці О. Соловйов[593], який припустив, що опозицію зовнішній/внутрішній у творі Константина Багрянородного слід розуміти як дальший/ближчий, і запропонував вважати ‘зовнішньою/віддаленішою’ Руссю Русь із Києвом, а ‘внутрішньою/ближчою’ відповідно – якийсь руський анклав у Північній Надчорноморщині (Тмуторокані?). Історіографічних прикладів такого розуміння руських географічних реалій у трактаті ‘Про управління імперією’ чимало. Їх критично проаналізував О. Назаренко[594], відзначивши, однак, що поза увагою дослідників, які погоджуються з думкою О. Соловйова, залишилося принципово важливе застереження останнього, що через специфіку прочитання грецького тексту не можливо провести межі між ‘зовнішньою’ та ‘внутрішньою Руссю’ в будь-якому місці переліку руських міст із трактату Константина Багрянородного. З огляду на це, дослідник резюмує, що така постановка питання “зачеркивает соблазнительное отождествление “внутренней Руси” с Русской землей в узком смысле”[595]. А якщо так, то й, додам, перекреслює спроби ототожнення ‘зовнішньої Руси’ з Новгородською землею.

---

592 *Петрухин В. Я., Шелов-Коведяев Ф. В.* К методике исторической географии. “Внешняя Россия” Константина Багрянородного и античная традиция // Византийский временник / АН СССР. Ин-т всеобщей истории. Отв. ред. *З. В. Удальцова*. – Москва: Наука, 1988. – Т. 49. – С. 184–190.

593 Дослідження О. Соловйова (*Soloviev A.* Hè exô Rhôsia // Byzantion. – 1938. – Vol. 13) було мені недоступним. Використовую тут коментарі про нього з праць О. Назаренка.

594 *Назаренко А. В.* Н ΕΞΩ ΡΩΣΙΑ: К политической географии древнерусского государства середины X века // Gaudeamus igitur. Сборник статтей к 60-летию *А. В. Подосинова* / РАН. Ин-т всеобщей истории. Под ред. *Т. Н. Джаксон*, *И. Г. Коноваловой*, *Г. Р. Цецхладзе*. – Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 296–297.

595 *Там же*. – С. 296.

До полеміки щодо трактування антонімічної пари ‘зовнішній/внутрішній’ у складі оповіді про сплав однодревок до Києва О. Назаренко залучає ще один приклад подібної семантичної опозиції з твору Константина Багрянородного “Про церемонії”, у якому зібрано протокольні форми звернення до чужоземних правителів. Він звертає увагу на те, що під час зустрічі болгарських послів у Константинополі від логофета за протоколом вимагалося після питань про здоров’я царя, його нащадка та ‘великих бояр’ довідуватися про здоров’я “інших внутрішніх та зовнішніх бояр”. Аналізуючи болгарську (як тюркську, так і слов’янську) соціальну термінологію, О. Назаренко обґрунтовано доходить висновку, що словесним зворотом ‘внутрішні бояри’ називали столичних бояр, які мешкали при царському дворі, а терміном ‘зовнішні’ – тих, хто виконував свої функції за межами столиці, у регіональних центрах[596]. Відзначена О. Назаренком термінологічна проекція переконує в тому, що терміном ‘зовнішня Русь’ Константин Багрянородний аж ніяк не мав на меті окреслити тільки північні території, що охоплювали землі майбутньої Новгородщини, як це намагалися й намагаються довести прихильники північної локалізації Немоґарда, апелюючи до пізнішої книжної практики поділу на ‘Верховські’ та ‘Низовські’ землі. Під названим терміном слід розуміти всяку підвладну Русі територію поза межами Києва, який і був тією неназваною ‘внутрішньою Руссю’.

Окрім того, О. Назаренко звертається до тексту іншого свідчення Константина Багрянородного, де повідомляється про полюддя, у яке архонти відправлялися з усіма росами з Києва, і припускає, що у повідомленні про ‘зовнішню Русь’ ішлося не про території, а про ‘зовнішніх русів’, тобто про тих русів (русь), що заселяли перелічені імператором городи й виходили в полюддя у своїх підвладних областях. Таким чином, Константин Багрянородний, проводячи паралель між болгарськими внутрішніми та зовнішніми боярами, відрізняв ‘зовнішніх’ русів від тих, які проживали в Києві при дворі зверхників (архонтів).

[596] *Назаренко А. В.* Η ΕΞΩ ΡΩΣΙΑ... – С. 296–297.

Тут слід зважити на те, що описана Константином Багрянородним система полюддя (яка виражається в колективному володінні сумою державних данин і демонструє цілковитий контроль за прибутками) суперечить, як довів В. Янін, новгородській практиці стосунків князя з елітою Новгородської землі. Новгородці від найраніших часів самостійно збирали податі та контролювали їх розподіл. Це стосувалося і тих сум, які призначалися князеві. І це все відбувалося за повної відсутності княжих володінь у Новгородській землі навіть у реліктовій формі[597]. Зазначені відмінності дають вагомі підстави для сумнівів у тому, що в трактаті "Про управління імперією" є хоча б якісь відомості про територію майбутньої Новгородської землі. Мало того, немає жодного аргументу локалізувати на цих теренах згаданий Константином Багрянородним Немоґард, де княжив Святослав. Зате, пригадаю, є пряма вказівка на те, що цей город містився в допливах Дніпра, якими й сплавляли до Києва однодревки.

Отож, цілком вірогідно, що й літописна фраза "иде Ѡлга к Новугороду", з якої розпочинається оповідь 947 р. про похід Ольги після деревлянської помсти на Лугу (ототожнену з Лугою волинською), має цілком реальні підстави. Крім того, про південну (вужче – правобережну) локалізацію Немоґарда свідчить ще одне авторитетне джерело, синхронне до тексту Константина Багрянородного, авторства арабського мандрівника, географа та енциклопедиста першої половини X ст. Аль-Мас'уді.

§ 3. Етнонім 'нукарда' Аль-Мас'уді

Згадане свідчення дійшло до нас у творі "Мурудж аз-захаб ва ма'адин ал-дхавахір" ("Промивальні золота та рудники самоцвітів"), написаному в 947–948 рр. й переробленому перед смертю Аль-Мас'уді 957 р. У 17-му розділі цієї праці, де автор виклав відомості про народи Східної Європи та Кавказу, частина тексту співзвучна з розповідями Константина Багрянородного про географію та стосунки Візантії з печенігами, угорцями, болгарами,

[597] *Янин В. Л.* Средневековый Новгород... – С. 76.

русами й хозарами, викладеними у 1–5 та 37 розділах книги “Про управління імперією”.

У праці Аль-Мас’уді мовиться[598]: “Мы расскажем о том, что к западу от страны хазар и [страны] алан живут четыре тюркских народа. Они происходят от одного и того же предка, ведут как кочевой, так и оселый образ жизни, отличаются неприступностью и отвагой. У каждого из этих народов есть [свой] правитель; протяженность каждого государства составляет много дней пути, а некоторые из них простираются до Черного моря. Эти народы совершают набеги вплоть до страны Румийи и областей, примыкающих к стране ал-Андалус, и одерживают верх над всеми тамошними народами. Между тюркскими народами и царем хазар существует перемирие, точно так же, как с повелителем алан, земли которых протянулись до страны хазар. Первое племя из них называется баджнā; за ним следует второй народ, именуемый баджгирд; затем идет народ, называемый баджнāк – самый воинственный из всех этих народов, а за ним другой народ, именуемый нукарда. Их правители ведут кочевую жизнь. После 320/932 г. или около того времени они воевали с ар-Рӯмом. Близ границ ар-Рума, там, где они прилегают к землям указанных четырех племен, стоит огромный греческий город под названием Валандар, многонаселенный и труднодоступный, [поскольку] он расположен между горами и морем. Оттуда его жители могли отражать [нападения] упомянутых народов”.

Далі описано військові події під Валандаром, внутрішні конфлікти між чотирма племенами та вирішальну битву, у якій греки зазнали нищівної поразки. Після перемоги тюрки пішли на Константинополь, руйнуючи все на своєму шляху. Наприкінці оповіді про чотири тюркські народи Аль-Мас’уді зазначає: “Они [тюрки] продолжали и дальше совершать набеги на те земли, вплоть до земли ас-сакāлиба и Румийи, а в наше время их набеги достигают пределов ал-Андалуса, ал-Ифранджи и ал-Джалāлики”[599].

---

[598] Див. переклад рос. мовою: *Коновалова И. Г.* К вопросу об этнониме н’карда у ал-Мас’уди // Средневековая Русь / РАН. Ин-т российской истории. Ред. кол.: *А. А. Горский* (отв. ред.) и др. – Москва: Эдиторал УРСС, 1999. – Вып. 2. – С. 4–5; *Коновалова И. Г.*, *Перхавко В. Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье / РАН. Ин-т всеобщей истории. Ин-т российской истории. – Москва: Памятники исторической мысли, 2000. – С. 147–148.

[599] *Коновалова И. Г.* К вопросу... – С. 9–10.

Військові дії біля Валандара, ототожнюваного з болгарським м. Девельтом (Δεβελτος), датуються у "Промивальнях золота" після 320/932 рр. і пов'язуються з першим нападом угорців на Фракію 934 р., про що згадано в багатьох візантійських хроніках. У тексті Аль-Мас'уді угорці фігурують під звичним для арабо-перської літератури етніконом 'баджгирд', який у переліку стоїть другим. Третій, найвойовничіший народ – 'баджнāк' – традиційно слугував для найменування печенігів. Печенігами вважають і перший зі згаданих тюркських народів, співзвучний назвою з 'баджнāк', – 'баджнā' (за деякими рукописами, 'яджна'). Для його характеристики Аль-Мас'уді вжив термін, яким називають 'рід', 'коліно', підкресливши таким чином численність печенізьких племен. Про це згадує і Константин Багрянородний (Розділ 37. Про народ пачинакітів), котрий нарахував вісім таких об'єднань (фем), кожне з яких очолював свій зверхник (архонт). На заході від Дніпра він локалізує чотири феми: фему Гіазіхопон, розташовану по сусідству з Болгарією, фему Нижньої Гіли, що межувала з Туркією (угорцями), фему Харавої, яка прилягала до Руси, та фему Іавдиертим, що межувала з данниками Руси (ультинами, дервленинами, лензанинами та іншими слов'янами).

Етнічна інтерпретація четвертого тюркського народу з переліку Аль-Мас'уді – 'нукарда' – викликала найбільші суперечки в науковців[600]. Деякі вчені цей етнонім взагалі не коментували, інші виправляли на 'нукабарда' і вбачали в ньому лангобардів, яких арабський географ згадує окремо. Дехто вважав, що так Аль-Мас'уді передав невідоме йому тюркське слово 'нукер' (товариш, слуга, наближений воїн), прийнявши його за етнонім. Пробували також змінювати близькі за написанням букви, подаючи його як 'базкарда' і видаючи за угорців. Убачали в етнонімі 'нукарда' і спотворену назву тюрків-оногурів тощо.

Врешті, писали і про слов'яно-руську атрибуцію 'нукарда'. Так, І. Коновалова згадала позицію В. Мінорського, який припускав, що етнонім 'нукарда' слід читати як 'наугарда' і що під цією назвою маються на увазі 'новгородці', які займалися піратством у південноруських степах, як і пізніші 'бродники', котрі також

[600] *Коновалова И. Г.* К вопросу... – С. 9–10.

мешкали серед тюркських народів[601]. Це припущення виникло дещо раніше, про що згадує і В. Мінорський, покликаючись на думку попередників (“что уже предполагали Фрэн и Шармуа”) почерпнуту ним із праці німецького філолога-орієнталіста Й. Маркварта[602]. Його неодноразово критикували деякі науковці через буквальне трактування зв’язку ‘нукарда’ з ‘бродниками’. Проте, як указує І. Коновалова, у пропозиції В. Мінорського важливішим є зв’язок етноніма ‘нукарда’ не з ‘бродниками’, а з давньоруським ‘Новъгородъ’. До того ж, як доводить дослідниця, немає потреби в запропонованій ним кон’єктурі, позаяк форма ‘нукарда’ може бути безпосередньо виведена з топоніма ‘Новъгородъ’, адже ‘г’ в арабських текстах передавалося не лише як ‘г’, але й з допомогою літер ‘кāф’, одна з яких у латинській транслітерації передається як ‘k’, а друга – ‘q’, а в кириличній – лише як ‘к’. У працях пізніших мусульманських авторів (аж до XVII ст.), на що звертає увагу І. Коновалова, Новгород фіґурує як ‘Нукарт’[603].

Припускаючи участь новгородців у складі печенізько-угорської коаліції, І. Коновалова нагадує слова Аль-Мас’уді, що перелічені ним народи, у тому числі й ‘нукарда’, відомі своїми нападами на Італію, області франків та мусульманську Іспанію. Це свідчення дослідниця порівнює з повідомленнями грецьких та латинських джерел про напади норманів (VIII–X ст.) та угорців (IX–X ст.) на райони, які згадані в “Мурудж аз-захаб”. Вони цілком кореспондуються з повідомленнями мусульманських істориків, які серед нападників виділяють русів, слов’ян, булгар, печенігів і – узагальнено – тюрків[604].

Натяк на те, що саме руси могли входити до угорсько-печенізької коаліції, І. Коновалова зауважила в скороченому варіанті аналізованого тесту в іншій книзі Аль-Мас’уді, відомій під назвою “Книга попередження і перегляду”. У ній (покликаючись на

[601] *Минорский В. Ф.* История Ширвана и Дербента X–XI вв. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. – С. 151.

[602] *Marquart J.* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. – Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher, 1903. – S. 143, Ref. 1.

[603] *Коновалова И. Г.* К вопросу об этнониме... – С. 11.

[604] *Там же*. – С. 11–12.

один зі своїх раніших творів) автор згадав про набіги названих чотирьох народів на Джурджа̄нське (Каспійське) море, які дослідниця була схильна приписувати саме русам.

Участь русів у спільних з угорцями та печенігами походах засвідчена низкою достовірних джерел, які детально проаналізувала й висвітлила у своїй праці І. Коновалова. Союзницькі стосунки між названими учасниками, які легко переростали у ворожнечу, зародилися у 20-х роках X ст. Це фіксує лист константинопольського патріарха Миколи Містика, датований кінцем 922 р., у якому повідомляється, що руси, печеніги, алани та західні турки (угорці) дійшли повної згоди і підіймають зброю проти Болгарії. Військові дії під Валандаром, що переросли в похід на Константинополь, віднотовано й у ПВЛ під 934 р.: “В лѣто . ≠s. у. мв [6442 (934)] пѣрвоє придоша оугри на Цр̃ьгра · и пленяху всю Фракию · Романъ же створи миръ со Оугры”[605]. Згадує літописець і повторний набіг угрів 942 р., черпаючи свої відомості з “Хроніки” Амартола: “В лѣ т . ≠s. у. на. [6451 (943)] Паки придоша Оугри на Цр̃ьградъ · [и] миръ створивше съ Рамоно мъ · возъвратишася въ свояси”[606].

Серед союзників русів фігурують і печеніги. З літопису довідуємося про похід Ігоря на Константинополь 944 р. Літописець повідомляє, що, готуючись до походу, руси найняли печенігів і взяли заручників: “Игорь же совкупивъ вои многи · Варѧги Русь и Полянъı · Словѣни и Кривичи · и Тѣверьцѣ и Печенѣги [наа] · и тали оу нихъ поя · поиде на Греки въ лодьях̃ и на конихъ хотя мьстити себе”[607].

Святослав теж, як відомо, не нехтував можливістю налагодити союзницькі стосунки з печенігами та угорцями. Про те, що вони були у складі військ Святослава під час військових дій на Балканах у 970 р., повідомляють візантійські хроністи Лев Диякон та Іоанн Скілиця.

Перелічені аргументи дали можливість І. Коноваловій добачати під назвою ‘нукарда’ у складі печенізько-угорської коаліції

[605] Ипатьевская летопись. – Стлб. 33.

[606] Лаврентьевская летопись. – 1926. – Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет. – Стлб. 45.

[607] *Там же*.

саме новгородців. Немає жодних підстав, аби з цим не погодитися, однак слід зауважити, що це не могли бути новгородці з Волхова, адже укріпленого населеного пункту під такою назвою на місці майбутнього Великого Новгорода ще просто не існувало. У той час вихідці з півночи могли називатися як завгодно, але тільки не новгородцями. До речі, їх (волховських новгородців) не могло бути не лише у війську Олега чи Ігоря, не було їх і у війську Святослава. Аби задекларувати їх "значну" присутність серед воїнів Святослава, І. Фроянову, без реальних фактів, довелося вдатися до єдиного й дуже хиткого, якщо не сказати – наївного – аргументу: "Их роль настолько значительна, что в формуле присяги договора Святослава с Цимисхием вновь появляется бог северных племен Волос"[608].

Отже, у занотованому Аль-Мас'уді етнонімі 'нукарда' могла відобразитися назва лише якогось іншого (не волховського) Новгорода. Очевидно, саме це місто згадано під 947 р. і в ПВЛ як географічний орієнтир маршруту Ольги на волинську Лугу ("иде Ѡлга к Новугороду") і саме про нього (вже як про 'Немоґард') писав Константин Багрянородний, пов'язуючи з місцем перебування Святослава й уважаючи його центром уділу останнього. Про це й свідчить трансформація слов'янської назви 'Новъгородъ' (через скандинавську подачу – 'Nógarðar') у грецьку 'Νεμογαρδάς', де гр. 'νεμο' – не що інше, як 'частина, уділ'.

Трактування Волині (зокрема, й земель по Лузі) уділом Святослава цілком природне і з огляду на те, що саме юний княжич очолив та розпочав західну військову кампанію, про що недвозначно свідчить літопис: "и рє҃ Свенгелдъ · и Асмудъ · князь оужє почалъ · потягнємъ дружино по князи"[609].

Слід зважити на те, що про початки самостійного правління Святослава міг знати й Аль-Мас'уді. Нижня дата (934 р.) його свідчень фіксується облогою Валандара, про яку він каже ретроспективно: "После 320/932 г. Или около того времени". А верхня – прикінцевою фразою: "а в наше время их набеги достигают

[608] *Фроянов И. Я.* Мятежный Новгород. – С. 130.

[609] Ипатьевская летопись. – Стлб. 46.

пределов ал-Андалуса, ал-Ифранджи и ал-Джалāлики”, тобто мовиться, очевидно, про період написання праці “Промивальні золота” (947–948), який можна продовжити аж до дати уточнення тексту перед смертю автора в 956 р.

Народжений близько 896 р., Аль-Мас’уді був сучасником не лише походів Олега та Ігоря, але й періоду князювання Святослава в Немоґарді, знаного з трактату Константина Багрянородного “Про управління імперією” (948–952 рр.). Принаймні репліка Аль-Мас’уді, що описувані ним племена, у тому числі й ‘нукарда’, ведуть як кочовий, так і осілий спосіб життя, а їхні правителі – лише кочовий, виразно перегукується зі степовим військовим побутом княжої дружини доби Святослава, віднотованим літописцем: “возъ бо по себѣ не возяше · ни котла ни мясъ варя · но по тонку изрѣзавъ · конину . или звѣрину · или говядину на оугълехъ испекь ядяшє · ни шатра имяше · но подъкл҃адъ постилаше · а сѣдло въ голова҃х · тако же и прочии вои є҃г вси бяху”[610].

Отже, новгородці в праці Аль-Мас’уді, які разом із уграми та печенігами воювали на Балканах, походять очевидно із го́рода, знаного Константину Багрянородному як ‘Νεμογαρδάς’. І про той самий го́род свідчить ПВЛ в оповіді про похід Ольги “к Новугороду”. Останнє свідчення дає і точний географічний орієнтир цього походу – волинську Лугу.

§ 4. Південна локалізація Новгорода середини X століття

Де ж містився Новгород, відомий за джерелами середини X ст.? Очевидно, Новгород X ст. не можна пов’язувати із Новоградом-Волинським, що припускав Є. Носов, адже місто, знане як літописний Возвягель, згадане вперше під 1258 р.[611] На мою думку, не лише західний вектор походу Ольги на волинську Лугу, але й географічні орієнтири, які постають з контексту розповідей Константина Багрянородного та Аль-Мас’уді, вказують на територію, розташовану західніше Києва.

[610] Ипатьевская летопись.. – Стлб. 52–53.

[611] *Там же*. – Стлб. 838.

Обидва середньовічні джерела дуже тісно кореспондуються в площині русько-угорсько-печенізьких стосунків. Проте якщо текст Аль-Мас'уді свідчить про це виразно й недвозначно, то у свідченнях Константина Багрянородного відзначається очевидна суперечність географічного характеру: незважаючи на те, що в тексті "Про управління імперією" простежується загальна тенденція до описування народів та територій, що межують із чотирма печенізькими фемами Дніпровського Правобережжя, й детально описано маршрут русів однодревками на південь від Києва, це начебто аж ніяк не підкріплюється ойконімією. Так, І. Сорлен, а вслід за нею й О. Назаренко відзначили "странное умолчание в De adm. 9 о "градах" на Днепровском Правобережье"[612].

Започаткована, як видається, в "Історії" В. Татіщева[613] та "канонізована" коментарями російського видання "Про управління імперією" 1991 р. інтерпретація перелічених Константином Багрянородним ойконімів передбачає, що однодревки сплавляли до Києва ('Кіоаба' / 'Κιοάβα'), званого також 'Самбатасом' ('Σαμβατάς'), де їх купували, оснащували й далі спускали вниз до Витичева ('Вітетзе' / 'Βιτετζέβη'). З північно-східного боку їх сплавляли по Десні, і цей маршрут фіксує (з чим можна погодитися) згадка про Чернігів ('Тзернігога' / 'Τζερνιγώγαν'). Всі інші ойконіми науковці звично "нанизують" на північну частину осі шляху "з варяг у греки", тобто вгору руслом Дніпра. У підсумку найвіддаленішим пунктом, звідки до Києва відправляли однодревки, ставав неіснуючий на той час Новгород на Волхові ('Немоґардас' / 'Νεμογαρδάς'), на середині шляху опинявся Смоленськ ('Мілініска' / 'κάστρον τήν Μιλινίσκαν'), ближче до Києва – Любеч ('Теліутза' / 'Τελιούτζαν') і, врешті, біля самого Києва – Вишгород ('Вусеґрад' / 'Βουσεγραδέ').

Хоч однодревки сплавляли і від ледзян, західні околиці Києво-Руської держави й справді видаються позбавленими географічних координат у вигляді ойконімів. Це тим дивніше, що Константину Багрянородному були відомі й мікротопоніми, зокрема аборигенні та субстратні назви дніпровських порогів.

---

[612] *Назаренко А. В.* Н ΕΞΩ ΡΩΣΙΑ... – С. 300.

[613] *Татищев В.* История российская... – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 222, прим. 52, 53.

Цю обставину О. Назаренко пояснює тим, що на захід від Дніпра "сколь-нибудь заметного скандинавского присутствия в IX – первой половине X в. действительно не улавливается"[614]. Одначе тут дослідник явно помилився. Ранню присутність скандинавів на Волині засвідчують археологи. Про це вже йшлося, проте слід відзначити хоча б роль скандинавів у формуванні унікального за масштабами та речовими знахідками комплексу Пліснеського городища[615]. Присутність вікінгів на Правобережжі Дніпра, роль Пліснеська в їхніх контактах із Великою Моравією розглянув Л. Войтович[616]. Сьогодні очевидно, що роль Пліснеського городища, розташованого на межі Волинської землі та Галичини, недооцінено. Вражають й масштаби Пліснеського городища[617], порівняно з яким Ладога виглядає невеликою шведською факторією.

Твердження О. Назаренка про відсутність скандинавів на Правобережжі Дніпра до середини X ст. не збігається також із літописними свідченнями. Про заснування Турова на Прип'яті приходнем із замор'я згадано під 980 р. у контексті розповіді про такого ж "заморського" Рогволода, що мав волость у Полоцьку[618].

---

614 *Назаренко А. В.* Н ΕΞΩ ΡΩΣΙΑ... – С. 300.

615 *Пастернак Я.* Літописний город Пліснськ і проблема варягів у Галичині // Науковий збірник Українського Вільного Університету = Wissenschaftliche Mitteilungen der Ukrainischen Freien Universität / Укр. вільний ун-т. – Мюнхен, 1948. – Вип. 5. – С. 138–148. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://docs.google.com/a/gazeta.pl/file/d/0B6N5SIwTknpJM2Qtc04zY05WTU0/edit; *Пастернак Я.* Варяги в Україні // Свобода. Український щоденник = Svoboda. Ukrainian daily. – Jersey City; New York, 1950. – No. 243: October 19. – P. 3. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1950/Svoboda-1950-243.pdf; *Liwoch R.* Zabytki z wykopalisk T. Ziemęckiego w latopisowym Pleśnisku // Конференція "Ольжині читання". Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2006. – С. 5–15; *Терський С.* Археологічні матеріали з Пліснеська у фондах львівського історичного музею з надходжень 1940–1972 років. Аналіз колекції // Конференція "Ольжині читання". Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2006. – С. 16–22.

616 *Войтович Л.* Вікінги в Центральній Європі: загадка Пліснеська // Четверті "Ольжині читання". Пліснеськ. 16 травня 2009 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2010. – С. 3–8; *його ж.* Вікінги в Центрально-Східній Європі: Загадки Ладоги і Пліснеська // Археологічні дослідження Львівського університету / Мін. освіти і науки України. Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – Вип. 12. – С. 79–101.

617 *Филипчук М. А.* Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології / Мін. освіти і науки України. Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.

618 Ипатьевская летопись. – Стлб. 63–64.

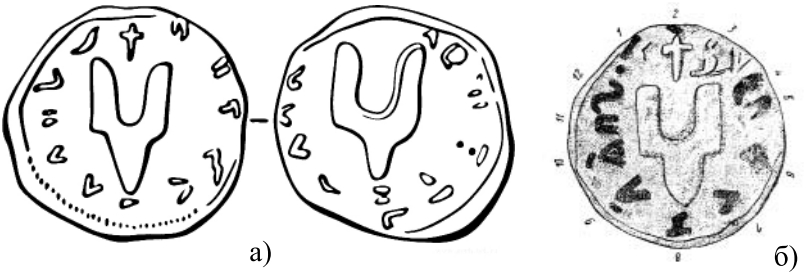

а) б)

Печатка зі двозубцем Святослава з досліджень Десятинної церкви у Києві: *а) за С. Бєлецьким; б) за О. Моцею та О. Сиром'ятниковим*

Окрім того, Константин Багрянородний писав свій трактат відразу після подій києво-деревлянської війни, отже, руська присутність на захід від Києва була для нього очевидною, про що й свідчать згадки про "підплатіжних" Руси уличів, лендзян та деревлян поряд із печенізькою фемою Іавдиертим.

Гадаю, може йтися не так про дивне замовчування Константином Багрянородним городів на Дніпровському Правобережжі, як про помилкову локалізацію на північ від Києва не лише Новгорода, але й фортеці/города 'Мілініска' ('κάστρον τήν Μιλινίσκαν') та, що можливо, й 'Теліутзи' ('Τελιούτζαν'), інтерпретація назв яких викликає найбільше сумнівів. Як альтернативу пригадаймо хоча б деревлянський город Малин, початок функціонування якого сягає VIII ст., а перша фаза існування городища завершується десь у першій половині – середині X ст.[619] Як один зі значних центрів Деревлянської землі 'градъ Малиньскыи' цілком міг бути 'κάστρον τήν Μιλινίσκαν' Константина Багрянородного. Природно, що й сусідні деревляни поставляли свої однодревки до Києва, якщо згадати, що деревлянські посли, сватаючи свого князя Мала за Ольгу, прибули до Києва саме човном: "и послаша Дєревляне лучьшии мужи свои · числомъ · к̃ · в лодьи къ Ѡльзѣ . и приста подъ Боричевомъ въ лодьи · бѣ бо тогда вода тєкущи возлѣ горы кьиєвьскыя"[620].

[619] *Звіздецький Б. А.* Малинське городище древлян // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць / НАН України. Ін-т археології. – Київ: Київська академія євробізнесу, 1994. – С. 123.

[620] Ипатьевская летопись. – Стлб. 43–44.

Стосовно місця розташування ‘Немоґарда/Новгорода’, у якому сидів Святослав, Константин Багрянородний не залишив конкретних свідчень, обмежившись указівкою про сплавляння звідти однодревок. Логічно припустити, що місце його правління мало б “маркуватися” знахідками відповідних символів влади. У Рюриковичів особисто-родовими знаками були зображення двозубців, тризубців та похідних від них форм. Такі зображення відомі на підвісних печатках та пломбах, прикладних печатках та перснях-печатках тощо. Позначали ними і предмети вжитку, побутову та будівельну кераміку, предмети озброєння, твори мистецтва тощо.

Важливим джерелом вивчення історії давніх руських міст (городів) представлені князівські тамги (двозубці) Святослава Ігоровича у дослідженні О. Моці та О. Сиром’ятникова. На думку цих авторів, знахідка князівських знаків Святослава в певному населеному пункті може свідчити про розташування у них гарнізонів доволодимирівських часів, які обслуговували залежні від князя ремісники[621]. Географію поширення знаків Святослава розгляну докладніше.

Найвідомішим зображенням двозубця, яке пов’язують зі Святославом Ігоровичем, є зображення на актовій печатці, знайденій під час розкопок київської Десятинної церкви в 1912 р. З обох боків цієї печатки містяться двозубці з вертикальними зубцями й ніжкою у формі трикутника, поверненого вершиною додолу. Навколо двозубців по периметру кола печатки містилися написи, в яких убачають спотворене ім’я Святослава, яке відчитують як “КЗ. ЕВАСТΛАОС”[622] чи “(Σφενδο)ςνλα(βοζ)”[623].

Окрему групу зображень князівських знаків становлять графіті на східних монетах[624]. Серед прошкрябаних на монетах зобра-

---

[621] *Моця А. П., Сыромятников А. К.* Княжеские тамги, как источник изучения древнерусских городов // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева) / АН УССР. Ин-т археологии. – Киев: Наукова думка, 1984. – С. 84–87.

[622] *Там же*. – С. 85.

[623] *Белецкий С.* Древнейшая геральдика Руси // Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 г. / Пер. *Д. С. Лихачева*, *О. В. Творогова*. Коммент. *А. Г. Боброва* и др. – (Фамильная библиотека: Героический зал). – Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012. – С. 433–434.

[624] *Там же*. – С. 434–438.

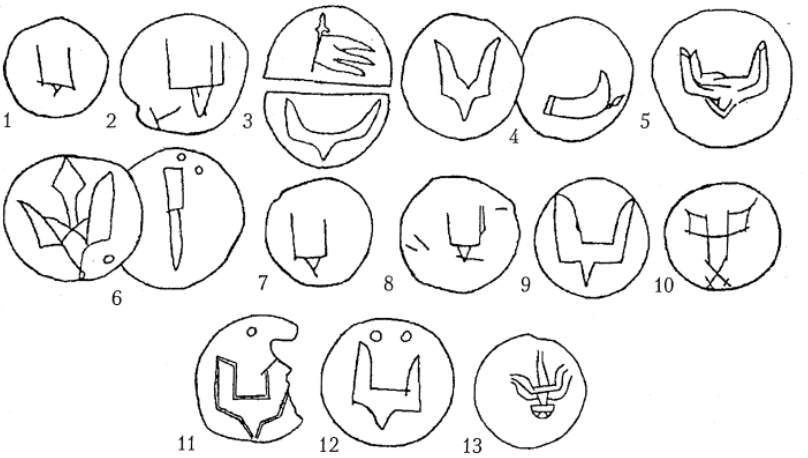

Графіті зі знаками Рюриковичів
на східних (1–12) та візантійських (13) монетах *(за С. Бєлецьким)*

жень (сьогодні відомо десь 13 знаків Рюриковичів) переважають двозубці, форму яких передано двояко – контурно або у вигляді простих вертикальних ліній. Аналіз дат карбування цих монет дав можливість з'ясувати, що двозубець міг використовуватися не лише Святославом Ігоровичем, а передавався по старшій правлячій лінії від Ігоря Рюриковича (†972) до Святополка Ярополковича (Володимировича), званого Окаянним (*бл. 978 – †1019).

Часом правління від Святослава Ігоровича до Святополка Ярополковича датують і кістяну округлу пластину, що походить з розкопок Саркела[625], хоча перевагу надають ранішому датуванню. Подібне можна сказати й про датування прошкрябаних на амфорах лінійних зображень двозубців, що нагадують графіті на східних монетах[626].

Двозубці архаїчних форм, із широкими зубцями та трикутної форми ніжкою, відомі також у вигляді графіті на стінах будівель. Такі зображення зафіксовано на стіні усипальниці Царського кургану в околицях Керчі, яка в IX–XI ст. використовувалася, вірогід-

[625] *Артамонов М. И.* История хазар / Под ред. и с примечаниями *Л. Н. Гумилева*. – Ленинград: Издательство государственного Эрмитажа, 1962. – С. 430.

[626] *Белецкий С.* Древнейшая геральдика... – С. 440–441.

Двозубець на кістяній пластині з досліджень Саркела *(за М. Артамоновим)*

но, як християнський храм[627]. Морфологічно близьке зображення виявлено на стіні скельної церкви комплексу Басарабі-Мурфатлар на Нижньому Дунаї за 12 кілометрів від Констанци[628].

Окрему групу становлять клейма на будівельній та гончарній кераміці[629]. Зображення двозубців відомі лише у вигляді гончарного клейма. До групи ранніх двозубців належать лише два контурні зображення. Одне з них, яке має ніжку у вигляді півкола (чи округленого трикутника) з дещо розхиленими зубцями, походить з дитинця Пліснеська, а друге – з широкими вертикальними зубцями та ніжкою, сформованою із двох вертикальних ліній незрозумілого завершення, – із Володимира на Волині. Виявлено й інші гончарні клейма у вигляді простих двозубців чи з ускладнених завитками зубців (їх зображення опублікував Б. Рибаков), форма яких відрізняється від двох указаних архаїчних взірців[630].

Локалізація гончарної кераміки з клеймами у вигляді знаків Рюриковичів принципово відрізняється від географічного поширення інших пам'яток із зображеннями княжих тамг. Якщо монети, геральдичні підвіски, ужиткові та мистецькі твори тощо є мобільними речами, переміщуються разом з їхнім власником, то по-

---

627 *Амелькин А. О.* "Знаки Рюриковичей" на стенах гробницы Царского кургана под Керчью // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. / РАН. Ин-т всеобщей истории. – Москва: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2001. – С. 250, рис. 8–9.

628 *Fetisov A., Galkova I.* The "Rurikid sign" from the B3 church at Basarabi-Murfatlar // Studia Patzinaka. Medieval and Early Modern Studies. – Bucureşti; Cluj-Napoca: The Romanian Group for an Alternative History, 2007. – N 4. – P. 29–44.

629 *Белецкий С.* Древнейшая геральдика... – С. 449–451.

630 *Рыбаков Б. А.* Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. // Советская археология / АН СССР. Ин-т истории материальной культуры им. Н. Я. Марра. – Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1940. – № 6. – С. 249, рис. 70–72.

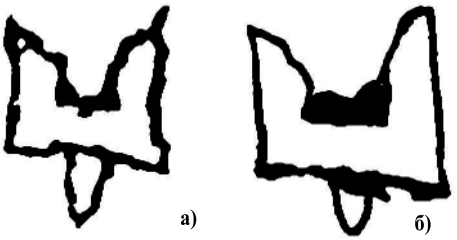

Графіті на стіні усипальниці Царського кургану в околицях Керчі:
а–б) зображення двозубців (за А. Амелькіним)

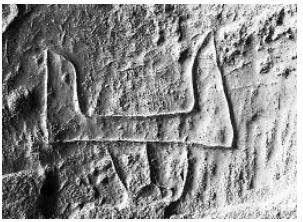

Графіті зі зображенням двозубця на стіні скельної церкви комплексу Басарабі-Мурфатлар на Нижньому Дунаї *(за А. Фетісовим та І. Галковою)*

бутова кераміка (а більшою мірою – кераміка будівельна) навпаки – має властивість маркувати причетність господаря до певного місця чи вузького регіону. Як зауважив Б. Рибаков, гончар, що використовував княжий знак, був частиною княжого господарства. До того ж, наголошував дослідник, усі, без винятку, знахідки горщиків з княжими клеймами пов'язані з князівськими городами[631]. Ця обставина логічно пояснюється специфікою їх використання. Побутова кераміка з клеймом у вигляді князівського знака Рюриковичів не так призначалася для домашнього вжитку, як слугувала тарифікованою тарою для натурального податку. Статті "Руської правди" серед інших представників княжої адміністрації, що були відповідальні за складові частини домену, називають і метельника, метника, який відповідав за дотримання мір та стандартів і ставив 'мети' чи 'знамення', тавруючи, зокрема, частку прибутку князя[632].

[631] *Рыбаков Б. А.* Знаки собственности... – С. 249–250.

[632] *Орлов Р. С.* Правда Руська і керамічне виробництво XI–XII ст. // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць / НАН України. Ін-т археології. – Київ: Київська академія євробізнесу, 1994. – С. 165–173.

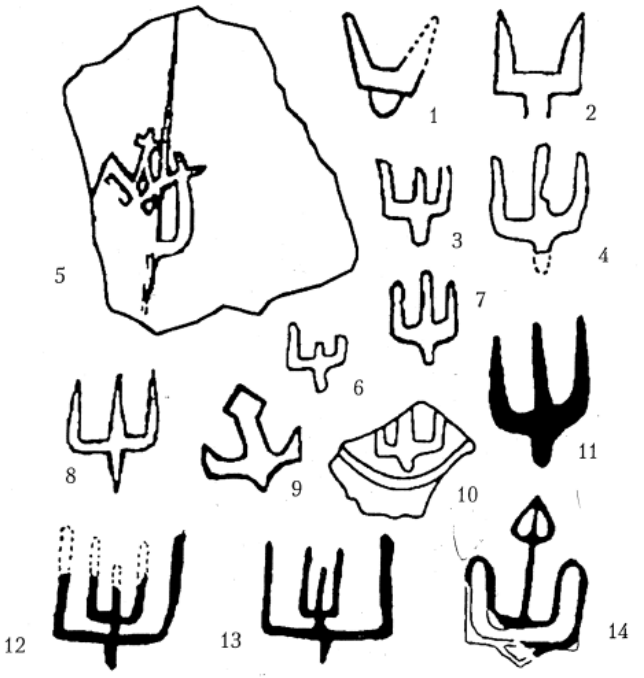

Гончарні клейма у вигляді знаків Рюриковичів:
1 – Пліснеськ; 2 – Володимир-Волинський;
3–4, 6–7, 10–11 – поселення на Менці; 5, 8 – Могилів; 9 – Берестя;
12–13 – Київ; 14 – Вишгород (за С. Бєлецьким)

Тут слід згадати також деталі опису походу Ольги до Новгорода й на Лугу, де серед масштабних заходів одержавлення території, у тому числі заснування погостів, згадані і ‘знамення’: “и ловища єѣ суть по всеи земли . и знамения и мѣста и погосты”[633]. Знахідки гончарних клейм із зображенням двозубців Святослава саме у Пліснеську та Володимирі-Волинському підтверджують волинський вектор маршруту княгині 947 р.

Треба також звернути увагу на те, що автор знахідки пліснеського гончарного клейма М. Кучера наголошував на тому, що однотипна місцева кераміка, яка побутувала в Пліснеську в IX–X ст. безпосередньо розвинулася з попередньої керамічної

[633] Ипатьевская летопись. – Стлб. 48–49.

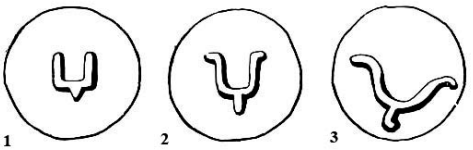

Гончарні клейма у вигляді двозубців:
1 – Ізяслав; 2 – Родня; 3 – Білгородка (за Б. Рибаковим)

групи VII–VIII ст. Натомість клеймований двозубцем горщик належить до пізнішого типу кераміки, у якому виразно проявляються зовнішні впливи. Розвинена форма таких горщиків склалася в Середньому Подніпров'ї у X ст. Зі зміною керамічних типів у місцевому побуті з'являються й не характерні для попереднього часу миски-сирниці та сковорідки архаїчного типу, "що були відомі східним слов'янам уже у VIII–IX ст."[634] Усупереч згаданій архаїчності, хронологічна межа у зміні керамічного матеріалу Пліснеська пов'язується з "діяльністю Володимира Святославовича, що остаточно закріпив західноруські землі за Київською Руссю"[635]. Щоправда, автор знахідки М. Кучера вважав, що знак Рюриковичів на денці обговорюваного горщика має вигляд герба київського князя Володимира Святославовича[636]. Проте, гадаю, є всі підстави зміни в керамічному матеріалі Пліснеська пов'язувати зі Святославом Ігоровичем. Вірогідність належности Пліснеська до Києва за часів Святослава відзначено й у згаданій праці О. Моці та О. Сиром'ятникова[637].

Клеймо у вигляді двозубця з Пліснеська має важливу ознаку. Над ним міститься невелике Т-подібне зображення, яке максимально наближає цей знак до двозубця на печатці Святослава, знайденій серед руїн Десятинної церкви. На київській печатці цей знак має вигляд невеликого хрестика з високо піднятою горизонтальною планкою, розташування якого на печатці переконаного язичника (як його подає літопис) важко пояснити. Подібність

[634] *Кучера М. П.* Кераміка древнього Пліснеська // Археологія / АН УРСР. Ін-т археології. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. – Т. XII. – С. 152.

[635] *Там само*.

[636] *Там само*.

[637] *Моця А. П., Сыромятников А. К.* Княжеские тамги... – С. 86.

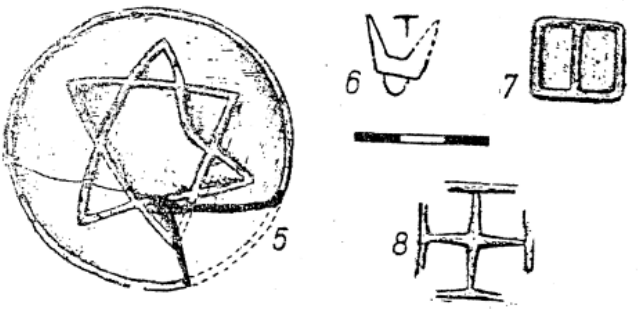

Гончарні клейма з Пліснеська *(за М. Кучерою)*

пліснеського значка до літери ‘Т’ дає підстави пов’язати його з молотом Тора – Мйоллніром (давньосканд. ‘Mjöllnir’).

Головний висновок із цього екскурсу в геральдику X ст. полягає в тому, що наявність побутової кераміки з тамгою Святослава в Пліснеську та Володимирі-Волинському дає реальні підстави пов’язати його уділ, згаданий Константином Багрянородним, із Волинню. Очевидно, що Немоґардом, де сидів Святослав, не може бути давнє Пліснеське городище (Плѣсньск, Плѣснеск), початки якого сягають VII–VIII ст. Натомість го́род Володимир (названий так уже наприкінці X ст.) цілком підходить на таку роль. Мовиться про його дитинець – характерне городище волинського типу – датований X ст.

У середині X ст. з Волині (з центром у Немоґарді на Лузі) й сплавляли до Києва однодревки, подібно до того, як в XI ст. волинськими притоками р. Прип’яті (передовсім р. Стиром) сплавляли до Києва лодії з прикарпатською сіллю. Блокада цього маршруту спричинила серйозні заворушення, відзначені в “Києво-Печерському патерику” (Слово 31). Човнами (очевидно, р. Прип’яттю та р. Бугом) вирушав у похід на мазовшан 1041 р. Ярослав Мудрий: “иде Ярославъ . на Мазовшаны . вь лодьяхъ”[638]. Волинські річки Турію, Стир та Горинь використовували для сплавної торгівлі з Києвом до середини XIX ст.

Отже, як знахідки клеймованої двозубцем Святослава кераміки, так і віднотоване в літописах та пізніших документах функ-

[638] Ипатьевская летопись. – Стлб. 141.

а)

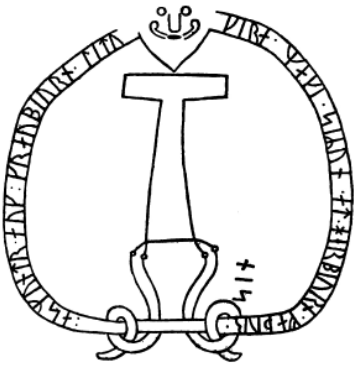

б)

Зображення молота Тора (Mjöllnir):
а – рунічний камінь XI ст., Stenkvista, Södermanland, Швеція; б – рунічний камінь XI ст. (прорис), Åby, Södermanland, Швеція

ціонування водних маршрутів, що правими притоками Прип'яті з'єднували Волинь з Києвом, пов'язують уділ Святослава з Волинською землею. Урешті, про розташування Немоґарда на Волині сказано в датованому 947 р. уривку ПВЛ, де фраза "иде Ѡлга к Новугороду" безпосередньо корелюється з розпочатими після деревлянської помсти адміністративно-урбаністичними заходами на теренах уздовж р. Луги: "и по Лузѣ погосты и дань и ѡброкы".

Локалізація Новгорода X ст. на р. Лузі цілком узгоджується із важливим географічним орієнтиром, відомим із повідомлення С. Герберштейна про батька Малуші Малка Любчанина. Він знає його не лише 'Калуфчою/Калусчою Малим' ('Kálufczá/Kálufczá Malec'), але також і й новгородським громадянином (міщанином). Маєтності Малковичів, розташовані під Володимиром, дитинець якого і є тим Немоґардом, який слід вважати центром уділу Святослава, і Новгородом, куди на князювання, за намовою Добрині, був прийнятий і його син Володимир.

Де ж пролягає хронологічна межа, яка відділяє звістки про Новгород на Лузі від звісток про Новгород на Волхові?

§ 5. Уділ Святослава – батьківщина Володимира

Припущення про правління Святослава на Волині з центром у Новгороді на Лузі (майбутньому Володимирі) логічно корелюється із низкою аргументів, що обґрунтовують народження Володимира Святославовича у волинському селі Будятичі, ототожнюваному із літописним ‘Будятиним селом’, куди княгиня Ольга відправила вагітну Малушу.

Локалізація місця народження Володимира Святославовича у волинських Будятичах є тією ключовою ланкою, що дає можливість пов’язати низку важливих історичних подій руської історії X ст. Їх розпочала княгиня Ольга, яка ініціювала низку масштабних державницьких заходів з облаштування західних кордонів Руси, що перемістилися до Бугу після закінчення києво-деревлянської війни. Подам їх за літописною хронологією, висвітлюючи події з точки зору логіки дій її основних учасників.

У 946 р. незгрибним кидком списа дитячою рукою малолітній княжич Святослав дає знак київському війську завершити масштабну каральну акцію (висвітлену літописцем у вигляді кількакратної помсти), розпочатої проти деревлян його матір’ю, київською княгинею Ольгою, чоловіка якої було вбито на Деревлянській землі під час збору данини. Того самого року, після закінчення військової кампанії, Ольга зі сином Святославом здійснила низку заходів із одержавлення Деревлянської землі, що відобразилися у літописі у формі встановлення уставів та уроків й організації становищ і ловищ на підкорених територіях.

Ці події відкрили перед Києвом перспективи контролю над важливим торговельним шляхом, що провадив із Булгара через Київ до ринків збуту руських товарів у Середньому Подунав’ї. І відразу наступного року після деревлянської війни, у 947 р., княгиня Ольга розгортає діяльність далі на захід, закріплюючись на Західному Бузі, про що літопис повідомляє фразою: “иде Ѡлга к Новугороду . и оустави по мьстѣ . погосты и дань . и по Лузѣ погосты и дань и ѡброкы . и ловища єѣ суть по всеи земли . и

знамения и мѣста и погосты”[639]. Текст свідчить, що після деревлянської помсти – “по мьстѣ”, Ольга вирушила до Новгорода, облаштовуючи західний кордон держави та організовуючи погости на правобережжі Бугу. Цим Новгородом був розташований на Лузі волинський город (городище волинського типу) – дитинець майбутнього Володимира.

Між 948 та 952 рр. візантійський імператор Константин Багрянородний, описуючи землі Руси у трактаті “Про управління імперією”, розповів, що однодревки (μον’ξυλα), які сплавляються племенами-пактіотами зі зовнішньої Руси до Києва, прибували також із Немоґарда (Νεμογαρδ’ς), в якому сидів Святослав (Σφενδοσθλ’βος), син архонта Руси Ігоря. Цим Немоґардом і був Новгород, що згадував літописець як орієнтир мандрівки Ольги на Лугу 947 р. Однодревки відправлялися з Волині до Києва правими притоками Прип’яті. Про період правління Святослава на Волині свідчать знахідки кераміки, клеймованої двозубцем Святослава у Пліснеську та Володимирі.

962 р. під загрозою язичницької реакції, втрачаючи дорогою супутників, з Києва втікає місійний єпископ Адальберт. Десь у той самий час, рятуючи від язичницької сваволі вагітну Малушу, Ольга відправляє її з Києва на батьківщину, до Будятиного села (волинських Будятичів). Саме там, у час правління Святослава на Волині, у Новгороді на Лузі, він і познайомився з Малушою. Про зв’язок родинних маєтностей Малковичів (відомих також як Резановичі) з княжим двором свідчить те, що розташоване поряд із Будятичами село Низкиничі було власністю спадкоємців Свенельда. Разом із Свенельдом, безпосереднім учасником деревлянської кампанії (як очевидно і походу на Лугу) був також воєвода Асмольд (Асмолдъ, Асмудъ, Асмоудъ). Припускаю, що з іменем Асмольда, ослов’яненим до ‘Осмил’ (пор. зміну початкового ‘А’ на ‘О’ в ‘Аскольд/Оскольд’), пов’язана назва сусіднього з Будятичами с. Осмиловичі. Під 945 р. Асмольд згаданий в літописі ‘кормильцем’ (вихователем) Святослава, а тому його присутність поруч із князем на початках його самостійного правління цілком природна.

[639] Ипатьевская летопись. – Стб. 48–49.

970 р. Святослав розподіляє між спадкоємцями уділи. Ярополк сів у Києві, а Олег – в Деревлянах. Народжений у волинських Будятичах княжич Володимир сідає на княжіння не у Новгороді на Волхові, який у той час не існував, а в Новгороді на Лузі, колишньому уділі Святослава. Літописець про це прямо повідомляє, цитуючи звернення Володимирового уя Добрині до Новгородців. Апелюючи до патріотичних почуттів новгородців, Добриня нагадує їм про зв'язок княжича з Волинню через власний родовід: "и рє҃ Добрыня проситє Володимиря · Володимиръ бо бѣ ѿ Малуши милостьницѣ Ѡльжины . сестра же бѣ Ѡобрыня · ѿ҆ц҃ь же бѣ има Малъко Любчанинъ · и бѣ Добрына · оуи Володимиру . и рѣша Новгородци С҃тославу · въдаи ны Володимира · и пояша Новгородьци Володїмира себѣ · и иде Володимиръ съ Добрынею оуємъ свои҃ к Новугороду"[640]. У Никоновському літописі та Архангелогородськму літописці є ще одна деталь – згадка про місце народження Малуші в Будятиному селі (Будятичах), яка ще дужче увиразнює намагання Добрині довести новгородцям факт волинського походження княжича.

У контексті перебування Володимира на Волині привертають до себе увагу питання про ранні язичницькі одруження Володимира та пов'язані з ними політичні обставини. Про синів та дружин літопис повідомляє двічі. Під 988 р. вміщено звістку про розподіл Володимиром синів по уділах. Серед іншого літописець згадує Вишеслава, якого він посадив у Новгороді. А далі повідомляє, що після смерти цього найстаршого сина у Новгороді сів переведений із Ростова Ярослав: "и оумершю же старѣишому . Вышеславу в Новѣгородѣ . и посади Ярослава в Новѣгородѣ"[641]. Про Вишеслава у літописі під 980 р. є ще одне важливе повідомлення, де мовиться про його походження від чешки: "ѿ Чехыни . Вышеслава . а ѿ другия С҃тослава"[642]. Тут також згадано, що Святослав Володимирович походив від іншої 'чехині'. Згадані чеські одруження мають непересічне значення для розуміння подій, пов'язаних з усобицями синів Святослава, які, врешті, й привели Володимира на київський стіл.

[640] Ипатьевская летопись. – Стлб. 57.

[641] *Там же*. – Стлб. 105.

[642] *Там же*. – Стлб. 67.

Одначе літописну інформацію про одруження Володимира із чешкою заперечував В. Татіщев, який, покликаючись на Йоакимівський літопис, писав, що Володимир одружився у Скандинавії і що його першою дружиною була варязька княжна Олова: "Владимиръ вскорѣ по крещенїи упрошенї бѣ, отпуси жены отъ себѣ, яко обѣща, и отпусти Вышеслава, иже родися отъ Оловы, жены Варяжскїа въ Новъ Градъ"[643]. Очевидно, що у цьому повідомленні відомості про першу дружину змішано з іменем, відомим із варязького оточення Володимира, серед яких фігурує і Олав, знаний зі Саги про Олава Трюггвасона. За сагою, цей Олав/Олаф – син конунга Трюггві (у 995–1000 рр. – конунг Норвегії), виховувався на дворі конунга Вальдамара (Володимира Святославовича) та його дружини Аллогії[644]. Наприкінці 30-х років XI ст. на Русі, згідно із сагами, перебував ще один скандинав – Олав Харальдсон[645]. Таким чином, немає достатніх підстав, аби довіряти свідченню В. Татіщева, яке О. Карпов слушно назвав простим здогадом[646].

Отже, спираючись на надійніше літописне свідчення про одруження Володимира з чешкою, яка народила йому первістка Вишеслава, слід проаналізувати події новгородського князювання Володимира Святославовича та причини міжусобної війни між синами Святослава. Політичну підоснову конфлікту між Святославовичами детально проаналізував О. Назаренко, який звернув увагу на важливість дати першого одруження Володимира.

На підставі аналізу віку Ярослава Володимировича та Святополка О. Назаренко дійшов висновку, що шлюб Володимира з 'чехинею' міг бути укладеним найпізніше на зламі 976–977 рр. У той самий час брат Володимира, київський князь Ярополк, налагодив союзницькі стосунки з противником чеського князя Болеслава II – німецьким імператором Оттоном II. Таким чином, у війні 974–

[643] *Татищев В.* История российская... – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 40.

[644] *Рыдзевская Е. А.* Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Трюггвасоне // ТОДРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1935. – Вып. II. – С. 5–20; *Джаксон Т. Н.* Четыре норвежских конунга на Руси. Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. – ("Studia Historica". Series minor). – Москва: Языки русской культуры, 2000. – С. 15–49.

[645] *Там же*. – С. 51–91.

[646] *Карпов А. Ю.* Владимир Святой. – С. 85.

977 рр. між Оттоном II та Болеславом II останній протиставив київсько-німецькому союзу коаліцію з Володимиром[647].

На думку О. Назаренка, чеський князь спробував заманити на свій бік і деревлянського Олега. Про його чеські зв'язки свідчать відомості XVI–XVII ст. про походження чеського роду Жеротинів, предком якого вважається руський князь Кольга (Олег) Святославович. Отже, союз чеського Болеслава із Володимиром та Олегом Святославовичами відігравав роль стримувального фактора стосовно київського Ярополка. Таким чином, коаліція молодших Святославовичів проти Ярополка виглядає політично вмотивованою та обґрунтованою й виходить за рамки літописної версії міжусобиці синів Святослава, яка зводить її причини до мотивів особистої помсти.

Крім того, О. Назаренко звертає увагу на природність союзу чеського князя з деревлянським Олегом, "который уже в силу своей географической близости к Киеву весьма подходил на роль сдерживающего фактора по отношению к Ярополку […] Если так, становится понятным, почему дружины киевского князя, прежде чем двинуться в Побужье, были вынуждены взять Овруч, а Владимир узнав об этом, "Убоявся бежа за море""[648].

За О. Назаренком, хронологічний виклад конфлікту такий: одруження Володимира з 'чехинею' – 975 р.; похід Ярополка на Овруч і загибель Олега – поміж літом 975 та зимою 975–976 рр.; втеча Володимира "за море" – між осінню 975 та весною 976 рр.; повернення із найманими варягами – між весною та осінню 976 р.[649]

Однак дослідник змушений визнати, що часовий проміжок аналізованого конфлікту надто тісний для тієї маси подій, які згадано в ПВЛ, і у ньому немає місця для походу Володимира на Полоцьк. І справді – важко уявити не лише маршрутну карту Володимира, але навіть (зважаючи на сезонність навігації у північних регіонах) можливість його союзницьких контактів із чеським Болеславом II, закріплених одруженням із 'чехинею'. Стосовно

[647] *Назаренко А. В.* Древняя Русь... – С. 361–390.

[648] *Там же*. – С. 369–370.

[649] *Там же*. – С. 370–371.

цього факту О. Карпов резонно зауважив: “откуда взялась ‘чехиня’ (а их в гареме Владимира было даже две), неизвестно”[650]. Вже в примітках, полемізуючи з О. Назаренком, О. Карпов відзначає, що наявність двох ‘чехинь’ серед дружин Володимира не свідчить про династичний союз князя-язичника з чеським правителем-християнином, а слугує доказом військових дій руського князя проти Чехії[651]. Але це зауваження лише додатково підкреслює географічну прірву між районом Волхова та зоною русько-чеських контактів у Побужжі.

Додам, що у стислих хронологічних рамках конфлікту між синами Святослава не враховано навіть того, що й сама звістка про захоплення Деревлянської волости Олега не могла швидко потрапити на береги Волхова. Важко також пояснити раптовість втечі Володимира, віддаленого від Києва більше, ніж 1200-кілометровим бездоріжжям. Майже 40 років по тому Ярослав почував себе на Волхові доволі безпечно, відмовившись давати Володимирові щорічні 2 тисячі грн. уроків. Натомість Володимир, аби зібратися у північний похід на збунтованого сина, змушений був давати промовисту вказівку: “теребите путь и мосты мостите”[652].

Нагальність втечі Володимира важко пояснити навіть з того огляду, що між ним та Ярополком розташовувалися полоцькі володіння Рогволода. Не слід забувати, що у контексті звістки про Рогволода літописець згадує і Тура, володіння якого на півдні межували з уділом Олега. Все це назагал демонструє, що можливість гіпотетичного рейду Ярополка на Волхов, як і перебування там Володимира, є не більш ніж науковою фікцією.

Ці географічні неузгодженості логічно нівелюються, якщо визнати, що Володимир утікав “за море” з Новгорода, згаданого як орієнтир походу Ольги на волинську Лугу 947 р. З тим Новгородом, котрий у розподілі уділів між синами Святослава 970 р. пов’язаний з екскурсом у родинну генеалогію по материнській лінії. Саме територія Побужжя, де розташовувалися родинні маєтності Малковичів, і була тією ланкою, яка давала можливість

[650] *Карпов А. Ю.* Владимир Святой. – С. 85.

[651] *Там же*. – С. 378–379, прим. 15.

[652] Ипатьевская летопись. – Стлб. 115.

насамперед Володимиру, а за ним і Олегові, прямо контактувати із чехами. Якщо ж згадати про високу вірогідність походження Малка Любчанина із чеського града Лібіце, то прочеська орієнтованість Володимира та його одруження із двома чешками логічно вмотивовані та доцільні з точки зору центральноєвропейської політики.

Військові дії Ярополка у західному напрямку були спрямовані не лише проти деревлянського Олега, а й безпосередньо загрожували Володимиру. Логічно припустити, що орієнтованість Ярополка на Побужжя та укріплення західних кордонів із Чехією демонструє згадуваний вже топонім 'Варяж', назва якого може походити й від імени літописного Варяжка[653]– вірного та відданого слуги Ярополка Святославовича. Коли Володимир Святославович облягав у Родні Ярополка, Варяжко переконував свого господаря не віддаватися на волю брата, в якого його чекає смерть, а радив утікати до печенігів по підмогу. Після вбивства Ярополка Варяжко з печенігами довго воював проти Володимира, який все ж помирився з ним, поклявшись не мститися за відданість Ярополкові[654].

Захоплення Деревлянської волости Олега змусила Володимира з Добринею втікати з Волині "за море". Найпростішим шляхом такої втечі був, зрозуміло, шлях р. Бугом та р. Віслою до її устя. Де ж Володимир шукав підтримки у другій половині 975 р.? Так, М. Карамзін припустив, що руський князь вирушив на батьківщину своїх предків – у Скандинавію, де й найняв норманів[655]. Такої ж думки дотримувався і О. Погодін, який вважав варягів Володимира шведами, згадуючи про присутність при дворі Володимира Олава Трюггвасона[656]. Про такий розвиток подій пише і Л. Войтович[657].

---

653 *Мердух Ю.* Всеволод Володимирович – правнук княгині Ольги // Треті "Ольжині читання". Пліснеськ. 31 травня 2008 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2009. – С. 50.

654 Ипатьевская летопись. – Стлб. 65–66.

655 *Карамзин Н. М.* История государства Российского. Изд. второе, исправл. / Иждивением братьев Слениных. – Санктпетербург: В типографии Н. Греча, 1818. – Т. 1. – С. 229.

656 *Погодин А. Л.* Варяжский период в жизни князя Владимира // Символ. Журнал христианской культуры при Славянской библиотеке в Париже. – Paris, 1988. – Вып. 19. – Июнь. – С. 169, 177–178.

657 *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 234.

З приводу походження варягів Володимира лунали й інші думки. Ще С. Гедеонов припускав, що варязьку дружину Володимир привів не від шведів, а з південних берегів Балтики, можливо з Юмни (балтійського Волина)[658]. З певними застереженнями думку С. Гедеонова підтримав і В. Василевський, який припускав, що варяги, відправлені 980 р. з Києва до Константинополя, були не норманами, а венедо-слов'янами[659]. Про те, що набрати варягів можна було не лише в Скандинавії, а по всій Прибалтиці – від Померанії до Ладоги, твердить і О. Карпов, підкреслюючи, що скандинавські саги жодним словом не повідомляють про перебування Вальдамара Старого в Швеції чи Норвегії[660].

Зважаючи на стислі терміни конфлікту між Святославовичами, Володимир міг найняти дружину й серед пруссів Балтійського побережжя. Перебування Володимира в Пруссії припускає В. Одяков, обґрунтовуючи свою думку із лінґвістичних міркувань та відштовхуючись від досліджень В. Кулакова, який порівнював княжий знак Володимира 'тризуб' із зображенням 'птахи-жертви' з могильника Ірзекапініс IX–XI ст.[661]

Серед можливих місць зупинки Володимира у Східній Прибалтиці, де він міг найняти розмаїту за складом дружину, В. Одяков виділяє торговельне поселення Кауп із поселеннями Варгенава та Бильден у районі сучасного м. Зеленоградська Калінінградської області Росії[662]. В часи Володимира Святославовича Кауп ще процвітав, а був зруйнований військами данського короля Кнута Великого у 1014–1016 рр. За дослідженнями В. Кулакова, з початку VIII ст., з появою в Самбії першої в Балтійському басейні багатонаціональної дружини, у середовищі пруссів стала склада-

---

658 *Гедеонов С.* Отрывки из исследований о варяжском вопросе, XIII–XV // Приложение № 3 к II-му тому Записок Имп. Академии наук. – Санктпетербург: В типографии Имп. АН, 1862. – С. 162.

659 *Васильевский В. Г.* Труды / Издание Имп. АН. – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1908. – Т. 1. – С. 195.

660 *Карпов А. Ю.* Владимир Святой. – С. 85.

661 *Кулаков В. И.* Птица-хищник и птица-жертва в символах и эмблемах IX–XI вв. // Советская археология / АН СССР. Ин-т археологии. – Москва: Наука, 1988. – № 3. – С. 112, 114.

662 *Одяков В. Ф.* Варяги князя Владимира Святославовича: откуда они? // Древнерусское духовное наследие в Сибири: научное изучение памятников традиционной русской книжности на Востоке России: (1965–2005). – (Серия "Книга и литература"). – Новосибирск: Издательство ГПНТБ СО РАН, 2008. – Т. II. – С. 95–111.

тися єдина балтійська субкультура, яка об'єднала у єдиний вузол пруссів, фризів, саксів та тюрків (очевидно, кочівників із Поволжя), які проникали сюди в супроводі торгових янтарних валок. Характерна ознака поховального обряду Самбії VIII–IX ст. – поховання коня в нижній частині могили[663].

Проте, за підрахунками В. Кулакова, в Самбії налічувалося близько 300 таких воїнів[664]. Тому набирати дружину Володимиру довелося, очевидно, по всьому південно-східному узбережжі Балтики, аж до Естонії, про що може свідчити оповідь про звільнення Олава Трюггвасона. Найдавніші її варіанти лаконічно сповіщають, що Олава викупив його родич (Сигурд Ейрікссон – брат матері Олава), відправлений "королем Руссії" в Ейстланд для збору данини. Оскільки естська чудь не була підвладна Русі до 1015 р., хоча й могла поставляти воїнів, місію Сигурда трактують як спробу найняти там військо на допомогу Володимирові[665].

Т. Джаксон звертає увагу на те, що чимало дослідників будують свої коментарі до "Саги про Олава Трюггвасона" на тому, що Олав потрапляє до Вальдамара у той момент, коли той сидить у Гольмгарді, хоча ця обставина нічого не пояснює у хронології відображуваних у ній подій. На думку дослідниці, "в поездке Сигурда в Эйстланд мы должны все же, следуя саге, видеть сбор саги в пользу русского князя, только с той оговоркой, что в саге отразились события времени ее записи, т. е. конца XII – XIII в."[666] Різночасові події та сюжети перепліталися в сагах за законами літературного жанру, створюючи уявну картину, що могла кардинально розходитися зі справжнім станом речей. Так, дослідники неодноразово звертали увагу на той факт, що портрет князя Володимира зі "Саги" не відповідає його реальному юному віку[667]. Не можна, звичайно, виключити, що набираючи дружи-

[663] *Кулаков В. И.* Забытая история пруссов. – Калининград: Информ. бюллетень "Штрихи", 1992. – С. 23–26.

[664] *Кулаков В. И.* Поселенческая ситуация в Самбии II–XIII вв. // Проблемы изучения древних поселений в археологиию: социологический аспект / АН СССР. Ин-т археологии. – Москва, 1990. – С. 76.

[665] *Джаксон Т. Н.* Четыре норвежских конунга... – С. 23–26.

[666] *Там же*. – С. 27.

[667] *Карпов А. Ю.* Владимир Святой. – С. 70.

ну для боротьби з Ярополком, Володимир відвідував Ладогу чи ‘Городище’ на Волхові, але характер звістки про те, що він сидів у Гольмгарді, відображає, очевидно, реалії княжіння у Новгороді на Волхові Володимира Ярославовича, який заснував його укріплення (власне – ‘го́род’) у 1044 р.

Говорити про уділ Володимира Святославовича на Волхові немає жодних підстав. Набравши 978 р. дружину на Балтійському узбережжі, він перед вокняженням у Києві захопив Полоцьк та повернув собі Новгород на Лузі, вигнавши звідти посадників Ярополка. Близько 992 р., вже після хрещення, Володимир називає Новий го́род на Лузі своїм іменем. До заснування Нового го́рода на Волхові тоді залишилося ще понад півстоліття.

РОЗДІЛ 10

НОВГОРОД НА *ЛУЗІ* ТА ВОЛХОВСЬКО-БУЗЬКІ ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ[668]

[668] *Диба Ю.* Літописне свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X століття: Володимир на Лузі чи Владімір на Клязьмі? // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. *В. Александрович*. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2013. – Вип. 7. – С. 15–30; *його ж*. "Словенська земля" літописних повідомлень про заснування Володимира: до волинського походження новгородських етногенетичних легенд // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – (Матеріали наукової конференції "Любартівські читання". 22–23 травня 2013 року). – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – С. 93–113.

§ 1. Новгород та ‘Словенська земля’ в етнонімічних переліках ПВЛ

Висновок про те, що у літописних повідомленнях із часів Ольги та Володимира під назвою ‘Новгород’ фігурує укріплений населений пункт (городище волинського типу), розташований на р. Лузі – правій притоці Західного Бугу, базується на двох принципових спостереженнях: на середину X ст. укріпленого населеного пункту на території майбутнього Великого Новгорода ще не існувало, а літописна стаття 947 р. про адміністративно-урбаністичні реформи княгині Ольги дає пряму вказівку, що метою походу княгині Ольги “к Новугороду” після деревлянської помсти (“по мьстѣ”) було окняження правобережжя Західного Бугу “по Лузѣ”. Цю думку підкріплюють і два автентичні джерела середини X ст.: по-перше, у праці візантійського імператора Константина Багрянородного “Про управління імперією” згадується ‘Немоґард’ – тогочасний центр уділу Святослава, з якого допливами Дніпра (Прип’яттю та її правими волинськими притоками) до Києва сплавлялися човни-однодревки; по-друге – тогочасний арабський географ Аль-Масуді згадує народ ‘нукарда’ (‘новгородці’), який разом із печенігами та угорцями у той самий час пустошив задунайські області Болгарії та Візантії, що також вказує на південно-західну локалізацію Новгорода як місця, від якого народ ‘нукарда’ отримав своє ім’я.

Зрозуміло, що заснований на Волхові в 40-х роках XI ст. Великий Новгород заступив собою волинський Новгород X ст., адже літописна традиція склалася вже по тому, як наприкінці X ст. Новгород на Лузі отримав назву Володимир, тому очікувати прямих джерельних свідчень про такий перебіг подій не доводиться. Проте в найдавніших літописах існує низка опосередкованих вказі-

вок про південно-західне розташування Новгорода, на які слід звернути увагу. Мовиться насамперед про етнонімічні переліки зі вступної, недатованої частини ПВЛ.

У ПВЛ є п'ять переліків, що висвітлюють картину слов'янських спільнот Східної Європи, до аналізу яких звертався, зокрема А. Горський. ПВЛ сукупно знає 15 етнонімів, які дослідник поділив на дві основні групи, що належать, на його думку, різним авторам. У перших трьох переліках А. Горський виділяє "ядро" з шести етнонімів: поляни, деревляни, дреговичі, полочани, словени (у третьому переліку названі 'новгородцями') та сіверяни. У двох наступних збігаються п'ять назв: поляни, деревляни, радимичі, в'ятичі та сіверяни (полочани та кривичі взаємозамінні)[669]. Проаналізую перші три переліки племен, складені за певною послідовністю.

Перший перелік, який описує походження та розселення східнослов'янських племен, дає таку картину: "словѣне · пришедше сѣдоша по Днепру · и наркошася Поляне · а друзии Деревляне · зане сѣдоша в лѣсѣхъ · а друзии сѣдоша межи Припѣтью и Двиною · и наркоша$^{\hat{c}}$ Дреговичи · и инии сѣдоша на Двинѣ · и нарекошася Полочане · рѣчькы ра$^{\hat{д}}$ · яже втечеть въ Двину · именемь Полота . ѡ сея прозваша$^{\hat{c}}$ Полочанѣ · Словѣне же сѣд^{б}ша ѡколо ѡзера Илмера . и прозвашася своимъ именемъ · и сдѣлаша городъ · и нарекоша и Новъгородъ · а друзии же сѣдоша на Деснѣ . и по Семи и по Сулѣ · и наркошася Сѣверо и тако разидеся словенескъ языкъ"[670]. Аналізуючи порядок цього переліку племен, Є. Пчолов відзначив, що у ньому, як і в описі полюддя (кружіння) у Константина Багрянородного, відлік розпочинається від західних сусідів полян, описує своєрідне топографічне коло й завершується східними сусідами полян[671]:

---

[669] *Горский А. А.* Русь: От славянского расселения до Московского царства. – (Серия "Studia historica"). – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – С. 20–24.

[670] Ипатьевская летопись. – Стлб. 5.

[671] *Пчелов Е. В.* Топографические ориентиры в перечислениях восточнославянских племен начальной части Повести временных лет // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Пашуто / РАН. Ин-т всеобщей истории. – Москва: ИВИ РАН, 2006. – Вып. XVIII: Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе. – С. 159–163.

ПОЛЯНИ → ДЕРЕВЛЯНИ → ДРЕГОВИЧІ *(між Прип'яттю та Двіною)* → ПОЛОЧАНИ *(Двіна, Полота)* → СЛОВЕНИ *(Ілмер, Новгород*) → СІВЕРЯНИ *(Десна, Сейм, Сула)*

Ця послідовність є протилежною до принципу опису народів, розташованих поза межами Руси, який у ПВЛ здійснюється по колу, проти годинникової стрілки. Так, зокрема перелічено фіно-угорських сусідів, за тим самим принципом (проти годинникової стрілки) описано також торговельні шляхи, зокрема "Шлях з варягів у греки". Послідовність першого переліку цілком вкладається в географічні реалії літописних часів.

Близьким до звістки Константина Багрянородного є принцип побудови другого переліку ПВЛ з описом княжінь: "и по сеи братьи почаша дѣржати родъ ихъ княжениѥ в Поляхъ · а въ Деревляхъ своє · а Дрьговичѣ своє · а Словѣне своє въ Новѣгородѣ · а друг҃є на Полотѣ · иже и Полочанѣ · ѿ сихъ же и Кривичи · иже сѣдять на верхъ Волгы . и на вѣрхъ Двины · и на вѣрхъ Днѣпра · ихъ же и городъ єсть Смолѣнескъ · туда бо сѣдять Кривичи · таже Сѣверо ѿ ни҃х҃"[672]. Відомий з твору Константина Багрянородного перелік з чотирьох племен тут доповнено згадкою про княжіння 'словен' "въ Новѣгородѣ" та поясненням про походження 'кривичів' від 'полочан':

ПОЛЯНИ → ДЕРЕВЛЯНИ → ДРЕГОВИЧІ → СЛОВЕНИ *(в Новгороді)* → ПОЛОЧАНИ *(на Полоті)* → КРИВИЧІ *(верхів'я Волги, Двіни та Дніпра; Смоленськ)* → СІВЕРЯНИ

Порядок цього переліку порушують 'словени', які розташовуються після деревлян та дреговичів і випереджують 'полочан' та 'кривичів'.

Характер наступного, третього переліку (який відділяє слов'янські народи від неслов'янських) начебто відходить від логіки двох попередніх описів та порядку опису Константина Багрянородного. Його доповнюють племена зі західних околиць східного слов'янства: "се бо токмо Словѣнескъ языкъ в Русі · Поляне Деревляне · Новъгородьци · Полочане · Дьрьговичи · Сѣверо ·

[672] Ипатьевская летопись. – Стлб. 8.

Буж҃не · за҃ѣ сѣдять по Бугу · послѣже не Волыняне”[673]. У цьому переліку згадано вісім слов’янських угруповань:

ПОЛЯНИ → ДЕРЕВЛЯНИ → НОВГОРОДЦІ → ПОЛОЧАНИ → ДРЕГОВИЧІ → СІВЕРЯНИ → БУЖАНИ → ВОЛИНЯНИ

На думку Б. Рибакова, з цього переліку випадає утворена за містом назва ‘новгородці’, замість якої доречнішою була б звична, утворена за земельним принципом, назва ‘словени’[674]. Проте, як зауважив Є. Пчолов, і розташування ‘дреговичів’ після ‘полочан’ теж вимагає додаткового пояснення[675].

Розміщення ‘новгородців’ у третьому переліку відразу за ‘деревлянами’ цілком логічно відтворює географічну ситуацію, висвітлену в літописному сюжеті 947 р., який описує похід Ольги “к Новугороду” після деревлянської помсти (“по мьстѣ”). Первісний перелік, орієнтований зі сходу на захід, є розірваним, і слов’янські спільноти Побужжя опинилися наприкінці списку. На мою думку, він первісно мав такий вигляд:

ПОЛЯНИ → ДЕРЕВЛЯНИ → НОВГОРОДЦІ → *(вставка)* → БУЖАНИ → ВОЛИНЯНИ

Урбанізаційні процеси у Побужжі значно випереджували розвиток міст інших східнослов’янських земель. ‘Новгодців’ літописець помістив після ‘деревлян’, окреслюючи цією назвою слов’янську приміську спільноту правобережжя Бугу, що заселяла околиці Новгорода на Лузі. За ними (“зане сѣдять по Бугу”) літописець відзначив ‘бужан’ – угруповання, що тяжіло до літописного Бужеська. Після ‘бужан’, відразу за Бугом, літописець помістив приміську спільноту го́рода Во́линя (“послѣже не Волыняне”).

Цей первісний перелік можна датувати серединою X ст. На той час під заголовком “се бо токмо Словѣнескъ языкъ в Русі” можна було помістити саме ці племена. До списку логічно не потрапили ‘полочани’ та ‘дреговичі’, якими володіли представники інших скандинавських династій: “бѣ бо Рогъволодъ перешєлъ изъ

[673] Ипатьевская летопись. – Стлб. 8.

[674] *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь... – С. 87.

[675] *Пчелов Е. В.* Топографические ориентиры.... – С. 161.

заморья · имамшє волºсть свою Полотьскѣ · а Туръ Туровѣ · ѿ него же и Туровци прозвашасѧ"[676]. Згідно з географічними реаліями XI–XII ст., літописець доповнив перелік названими племенами і додав також лівобережних 'сіверян'.

Вважаю, що під таким самим кутом зору слід розглянути й географію слов'янських племен другого переліку. Розташування княжіння 'словен' "въ Новѣгородѣ" після деревлян та дреговичів свідчить про його первісну волинську локалізацію. Не суперечить цій думці і назва 'словене', адже на означення території Побужжя та Волині загалом неодноразово вживалася назва 'Словенська земля', про що свідчать і літописні повідомлення про заснування Володимира.

§ 2. Заснування Володимира на 'Словенській землі'

Літописи не дають однозначної відповіді на питання про початки одного зі столичних міст Волині – Володимира – й джерела його просторової та планувальної еволюції. Суперечки щодо достовірности літописних повідомлень про заснування міста, які досі не вщухають, негативно позначаються на інтерпретації археологічних матеріалів, гальмують вивчення ранніх етапів не тільки планувально-просторової еволюції міста, але і його історії загалом. Автори новітніх історично-урбаністичних досліджень наголошують на тому, що "вирішальне значення для гіпотетичного з'ясування етапності в забудові княжого Володимира мають нині існуюча топографія міста з її своєрідним природним ландшафтом, більш деталізовані люстрації XVI–XVIII ст., матеріали сучасних археологічних досліджень, перші фіксаційні плани міста"[677]. Попри важливість природно-ландшафтних характеристик та неминуче зовсім нових з походження картографічних джерел,

[676] Ипатьевская летопись. – Стлб. 63–64.

[677] *Ричков П.* Просторова еволюція Володимира-Волинського: Від витоків до кінця XIX ст. // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Національний університет водного господарства та природокористування. Кафедра архітектури. За наук. ред. *П. А. Ричкова*. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – Вип. 3. – С. 105.

у пошуках початків стольного волинського го́рода свідчення літописів мають вирішальне значення. Якими б дискусійними не видавалися літописні перекази про заснування Володимира, вони, закономірно, потребують ретельного розгляду.

У ПВЛ немає звістки про заснування Володимира. Цей волинський го́род уперше згадано під 988 р. у сюжеті про розподіл уділів між синами Володимира Святославовича. Того самого року хреститель Руси передав Володимир одному зі своїх синів – Всеволоду. За Лаврентіївським літописом початку XIV ст. (список 1377 р.), це повідомлення має такий вигляд: “и посади Въшеслава в Новѣгородѣ · а Изѧслава Полотьскѣ · а С҃тополка Туровѣ · а Ярослава Ростовѣ · оумершю же старѣишему · Въшеславу Новѣгородѣ · посадиша Ярослава Новѣгородѣ · а Бориса Ростовѣ · а Глѣба Муромѣ · С҃тослава Деревѣхъ · Всеволода Володимери · Мьст҃ива Тмуторокани”[678]. Ідентичні тексти пропонують й інші списки загальноруських літописних зводів, зокрема Радзивіллівський початку XIII ст. (список кінця XV ст.)[679] та Іпатіївський кінця XIII ст. (списки не раніше початку XV ст.)[680]. Правда, в “Житії Бориса і Гліба” мовиться, що у Володимирі князював Борис[681], на чому наголошував М. Тихомиров[682].

Крім цих скупих повідомлень, у деяких літописах збереглася й значно ширша, хоча й суперечлива звістка про заснування го́рода Володимира та будівництво церкви Успіння Пресвятої Богородиці, пов’язана з іменем князя Володимира Святославовича і датована 988–990 рр. Зіставлення цих різночасових текстів показує низку різночитань щодо локалізації Володимира. У різних літописах хрестителеві Руси приписують заснування Володимира на ‘Словенській’ чи ‘Смоленській’ землях, ‘Суздальській

---

678 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет. – Стлб. 121.

679 Радзивилловская летопись. – С. 55.

680 Ипатьевская летопись. – Стлб. 105–106.

681 “Таче посла и потомъ отець и на область Владимеръ, юже ему дасть”. Цит. за: *Абрамович Д. И.* Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / Издание Отделения русского языка и словесности Имп. АН. – (Памятники Древне-Русской литературы. – Вып. 2). – Петроград: Типография Имп. АН, 1916. – С. 6.

682 *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. Изд. 2-е, дополн. и перераб. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. – С. 315.

землі’, ‘Заліській землі’. Іноді уточнено, що його збудовано на річці Клязьмі. З огляду на цю обставину, дискусія щодо локалізації літописного го́рода Володимира, заснованого на зламі 80–90-х років X ст., звузилася до питання – про який з двох Володимирів власне йдеться.

Про заснування Володимира саме на Волині вперше однозначно висловився В. Татіщев: “О построеніи Владимира Манускрипты N. 1, 3 и 4. сказуютъ, что построенъ на Волыни, или въ Червенской Руси, но въ другихъ не зная оного написали, якобы на Клязьмѣ, который отъ Георгїя сына Мономахова построенъ, и есть доказательно, что его Симонъ въ 1175 г. пригородомъ Суздальскимъ именуетъ. На Волыни же во Владимирѣ Епископїя при Владимирѣ была, а на Клязьмѣ до Георгїя нигдѣ не упоминается, особливо въ войне Мстислава съ Олгомъ естьли бы былъ, то тобъ конечно надлежало мимо итти, и его упомянуть. Епископии же в бѣлорускомъ никогда не было, Андрей первый хотѣлъ во Владимирѣ особую епархїю учинить, въ чемъ ему какъ Митрополитъ Кїевскїй, такъ и Патрїархъ возпротивились, доказуя, что Владиміръ сей построенъ въ епархїи Ростовской и къ ней вовсегда тотъ прѣделъ принадлежалъ”[683]. У XV–XVII ст. назва ‘Біла Русь’ найчастіше застосовувалася до Московської держави.

Позицію В. Татіщева про заснування суздальського Владимира на початку XII ст. підтримав М. Карамзін, який висловився доволі категорично: “Въ Синодальной лѣтописи временъ Василія Темнаго (въ Библ. № 349, л. 224) и во многихъ другихъ новѣйшихъ сказано: “Мономахъ, правнукъ Великаго Князя Володимира, поставилъ градъ Володимерь Залѣшьскый въ Суждальской земли, и осыпа его смомъ” (окружилъ валомъ) “и създа первую церковь св. Спаса, за 50 лѣтъ до Богородичина ставленія”. Ниже означено, что славная Владимірская Златоверхая церковь Богоматери совершена въ 1166 году: Следственно Мономахъ основалъ городъ Владиміръ въ 1116. Но въ Харатейныхъ и другихъ лѣтописяхъ относится построеніе сей церкви къ къ 1160 году”[684].

---

[683] *Татищев В.* История Российская… – 1773. – Кн. 2. – С. 412–413, прим. 196.

[684] *Карамзин Н. М.* История государства Российского. – 1818. – Т. 2. – С. 134, прим. 238.

Те, що засновником Владимира В. Татіщев вважав не Володимира Мономаха (*1053–†1125), а його сина Юрія Довгорукого (*1090–†1157), пояснюється не цілком зрозумілим формулюванням початку цитованого в М. Карамзіна літописного фраґмента, який дає підстави для обох трактувань. В одній зі статей, що передують Комісійному списку Новгородського першого літопису, читаємо: “Сынъ Володимеровъ Мономахъ, правнук великого князя Владимира. Сии поставил град Володимерь Залешьскый в Суждальской земле”[685].

Дещо відкориговані звістки про побудову міста Владимира зусиллями саме Володимира Мономаха є й у Літописі Авраамки та Львовському літописі. Про те, що Володимир Святославович заснував го́род Володимир на Словенській землі, укладач Літопису Авраамки повідомив під 989 (6497) р.[686] Під 1117 р. йдеться уже не про заснування го́рода, а тільки спорудження у ньому церкви Спаса: “Въ лѣта 6625. Пріиде князь Володимеръ Мономахъ ис Киева въ Володимерь градъ, и постави церковь камену святого Спаса, и поиде въ свой градъ Киевъ”[687]. Обидві згадки є й у Львовському літописі, проте з тією відмінністю, що Володимир Святославович під 988 (6496) р. закладає го́род не на Словенській, а на Суздальській землі[688], а під 1108 (6616) р. описано заснування того ж Владимира, але вже за Володимира Мономаха.

Поява одного го́рода завдяки зусиллям двох володарів із хронологічним розривом у понад сто років була очевидною проблемою для літописця й вимагала додаткових пояснень: “Въ лѣта 6616. [...] Того же лѣта свершенъ бысть градъ Владимѣръ Залѣшьскій Володимеромъ Мономахомъ, и созда въ немъ церковь камену святага Спаса, а заложилъ его бѣ преже Володимеръ Кіевскій”[689]. В одному зі списків того ж літопису чітко прочитуються вагання: “а заложилъ [...] киевскиі нѣтъ”[690].

---

685 Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С. 467.

686 Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки // ПСРЛ. – Санкт-Петербург: Типография Ф. Елеопского и К^{0}, 1889. – Т. 16. – Стлб. 39.

687 *Там же*. – Стлб. 43.

688 Львовская летопись. Часть первая. – С. 82.

689 *Там же*. – С. 103.

690 *Там же*. – Прим. 4.

Узгоджуючи обидва аналізовані свідчення, укладач Супрасльського літопису об'єднав їх у недатованій вступній частині під назвою "Сказание о вѣрных святых князеи руських". Серед заслуг хрестителя Руси згадане й заснування міста Владимира на Словенській землі, на річці Клязьмі: "Потомь поиде в Словенскую землю, на реце на Клязмѣ постави город именемь Владимер, во свее имя ветшано город и постави, и зборную церков святую Богородицю дрѣвяную, и спомь осыпа, и стави церковь, и крести люди, и посади намѣсники, и иде в Киев. И минув много лѣть, и потомь други приде князь Владимер Мономах ис Киева жь во Володимерь град и постави церков камену святого Спаса у Златых врать, а самь поиде в Киев"[691].

Незважаючи на принципову обставину, що на території Владимира археологи не виявили культурного шару не те що X, а й навіть XI ст., цитовані літописні фраґменти й досі живлять патріотичні почуття краєзнавців та істориків Суздальщини. Витяги з літописів на користь його раннього датування найдокладніше проаналізував О. Рапов у своїй праці, присвяченій християнізації Руси[692]. Висновки вченого стали важливим аргументом обґрунтування ідеї повторного святкування "ювілею" Владимира. Перший такий 850-річний ювілей, відзначений у 1958 р., був прив'язаний до дати, що фігурує у Львовському літописі, де під 1108 (6616) р. вміщено згадку про заснування Владимира за Володимира Мономаха. Ідея про заснування міста 990 р. за київського князя Володимира Святославовича вилилася у розпорядження президента Бориса Єльцина від 10 серпня 1995 р. "Про відзначення вступу Володимира в друге тисячоліття"[693] й матеріалізувалася 2007 р. у кінному пам'ятнику хрестителеві Руси в міському парку. Поряд з парком, на Соборній площі вивищується обеліск монумента на честь 850-річчя Владимира як наочне підкреслення суперечностей щодо дати заснування міста.

---

[691] Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – Москва: Изд-во "Наука", 1980. – Т. 35. – С. 36.

[692] *Рапов О. М.* Русская церковь… – С. 269–284.

[693] Распоряжение Президента Российской Федерации "О праздновании вступления города Владимира во второе тысячелетие". – 10 августа 1995 г. – № 374-рп. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://giod.consultant.ru/page.aspx?1;1131961

Збережені свідчення про заснування Володимира мають, вочевидь, новгородське походження – передані за новгородським посередництвом. Чи не найраніше з відомих зафіксоване у Новгородському четвертому літописі (далі – Н4Л), який хронологічно є другим зі збережених, після Новгородського першого літопису старшого зводу, й передує Новгородському першому літопису молодшого зводу. Спільний для обох текст закінчується 1428 р., який, на думку текстологів, близький до дати його формування. Повідомлення Н4Л лаконічне й позбавлене низки деталей, які додано у пізніших літописах: "В лѣто 6496. И пришедъ (Володимир Святославович. – ***Ю. Д.***) ис Киева во Словеньскую землю, и постави градъ в свое имя Володимеръ, и спомъ осыпа, и церковь сборную святую Богородицю древяную постави, и вся люди крести Рускыя и намѣстници"[694]. Ідентичний текст відомий і за пізнішим Новгородським літописом у списку Петра Дубровського, який зберігся у копії XVII ст., що включає новгородський літописний звід XVI ст., доведений до 1539 р.: "В лѣто 6496. И пришед ис Киева во Словенскую землю, и постави градъ во имя Володимеръ, и спом осыпа, и ц(е)рк(о)вь соборную с(вя)ту(ю) Б(огородиц)ю древяную постави, и вси люди крести руския и намѣсници"[695].

З цитованих текстів довідуємося про такі звершення Володимира Святославовича:

- заснував на Словенській землі го́род і назвав його своїм іменем – Володимиром;
- оточив го́род оборонним валом ("спом осыпа");
- збудував дерев'яну соборну церкву Богородиці (очевидно, у го́роді, в межах згаданого валу);
- хрестив руських людей та намісників.

Останній пункт цього переліку зберіг важливу вказівку, яку нелегко пояснити однозначно. Згадка про хрещення намісників може свідчити про існування населеного пункту, який мав передувати новозаснованому го́роду. Інакше довелося б припустити,

[694] Новгородская четвертая летопись. – С. 90.

[695] Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского // ПСРЛ. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – Т. 43. – С. 43.

що Володимир спершу призначив намісників-язичників, а пізніше їх охрестив. Якщо йшлося про навернення руської людности на всій Словенській землі, то літописець міг повідомити й про намісників інших тогочасних городів. Подив викликає і назва землі, на якій відбувалися викладені події. Словенську землю, де збудовано го́род Володимир, аж ніяк не можна ототожнювати з Новгородською землею. Адже го́рода з такою назвою у ній не існувало, що для новгородських книжників було очевидним.

Обидві суперечливі вказівки – як про хрещення намісників, так і про назву землі – спонукали пізніших компіляторів вносити до тексту корективи. Так, звістка про хрещення посадників зазнала змін у тексті літописного збірника, відомого як Літопис Авраамки, основа якого датується кінцем 60-х – початком 70-х років XV ст. і вважається складеною на основі Н4Л. "В лѣто 6497. И потомъ пришедъ изь Киева въ Словеньскую землю. И постави градъ въ свое имя Володимеръ, и постави церковь древяну святую Богородицу съборную, и спомъ осыпа, и люды крести, и намѣстникы посади, и пріиде въ Киевъ"[696]. Тут згадано винятково хрещення населення ('людей'), натомість намісників Володимир не хрестив, а "посади". Тотожний виклад зі заміною звістки про хрещення посадників на їх призначення через додавання слова 'посади' є й у скороченому літописі (близькому за складом до Н4Л), який вміщено в Супрасльському літописному збірнику першої половини XVI ст.[697]

Первинна згадка про хрещення посадників, а не їх призначення фігурує також у Софійському першому літописі (далі – С1Л) старшого зводу, пов'язаному з Н4Л спільним протографом – новгородським зводом початку XV ст. Якщо Н4Л ліг в основу низки новгородських літописів, то С1Л започаткував московське літописання другої половини XV і XVI ст. Порівняно з Н4Л, аналізований уривок С1Л принципово відрізняється локалізацією новозбудованого Володимира не на Словенській, а на Смоленській

[696] Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. – Стлб. 39.

[697] Супрасльская рукопись содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи / Иждивением Общества Истории и Древностей Российских в председательство *А. Ф. Малиновского*. Трудами и попечением *М. А. Оболенского*. – Москва: В синодальной типографии, 1836. – С. 10.

землі: “Пришедъ ис Киева въ Смоленьскую землю и постави градъ въ свое имя Владимеръ, и спомъ осыпа, и ц(е)рк(о)вь С(вя)тую Б(огороди)цю зборную древяну постави, и вси люди кр(е)сти рускыя и намѣстнѣци”[698]. Чому укладач С1Л розмістив Володимир саме на Смоленській землі, пояснити непросто. Зауважу тільки, що про Смоленську землю найбільше згадано власне в північноросійській літописній традиції. Започатковане в С1Л відсилання до Смоленської, а не Словенської землі дослівно збережене у Вологодсько-Пермському літописі, складеному вже на початку XVI ст.: “В лѣто 6496. Пришед ис Киева в Смоленскую землю и постави град въ свое имя Владимеръ, и спомъ осыпа, и церковь зборную святую Богородицю древяну постави, и вся люди крести Русския и намѣстники”[699].

Ця тема є й у північноросійських скорочених літописних зводах (далі – СЛЗ) кінця XV ст. У СЛЗ 1493 р. Володимир хрестить як Смоленську, так і Суздальську землі: “В лѣто 498. Иде Володимеръ въ Соуздальскую землю, въ Смоленскую землю, и тамо крести всѣ тѣ земли и заложи тамо въ свое имя градъ Володимер на рѣцѣ Клязмѣ, спомъ осыпа и церковь в нем постави дрѣвяну Оуспения святыа Богородица, и вся люди крести”[700]. Це поєднання можна потрактувати своєрідним ваганням компілятора. Він вважав за потрібне зберегти вказівку протографа на Смоленщину, проте додав ідентифікацію міста з Владимиром-на-Клязьмі на Суздальській землі. У СЛЗ 1495 р. немає звістки про хрещення Суздальщини, проте з нею ототожнено згадану Смоленщину й саме до неї прив’язано Владимир: “В лѣто 498. Иде Володимеръ въ въ Смоленскоую землю, и тамо крести всѣ тѣ земли, и заложи тамо въ свое имя град Володимерь на рѣцѣ на Клязмѣ, спомъ осыпа и церковь в немь постави древяноу Оуспение святыа Богородица, и вся люди крести”[701].

---

698 Софийская первая летопись... – Стлб. 105.

699 Вологодско-Пермская летопись // ПСРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. – Т. 26. – С. 31.

700 Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды XV века // ПСРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. – Т. 27. – С. 215.

701 *Там же*. – С. 314.

Звістка про заснування міста Володимира на Смоленській землі є також у Холмогорському літописі XVI ст. (список XVII ст.): “В лето 6497. [...] Пришед князь Владимер ис Киева в Смоленскую землю, постави град в свое имя Владимер и церковь Пречистую древяну постави”[702]. Укладач Устюзького літопису XVI ст. (списки XVII ст.) локалізував новозбудований Володимир на р. Клязьмі на Словенській землі[703]. А за Вологодським літописом кінця XVII ст., Володимир Святославович будував го́род на Суздальській землі[704].

У викладі Супрасльського літопису, який є найповнішим списком другої редакції білорусько-литовського літопису 1446 р., Володимир Святославович заснував на Словенській землі “во свее имя ветшано” го́род, локалізований на Клязьмі. Посадників князь не хрестив, а призначав[705].

Книжники північно-східних земель кінця XV – XVI ст. практично одностайно пов’язували Володимир X ст. із Суздальською (Заліською) землею. Звісток про хрещення посадників або немає, або ж з’являється уточнення, що їх хрестили по всій землі. Варто згрупувати такі приклади, виділяючи свідчення про локалізацію новозбудованого го́рода (1) та сюжет про посадників (2):

- Єрмолинський літопис XV ст.[706]: 1) на Суздальській землі, на річці Клязьмі; 2) посадників не згадано.
- Московський звід XV ст. за Ермітажним списком (рукопис XVII ст.)[707]: 1) на Суздальській землі; 2) намісників хрестив по всій землі.
- Типографський літопис XV ст. за списком XVI ст.[708]: 1) на Суздальській землі; 2) намісників хрестив по всій землі.

---

[702] Холмогорская летопись. Двинский летописец // ПСРЛ. – Ленинград: Изд-во “Наука”; Ленинградское отделение, 1977. – Т. 33. – С. 29.

[703] Устюжские и Вологодские летописи... – С. 25, 64.

[704] *Там же*. – С. 161.

[705] Летописи белорусско-литовские. – С. 36.

[706] Ермолинская летопись // ПСРЛ. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1910. – Т. 23. – С. 15.

[707] Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. 25. – С. 365.

[708] Типографская летопись // ПСРЛ. – Петроград: 2-я Государственная типография, 1921. – Т. 24. – С. 39.

- Літописний звід 1497 р.[709]: 1) на Суздальській землі, на річці Клязьмі; 2) посадників не згадано.
- Літописний звід 1518 р.[710]: 1) на Суздальській землі, на річці Клязьмі; 2) посадників не згадано.
- Владимирський літописець XVI ст. [711]: 1) на Заліській землі; 2) посадників не згадано.
- Короткий Владимирський літописець XVI ст.[712]: 1) на Заліській землі; 2) посадників не згадано.
- Львовський літопис XVI ст.[713]: 1) на Суздальській землі; 2) посадників не згадано.
- Тверський літопис XVI ст. (список XVII ст.)[714]: 1) на Слов'янській землі, стране Заліській, Суздальській та Ростовській областях; 2) посадників хрестив по всій землі.
- Воскресенський літопис XVI ст.[715]: 1) на Суздальській землі; 2) намісників хрестив по всій землі.
- Ніконовський літопис другої чверти XVI ст.[716]: 1) на Суздальській землі, на річці Клязьмі; 2) посадників не згадано.

Отже, аналіз літописних повідомлень про те, як Володимир Святославович заснував го́род "во свое имя Володимеръ", наочно засвідчує вторинність локалізації міста на Суздальській землі. Найраніші відомі літописи – Н4Л (від нього походить низка новгородських літописів) та С1Л (ліг в основу московського літописання другої половини XV – XVI ст.) – не мають згадок про Суздальську чи Заліську землю й не співвідносять місто з річкою Клязьмою. Незважаючи на походження цих літописів, як

[709] Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись) // ПСРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 28. – С. 18.

[710] *Там же*. – С. 172.

[711] Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись // ПСРЛ. – Москва: Изд-во "Наука", 1965. – Т. 30. – С. 37.

[712] *Тихомиров М. Н*. Русское летописание. – С. 185.

[713] Львовская летопись. Часть первая. – С. 82.

[714] Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии леонида Демиса, 1863. – Т. 15. – Стлб. 113–114.

[715] Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца, 1856. – Т. 7. – С. 313.

[716] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – Т. 9. – С. 64.

вважається, від єдиного протографа, вони розходяться у визначенні території, де хреститель Руси заснував го́род Володимир. За Н4Л, місто збудовано на Словенській землі, а в С1Л вказано землю Смоленську.

Пізніші компілятори користали з обох джерел, пристосовуючи їх до початків Владимира. Укладачі деяких літописів видають нерозуміння та розгубленість, згадуючи як Смоленську, так і Суздальську землі й розташовуючи Володимир Х ст. на Клязьмі на Смоленщині. У намаганні пов'язати заснування Володимира із Суздальщиною останню ототожнено зі Словенською землею, трансформуючи її на географічно нейтральну "слов'янську" тощо.

Впадають у вічі й спроби узгодити повідомлення про заснування однойменних градів заходами князів Володимира Святославовича та Володимира Мономаха. Якщо в пізніших новгородських та північноросійських літописах наявні якісь вагання та прочитуються спроби поєднати свідчення протографів про Володимир Х ст. зі знаннями про го́род на річці Клязьмі, то питомо московська літописна традиція послідовно безапеляційна. Вона відкидає будь-які географічні альтернативи, а го́род князя Володимира рішуче локалізує на Ростово-Суздальській (Заліській) землі.

Так, Владимир отримує двох засновників, а повідомлення, що Володимир Мономах заклав го́род на річці Клязьмі, підкріплює уточнення: "заложилъ его бѣ преже Володимеръ Кіевскій"[717]. Можна припустити і таку можливість за умови, що це були автономні дільниці з окремими периметрами оборонних укріплень, споруджених зі столітньою різницею у часі. Нагадаю хоча б "го́род Володимира" та 'го́род Ярослава' як послідовно зведені частини Києва. Заснування нової дільниці Києва за часів Володимира Святославовича підтверджує Супрасльський літопис: "А сам сѣде в Киевѣ и в прочих градѣх . И заложи град Киев большии"[718]. Дотичне до цього повідомлення раніше свідчення знаходимо в Іпа-

[717] Львовская летопись. Часть первая. – С. 103.

[718] Летописи белорусско-литовские. – С. 22.

тіївському літописі: “В лѣ҃т · ѕ҃ · ф҃ · нв · (6552 – 1044) Выгребена быста · в҃ · кнаѕа Ярополк ъ · и Ѡлегъ · сна Стославла · и крⷱтиша кости єю · и положи я вь цр҃кви стыя Бц҃а в Володимѣри”[719]. Йдеться, очевидно, про перепоховання останків дядьків князя Ярослава Володимировича у великокняжій усипальниці – Десятинній церкві, розташованій у межах ‘го́рода Володимира’, що й наголошено промовистою фразою “вь цр҃кви стыя Бц҃а в Володимѣри”[720].

Літописи повідомляють і про заснування київського “го́рода Ярослава”: “Въ лѣ҃т · ѕ҃ · ф҃ · ме · (6545 – 1037) Заложи Ярославъ . городъ великыи Кыєвъ · оу негоже града врата суть златая.”[721] У пізніших літописах з’являється навіть порівняльна характеристика обох градів: “Въ лѣто 6525. [...] Заложи Ярославъ градъ Кіевъ, болѣ пръваго”[722]. Важливо, що кожен з цих етапів розбудови Києва та його оборонних ліній верифікують археологи. Натомість заснування го́рода на Клязьмі у X ст., як зазначалося, не має жодного археологічного підтвердження.

До того ж, згадана фраза протографів Н4Л та С1Л “и вся люди крести Рускыя и намѣстници”, яку через нерозуміння або усували з пізніших текстів, або ж змінювали її зміст, може свідчити й про існування го́рода (де й перебували ‘намісники’) ще до приходу Володимира Святославовича. Владимира, на території якого немає культурного шару X–XI ст., таке припущення, звичайно, ніяк не може стосуватися.

Доводиться визнати, що пізні літописні свідчення про заснування заходами князя Володимира Святославовича го́рода на Клязьмі, які суперечать переказам Н4Л та С1Л, – не більше, ніж патріотичне намагання новіших книжників узгодити текст протографа з відомими географічними реаліями Московської держави. Розвиваючи подібний “патріотичний порив” та обґрунтовуючи 1000-літній ювілей Владимира, сучасні російські автори навіть готові стверджувати: “Не является неопровержимым аргументом

[719] Ипатьевская летопись. – Стлб. 143.

[720] *Мокеев Г. А.* Три Владимира // Новая книга. – 1998. – № 7. – С. 44–48. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.voskres.ru/school/3vladim.htm

[721] Ипатьевская летопись. – Стлб. 139.

[722] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – Т. 9. – С. 75.

поздней датировки основания Владимира и то обстоятельство, что в городе не найден культурный слой X–XI веков, – археологически не подтверждены многие древние города”[723].

Пояснення літописних назв землі, на якій князь Володимир Святославович заснував “градъ въ свое имя”, є важливою передумовою локалізації го́рода Володимира X ст. Щодо цього розходяться уже тексти початку XV ст., в основі яких лежить один протограф. У Н4Л ідеться про “Словенську землю”, натомість С1Л називає її “Смоленською”. Чи не єдиний спробував знайти пояснення такому “різноголоссю” О. Рапов: “Несколько смущает примененный летописцем термин “Словенская земля”. Однако следует учитывать то обстоятельство, что словене действительно населяли наряду с кривичами и мерей Ростово-Суздальскую область и, в частности, знаменитое суздальское ополье”[724]. Далі, покликаючись на міркування В. Сєдова з приводу напрямків слов’янської колонізації Волго-Окського межиріччя, дослідник ствердив, що в IX – на початку XI ст. “имело место лишь проникновение небольших изолированных групп кривичей. В то же время со стороны Новгородской земли через бассейн Мологи в срединные области междуречья Волги и Клязьмы хлынул значительный поток переселенцев”. Відтак підсумовано: “Таким образом, словене занимали в Ростово-Суздальской области доминирующее положение. Отсюда и ее название: “Словенская земля”[725].

Проте ця археологічна аргументація має очевидні хиби. Цитуючи В. Сєдова, О. Рапов не зауважив його важливого повідомлення, що новгородські ‘словени’ не однорідні з походження: “Кроме пришлых носителей славянского языка, в составе новгородцев был значительный процент местного финского населения. И это прекрасно иллюстрируют Ярославские курганные могильники. Среди погребений в этих курганах выделяются финские захо-

[723] *Гордеев С.* О времени основания города Владимира // К вопросу о дате основания г. Владимира. Сб. статей / Под ред. *С. В. Шевченко*. – Владимир: ТОО “Местное время”, 1992. – С. 41. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.russiancity.ru/books/b82.htm. У цьому збірнику див. також дискусію щодо дати заснування Владимира.

[724] *Рапов О. М.* Русская церковь... – С. 270.

[725] *Там же*.

ронения, которые составляют весьма значительный процент”[726]. Тому думка О. Рапова, що нібито словени домінували у Ростово-Суздальській області, є науковим перебільшенням.

Важливіше інше: географічний світогляд книжників аж ніяк не залежав від археологічних узагальнень кінця XX ст., а формувався переважно на підставі свідчень відомого їм кола писемних пам’яток. Джерелом географічної інформації для літописця здебільшого були протографи використаних літописів. Так, орієнтиром території словен є сам Новгород: “а Словѣне въ Новѣградѣ свое”[727], кривичі “Сѣдятъ вверхъ по Волзѣ, и вверхъ по Двинѣ и вверхъ Днѣпра. Ихъ же градъ есть Смоленескъ”[728]. Промовистий й етнонімічний перелік із території майбутньої Ростово-Суздальської землі: “А на Бѣлѣзерѣ сѣдять Весь, а на Ростовьскомъ езерѣ Меря, а на Клещинѣ езерѣ сѣдятъ Меря же; а по Оцѣ рѣцѣ, идѣже вошла въ Волгу, сѣдять: Мурома языкъ свой, Мещера свой, Мордва свой, Черемиса свой”[729]. Їх об’єднано фразою “а се суть иныи языци”. Отже, територія Ростово-Суздальщини як у ранній, так і в пізньолітописній традиції ніколи не називалася ‘Словенською землею’. Саме тому московські книжники послідовно змінювали ‘Словенську землю’ в аналізованому тексті на ‘Суздальську’, ‘Ростовську’ чи ‘Заліську’ й демонстративно пов’язували її з р. Клязьмою.

З цим погодився й О. Рапов, пояснюючи причини побутування назви “Смоленська земля”. Вважаючи її вторинною й коментуючи появу в літописах другої половини XV – XVI ст., він писав: “В некоторых летописях (например, в сокращенном летописном своде 1495 г., в Вологодско-Пермской летописи, в Русском хронографе) вместо “Словенская” стоит “Смоленская”. Ясно, что создатели этих памятников не смогли разобраться в древней терминологии. По всей вероятности, они уже не понимали названия “Словенская земля” и заменили его более понятным для них эт-

[726] *Седов В. В*. Восточные славяне в VI–XIII вв. / Отв. ред. тома *Б. А. Рыбаков*. – (Серия “Археология СССР с древнейших времен до средневековья”. – Т. 14). – Москва: Изд-во “Наука”, 1982. – С. 188.

[727] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – Т. 9. – С. 4.

[728] *Там же*.

[729] *Там же*.

нонимом”[730]. Проте здебільшого автори кінця XV – XVI ст. відкидали обидві ранні назви як неактуальні.

Застосування назви ‘Смоленська земля’ випливало з істотної історичної підстави. Так, О. Шахматов, підкріплюючи власний здогад про колонізацію области мері зусиллями саме кривичів, покликався на свідчення Уставної грамоти 1151 р. князя Ростислава Мстиславовича для Смоленської єпископії. Згідно з її переказом, Суздаль та його володіння платили данину Смоленську[731]: “Суждали залѣ҃сская да҃н., аже воротить Гюрги, а что будетъ въ ней, с то҃г Ст҃ѣи Бц҃и десѧтина”[732]. Існування такої данини свідчило про давнє підпорядкування суздальських володінь Смоленську (кривичам), що й мала підтвердити фраза про будівництво Владимира на Смоленській землі.

Появу цього смоленського акценту можна обережно пов’язати з діяльністю митрополита Герасима (†1435). Московит з походження, він між 1417 та 1433 рр. очолював Смоленську єпископську кафедру, а восени 1433 р. відбув до Константинополя, звідкіля повернувся наступного року вже в митрополичому сані. Поставлений “на всю Руську землю”, новий митрополит через московські усобиці зупинився у Смоленську. Через два роки князь Свидригайло за звинуваченням у співпраці зі своїм противником – князем Сиґізмундом Кейстутовичем, його стратив. “Смоленський епізод” може бути й відображенням уцілілого у відредагованих текстах переказу реальної історичної ситуації, зафіксованої у найдавнішому літописанні. Водночас немає підстав відкидати й можливість випадкової заміни під час редагування ‘Словенської’ землі на ‘Смоленську’.

Крім того, О. Шахматов згадав свідчення Воскресенського літопису за 1471 р., у якому прихильники московського князя на вічевому зібранні у Новгороді нагадували новгородцям походження московських великих князів від Рюрика й у переліку хрещених за Володимира Святославовича племен називали ‘білозерську весь’

[730] *Рапов О. М.* Русская церковь... – С. 271.

[731] *Шахматов А. А.* К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей. – С.-Петербург: Типография “В. С. Балашев и К^{ом}”, 1899. – С. 16.

[732] Смоленские грамоты XIII–XIV веков / Подг. к печати *Т. А. Сумникова*, *В. В. Лопатин*. Под ред. *Р. И. Аванесова*. – Москва: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 77.

під її паралельною назвою – ‘кривицька весь’[733]: “А изначала отчина есмя тѣхъ великихъ князей, отъ первого великого князя нашего Рюрика, его же по своей воле взяла земля наша изъ Варягъ княземъ себѣи съ двѣма брати его; потомъ же правнукъ его князь Владимеръ крестися и всѣ земли наши крести: Рускую, и нашу Словѣнскую, и Мерску и Кривичску весь, рекше Бѣлозерскую, и Муромъ, и Вятичи и прочая”[734].

Білозерський край був московською територією, що безпосередньо межувала зі Словенською землею. Іменування білозерської весі кривицькою не тільки засвідчує словенсько-кривицький дуалізм новгородсько-московського прикордоння, а й пояснює причини, чому вжита у С1Л назва ‘Смоленська земля’ (кривицька) прижилася саме в північноросійській літописній традиції.

На цій підставі можна констатувати:

- Назву ‘Словенська земля’ застосовували передовсім новгородські книжники для окреслення території, де наприкінці X ст. Володимир Святославович заснував город, іменований Володимиром.
- Назва, яка зафіксована найраніше у Н4Л на початку XV ст., можна вважати первісною.
- Неприйняття назви ‘Словенська земля’ у тогочасній та пізнішій літописній традиціях виявилося унаслідок послідовного намагання замінити її іншими.
- У С1Л, який походить від спільного з Н4Л протографа, зафіксовано паралельне функціонування назви ‘Смоленська земля’, походження якої є підстави пов’язувати з документально підтвердженою давньою данницькою залежністю Суздальщини від Смоленського князівства.
- У літописах другої половини XV – XVI ст. – як обидві ранні – назви ‘Словенська’ та ‘Смоленська’ змінювали на ‘Суздальська’, ‘Суздальська і Ростовська’, ‘Заліська’ й додавали вказівку, що Володимир Святославович заснував го́род саме на р. Клязьмі.

[733] *Шахматов А. А.* К вопросу... – С. 15.

[734] Продолжение летописи по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца, 1859. – Т. 8. – С. 160.

- Заміни назви ‘Словенська земля’ мали за мету пов’язати згадку про заснування Володимира Х ст. із однойменним го́родом на Клязьмі, заснованим на початку XII ст. заходами Володимира Мономаха, про що літописи зберегли паралельні свідчення.
- Із пізніших літописних компіляцій послідовно усували чи переінакшували наявну як в Н4Л, так і в С1Л згадку про хрещення посадників новозаснованого го́рода, яка давала підстави припускати, що Володимир Святославович розбудовував населений пункт, який уже існував.

Усе це дає підстави ствердити, що суздальська (заліська) версія пізньолітописної локалізації го́рода Володимира Святославовича, заснованого “въ свое имя”, є книжною гіпотезою, спрямованою на вивищення та прославлення однойменного го́рода, збудованого більш ніж століття по тому зусиллями Володимира Мономаха на тодішній далекій північно-східній окраїні Київської держави. В основі цього намагання лежить очевидна потреба “належного заповнення” “порожнього” найдавнішого періоду виразно молодшої московської історії за посередництвом “зістарення” визнаного московською традицією своїм попередником Владимира. Сучасні спроби обґрунтувати його 1000-літній ювілей, найочевидніше, ігнорують не тільки увесь комплекс літописних свідчень у їх непростому власному історичному розвитку, а й водночас демонстративно нехтують браком археологічного підтвердження “потрібних ювілейних дат”.

Проаналізований літописний сюжет про заснування заходами князя Володимира Святославовича Володимира на ‘Словенській землі’ на конкретному вимовному прикладі демонструє досить безцеремонне втручання пізніх редакторів у давніх літописні тексти і глибоке переінакшення їх “на потребу”. Розглянутий сюжет на винятково яскравому матеріалі ще раз наголошує на потребі критичного сприйняття російської пізньолітописної традиції та ретельного вивірення її викладу.

Єдино можливою альтернативою суздальської леґенди заснування го́рода Володимира у Х ст. є волинська версія. Сформульована ще на початку XVIII ст. думка В. Татіщева, що в аналізованій

літописній згадці йдеться про Володимир на Волині, потребує прискіпливої уваги. Зі зрозумілих причин це питання залишилося поза науковими зацікавленнями новітньої російської медієвістики, проте й вітчизняні дослідники теж не вивчали його. І принциповим завданням, що вимагає з'ясування, є узгодження з волинськими реаліями літописного переказу про заснування Володимира на "Словенській землі", який занотований лаконічним й позбавленим пізніших нашарувань свідченням Н4Л. Оскільки в пізньолітописних трактуваннях сюжету про заснування го́рода Володимира X ст. саму його локалізацію на "Словенській землі" традиційно намагалися обійти чи переінакшити, розглянемо таку можливість насамперед з огляду літописної географії недатованої частини ПВЛ.

Уже зазначалося (за викладом Ніконовського літопису XVI ст.), що територію майбутніх Ростово-Суздальської землі та Московського князівства зламу XV–XVI ст. літописець трактує неслов'янською. Укладач цього московського зводу, заздалегідь наділеного значенням офіційного тлумачення історичних подій, не відступив від принципу Початкового зводу, у якому основними географічними орієнтирами слугували гідроніми: "на Бѣлѣ ѡзерѣ сѣдѧть Вѣсь · а на Ростовѣ ѡзерѣ Мерꙗ а на Клещинѣ ѡзерѣ · сѣдѧть мѣрꙗ же· а по Ѡцѣ рѣцѣ кде втечеть · въ Волгу языкъ свои Мурома · и Черемиси свои я зыкъ · и Мордва свои языкъ"[735]. Згадані автохтонні племена промовисто охарактеризовано фразою "Ї се суть инии языцѣ · иже дань даю҃т Руси"[736]. Цілком очевидно, що в цьому переліку немає місця для 'Словенської землі', де, згідно з пізнішими свідченнями, наприкінці X ст. Володимир Святославович заснував го́род "в свое имя".

Натомість у слов'янському переліку племен найбільше уваги надано саме Волині: "се бо токмо Словѣнескъ языкъ в Русі . Полꙗне Деревлꙗне · Новъгородьци · Полочане · Дьрьговичи · Сѣверо · Буж҃не · за҃п сѣдѧть по Бугу · послѣже не Волынꙗне"[737]. Волинський Володимир згадано і в "Списку руських городів", відомому

[735] Ипатьевская летопись. – Стлб. 8.

[736] *Там же*. – Стлб. 8–9.

[737] *Там же*.

під оригінальною назвою “А се имена всем градом Русским дальним и ближним” у літописах та збірниках XV–XVII ст.[738] Як і в етнонімічному переліку ПВЛ, р. Західний Буг у “Списку” також слугує гідронімічним орієнтиром: “А се Волыньскыи: Степань. На Горыни. Остро. Хороборь Луческ Великий на Стыре. Ивань. На Икве Кременець. Белз. Дубичи. Теребовль. Любно. Зудечев. Холм. Другобець. На реце Солонои. Изборско. Львов Великий. Волынь. На Бугу. Володимерь”[739].

Слов’янськість Побужжя очевидна не тільки з археологічного, але й етнографічного та історичного оглядів. Тому характеристика Волині назвою ‘Словеньская земля’ є цілком правомірною без додаткових обґрунтувань, чого об’єктивно потребували спроби пов’язати згадку про Володимир X ст. з територією Волго-Окського межиріччя. Наявність Волині в “словенському” списку етнонімічного переліку ПВЛ дає поважні підстави, аби вважати, що аналізована звістка – “И пришедъ (Володимир Святославович. – ***Ю. Д.***) ис Киева во Словеньскую землю, и постави градъ в свое имя Володимеръ”[740] – стосується саме Волині й не має нічого спільного з Ростово-Суздальською (Заліською) землею.

На підтвердження того, що старокиївський літописець називав Словенською землею саме землі слов’янського Побужжя, слід пригадати низку інших важливих доказів. Найперше – не прокоментовану в історичній літературі згадку Іпатіївського списку ПВЛ про “землю волыньскую” (в інших списках фігурує – “словѣньская”, “словеньская”, “словеньска”), яку начебто захопили угорці за Карпатами, в Подунав’ї: “и оустремишасѧ чересъ горы великыя · иже прⷪзвашасѧ горы Оугорьскыя · и почаша воєвати на жⷬвущаѧ ту · сѣдѧху бо ту преже Словене · и Волохове · переяша землю Волъыньскую · по семъ же Оугре прогнаша Волохы · и наслѣдиша землю ту · и сѣдоша съ Словеньми . покоривше я подъ сѧ · и ѿтолѣ прозвасѧ землѧ Оугорьска”[741].

---

[738] *Тихомиров М. Н.* Русское летописание. – С. 94–96.

[739] *Там же*. – С. 95.

[740] Новгородская четвертая летопись. – С. 90.

[741] Повість временних літ. Міжрядкове співставлення… – С. 139.

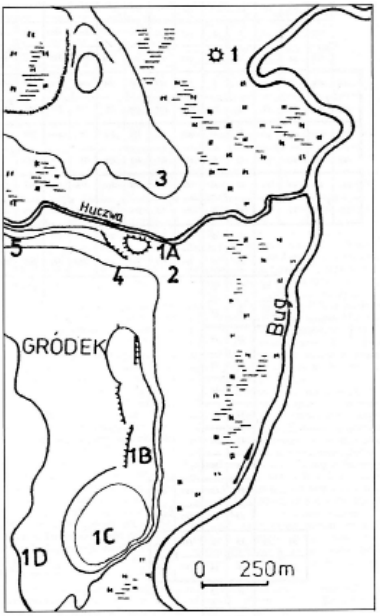

Археологічні об'єкти Городка-Надбужного:
1 – 'Княжичева могила'; 1А – Городище літописного Волиня (за Є. Кусьнєжем)

До того ж, описуючи городище давнього Волиня, на початку XIX ст. З. Доленга-Ходаковський відзначив його характерну назву: "городъ Волынь при устьѣ той же Гучвы, которого обширный вал, съ особеннымъ городком Словенскимъ, съ множествомъ могил внутри того вала и на восточной стороне Буга, видны по сію пору"[742]. Назва 'Словенський городок', закріплена за городищем давнього історичного головного го́рода Волинської землі, підтверджує думку, що у фразі "и пришедъ Киева во Словеньскую землю" мовиться про заснування Володимира саме на Побужжі.

У літописному повідомленні про заснування Володимира у Словенській землі згадано також про хрещення намісників. Як можна здогадуватися, йшлося про намісників го́рода, який на той час уже існував: "церковь сборную святую Богородицю древяную

[742] *Доленга-Ходаковский З.* Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских. – Москва: В Университетской типографии, 1837. – Т. 1, кн. 1. – С. 10.

постави, и вся люди крести Рускыя и намѣстници”[743]. У цьому контексті варто звернути увагу на розташування збереженого досі (перебудованого) собору Успіння Богородиці у Володимирі поза межами дитинця. Найвірогідніше, збудована заходами князя Володимира Святославовича того ж посвячення церква-попередниця (очевидно, дерев’яна) розташовувалася на тому самому місці. Територія, яку князь Володимир огородив валом (“спомъ осыпа”) навколо церкви Богородиці (пізнішого собору), є тільки пригородом старшого го́рода (дитинця) – його вали (острівне городище так званого волинського типу) збереглися досі. Князь Володимир насправді не збудував, а тільки розбудував цей волинський го́род і назвав його на свою честь – з огляду на його народження у Будятичах неподалік. Відтак цілком логічною сприймається й літописна звістка про хрещення намісників.

Крім цього висновку, окремо слід наголосити на збереженні автентичного переказу про територію Побужжя, ототожнювану первісно зі ‘Словенською землею’, у Н4Л. Розташований на ‘Словенській землі’ го́род, названий на початку 90-х років Володимиром Святославовичем “в свое имя”, логічно ототожнити з Новгородом, згаданим у поході Ольги на Лугу. Той самий го́род фіґурує в ранніх літописних переліках слов’янських племен Східної Європи. Як згадувалося, у другому переліку ‘словени’ розташовуються “въ Новѣгородѣ” відразу після деревлян та дреговичів. Промовистим є й розміщення ‘новгородців’ у третьому переліку відразу за ‘деревлянами’.

Літописні етнонімічні переліки відтворюють географічну ситуацію, висвітлену в літописному сюжеті 947 р., де описано похід Ольги “к Новугороду” після деревлянської помсти (“по мьстѣ”), у який київська княгиня вирушила з метою облаштування західних кордонів Руси, зміщених після деревлянської війни аж до Західного Бугу. Той самий Новий го́род, уже як центр уділу Святослава, згадував під назвою ‘Немоґард’ і Константин Багрянородний. Новгородців Святослава (як учасників балканських воєн середини X ст.) під іменем народу ‘нукарда’ знав і Аль-Мас’уді.

[743] Новгородская четвертая летопись. – С. 90.

На початку 90-х років Володимир Святославович розбудовує цей го́род (розташований на ‘Словенській землі’) й називає його Володимиром.

У світлі викладених фактів, що засвідчують існування у X ст. на Побужжі Нового го́рода, стають зрозумілими і географічні реалії опису Руси Я. Длуґоша, які викликали здивування в істориків та змушували вдаватися до змін оригінального тексту в його перекладах.

§ 3. *Локалізація ‘Новгорода’ у повідомленні Яна Длуґоша*

В “Annales” Я. Длуґоша в одному з розділів мовиться про першопредків поляків, чехів та русів, трьох братів – Леха, Чеха та Руса. Історик називає Руса засновником “обширних руських королівств” та описує їх межі, вживаючи як географічні орієнтири низку гідронімів та два населені пункти – Київ та Новгород: “Rusz [...] amplissima Russorum regna, quorum Kyowia caput et metropolis est, et que Dnyestr, Dnyepr, Nyemyen, Pruth, Slucz, Stir, Szbrvcz, Sereth amplissimis irrigantur amnibus, populasse et terminos suos ultra Novogrod, auro, argento et pellibus ditissimam et notissimam inter paludes et stagna sitam Russiae civitatem ad fines prope terre dilatasse”[744]. У перекладі Н. Щавелєвої цей уривок звучить так: “Рус [...] населил обширнейшие русские царства, главой и столицей которых является Киев и которые орошаются широчайшими реками Днестром, Днепром, Неманом, Прутом, Случью, Стырем, Збручем, Смотричем, Серетом, и распространил свои пределы по ту сторону Новгорода, русского города, богатейшего и славнейшего золотом, серебром и мехами, расположенного среди болот и топей почти на краю земли”[745]. В переліку річок, що протікають територією Руси, Я. Длуґош називає річки Чорноморського басейну: Прут, Дністер (з його лівими допливами Смотричем, Серетом та Збручем), Дніпро та Стир і Случ басейну Прип’яті. До Балтійської водної системи належить Німан.

[744] *Щавелева Н. И.* Древняя Русь… – С. 73.

[745] *Там же*. – С. 219.

Коментуючи цей уривок, Н. Щавелєва відзначила, що Русь у Длуґоша “это прежде всего те русские земли, которые в его время находились в пределах Польского королевства и Великого княжества Литовского, с эпизодическим включением Новгорода”[746]. Подібно раніше висловлювався і О. Гейштор, на думку якого, Я. Длуґош описав Русь у знайомих йому тогочасних межах, разом із важливим доповненням – Великим Новгородом, розташованим на кордоні країни[747].

Проте у повідомленні Я. Длуґоша Новгород аж ніяк не розташований десь на далекому краю землі, як про це сказано у сучасному російському перекладі. Логіка його викладу проступає ясніше, якщо вилучити гідронімічний перелік та опис багатства Новгорода: “Rusz [...] amplissima Russorum regna, quorum Kyowia caput et metropolis est, [...] populasse et terminos suos ultra Novogrod [...] inter paludes et stagna sitam Russiae civitatem ad fines prope terre dilatasse”.

Ближчим до оригіналу є польський переклад: “Rus [...] obszerne dziedziny Rusi, których Kijów głową jest i stolicą [...] zaludnił, i granice swojego władztwa poza Nowogrod, miasto Ruskie [...] a położone między bagnami i jeziorami, aż do kończyn niemal tej ziemi rozszerzył”[748]. Буквальний переклад українською (без літературної обробки) такий: “Рус [...] обширні Руські королівства, котрих Київ є головою та столицею [...] залюднив і свої межі поза Новгород [...] поміж боліт та озер розташоване Руське місто, до країв майже землі розширив”.

Буквальне прочитання уривку принципово відрізняється від пропонованого Н. Щавелєвою. За Я. Длуґошем, Новгород розташовується не на далекому краю землі, а на початку опису. Залюднена Русом територія простягалася від Новгорода аж до краю землі і саме в цих межах розміщені перелічені ним гідроніми. Таким чином, Новгороду відведена далеко не випадкова та епізодична

[746] *Щавелева Н. И.* Древняя Русь… – С. 371, прим. 41.

[747] *Гейштор А.* Образ Руси в средневековой Польше // Культурные связи России и Польши XI–XX вв. / Комиссия историков России и Польши. Ред. *Н. И. Щавелева* и др. – Москва: Эдиториал УРСС, 1998. – С. 19.

[748] *Długosz Jan*. Dziejów Polskich ksiąg dwanaście / Wydane staraniem *A. Przezdzieckiego*. Przekład *K. Mecherzyńskiego*. – Kraków: W Drukarni “Czasu” W. Kirchmayera, 1867. – T. I. – S. 24.

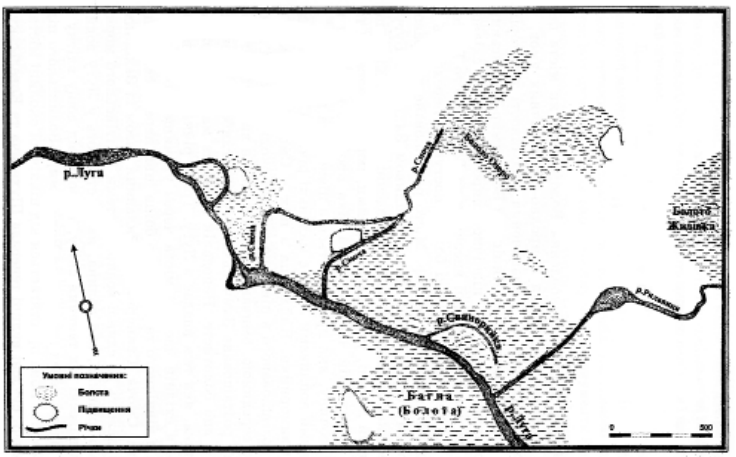

Природно-географічні умови міста Володимира *(за М. Кучинком)*

роль, як випливає із довільного російського перекладу, навіяного пізнішими історичними фактами, що виходять поза межі X ст. Згаданий Новгород розташований в окреслених Я. Длуґошем межах, а не поза ними, як випадковий додаток.

Сумнівною також є думка, що польський історик описав сучасні йому межі Руси. Свідчення про Руса та походження Руси він почерпнув із якихось давніших джерел, про що повідомив: "... такое разнообразие писателей о происхождении Руси больше затемняет, чем это происхождение, чем разъясняет"[749]. До того ж, Я. Длуґош писав про початковий період становлення Руси, тому цілком логічно виглядають її вужчі територіальні межі, без північних та північно-східних околиць, приєднаних щойно заходами Володимира та Ярослава. Опис Я. Длуґоша є дзеркальним до літописної звістки 947 р. про похід княгині Ольги "к Новугороду", розташованому на волинській Лузі. З польської точки зору, землі Руси розташовувалися поза цим прикордонним Новгородом і звідти простягалися аж до краю землі.

Відповідними є і природно-географічні характеристики місцевости розташування Новгорода X ст., ототожнюваного з дитинцем майбутнього Володимира. Згадані Я. Длуґошем озера та бо-

[749] *Щавелева Н. И.* Древняя Русь… – С. 219.

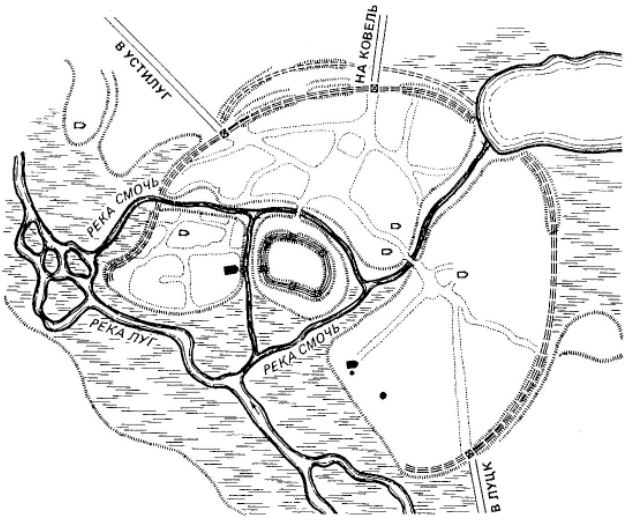

Володимир княжих часів *(за Т. Трегубовою)*

лота цілком відповідають характеристиці Волині, а розташування дитинця Володимира в заболоченій місцевості є його характерною ознакою[750].

Подібно, із західної точки зору, описував Русь Ґервазій Тільберійський (*бл. 1150 – †1235?): "Польша в одной своей части соприкасается с Руссией (она же Рутения)"[751]. Проте прикордонним го́родом, за яким простягається територія Руси, у нього вже є Лодимирія (Володимир): "Далее простирается Рутения на Восток по направлению к Греции, как говорят, на расстояние ста дневных переходов […] Между Польшей и Руссией протекают две реки, названия которых согласно переводу с их простонародного языка звучат как Вепрь (лат. Aper. – ***Ю. Д.***) и Браслет (лат. Armilla (Західний Буг). – ***Ю. Д.***). А несколько с запада обращен к Польше город Руссии Лодимирия (лат. Lodimiria. – ***Ю. Д.***)"[752].

---

[750] *Кучинко М.* Володимир… – С. 9–12.

[751] *Матузова В. И.* Английские средневековые источники IX–XIII вв. (тексты, перевод, комментарий) / АН СССР. Ин-т истории СССР. Под общ. ред. *В. Т. Пашуто* и *Я. Н. Щапова*. – (Серия "Древнейшие источники по истории народов СССР"). – Москва: Изд-во "Наука", 1979. – С. 65–66.

[752] *Там же*.

Давність описаних Я. Длуґошем історичних та географічних реалій підтверджує їх переплетення із етногенетичною леґендою, яка фіксує період формування території Руси. Длуґош повторив етногенетичну ідею Великопольської хроніки, хоча додав до неї власні сумніви стосовно того: був Рус братом Леха чи лише його племінником. Подібна леґенда зафіксована і в пізньолітописній російській традиції. Вона відома під назвою "Сказание о Словене и Русе". Важливою складовою "Сказания" є оповідь про заснування попередника Новгорода, го́рода Словенська, яка зберегла виразні сліди свого волинського походження. На цьому спинимося детальніше.

§ 4. Новгородські етногенетичні леґенди та їх західноволинські аналоги

Новгородська леґендарно-історична повість "Сказание о Словене и Русе и городе Словенске" (далі – "Сказание") є у багатьох літописних зводах, хроніках та збірниках. Уперше вона з'явилася наприкінці 1630-х – на початку 1640-х років у пам'ятках, переписаних за межами Новгорода, й поширилася у другій половині XVII ст. Окрім зазначеного заголовку, цей текст відомий також під назвами "О исторіи еже о началѣ Рускія земли и созданіи Новаграда", "О началѣ великаго града Словенска, еже есть нынѣ великій Новградъ" тощо.

Текст "Сказания", який опублікував у другій половині XIX ст. А. Попов[753] та Ф. Гіляров[754], на сьогодні відомий у понад сто списках, унаслідок вивчення яких було виділено декілька її редакцій. Дослідження тектів леґенди дали можливість окреслити коло джерел, на які спиралася ця леґенда[755]. Її початкова частина є віль-

[753] *Попов А.* Изборник славянских и русских сочинений и статей. Входящих в хронографы русской редакции (Приложение к обзору хронографов русской редакции). – Москва: Типография А. И. Мамонтова и К°, 1869. – С. 442–447.

[754] *Гиляров Ф. А.* Предания... – С. 15–23.

[755] *Вилинбахов В. Б.* Несколько замечаний о легендах Великого Новгорода и древнейших межславянских связях // Вестник Ленинградского университета. – Ленинград: Изд-во Ленинградского гос. университета, 1963. – Сер. 2: История, языкознание и литературоведение. – Вып. 3. – № 14. – С. 36–41; *Гольдберг А. Л.* Легендарная повесть XVII в. о древнейшей истории Руси // Вспомогательные исторические дисциплины / АН СССР. Отделение истории.

ним переказом першої, дев'ятої та одинадцятої глав Книги Буття, який в пізніших списках замінювали на розповідь про нащадків Августа. З хроніки М. Бєльського запозичено текст "грамоти Олександра Македонського". У звістці про розселення слов'ян та розповіді про Гостомисла звучать мотиви ПВЛ. У частині оповіді про першопредків словено-русів звучить відгомін чеської леґенди про Чеха, Леха та Руса, а версія про скіфську прабатьківщину слов'ян нагадує "сарматську" теорію польської історіографії. Загалом дослідники сходяться на тому, що у цій пам'ятці є як фольклорне коріння (зокрема, вчуваються зв'язки з народним билинним епосом), так і відлуння реального минулого, яке "обладает всеми правами подлинности"[756].

Сюжет "Сказания" зводить історію Руси до подій Новгородської землі, що робить імовірним походження автора із новгородського культурного середовища. На цій підставі і за спробами пов'язати минуле Руси та Сибіру авторство приписують Митрополитові Кипріяну[757], знаному в літературі як Старорушанин чи Старорусенніков, який між 1621 та 1624 роками обіймав кафедру в Тобольську[758].

Розрахунки часу "от сотворения света до начала Словенска Великаго" мають виразно фантастичний характер, за яким заснування Новгорода (Словенська) автор відносить "до Римского начала царства". "Сказаниє" є комплексом етногенетичних леґенд,

---

Археографическая комиссия. Ленинградское отделение. – Ленинград: Изд-во "Наука"; Ленинградское отделение, 1982. – Т. XIII. – С. 50–63; *Лаврентьев А. В., Турилов А. А.* "Повесть о Словене и Русе" ("Сказание о Великом Словенске") о происхождении и ранней истории славян и Руси // Славяне и их соседи. Миф и история. Происхождение и ранняя история славян в общественном сознании русского средневековья и раннего Нового времени. Тезисы 15 конференции. – Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1996. – С. 19–25; *Буланин Д. М., Турилов А. А.* Сказание о Словене и Русе // Словарь книжников и книжности Древней Руси / РАН. Ин-т русской литературы. – С.-Петербург: Изд-во Дмитрий Буланин, 1998. – Вып. 3: XVII в. – Ч. 3: П–С. – С. 444–447.

756 *Лаврентьев А. В.* Летописный свод 1652 года как исторический источник для изучения русской средневековой повести XV–XVII вв. // Русская книжность XV–XIX вв. / Отв. ред. *Т. В. Дианова*. – (Серия "Труды Государственного Исторического музея". – Т. 71) – Москва: Гос. изд-во культурно-просветительной литературы, 1989. – С. 167.

757 *Там же*. – С. 166–167; *Федорова И. В.* Конференция молодых ученых "Вопросы славяно-русского рукописного наследия" // ТОДРЛ. – С.-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 53. – С. 662.

758 *Архипова М. Д.* Киприан Старорушанин – деятель Русской православной церкви и духовной культуры первой трети XVII в. / Автореф. дисс. … к. ист. н. – Воронеж, 2004. – 22 с.

що розповідають про кілька поколінь предків східноєвропейських народів, нащадків Яфетового правнука Скіфа. Поміж братів (Русом, Болгаром, Команом та Істром) виникла усобиця (“бысть же между ими распря”) і князі Словен та Рус зі своїми людьми та іншими народами (3099 р. до Р. Х) помандрували з “Ексинопонта” на нові місця. Мандруючи по різних країнах, пустелях та сприятливих місцях, Рус зі Словеном наприкінці своєї подорожі дійшли до озера Мойська, яке на честь сестри Словена та Руса отримало назву Ільмень (Ільмерь). Там, на березі ріки Мутної, перейменованої на Волхов на честь старшого сина Словена, князь побудував го́род Великий Словенськ, який згодом отримав назву ‘Новгород’.

Наступну звістку про заснування, запустіння та відбудови Словенська відділяють від попереднього тексту вставки про старшого Словенового сина Волхова, який був чарівником та віщуном, топонімічний екскурс, у якому новгородська топоніміка виводиться від імен нащадків Словена, “Посланіе Александра Македонскаго къ Русскимъ княземъ” та розповідь про руських князів Халоха та Лахерна, які “начаша воевати съ скипетры земли Греческія. Приходиша же и подъ самый царствующій градъ и много зла и кровопролитія сотвориша скипетру Греческаго царствія”[759]. Ім’я вбитого греками Лахарна пов’язане з облогою русами Константинополя 864 р. та назвою константинопольського передмістя Влахерни. Тоді столицю врятувала буря, що здійнялася на морі й розкидала човни русів, після того, як патріарх опустив у море Ризу Богородиці. Таким чином, автор вводить до сюжетної лінії реальні історичні факти, відомі й за ПВЛ.

Паралелі з літописним текстом наявні і в наступних згадках “Сказания” про подвійне запустіння та відновлення Словенська, та Ру́си, яку заснував Рус. Після першого запустіння го́рода Словенська його мешканці розійшлися по різних країнах та повернулися на Дунай, “къ прежнимъ родомъ своимъ на старожитные страны возвратишася”[760]. Дунайський сюжет у цій частині розхо-

[759] Цит. за: *Гиляров Ф. А.* Предания... – С. 21.

[760] *Там же*.

диться з попередньою звісткою про причорноморську батьківщину Словена та Руса й зближується зі сюжетом із ПВЛ про розселення слов'ян.

Через "многія лѣта" слов'яни повернулися з Дунаю "пояша Скифъ и Болгаръ съ собою" й почали заселяти запустілі гради. Проте Словенськ спіткало нове лихо: "И пріидоша же на нихъ Угры Бѣлыя и повоеваша ихъ до конца и грады ихъ раскопаша и положиша Словенскую землю въ конечное запустѣніе. По мнозѣ же времени онаго запустѣнія слышаху Скифстіи жители про беглецы Словенскія о землѣ прадѣдъ своихъ, яко лежить пуста и никимъ брегома, и о семъ сжалишася вельми и начаша мыслити, како бы имъ наслѣдити землю отецъ своихъ, и паки пойдоша съ Дуная множество ихъ безъ числа, съ ними же Скифы и Болгары и иностранцы поидоша на землю Словенскую и Рускую, и сѣдоша паки близъ озера Илмера, и обновиша градъ на новомъ мѣстѣ отъ стараго Словенска по Волхову яко поприще и болѣ, и нарекоша Новъградъ Великій"[761].

Історичні алюзії цього уривка очевидні. Звістку зі згадкою про напад білих угрів на слов'ян літописець відніс до часів візантійсько-аварських воєн у час правління імператора Іраклія (правив у 610–641 рр.): "Словеньску же язык · як҃ же ркохо҃ живущю на Дунаи · придоша ѿ Скуфъ · рекше ѿ Козаръ · рекомии Болгаре · и сѣдоша по Дунаєви · насилницѣ Словеномъ бѣша · а по семъ придоша Оугре Бѣлии . и наслѣдиша землю Словѣньскую · прогнавше Вололохы · иже бѣша преже приялѣ землю Словеньску . си бо Оугри почаша быти · при Раклии ц҃ри . иже ходиша на Хоздроя ц҃рѧ Пѣрьска҃ . В си же времена бъша и Ѡбре иже воєваша на ц҃рѧ Ираклия · и мало єго не яша"[762]. Літописна звістка є максимально точною. Іраклій воював із Хосровом II Парвізом й зупинив персів у важких війнах, незважаючи на постійні загрози з аварського боку. У 619 р. авари навіть дійшли до Константинополя і Іраклій, аби укласти з ними мирну угоду, змушений був відкупитися.

[761] Цит. за: *Гиляров Ф. А.* Предания... – С. 21.

[762] Ипатьевская летопись. – Стлб. 9.

Проблемним питанням Ільменсько-Волховської географії "Сказания" є згадка про білих угрів. ПВЛ прямо асоціює їх із слов'яно-аварським протистоянням, що відзначив М. Костомаров: "Автор отнес сказание об уграх белых к северу, тогда-как оно относится положительно к югу"[763]. Цю суперечність намагався вирішити ще М. Ломоносов, який ототожнив білих угрів з чуддю, згадавши її етнічну й мовну спорідненість з центральноєвропейськими уграми. На його думку, напад угорської чуді спровоковано торговельною та військовою експансією новгородців у Югорській (чит. – Угорській) землі[764]. Так само потрактував погромників Словенська і С. Алексєєв, на думку якого, згадка про білих угрів "замещает собой нечто сходное в устной традиции – скорее всего, "чудь белоглазая" – устойчивое обозначение враждебных племен Заволочья еще в преданиях и былинах XIX–XX веков"[765].

Який зміст вкладав у текст "Сказания" його автор, можна лише здогадуватися. Все ж відзначимо, що уривок про дворазове запустіння Словенська єдиний у тексті, що спирається на історичні реалії, і пропозиція замінити їх на щось "сходное в устной традиции" (у цьому випадку – 'чудью белоглазой'[766]) вимиває зі

---

[763] *Костомаров Н. И.* История Новгорода, Пскова и Вятки во время удельно-вечевого уклада (Севернорусские народоправства). – С.-Петербург: В типографии В. С. Эттингера, 1868. – Т. 1. – С. 13.

[764] *Ломоносов М.* Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года. – Санктпетербург: При Имп. Академии Наук, 1766. – С. 40.

[765] *Алексеев С. В.* Фольклорный первоисточник новгородской традиции XVII века // Проблемы источниковедения и политической истории. – Москва: Ин-т специальных исторических дисциплин РАЕН, 1995. – С. 9.

[766] Північноросійські легенди трактують 'чудь' і 'чудь белоглазую' як чужих, чудних, диких, лихих та небезпечних людей неросійського походження, давніх аборигенів, що зникли, залишивши по собі загадкові пам'ятки культури. Їх також вважають противниками церкви та язичниками ("нехристю"). Див.: *Лашук Л. П.* Чудь историческая и чудь легендарная // Вопросы истории / АН СССР. Отделение истории. Мин-во высш. и средн. специального образования. – Москва: Издательство "Правда", 1969. – № 10. – С. 208–216; *Смирнов Ю. И.* Предания европейского Севера о чуди // Проблемы изучения финно-угорского фольклора / НИИ языка, литературы и истории и экономики при Совете министров Мордовской АССР. Научн. совет по фольклору при отделен. лит. и языка АН СССР. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1972. – С. 55–62; *Воронцова Ю. Б.* Материалы к словарю коллективных прозвищ жителей Архангельской области. II. Л–Я. – Вопросы ономастики. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2007. – № 4. – С. 104–105; *Дранникова Н. В.* Чудь в устной культуре народов Европейского Севера // Народные культуры Европейского Севера. Республиканская научная конференция (Архангельск, 15–17 октября 2007 года) / Отв. ред. *Н. В. Дранникова*. –

“Сказания” будь-які риси історичности. Тим паче, що у цій його частині немає навіть натяку (не те, що спроби), аби завуалювати південний контекст, на чому наголошував М. Костомаров. Автор “Сказания” не приховує південної географії оповіді, крім того, він відзначає, що після першого запустіння Словенська його заселяють не лише дунайські слов’яни – “съ ними же Скифы и Болгары и иностранцы поидоша”[767].

Географічні та етнонімічні вказівки “Сказания” дають всі підстави порівняти їх із леґендами про ‘славний город’ Славоя, записаними в околицях ‘Словенського городка’.

Свідчення про походження назви ‘Словенський городок’, що закріпилася за городищем давнього Волиня, збереглися у леґендах про появу ‘Славутина’ (пол. Sławęcin) – передмістя сусіднього Грубешова, розташованого 2 км на захід від Городка-Надбужного, на території якого збереглося городище літописного Волиня. Зі заходу це передмістя було півколом охоплене Грубешівським озером, з яким і пов’язана місцева леґенда про загибель ‘славного міста’[768].

У розлогій та римованій формі цю леґенду за місцевими переказами переповіла К. Вісневська[769]. Леґенда свідчить, що на місці

Архангельск: Поморский университет, 2008. – С. 5–27. Ототожненню леґендарної “*чуди белоглазой*” з “*уграми б’лыми*” суперечить традиційна характеристика чуді як “чорних людей”: “*Говорили, что черный народ жил*”, “*Черные, как негры, как земля, были*”, “*они были черные*” тощо. Зникнення (загибель) чорних аборигенів пов’язувалося з несподіваною появою у їхніх місцях білої берези (білого дерева, білого лісу), яка асоціювалася з приходом росіян. Див.: *Феоктистова И. К.* Образ исчезнувших аборигенов в русских преданиях: система мифологических мотивов // Филологический ежегодник. – Омск: ОмГУ, 1999. – Вып. 2. – С. 6–12; *ее же*. Предание о белой березе // Вестник Челябинского государственного университета. – Челябинск: Издательство Челябинского государственного университета, 2011. – Вып. 60. Филология. Искусствоведение. – № 33 (248). – С. 263–269.

767 У контексті згадки про міґрації слов’ян, болгарів та інших народів доречно згадати про походження та поширення сережок т. зв. волинського типу. Подібні прикраси характерні для Великої Моравії VIII–IX ст., хоча в пізніші часи на цій території вони вже не трапляються. Натомість у IX–XI ст. сережки цього типу були поширені на території Дунайської Болгарії. У X–XI ст. такі прикраси побутують на Волині та в Подніпров’ї.

768 *Wiatrowski A.* Dzieje Hrubieszowa w świetle źródeł, dokumentów i zabytków historycznych. – Hrubieszów: TRH, 1988. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.tnn.pl/tekst.php?idt=34

769 Podanie o Hrubieszowie i Sławęcinie // Współczesne podania ludowe / Wybór, wstęp i oprac. M. Jesiów. – Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1982. – S. 17–21: Z rękopisu Kazimiery Wiśniewskiej. – [Електронний ресурс] / http://osobliwosci.eduseek.interklasa.pl/~grzesiog/podania.htm

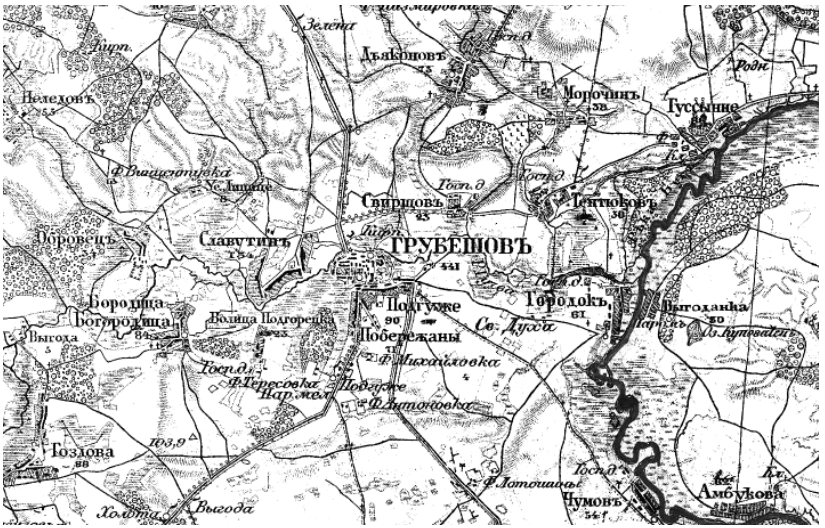

Передмістя Грубешова Славутин та с. Обровець на карті другої пол. XIX ст.
Фрагмент.
(Военно-топографическая карта Волынской губернии 1855–1877. Лист XXI-3)

Грубешівського озера колись був розташований великий го́род, оточений наповненим водою ровом, де Славой. Він мав дуже вродливу доньку, яку звали Славою. До неї звідусіль присилали сватів, однак дівчина ніяк не поспішала з вибором. Поряд із го́родом Славоя у своєму великому дворі мешкав лицар Рубіш, в якого й закохалася Слава. Рубіш також закохався у Славу й вже планував об'єднати обидва гради спільним ровом, коли несподівано до Слави приїхали свати лицаря Германа.

В якусь мить під час сватання Слава побачила, що у Германа з'явився хвіст, ріжки та пазурі на пальцях. Все швидко зникло, однак Слава була впевнена, що цим видінням Бог дав їй знак, що цей лицар має душу диявола. Розгніваний Славой вигнав непрошеного гостя. Й відразу двір Слави оповили диявольські чари: корови почали доїтися гноївкою, хліб ставав твердим камінням, а масло – болотом. Почався падіж худоби, міщани ледве пересувалися від голоду, адже у всіх, крім Слави, в яку закохався Герман, відняло мову.

Тим часом го́род Славоя оточило озброєне кушами (арбалетами) військо Германа. Дочекавшись, коли місто вимре, перед

Славою з'явився Герман. Водночас із двору зникли тіла померлих і го́род опорожнів. На освідчення лицаря Слава відповіла, що воліє прожити в цій пустці сама, аніж вийде за нього. Розгніваний лицар викликав диявольські сили: все навколо загуло, земля розступилася і двір запався у величезну вирву, що накрила земля, поверх якої кипіла вода. Безслідно зникло й вороже військо, яке облягало го́род.

На місці го́рода утворилося велике озеро, а обабіч – два менших. В одному втопилася Слава, а в іншому – втілений у лицаря диявол. З часом місцевість навколо озера почали заселяти нові мешканці. Залишився у своєму дворі й лицар Рубіш. Як доказ кохання до Слави поселення біля озера він назвав Славутином, а місто Рубіша отримало назву Рубешів. Звідки й походить назва сучасного Грубешова.

Сюжетна лінія переказаної оповіді має низку важливих складових:

- Го́род, який передував Славенціну, мав назву 'Славне місто'.
- Володаря цього го́рода звали Славоєм, а доньку Славоя – Славою.
- У леґенді зафіксовано облогу го́рода ворожим військом.
- Облога міста пов'язана із відмовою лицарю Германові, який сватався до Слави.
- Герман має диявольські властивості і в гніві насилає на го́род різні нещастя.
- Чари призвели до загибелі мешканців го́рода і його запустіння.
- Після остаточної відмови вороже військо зникає, земля розступилася і поглинула місто, на місці якого утворилося озеро.
- Слава та диявол-Герман вкоротили собі віку в озері.

Характеристика го́рода як 'Славного міста', основні елементи сюжетної лінії та імена головних персонажів (разом зі свідченням про городище Волиня як 'городок Словенський') зближують пе-

реказану леґенду до "Сказания о Словене и Русе и городе Словенске". Порівняємо їх докладніше.

§ 5. Свідчення про запустіння й відновлення 'Словенська' та етапи урбанізації Побужжя VI–X століть

Отже, порівняємо сюжетні колізії та іменослов новгородського "Сказания" і леґенду про походження передмістя Грубешова – Славутина (далі – "Леґенда"):

- Збігаються імена головних персонажів й володарів/засновників градів. У "Сказании" це Словен, а в "Леґенді" – Славой та його донька – Слава.
- У "Сказании" заснований Словеном го́род отримав назву в честь засновника – Словенськ. "Славним містом" Славоя є й попередник Славенціна. Достовірність "Леґенди" підкріплює й назва "Словенський городок", що закріпилася за городищем давнього Волиня, розташованого на східній околиці Грубешова.
- "Сказание" та "Леґенда" згадують про напад, облогу, руйнування і запустіння градів.
- В обох порівнюваних текстах є персонаж, який має надприродні (бісівські, диявольські) властивості і вміє перетворюватися на потвору. У "Сказании" це син Словена Волхов – "бѣсоугодникъ и чародѣй, лютъ въ людехъ, тогда и бѣсовскими ухищреніи мечты творя многа, преобразуяся во образъ лютаго звѣря коркодила (Кордила, Коркодѣла)"[770]. У "Леґенді" чародієм є лицар Герман, образ якого також трансформується й отримує диявольські ознаки: "Sława zobaczyła, jak mu się z tyłu czarny ogon rusza. Prawą ręką rycerz czapkę uniósł do góry. Z włosów różki mu wyjrzały, a z palców pazury. Po chwili to wszystko znikło, lecz zlękła się Sława. Rycerz ten ma duszę diabła, Bóg jej tak znaki dawał"[771].

[770] Цит. за: *Гиляров Ф. А.* Предания... – С. 17.

[771] Podanie o Hrubieszowie i Sławęcinie. – S. 17–21.

- Ім'я неґативного персонажа "Леґенди" є похідним від лат. germānus – рідний, єдинокровний, близький. Латиною 'germānus' означає рідного брата (пор. лат. germāna – рідна сестра). Не виключаємо, що ім'я Герман засвідчує первинний родинний зв'язок між головними героями й вторинність сюжету сватання. Подібно, як і "бѣсоугодникъ и чародѣй", Волхов зі "Сказания" є сином Словена.

Вважаю, що перелічені збіги свідчать про генетичну спорідненість між обома леґендами. Навіть більше – є всі підстави для того, аби вважати, що новгородське "Сказание" (в частині оповіді про кількаразове запустіння Словенська) є варіантом західноволинських леґенд, які висвітлюють кілька етапів урбанізації слов'янського Побужжя.

У розвитку слов'янських поселенських структур у доруський період (до середини X ст.) археологи виділяють два важливі хронологічні етапи. Перший етап охоплює період від зламу V–VI ст. до кінця VII ст., другий датований VIII–IX ст.[772] Слов'янське розселення на цих етапах відображається не лише у розвитку мережі відкритих поселень, які групуються у своєрідні мікрорегіони, а й простежується у становленні, занепаді й зміні локалізації укріплених центрів, кожен з яких, без перебільшення, є еталонним у розвитку східнослов'янського регіону.

Етапи слов'янського заселення Побужжя, що розкриваються, зокрема, і в процесах розвитку й переміщення його головних адміністративно-політичних центрів, цілком корелюються з історичними обставинами виникнення та етапами становлення й зміни локалізації леґендарного го́рода Словенська, викладеними у "Сказании о Словене и Русе и городе Словенске".

І етап: V–VII ст. Слов'янські поселення Побужжя цього періоду були зосереджені у трьох мікрорегіонах. Гніздо поселень Львівського мікрорегіону локалізується у верхів'ях Полтви. Цю групу вирізняють характерні риси житлобудування (зокрема – пе-

[772] *Петегирич В.* Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 101–120.

чі-кам'янки), що зближують її з пам'ятками Середньої Наддністрянщини та Верхнього Пруту. На схід від цієї групи (близько 40 км від Львова), в околицях Буська та Пліснеська археологи локалізують другий мікрорегіон слов'янських поселень. Незважаючи на територіальну близькість із львівською групою, житлобудівні традиції цього гнізда поселень відрізняються використанням глиняних печей, що характерно вже для волинських поселень. Та ж традиція притаманна і третьому (найбільшому) мікрорегіону слов'янського розселення V–VII ст. (умовно названому Зимнівсько-Червенським), розташованому приблизно 100 км північніше від Буська, поселення якого групуються з обох боків Західного Бугу, в басейні його приток – правобережної (східної) р. Луги та лівобережної (західної) р. Гучви[773].

Укріпленим оборонним осередком третього поселенського мікрорегіону було унікальне Зимнівське городище, виникнення та початок функціонування якого припадає на VI, а загибель – на кінець VII ст. Городище розташоване 25 км східніше Во́линя та 6–7 км південніше Володимира, на центральній частині вузького мисоподібного останця високого корінного берега р. Луги.

Територію городища від стрілки та основи останця відділяють глибокі перекопи. Влаштування перекопів дало можливість підвищити північну частину городища підсипкою потужністю 3,5–4 м та насипати вал із південно-східного боку, який зберігся на висоту 1,5–1,9 м, при ширині основи до 10 м. Городище має форму неправильного трикутника завдовжки 135 м. Довжина оборонної лінії, розташованої вздовж південно-східного перекопа, становить близько 65 м, зі завуженого північно-західного боку – 14 м. Площа укріпленої частини городища становить приблизно 0,45 га.

Внутрішню територію городища по краю плато оточували дерев'яні стіни, виконані зі секцій, що складалися із горизонтальних колод й утримувалися парами вертикальних стояків. Такі секції взаємно перекривалися напуском колод у 0,5–0,6 м й оточували весь периметр. Оборонні властивості лінії дерев'яної стіни з південного боку городища підсилювано вежами, що збе-

[773] *Петегирич В.* Поселенські структури... – С. 101–107.

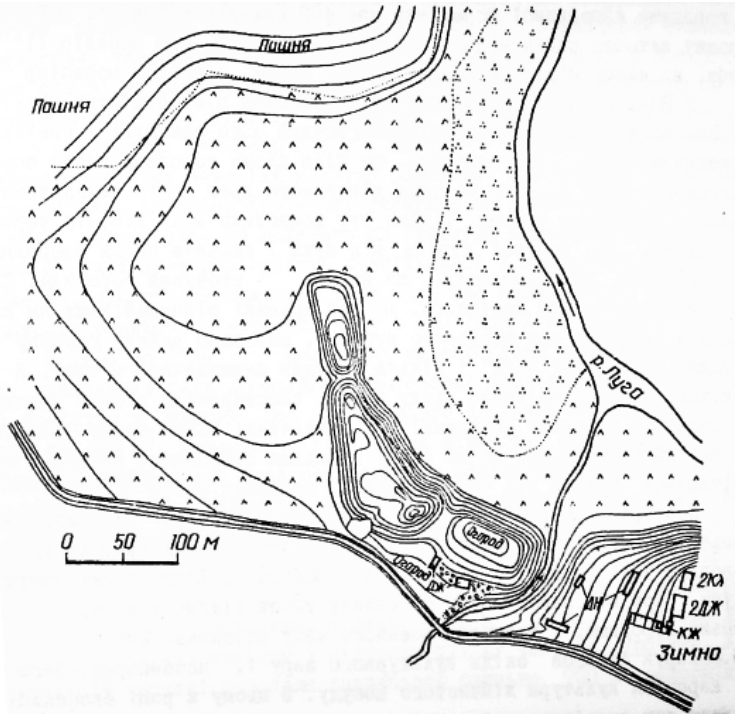

Ситуаційний план Зимнівського городища *(за В. Ауліхом)*

реглися у вигляді трьох скупчень вертикальних стовпів, які були згруповані двома рядами, розташовуючись перпендикулярно до оборонної лінії, виступаючи за її межі та розділяючи її на прясла. Крім того, зі зовнішнього боку стін, на відстані 3–5,5 м, оборонні лінії додатково укріплювалися частоколом із колод, нахилених до напільного боку. Із внутрішнього боку, вздовж південної оборонної стіни, конструктивно з нею поєднуючись, міститься розділена на окремі приміщення довга будівля – щось на зразок своєрідних "казематів", приміщень дружинників із відкритими вогнищами.

Унаслідок досліджень В. Ауліха у північній частині городища зафіксовано два археологічні горизонти із залишками обвуглених колод, які стратиграфічно розділені шаром землі без слідів прямої термічної дії. Давніший горизонт розташований на два метри ближче до краю плато й залягає на глибині 0,9–1,4 м, а пізніший –

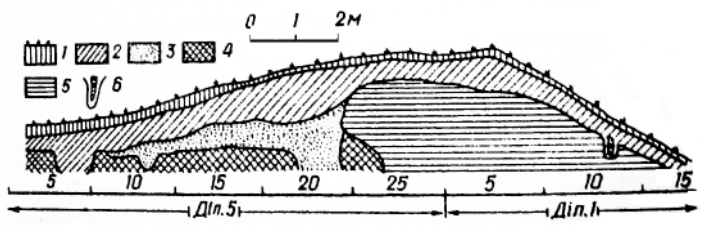

Розріз південно-східного валу Зимнівського городища *(за В. Ауліхом)*

на глибині 0,6–1,1 м від денної поверхні. Аналогічні два будівельні горизонти, за дослідженнями Т. Миляна, простежено і на збережених рештках валу в південно-західній частині городища. Конструкція валу зазнавала перебудов і в межах кожного з цих періодів.

Зимнівське городище – перша виявлена слов'янська пам'ятка празько-корчацької культури укріпленого характеру, що демонструє високий рівень розвитку соціальних відносин у слов'янському середовищі регіону та наявність у них організуючого (керівного та військового) прошарку, які потребують відмінних умов проживання. Складна конструкція оборонних ліній підтверджує неодноразово висловлювану думку, що ця пам'ятка ранньослов'янського періоду була серйозним оборонним укріпленням, розрахованим на тривале функціонування і пристосованим до затяжної облоги. Зимнівське городище наочно підтверджує створення відповідного племінного угруповання, керованого з єдиного адміністративного центру[774]. Це угруповання у літературі традиційно ототожнюють з Дулібським племінним союзом.

[774] *Ауліх В. В.* Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI – VII ст. н. е. в Західній Волині / АН УРСР. Ін-т суспільних наук. Відп. ред. *О. О. Ратич*. – Київ: Наукова думка, 1972. – 124 с.; *Тимощук Б. А.* Социальная сущность городища Зимно // Раннеславянский мир. Материалы и исследования / АН СССР. Ин-т археологии. Отв. ред. *С. А. Плетнева*, *И. П. Русанова*. – Москва: Изд-во "Наука", 1990. – С. 151–157; *Милян Т.* Оборонні укріплення Зимнівського ранньосередньовічного городища // Археологічні дослідження Львівського університету / Мін-во освіти і науки України. Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Вип. 9. – С. 235–248; *Диба Ю. Р.* Період антського та славинського ранньодержавних об'єднань. Будівництво // Історія українського мистецтва: У 5 т. / НАН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Голов. ред. *Г. Скрипник*. – Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – С. 278–279.

Городище припинило своє існування під час штурму. На лінії оборонних укріплень було виявлено багато озброєння, що належало його оборонцям. З огляду на знахідки стріл "аварського типу", традиційно вважають, що городище загинуло внаслідок аварського погрому.

Етапи розвитку Зимнівського городища і його знищення логічно укладаються в сюжетну лінію "Сказания" про становлення та загибель Словенська. Перше запустіння Словенська відповідає періодові, який археологічно фіксується тонким прошарком темно-коричневої землі, без слідів прямої термічної дії, простеженим археологами між його двома археологічними горизонтами. Нижній шар дерев'яних конструкцій заходив і під насип валу, який належить до другого періоду функціонування городища[775]. За "Сказанием", городи люди покинули: "Оставшіи же людіе пустоты ради избѣгоша изъ градовъ въ дальныя страны"[776]. Через якийсь час слов'яни знову повернулися на запустілі місця: "и начаша паки грады оны населяти"[777]. Перше запустіння хронологічно можна пов'язати із аваро-дулібським протистоянням, яке Л. Войтович[778], а згодом і М. Жих[779] відносять до 60-х років VI ст. На думку Л. Войтовича, у 561–567 роках авари завоювали дулібів і змусили частину з них міґрувати на захід, звідки з'явилися чеські, паннонські та карінтійські дуліби. Нагадаю, що після першого запустіння Словенська в "Сказании" згадано про міґрацію слов'ян зі Словенської землі на Дунай: "овіи же паки на Дунавъ прежнимъ родомъ своимъ на старожитные страны возвратишася"[780]. Події аварсько-дулібської війни Л. Войтович пов'язує із тиском франків на аварів й згадує зіткнення між аварами та франками, що відбулося за короля Сігіберта у 562 р.

---

[775] *Ауліх В. В.* Зимнівське городище... – С. 18; *Милян Т.* Оборонні укріплення... – С. 237.

[776] Цит. за: *Гиляров Ф. А.* Предания... – С. 21.

[777] *Там же*.

[778] *Войтович Л. В.* Прикарпаття у другій половині І тисячоліття н. е.: Найдавніші князівства // Вісник Львівського університету / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – (Серія: Історична). – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 45. – С. 13–20.

[779] *Жих М.* До проблеми гіпотези Волинської землі (VI – початок X ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Міністерство освіти і науки України. Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка. Гол. ред. *Л. Тимошенко*. – Дрогобич: Коло, 2009. – Вип. 13. – С. 9–23.

[780] Цит. за: *Гиляров Ф. А.* Предания... – С. 21.

Друге знищення Словенської землі та го́рода Словенська автор “Сказания” пов’язує з білими уграми: “И пріидоша же на нихъ Угры Бѣлыя и повоеваша ихъ до конца и грады ихъ раскопаша и положиша Словенскую землю въ конечное запустѣніе”[781]. Автор ПВЛ прямо пов’язує появу білих угрів на слов’янських землях із тією ж хвилею переселення, що й аварів-обрів та болгарів. За літописцем, білі угри з’явилися в часи імператора Іраклія: “си бо Оугри почаша быти . при Раклии ц҃ри · иже ходиша на Хоздроя ц҃рѧ Пѣрьскаѩ”[782]. Після цього уточнено: “В си же времена бъ-ша и Ꙋбре иже воєваша на ц҃рѧ Ираклия”[783]. У літописі білі угри принципово відрізняються від угрів чорних (угорців), зупинку яких біля Києва згадано у контексті їхньої мандрівки з причорноморських степів у Панноніо в часи князя Олега: “и пакы идоша Оугри Чернии · мимо Києвъ · послѣ же при Ꙋльзѣ”[784].

Таким чином, за ПВЛ історична активізація білих угрів (зазвичай ототожнюваних із сарагурами[785]) вкладається у період протистояння Візантії з персами та їхніми союзниками аварами. Логіку цих подій конкретизовано у слов’янському перекладі “Временника” Георгія Амартола, де констатовано, що угри (правда, без додатку – ‘білі’) допомагали Іраклію у його війні проти Персії: “еще же призвавъ Оугры на помощь, приде, ихъ҆ж и кнѧзь и многы Оугры поимъ, изиде на персы в силѣ тѧжцѣ зѣло”[786]. Цих угрів (названих у грецькому оригіналі “Временника” тюрками) пов’язують із сорокатисячним військовим загоном, який залишив союзник Іраклія хозарський каган для облоги Тифліса 626 р. Їх вважають васалами хозарів чи й самими хозарами[787].

---

781 Цит. за: *Гиляров Ф. А.* Предания... – С. 21.

782 Ипатьевская летопись. – Стлб. 9.

783 *Там же*.

784 *Там же*.

785 *Артамонов М. И.* История хазар. – С. 344; *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / АН СССР. Отделение истории. – Москва: Наука, 1990. – С. 72; *Петрухин В. Я.*, *Раевский Д. С.* Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. – (Studia historica). – Москва: Знак, 2004. – С. 199.

786 *Истрин В. М.* Хроника Георгия... – С. 434.

787 *Вернадский Г. В.* Древняя Русь. – (История России. – 1). – Москва: Аграф, 1999. – С. 141; *Комар А. В.* Древние мадьяры Этелькеза: Перспективы исследований // Археологія і давня історія України НАН України. Ін-т археології. Центр пам’яткознавства НАН України та ін. – Київ: Ін-т археології НАН України, 2011. – Вип. 7: Мадяри в Середньому Подніпров’ї. – С. 28.

Зважаючи на те, що союзниками персів на європейському військовому ареалі були саме авари (які активно використовували слов'ян у військових діях проти візантійців), згадані військові підрозділи білих угрів візантійці могли після перської кампанії застосовувати як каральний корпус проти слов'ян.

Звістку про напад білих угрів літописець розмістив відразу після приходу болгарів на Дунай (680 р.). Відтак, свідчення ПВЛ про вторгнення білих угрів на Слов'янську землю в останній третині VII ст. цілком вірогідне, адже, крім того, воно хронологічно збігається із загибеллю Зимнівського городища, ототожнюваного з го́родом Словенськом у "Сказании".

Слід відзначити, що в леґендарній традиції не було чіткого розмежування між подіями, учасниками яких були авари (обри) та білі угри. Це підверджують і топоніми Побужжя, похідні від етнонімів 'обри' та 'угри'. Нагадаю хоча б с. Обровець, що межує з пригородом Грубешова Славенціном[788], та літописний Угровеськ[789].

Події, що відбувалися на землі дулібів у VII ст., накладалися також і на на факти з історії завоювання батьківщини угорцями наприкінці IX ст. І хоча в ПВЛ білі угри принципово відрізняються від пізніших угрів-чорних, все ж упадають в око паралельні свідчення про війни угорців із волохами в Подунав'ї, що фіґурують в обох різночасових повідомленнях. У цьому контексті слід розглядати і згадуване свідчення з Іпатіївського списку ПВЛ про 'Землю волинську', яку начебто захопили угорці за Карпатами, в Подунав'ї. Очевидно, звістка про 'Землю волинськ' стосувалася первісно саме подій, пов'язаних із нападом угрів білих на слов'янські землі Побужжя наприкінці VII ст.

Знищення Зимнівського городища (відображене в розповіді про загибель та запустіння го́рода Словенська) стало переломним моментом в історії Побужжя, з якого розпочинається другий етап його слов'янського розселення, що триває до X ст.

---

[788] *Wiatrowski A.* Dzieje Hrubieszowa...

[789] Ипатьевская летопись. – Стлб. 721, 732, 740, 758, 842, 867.

ІІ етап: VIII–IX століття. У заселенні Побужжя зазначеного періоду відчутні якісні та кількісні зміни. Пам'ятки цього періоду в археологічній науці отримали назву культури Луки-Райковецької. Археологи відзначають появу нових укріплених центрів, ріст поселень та розширення заселених територій. У Зимнівсько-Червенському мікрорегіоні продовжують існувати поселення з попередньої доби та виникають нові. Зі зламу VII–VIII ст. західніше, у верхів'ях р. Вепра, формується новий мікрорегіон слов'янського розселення, названий Сутейсько-Щебрешинським, розвиток якого, як припускають археологи, міг відбуватися унаслідок відтоку певної частини населення із Зимнівсько-Червенського мікрорегіону[790].

Зі спаленням та запустінням Зимнівського городища змінилася також локалізація оборонних та адміністративних центрів регіону та розширилася їх мережа. Археологи припускають, що тотального винищення жителів Зимненського городища не було. На це вказує та обставина, що на площі городища, у завалах його конструкцій та поза ними, виявлено лише два скелети та окремі людські кістки. З огляду на незначну кількість остеологічних решток, цілком вірогідно, що значна частина жителів переселилася у сусідні чи віддаленіші місця. Серед таких місць найперше називають городище давнього Во́линя у Городку-Надбужному, де археологічно зафіксовано матеріали VII ст.[791] Важливим свідченням переміщення населення з Зимного до Во́линя є однакові конструктивні особливості дерев'яних оборонних стін Зимнівського та Во́линського городищ. В обох випадках стіни споруджувалися із секцій, що формувалися з горизонтально укладених колод, закріплених між парами стовпів[792].

---

[790] *Петегирич В.* Поселенські структури... . – С. 107–108.

[791] *Poppe A.* Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim // Studia Wczesnośredniowieczne. – Wrocław, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN, 1958 – T. IV. – S. 227–300; *Войтович Л. В.* Прикарпаття... – С. 20; *Петегирич В.* Поселенські структури... – С. 108.

[792] *Терський С. В.* Початки формування мережі фортифікацій Волинського князівства в X-XI ст. // Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – Вип. 3. – С. 7.

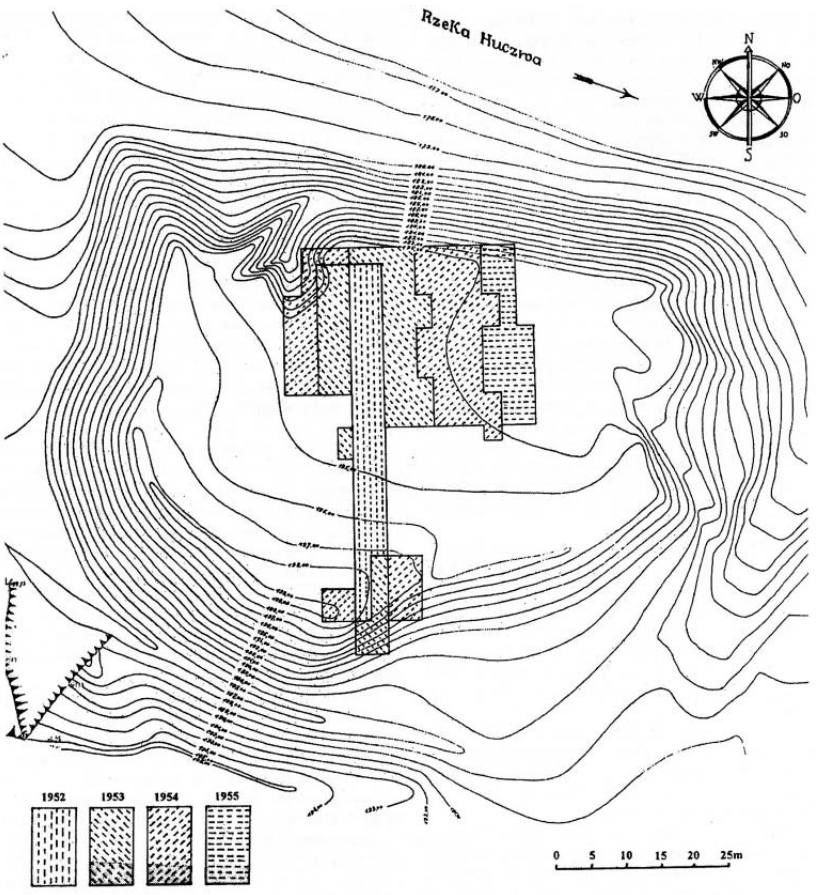

План городища літописного Волиня з розташуванням археологічних розкопів 1952–1955 рр. *(за Є. Кусьнєжем)*

Назва нового адміністративного центру – Во́линя – наглядно демонструє новий, непідлеглий статус слов'янського етнополітичного союзу Побужжя (пор. далекий відповідник – пізньосередньовічні 'Волиці' та 'Волі') [793] й пояснює зміну його архаїчної назви 'дуліби' на 'волиняни'. Союз волинян змінив дулібський

[793] Для заохочення переселення мешканцям нових поселень давали "волю" – звільнення від податків та надання ряду привілеїв на обумовлений термін.

союз і зберіг свою гегемонію в регіоні до його входження у склад Руси. Його домінуюча військова якість відобразилася й в археологічних матеріалах. У Надбужанщині археологи виділили такий вид археологічних знахідок, як залізні остроги із гачкувато загнутими зачепами. На десяти пам'ятках VII–IX ст. знайдено 13 таких острог. Їх появу трактують "як важливу ознаку змін у соціоструктурі і соціоорганізації тогочасного населення цього регіону. Такі вироби завжди були свідченням приналежності до певної привілейованої суспільної групи, символом військової еліти, яка, треба думати, вже існувала тут"[794].

Існування во́линського союзу як великого етнополітичного об'єднання та менших локальних 'славіній', які входили до його складу, засвідчують писемні джерела IX–X ст. Ототожнення 'В.линана' Аль-Мас'уді та 'Wlinb'b' Ібрагіма ібн Якуба саме зі східноєвропейськими волинянами сьогодні майже не викликає сумнівів. У "Баварському географі" є назви "склавіній" Побужжя та поблизьких регіонів. У цьому переліку згадуються busani (бужани), lendizi (лендзяни), thafnezi (таняни), zuireani (черв'яни), prissani (присяни), волиняни (uelunzani), lucolane (лучани) тощо[795].

На особливу увагу заслуговує повідомлення "Баварського географа" про значущість черв'ян, які мали "королівство (regnum) настільки [велике], що з нього походять всі слов'янські народи і беруть, за їх словами, [свій] початок"[796]. Ця звістка відображає масштабні події, що розгорталися у Побужжі протягом VI–VII ст. Вони лишили слід і в новгородських леґендах про розселення слов'ян зі "Словенської землі" (Побужжя), яскраво відображені в "Сказании".

---

794 *Петегирич В.* Поселенські структури... – С. 110.

795 *Войтович Л.* "Баварський географ": Проблеми ідентифікації слов'янських племен // Треті "Ольжині читання". Пліснеськ. 31 травня 2008 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2009. – С. 3–14.

796 *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники... – С. 14, 35.

Логічно, що подібні леґенди збереглися й на території Західної Волині, звідки вони походять. Як новгородські леґенди, які зберегли перекази про заснування та запустіння "Словенська", так і леґенда про спорожніле зникле місто, записана в Грубешівській околиці Во́линя – Славутині, розповідають про загибель Зимнівського городища, первісна назва якого – "го́род Словенский" – закріпилася за давнім во́линським городищем у Городку-Надбужному.

Ця розлога історична традиція знайшла продовження і на наступному етапі розвитку слов'янських поселень Побужжя, який пов'язаний із заснуванням у X ст. го́рода Володимира на Лузі. Найперше вона відобразилася у літописних свідченнях (відомих насамперед у новгородській літописній традиції) про заснування Володимира на "Словенській землі", які безуспішно намагаються пов'язати з Владимиром-на-Клязьмі.

III етап: X століття. Починаючи з досліджень XIX ст., неодноразово звучала думка про спадкоємність між Во́линем та Володимиром. Про це вперше висловився З. Доленга-Ходаковський: "Основание города Володимера на рѣкѣ Лугѣ (по имени его В. Князя) долженствовало быть слѣдствіемъ упадка древней Волыни, в 20 верстах отстоящей, жестоко наказанной, можетъ быть за упорное сопротивленіе"[797]. Значно пізніше повторив її дослідник руських міст М. Тихомиров: "Основание нового города поблизости от древней Волыни, видимо, было связано со стремлением Владимира подорвать власть местных волынских князей или старшин прежнего племенного центра"[798]. Заснований на Лузі як Новий, го́род перейняв від Во́линя стольний статус.

Трактування заснованого на р. Лузі го́рода як 'нового' безпосередньо стосується низки згадуваних історичних повідомлень X ст. про Новгород, які не можуть бути згадками про Новгород на Волхові, заснованим щойно в середині XI ст. Перша така звістка –

[797] *Доленга-Ходаковский З.* Пути сообщения... – С. 10.

[798] *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. – С. 315.

літописне повідомлення 947 р. про похід Ольги після деревлянської помсти "к Новугороду" та заснування по Лузі погостів.

Розглянутий сюжет із заснування Володимира на 'Словенській землі' та волховсько-побузькі леґендарні паралелі додатково підтверджують факт перенесення на північний ґрунт волинських історичних реалій, що особливо важливе з огляду на стан корпусу джерел до української історії та пропонує один з усе ще належно не використаних перспективних напрямів їх розширення. Своєю чергою ці спостереження зобов'язують подати ще одне міркування – не менш важливе за суттю, проте віддалене від конкретної теми самої студії. Новіші історично-мистецькі дослідження показали виведені зі спільної старокиївської основи якнайтісніші пов'язання українського та новгородського релігійного малярства перед московським завоюванням Новгорода на Волхові[799]. Вони засвідчують не просто сам взаємозв'язок, а й збереження на новгородському ґрунті цінних переказів до історії української релігійної мистецької культури.

Тема запровадження християнства на Волині залишається однією з численних білих плям української історії. У цій праці релігійні питання лише заторкувалися. Згадувалося, зокрема, про можливі наслідки язичницької реакції 962 р., відображені у численних знахідках пробитих цвяхами черепів у Володимирі та його околицях. Про новітній етап євангелізації Побужжя свідчить

[799] *Александрович В.* Ікона Богородиці початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Каменi-Каширському // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник / Управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації. Волинський краєзнавчий музей. Музей волинської ікони. – Луцьк: [б. в.], 2004. – Вип. 11: Матеріали XI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. – С. 62; *його ж.* Волинська іконографія Спаса у славі // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник / Управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації. Волинський краєзнавчий музей. – Луцьк: [б. в.], 2010. – Вип. 17: Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 року. – С. 29–30; *його ж.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія / НАН України. Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича. – (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів: [б. в.], 2010. – С. 183–208; *його ж.* Не зафіксованого походження ікона Волинського краєзнавчого музею й початки української іконографії Спаса у славі // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник / Управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації. Волинський краєзнавчий музей. – Луцьк: [б. в.], 2011. – Вип. 18: Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 року. – С. 36–48.

звістка про хрещення посадників го́рода на Лузі, розбудованого Володимиром Святославовичем й названого “в свое имя Володимеръ”. Проте поза увагою залишилася важлива літописна звістка про передання невідомій церкві Богородиці Будятиного села (волинських Будятичів), де народився Хреститель Руси, яка потребує аналізу в ширшому історичному контексті.

Розділ 11

ХРИСТИЯНСЬКІ ТРАДИЦІЇ ВОЛИНІ[800]

[800] *Диба Ю.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (3: Новгород до Новгорода) // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво / НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Голов. ред. *Г. Скрипник*. – Київ: Вид-во ІМФЕ, 2012. – Число 4 (40) – С. 78–110; *його ж*. Батьківщина Малковичів – "Страна своя" преподобного Варлаама Печерського // Волинський благовісник. Богословсько-історичний журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Гол. ред. протоієрей *І. Швець*. – Луцьк: [б. в.], 2013. – № 1. – С. 99–112.

§ 1. Християнізація Західної Волині у контексті проблеми великоморавських та чеських євангелізаційних впливів

Одним із факторів раннього ознайомлення з християнством Прикарпаття та Волині була географічна близькість цих територій до центральноєвропейських християнських центрів. Важливу роль у євангелізації південно-західних околиць східної слов'янщини також відігравало функціонування трансконтинентального торговельного шляху, згаданого в контексті втечі єпископа Адальберта з Києва та відправлення Малуші Малківни до Будятиного села. Він з'єднував булгарське Велике місто й через Київ простував на червенські городи, звідки – до Кракова й далі на Прагу, Реґенсбурґ та торгові центри Західної Європи, аж до Іспанії.

Річки Буг та Стир згадані у відомій датованій 1086 р. підтверджувальній грамоті, текст якої поміщено в другій книзі "Хроніки" Козьми Празького. Вона виходить від документа X ст. й фіксує первісні кордони Празької єпископії: "Отсюда на восток [Пражское епископство] имеет границами реки Буг і Стыр с городом Краковом и областью, которая называется Ваг, со всеми округами, относящимися к вышеназванному городу, каковым является Краков"[801]. Про оригінальність привілею 1086 р. свідчить його мюнхенська копія та історичний контекст із тривалою суперечкою за кордони Чеської єпископії між празьким єпископом Яромиром та його братом – чеським князем Вратиславом, який

---

[801] *Козьма Пражский*. Чешская хроника / АН СССР. Ин-т истории. Ин-т славяноведения. Вступительная статья, перевод и комментарии *Г. Э. Санчука*. – (Серия "Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы"). – Москва, 1962. – С. 151.

відстоював позицію моравського єпископа. Проте первинний текст, що ліг в основу законно оформленого документа 1086 р., більшість дослідників визнає підробленим[802].

Усе ж критики не виключають, що опис кордонів єпархії у грамоті може мати якесь реальне історичне підґрунтя. Не варто відкидати ймовірности того, що в IX ст. на східнослов'янські терени аж до Бугу та Стиру поширила вплив християнства Великоморавська держава. На цю думку наштовхує, зокрема, і брак у документі згадок про Перемишль (названий на честь панівної від початку X ст. чеської династії Пшемислідів), на що звернув увагу І. Мицько. Дослідник також відзначив, що землі Підгір'я в околицях Перемишля могли бути згадані у грамоті як регіон, який називається Ваг за назвою річки В'ягр (за Київським літописом – "на Въгры", "оу Вягру", "над Вягромъ")[803]. У всякому разі, немає сумнівів, що вже у X ст. східні слов'яни Прикарпаття та Волині безпосередньо контактували з християнізованою державою чеських Пшемислідів. Це доводив, зокрема, Ярослав Ісаєвич, приймаючи трансформацію у другому гідронімі Стир (Ztir) назви річки Стрия[804]. Водночас поширена думка про вказані у грамоті кордони по Бугу та Стиру як місійні границі Празького церковного центру, а не загальноприйняті політичні чи державні кордони[805].

Те, що Краківщина у другій половині X ст. була під владою чеського князя і волиняни та хорвати безпосередньо контактували з цією християнською державою, підтверджують свідчення Ібрагіма ібн Якуба, який, описуючи розміри країни Болеслава чеського, вказав, що її "длина от города Фрага (Праги. – ***Ю. Д.***) до Кракова (вимагає) трехнедельного путешествия"[806]. Поза межами тогочасної Польської держави Краків перебував і згідно з текстом датованого 989–992 рр. дипломатичного документа, відомого під назвою "Dagome iudex"[807]. Про спільний кордон із Чехією ще й у

[802] *Королюк В. Д.* Западные славяне... – С. 125–132.
[803] *Мицько І.* Українсько-чеські зв'язки... – С. 63.
[804] *Исаевич Я. Д.* "Грады червенские"... – С. 107–109.
[805] *Королюк В. Д.* Западные славяне... – С. 85–86.
[806] *Там же*. – С. 145–146.
[807] *Там же*. – С. 146–147.

перші роки князювання у Польщі Болеслава Хороброго опосередковано свідчить також повідомлення ПВЛ під 996 р.: "и бѣ живя с князи ѡколными єго миромъ . с Болеславомъ Лядьскымъ . и сь Стефаномъ . Оугорьскымъ . и съ Ѡндроникомъ Чьшькимъ . и бѣ миръ межи има"[808].

Християнські впливи простежуються у змінах поховального обряду на західноукраїнських землях упродовж IX–XI ст. Археологи фіксують, що обряд підкурганної кремації, який домінував у IX ст., поступово зникає упродовж X ст. У той час з'явилися могильники зі змішаним типом поховань, а наприкінці X – на початку XI ст. обряд трупопокладання витіснив давніші поховальні традиції[809]. Дослідники також звернули увагу на низку археологічних артефактів із західноукраїнських теренів, які можна пов'язувати з впливом Великоморавської держави. Серед них – підкурганні поховання з Пліснеська зі зламу X–XI ст. з "оболом мертвих". На території Великоморавської держави звичай вкладати в уста померлого "обол мертвих" зафіксовано вже в IX ст., а в Чехії ця практика відома від другої половини X ст. Характерною ознакою впливу Великої Моравії вважають і відра, знайдені у великих курганах Пліснеська та в похованнях Старожуківського могильника на околиці Пересопниці. У кургані № 29 з Пересопницького некрополя, який вважають захороненням майстра-ювеліра, виявлено прикраси, у виконанні яких відзначається західнослов'янський характер. До великоморавських виробів близькі бронзові місяцеподібні підвіски, фраґмент залізної остроги та художньо кована частина псалія з Листвинського городища на Рівненщині. Із великоморавськими впливами пов'язують також деякі форми сокир, поширених на Західному Побужжі. Щоразу частіше речі великоморавського походження чи виготовлені за їх взірцями фіксують польські дослідники на давніх українських теренах сучасної Польщі[810].

---

[808] Ипатьевская летопись. – Стлб. 111.

[809] *Седов В. В*. Восточные славяне... – С. 97; *Рапов О. М*. Русская церковь... – С. 324.

[810] *Петегирич В*. Поселенські структури... – С. 113–114; *Терський С*. Культурні впливи Великої Моравії на землі давньої України (За археологічними матеріалами Галичини і Волині) // Треті "Ольжині читання". Пліснеськ. 31 травня 2008 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2009. – С. 15–18.

Таким чином, Волинь та Прикарпаття тривалий час мали безпосередні сусідські контакти з Великою Моравією та її християнською спадкоємицею – Чеською державою, місійні впливи яких сягали і східнослов'янської людности. Сучасні історики Церкви, заперечуючи можливість функціонування на західноукраїнських землях ієрархічних структур Великоморавської митрополії чи Празької архиєпархії, все ж обережно припускають, що "православне духовенство, утверджуючи у Прикарпатті протягом XI ст. організаційні структури Руської (Київської) церкви Царгородського патріархату, частково спиралося на існуючі тут давніше християнські спільноти-протопарафії, засновані проповідниками з Великої Моравії, Давньої Чехії чи навіть Польщі й Угорщини"[811]. Таку можливість підтверджують і археологічні дослідження у Південній Польщі, які дали можливість виявити залишки фундаментів низки дерев'яних та мурованих храмів, датованих другою половиною IX – серединою X ст., які пов'язують із кирило-мефодіївською спадщиною[812]. Об'єктом наукових дискусій досі є унікальна знахідка 1986 р. в с. Подеблоце (пол. Podebłocie) Мазовецького воєводства – вкриті написами три керамічні таблички, датовані IX ст. У цих прошкрябаних по сирій глині знаках відчитують грецьку монограму Христа. Результати петрографічного аналізу доводять, що дві таблиці були виконані з місцевої сировини, що використовувалася в обмазці місцевих будівель, а ще одна – з глини, покладів якої немає у цьому регіоні Європи, яка, проте, відповідає покладам глини типу 'terra rosa', що походить із Середземноморського узбережжя. Ця таблиця із написом, очевидно, була імпортована, а написи на інших копіювалися[813]. Знахідка свідчить, що християнство було добре відоме на території, що безпосередньо межувала із Волинською землею.

---

811 *Скочиляс І.* Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII століття // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. *Л. Войтович*. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2010. – Вип. 3. – С. 23–24.

812 *Małachowicz E.* Początki chrystianizacji ziem południowej Polski w świetle odkryć architektonicznych // Czasopismo Techniczne / Politechnika Krakowska. – Kraków: Wydawnictwo PK, 2011. – Zesz. 23: Architektura. – Zesz. 7-A. – S. 33–46.

813 *Buko A.* The Archaeology of Early Medieval Poland. Discoveries – Hypotheses – Interpretations / General Editor *F. Curta*. – (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. – Vol. 1). – Leiden; Boston: Brill, 2008. – P. 167–174.

Таблиці з Подеблоце із монограмами Христа:

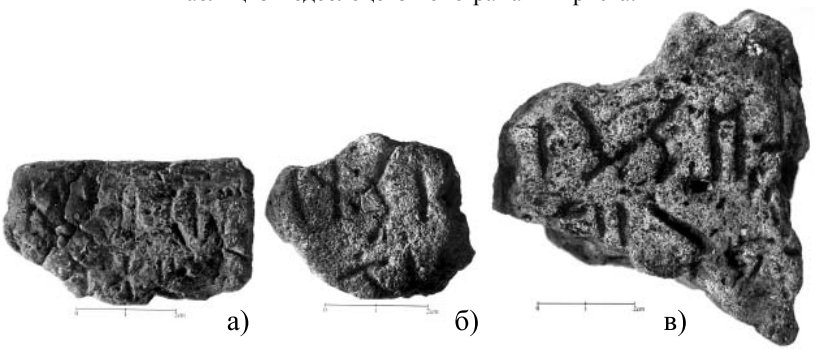

а – таблиця № 1 зі збереженими двома краями, виконана з матеріалу типу 'terra rosa'; б–в – таблиці № 2–3 з двома рядами написів, виконані з місцевого матеріалу (за А. Буко)

Не виключено, що разом із кирило-мефодієвською слов'янською традицією на Прикарпатті та Волині поширювалося також християнство за латинським обрядом. Західноукраїнські терени, на думку Я. Дашкевича, були своєрідною проміжною ланкою між Візантією і Римом, яка стала місцем зустрічі східної та західної християнських систем ще до розколу між ними[814]. Про зв'язки із Моравською чи ранньою Чеською церквами свідчать церковнописемні пам'ятки княжої доби Галицько-Волинського походження, в яких простежують вплив кирило-мефодіївської традиції[815].

Отже, у IX–X ст. землі Західної Волині не могли не зазнати євангелізаційних впливів Великоморавської та Чеської держав, близькі контакти з якими уможливлювали християнізацію місцевої людности, передовсім – племінної верхівки та мобільної верстви торговців. Як відзначав І. Скочиляс, істотну роль у поширенні християнства на західноукраїнських теренах відігравав

[814] *Дашкевич Я.* Початки християнства на західноукраїнських землях. Реінтерпретація проблеми // Історія релігій в Україні: Праці XII міжнародної наукової конференції. Львів, 20–24 травня 2002 р. / Львівське від-ня Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – Львів: Логос, 2002. – Кн. 1. – С. 137–140.

[815] *Любащенко В.* До питання про кирило-мефодіївську традицію у Галицько-Волинській Русі // Проблеми слов'янознавства: Збірник наукових праць / Мін. освіти і науки України. Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Інститут славістики. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – Вип. 59. – С. 22–40.

саме трансконтинентальний шлях з Азії в Європу[816]. Саме з цих міркувань територія Побужжя, зокрема землі в межиріччі Бугу та Луги, де розташоване згадане як батьківщина князя Володимира село Будятичі, і могла стати прихистком для Малуші, відісланої 962 р. із неспокійного й небезпечного тоді Києва.

У торговельному вузлі Побужжя переплiталися християнські впливи з різних джерел, проте надійних матеріальних свідчень IX – першої половини X ст. про навернення місцевого слов'янського населення до тієї чи іншої конфесії досі не виявлено. Також немає переконливого археологічного підтвердження існування в околицях Волиня та Володимира місць язичницького культу. Така ситуація спричинена насамперед недостатніми археологічними дослідженнями. Проте археологічну "невловимість" матеріальних свідчень євангелізації людности Прикарпаття та Волині до Володимирового хрещення можна також пояснити організаційною та світоглядною специфікою місцевих християнських спільнот-протопарафій. А залагодженню християнсько-язичницьких антагонізмів у регіоні міг сприяти й апокрифічний, дуалістичний характер поширюваного християнського віровчення.

§ 2. Дуалістичні богомильські впливи на Русі

На територію Руси поширилися і богомильські погляди. Дослідники погоджуються з тим, що дуалізм богомилів переплітався з язичницьким віровченням, і цей своєрідний ідейний синтез був характерний для світогляду певної частини населення Руси[817].

Засновником цього єретичного руху був болгарський священик Богомил, який жив та проповідував у період царювання Пе-

[816] *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. Інститут історії церкви Українського католицького університету. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2010. – С. 125.

[817] *Стеллецкий Н.* Болгарская ересь богомилов и влияние ее на возникновение русских религиозных сект (Опыт исторического объяснения русского сектанства) / Издание журнала "Миссионерское обозрение". – С.-Петербург: Типо-литография В. В. Комарова, 1902. – 46 с.; *Ангелов Д.* Богомильство в Киевской Руси / Перевод *Д. Алексеева* за изд.: *Ангелов Д.* Богомилството. – София: 1993. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://nordxp.3dn.ru/gnosis/d-angelov-bogomilstvo_v_kievskoj_rusi.pdf

тра (927–969 рр.) та був пов'язаний із нижчим кліром. Перше достовірне свідчення про богомилів є в листі константинопольського патріарха Феофілакта болгарському цареві Петрові, у якому є поради, як боротися з єретиками, що проповідують у Болгарії. Відомості про релігійні переконання богомилів відомі за твором "Бесіда проти богомилів" болгарського книжника X ст. Козми Пресвітера[818].

Віровчення болгарських богомилів (детально проаналізоване в працях болгарських учених, зокрема Д. Ангелова та Й. Іванова)[819], має виразний соціальний підтекст, який проявляється у ворожому ставленні до багатства та симпатії до бідности. Тексти, що викривають богомилів, акцентують увагу на їхньому неґативному ставленні до церковної та світської влади, проте їх соціальна програма була значно ширшою. Аскетичну спрямованість богомильських поглядів демонструє їх помірність у їді та питті (відмова від вина та м'яса), скромний одяг та утримання від шлюбів. Болгарські богомили також заперечували низку християнських постулатів та атрибутів, як наприклад: Старий Завіт, літургію, мощі, хрест, ікони. Богомили не практикували будівництва церков та не визнавали церковної ієрархії. Через це про матеріальну складову їхнього єретичного руху є мало відомостей.

Богомили доволі докладно розвинули свої дуалістичні погляди і приділяли велику увагу поясненню ролі злої сили. Згідно з їхнім вченням, споконвіку існував Бог, який мав безтілесну та людиноподібну природу. Господь створив Всесвіт та численне ангельське воїнство, яким управляли їхні керівники. Бог також

---

818 *Попруженко М. Г.* Козма Пресвитер. Болгарский писатель X в. / Издава Българската Академия на наукитѣ. – (Български старини. – Кн. XII). – София: Придворна печатница – А. Л., 1936. – CCXCIX, 92 с.

819 *Симеонов Д.*, *Примов Б., Батаклиев Г.* Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори. – София: Наука и Изкуство, 1967. – 336 с.; *Ангелов Д.* Богомилството в България. – София: Наука и Изкуство, 1969. – 561 с.; *Иванов Й.* Богомильски книги и легенди / Българска академия на науките. Под ред. на *Д. Ангелов*. – София: Наука и Изкуство, 1970. – 400 с.; *Димитрова-Маринова Д.* Богомилството и богомилската литература в културната традиция на X век // Преславска книжовна школа. – Шумен, 2004. – Т. 7: Доклади, изнесени на Международен симпозиум "Великопреславската култура IX–X век", проведен в Шуменския университет "Епископ Константин Преславски" на 11-12 октомври 2002 г. – С. 331–343. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://preslav.shu.bg/webs/Deinost/archive/Tom%207/D.Dimitrova-M.pdf

створив свого головного помічника, відомого як Самаїл (Σαμαήλ) чи Сатанаїл (Σαταναήλ). Щодо його статусу та походження є суперечності. Згідно з одними свідченнями, він був звичайним ангелом, якого вигнав Бог. За іншими, Сатанаїл був Його первородним сином, управителем Всесвіту та керівником ангелів. Сатанаїл позаздрив славі Отця, спокушаючи деяких ангелів створити власне царство, за це його скинуто з неба на землю. Пізніше, за згодою Господа, він став організовувати земне життя, проявляючи свої творчі здібності. Сатанаїл створив Адама та Єву, у яких Бог вдихнув душу. Він також створив Рай і ввів туди перших людей. Аби створити рід, Сатанаїл у вигляді змія спокусив Єву. Розгніваний діями Сатанаїла проти людей, Бог покарав його, позбавивши божественного образу, одягу та творчої сили, і той став похмурим та потворним.

Дуалістичний характер християнських вірувань у народній інтерпретації особливо виразно проглядається в українських фольклорних текстах, що, зокрема, відзначив М. Драгоманов: "Коли взяти пам'ятки "народньої мудрости", такі як легенди, пісні, прислів'я українські, та по них характеризувати народню релігію, то побачимо, що в ній, над ґрунтом натуралістично-політеїстичним лежить найбільше кора релігії їх маніхейсько-богомильської, як і в болгар, сербів і в великоросів, так що, коли б треба було застосувати до якоїсь із історичних релігій наш нарід, то я б застосував його скоріше всього до богомильства і наперед хвалюся, що переможу кожного свого противника в науковому спорі про цю справу"[820].

Глибоку вкоріненість богомильського дуалізму на українських землях відзначив також М. Грушевський. Досліджуючи фольклорні матеріали з теренів Західної України, він стверджував: "В західноукраїнських переказах ся дуалістична космогонія виступає нині багатше й яскравіше, ніж де-небудь: чи то у великоросів, білорусів, фінів, чи у балканських народів, навіть в Македонії й Боснії – сих найбільш засиджених богомильських гніздах! Як було зазначено, у нас, спеціально в Західній Україні, ся космо-

[820] *Драгоманів М.* Чудацькі думки про українську національну справу / Партія українських соціялістів-революціонерів. За ред. *М. Залізняка*. – [Відень]: Наклад і друк партійної друкарні, 1915. – С. 108.

гонія входить як складова частина в ширшу історію, свого роду народну біблію, від початку до кінця перейняту дуалістичною ідеєю. Тому, допускаючи можливість безпосереднього черпання з різних апокрифічних джерел (з котрих черпали також і богомили), я в поширенні сеї космогонічної повісті багато кладу-таки на богомильські впливи, і повторення аналогічних мотивів в болгарських чи боснійських оповіданнях або в зізнаннях західних дуалістів вважаю спільною спадщиною дуалістичної доктрини, а не припадковими подібностями в апокрифічних запозиченнях!"[821]

Величезний пласт апокрифічних фольклорних матеріалів проаналізував І. Франко у 5-томному виданні "Апокрифів і леґенд з українських рукописів"[822]. Але і ця монументальна праця не вичерпує усього спектру апокрифічних творів українського походження. Учений не реалізував свого наміру видати 6-й том цієї праці, як і другу частину 5-го тому "Леґенд про святих", що мала містити три розділи ("Віднайдення святих речей (обретенія)", "Архангельські чуда", "Повістеві та новелістичні теми")[823].

Розповсюдження на західноукраїнських землях апокрифічних фольклорних творів, пройнятих дуалістичною ідеєю, дає підстави говорити про поширення богомильських впливів на цих теренах із найдавніших часів. До цієї думки схиляє датування і географія поширення "Бесіди проти богомилів" Козми Пресвітера.

Звістка про найдавніший рукопис книжки фігурує у повідомленні соловецького ігумена Досифея. Переписуючи "Бесіду" в 1492 р., він описав її протограф: "писана на хартїи, есть еи за пatсоть лѣт"[824]. Дослідники обережно ставляться до датування

[821] *Грушевський М. С.* Історія української літератури. – 1994. – Т. IV, кн. 2. – С. 60–61.

[822] Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив др. *Іван Франко*: В 5 т. / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Інститут франкознавства.. – Репр. вид. 1902 р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 1: Апокрифи старозавітні. – 512 с.; Т. 2: Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія. – 532 с.; Т. 3: Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні діяння апостолів. – 456 с.; Т. 4: Апокрифи есхатологічні. – 600 с.; Т. 5: Легенди про святих. – 312 с.

[823] *Мельник Я.* Апокрифічні молитви: сюжети Івана Франка // Вісник Львівського університету. – (Серія: Філологічна). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – Вип. 44, част. 2. – С. 268–275.

[824] Цит. за: *Бегунов Ю. К.* Козма Пресвитер в славянских литературах / АН СССР. Ин-т русской литературы. Болгарская АН. Институт литературы. Под ред. *Д. С. Лихачева* и *П. Н. Динекова*. – София: Изд-во Болгарской АН, 1973. – С. 21.

пергаментного оригіналу Досифея X ст. Проте "Бесіда" була відома на Русі вже наприкінці 60-х рр. XI ст. Це доводить аналіз тексту твору, відомого під заголовком "Заповѣди сѧтыхъ ѿець къ исповѣдающемъ сѧ сыномъ и дщеремъ" (за іншими заголовками – "Заповеди митрополита Георгия", "Устав белечский"), автором якого вважають грека з походження Георгія, який займав київську митрополичу кафедру в 1062–1079 рр. Порівняння тексту "Бесіди проти богомилів" із "Заповідями" доводить, що авторові останньої був відомий потибогомильський твір Козми Пресвітера як компіляція, знана за текстами Устюзької та Іосафовської кормчих і Толстовського збірника. У зв'язку з цим логічною є думка, що перенесення антибогомильського твору Козми Пресвітера в Русь було викликане потребами Руської церкви захистити себе від нападок єретиків. Як припускав Ю. Бєгунов, Георгій Грек привіз зі собою з Константинополя болгарську Кормчу, в складі якої вже була компіляція проти богомила Федора. Прямих зв'язків із Болгарією на той час уже не було, адже Перше Болгарське царство перестало існувати в 1019 р. й підпорядковувалося Візантії до 1187 р..[825]

Особливу наукову вагу має фраґмент т. зв. Галицького пергаментного списку "Бесіди". Його орфографічні та фонетичні особливості не виходять за межі XIII ст. та вказують на південноруське походження. Аналізуючи збережений уривок тексту, Ю. Бєгунов дійшов висновку, що він є залишком повного галицько-волинського списку другої половини XII ст. Важливим зауваженням дослідника є те, що первісна болгарська орфографія "Бесіди" у цьому списку зазнала великих змін. Це свідчить про те, що її текст до того неодноразово переписувався, і про його тривале побутування у руському (вірогідно – саме волинському) мовному та книжному середовищі[826].

Як припускає Ю. Бєгунов, списки "Бесіди" могли з'явитися на Русі досить рано. Їх могли привезти воїни Святослава 971 р., свита київського митрополита з Охрида болгарина Михаїла (988–991 рр.) чи посланці болгарського царя Романа-Симеона (кінець

[825] Цит. за: *Бегунов Ю. К.* Козма Пресвитер... – С. 28–33.

[826] *Там же*. – С. 115.

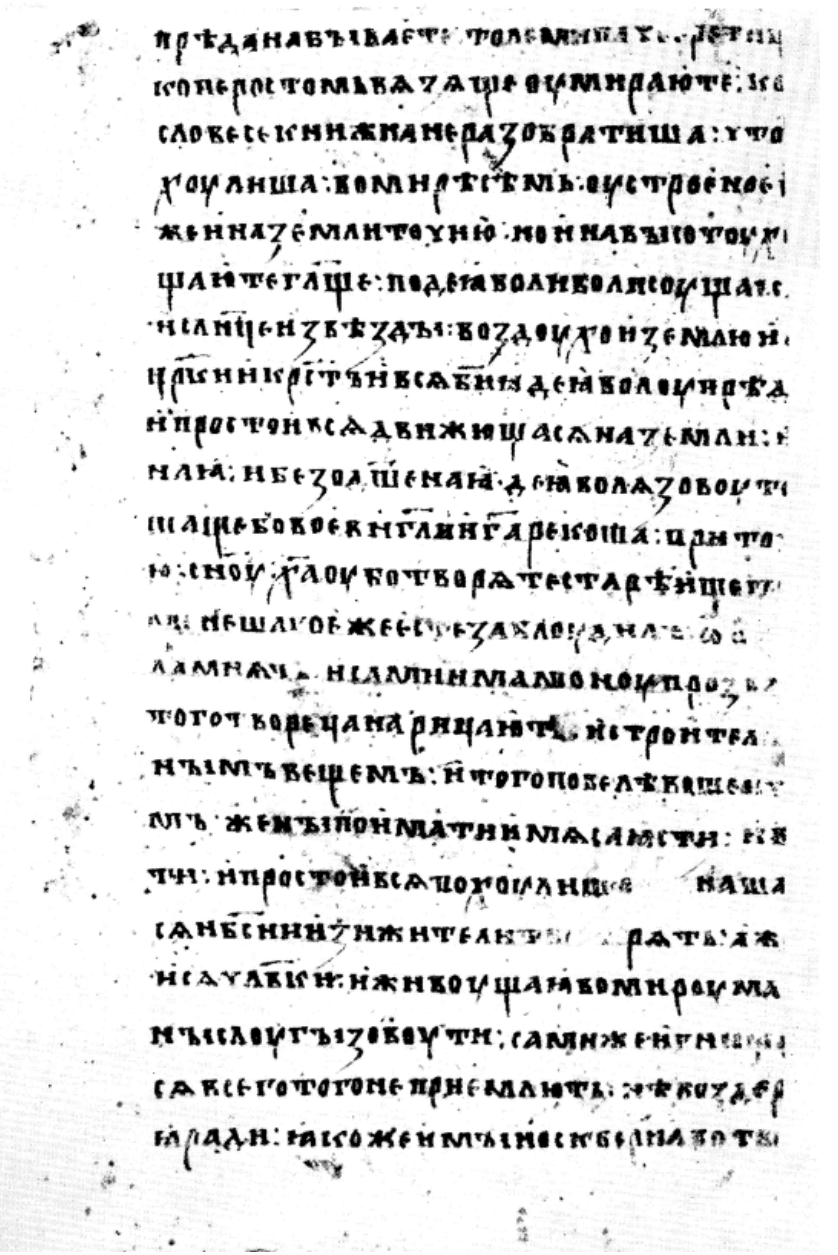

Галицько-волинський уривок “Бесіди проти богомилів”.
Козма Пресвітер. Друга половина XII ст. Арк. 1 зв.

80-х –90-ті рр. X ст.)[827]. Водночас, болгарське походження тексту "Бесіди проти богомилів" Козми Пресвітера ставиться під сумнів. Зокрема звучали спостереження, що 'земля Болгарська' згадується у тексті як чужа авторові та його читачам територія, а 'сии лета' протиставляються звістці про часи царя Петра, попа Богомила й Іоанна Екзарха. Немає у "Бесіді" й звернення до болгарської пастви [828]. Крім того, у Болгарії не збереглося повних списків твору Козми Пресвітера. Цілком вірогідно, що твір написав болгарин саме на Русі, найвірогідніше – на Галицько-Волинських землях. Про це свідчать зміни у болгарській орфографії галицько-волинського пергаментного списку "Бесіди" другої половини XII ст. Твір призначався для боротьби з місцевими проявами богомильства, відголоски якого виразно проступають у пройнятих дуалістичною ідеєю західноукраїнських апокрифічних фольклорних творах. Для прикладу, вже на зламі XVII–XVIII ст. Климентій Зиновіїв, збираючи фольклор на Волині та Київщині, записав прислів'я: "Чорнаѧ риза не спасет и не погубитъ бѣла, если будет чинити добры дѣла"[829]. У цьому афоризмі, що побутував у народному середовищі, використано один з виразів слова 9 "Бесіди" Козми Пресвітера.

У контексті поширення богомильських ідей на західноукраїнських землях розглянемо й дуже специфічний текст, щодо якого, думки науковців радикально розділилися. Одні вважають його правдивим, інші вбачають у ньому фальсифікат, ще інші – компіляцією із достовірних джерел. Ідеться про фраґмент тексту Йоакимівського літопису з оповіддю про хрещення жителів Новгорода, що дійшло до нас лише в складі "Історії" В. Татіщева[830].

---

827 Цит. за: *Бегунов Ю. К.* Козма Пресвитер... – С. 114.

828 Новый энциклопедический словарь / Издание Акционерного общества "Издательское дело бывшее Брокгауз-Ефрон". Под общ. ред. *К. К. Арсеньева*. – Петроград: Типография "Акц. О-ва Издательское дело б. Брокгауз-Ефрон ", [Б. д.] – Т. 22: Кнорръ–Которосль. – Стлб. 113–114.

829 Цит. за: *Бегунов Ю. К.* Козма Пресвитер… – С. 111–114, 117.

830 *Янин В. Л.* Летописные рассказы о крещении новгородцев: О возможном источнике Иоакимовской летописи // Русский город: Исследования и материалы / Ред. *В. Л. Янин*. – Москва: Изд-во МГУ, 1984. – Т. 7. – С. 54–55; *его же.* Крещение Новгорода и кристианизация его населения // Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси (Сборник тезисов) / АН СССР. Институт славяноведения и балканистики. Ред. кол.: *Н. И. Толстой* (отв. ред.) и др. – Москва: Изд-во "Наука". Главн. ред. вост. лит., 1987. – С. 61–63; *Рапов О. М.* О времени и обстоятельствах крещения населения Новгорода

Внаслідок аналізу тексту випливає, що його основою могло стати оригінальне джерело про міжконфесійний конфлікт другої половини X ст. у Новгороді на волинській Лузі. Збереглася ця леґенда на російській Півночі й була пов'язана із заснованим у середині XI ст. Новгородом на Волхові. Подібно до цього збереглися й ста́рини (билини) київського циклу, у багатьох з яких головними героями є історичні персонажі волинського та галицького походження.

§ 3. *Леґенда про хрещення Новгорода на Волхові чи міжконфесійний конфлікт у Новгороді на Лузі?*

У Йоакимівському літописі леґенда про хрещення новгородців передує розповіді про боротьбу на Волині князя Володимира з польським Мешком ("воеводы Владимиры двакратъ победиша ихъ, но онъ (Мешко. – ***Ю. Д.***) не престая воюя земли даже до Горыни"), яка відділена від тексту про хрещення новгородців лаконічним, проте містким повідомленням про похід на болгарів та хрещенням Володимира й усієї Руси з допомогою Болгарського царства: "По семь иде Владимиръ на булгары и, побѣдя ихъ, миръ учини, и прїятъ крещенїе самъ и сынове его, и всю землю Русскую крести. Царь же болгарскїй Симїонъ присла иереи учены и книги довольны. И посла Владимиръ во Царьградъ ко Царю и Патрїарху, просити Митрополита, они же вельми возрадовашася и прислаша Митрополита Михайла, мужа весьма ученаго и богобоязненнаго, болгарина суща, с нимъ четыре Епископы и многи Іереи, Дїаконы и демественники (пѣвчїе) отъ Славянъ. Митрополитъ же, по совѣту Владимира, посажа Епископы по градомъ въ Ростовѣ, Новѣградѣ, Владимирѣ и Бѣлѣградѣ. Сїи шедше по

Великого // Вестник Московского университета. – (Сер. № 8: История). – Москва: Изд-во МГУ, 1988. – № 3. – С. 51–65; *Толочко А.* "История российская" Василия Татищева. Источники и известия. – Москва: Новое литературное обозрение; Киев: Критика, 2005. – 544 с.; *Конча С.* Чи існує "Іоакимів літопис"? // Український історичний журнал / НАН України. Ін-т історії України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 2 (№ 473). – С. 181–182; *Його ж.* Сім аргументів на користь достовірності "Іоакимова літопису" // Український історичний збірник / НАН України. Інститут історії. Рада молодих вчених. Гол. ред. *Т. Чухліб*. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 286.

земли съ вельможи и вои Владимировыми, учаху людъ и кресчаху всюду стами и тысящами, колико гдѣ прилучися, аще людїе невѣрнїи вельми о том скорбяху и роптаху, но отрицатися воевъ ради не смѣяху”[831].

Звістка про хрещення від болгар унікальна й не засвідчена жодним іншим джерелом. Вона пов’язує події польсько-руського конфлікту на Волині з леґендою про хрещення новгородців. Вочевидь, повідомлення про створення стількох кафедр є малоймовірним. На той час, згідно з європейською церковною практикою, у новохристиянізованій державі спершу декілька десятиліть діяв місійний єпископ, без постійного місця перебування. І лише згодом створювались єпархії. Свідчення пізніх літописів про поставлення Володимиром Святославовичем єпископів у Ростові[832], Новгороді[833], Володимирі-Волинському[834] та Білгороді[835] вважаються непевними. Про встановлення митрополії літописи прямо повідомляють лише під 1037–1039 рр. в контексті спорудження Софійського собору: “заложи же и цр҃квь · с҃тыя Софья · премудрость Би҃ю митрополью”[836]. Найдавніший список руських митрополитів який міститься у Новгородському першому літописі, розпочинає відлік від Феопемпта, який керував Церквою в часи Ярослава Мудрого[837]. Навіть у Ніконовському літописі, який дає перелік єпископів Володимирового часу, під 1037 (6545) роком є запис про початки митрополії в часи Ярослава: “И устави Ярославъ митрополію и распространи наипаче”[838].

У використаному В. Татіщевим документі справді міг бути згаданий місійний владика, який перебував на Волині, до того ж могло йтися не про два окремі міста (Новгород та Володимир), а про одне з додатковим пояснювальним словом – “новеградъ Вла-

[831] *Татищев В.* История Российская... – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 38.

[832] *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви (861–1996). – Львів: Каменяр, 1996. – С. 55, 69, 141–149, 457.

[833] *Там само*. – С. 51, 68–69, 114–123, 452.

[834] *Там само*. – С. 59, 70, 167–170, 461.

[835] *Там само*. – С. 44, 67, 92–93, 445.

[836] Ипатьевская летопись. – Стлб. 139.

[837] Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С. 163.

[838] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – Т. 9. – С. 80.

димиръ". Різнохарактерні, на перший погляд, свідчення про війни князя Володимира з Мешком на Волині та болгарські чинники хрещення Руси, пов'язуються з текстом, що описує хрещення Новгорода[839]. За мовними ознаками цей фраґмент уважають самостійною повістю, яку вставлено в пізній літопис. Так, на думку О. Шахматов, розповідь про хрещення Новгорода має риси, що викривають сучасника подій[840].

Процитую цей текст повністю:

"Въ Новѣградѣ людіе увѣдавше, еже Добрыня идетъ креститися, учиниша вече, и закляшася всѣ, не пустити во градъ, и не дати идолы опровергнути. И егда прїидохомъ, они разметавше мостъ великїй, изыдоша со оружіемъ, и аще Добрыня прельщеніем и лагодными словы увѣщевая ихъ, обаче они ни слышати хотяху, и вывесше два порока великїе со множествомъ каменїя, поставиша на мосту, яко на сущіе враги своя, Высшій же надъ жрецы Славянъ богомилъ, сладкорѣчїя ради нареченъ Соловей, вельми претя люду покоритися. Мы же стояхомъ на торговой странѣ, ходихомъ по торжищамъ и улицамъ, учахомъ (44.) люди елико можахомъ; но гиблющимъ в нечестіи слово крестное, яко Апостолъ реклъ, явися безумїемъ и обманомъ. И тако пребыхомъ два дни нѣколико сотъ крестя. Тогда Тысяцкїй Новгородскїй Угоняй, ѣздя повсюду, вопилъ: Лучше намъ помрети, неже боги наша дати на поруганіе. Народъ же оныя страны, разсвирѣпѣвъ, домъ Добрынинъ раззориша, имѣніе разграбиша, жену и нѣкїих отъ сродникъ его избиша. Тысяцкїй же Владимировъ Путята, (45.) яко мужъ смысленный и храбрый, уготовавъ лодїа, избравъ отъ Ростовцевъ пять сотъ мужей, нощию перевезеся выше града на ону страну, и вшедъ во градъ, никому же не пострегшу; вси бо видѣвши чаяху своихъ воевъ быти. Онъ же дошедъ до двора Угоняева, онаго и другихъ преднихъ мужей ятъ и абїе посла къ Добрынѣ за рѣку. Людїе же страны оныя, услышавше сїе, собрашася до пяти тысящъ, оступиша Путяту и бысть между ими сѣча зла. Нѣкїя шедше церковь Преображенїя Господня разметаша, и домы Христїанъ

[839] *Татищев В.* История Российская... – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 38–40.

[840] *Шахматов А.* Общерусские летописные своды XIV и XV веков // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург: Типография "В. С. Балашев и К⁰", 1900. – Ч. 332. – Ноябрь. – С. 183.

грабляху. На разсвѣтаніи Добрыня со всѣми сущими при немъ приспѣ (и повелѣ у брега нѣкїе домы зажещи, чимъ люди паче устрашены бывше, бѣжаху огнь тушити; и абїе преста сечь. Тогда преднїи мужи пришедше къ Добрынѣ, просиша мира.

Добрыня же, собра вои, запрети грабленїе и абїе идолы сокруши, древяннїи сожгоша, а каменнїи изломавъ въ рѣку ввергоша, и бысть нечестивым печаль велика. Мужїе и жены, видѣвше тое, съ воплемъ великимъ и слезами просяще за ны, яко за сущїе ихъ боги. Добрыня же насмѣяхаяся имъ вѣсча: Что безумнїи, сожалѣете о тѣхъ, которые себя оборонить не могутъ! кую пользу вы отъ нихъ чаять можете! И посла всюду объявляя, чтобы шли ко крещенїю. Воробей же посадникъ сынъ Стояновъ, иже при Владимирѣ воспитанъ и бѣ вельми сладкорѣчивъ, сей иде на торжище и паче всѣхъ увѣсча. Идоша мнози, а не хотящихъ креститися, воини влачаху и крещаху мужи выше моста, а жены ниже моста. Тогда мнозїи некресченїи повѣдаху о себѣ крещенными быти, того ради повелѣхомъ всемъ крещеннымъ кресты на шеѣ,ово деревянны, ово мѣдяны, и каперовы (сїе видятся Греческое оловянны испорчено) на выю возлагати, (46.) а иже того не имутъ, не вѣерити и крестити, и абїе разметанную церковь паки сооружихомъ, и тако крестя Путята, иде ко Кїеву. Сего дѣля людїе поносятъ Новгородицевъ: Путята крести мечемъ, а Добрыня огнемъ”[841].

Дослідники відзначили як своєрідність цього сюжету про хрещення Новгорода, так і низку наявних у ньому історичних недоречностей, а саме:

а) брак згадки про Йоакима Корсунянина, якого вважають першим новгородським єпископом; натомість головними персонажами є Добриня та Путята;

б) помітне наголошення на негативному боці хрещення;

в) участь у хрещенні ростовців, яких хрестили, і то з великими труднощами, лише в XI – на початку XII ст.;

г) брак місцевих топографічних реалій: не згадано про Волхов, натомість мовиться про якусь (безіменну) річку, не згадано назв новгородських кінців;

[841] *Татищев В.* История Российская... – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 38–40.

г) брак будь-яких відомостей про існування в Новгороді, до його хрещення, церкви Преображення Ісуса Христа;

д) згадка про ‘град’, заснований на Волхові щойно 1044 р.;

е) місцеве населення не виступає під традиційною назвою ‘словене’;

є) згадані представники місцевої адміністрації тисяцький Угоняй, посадник Воробей Стоянович, які не фігурують в інших новгородських джерелах;

ж) згадка про п’ять тисяч боєздатних новгородців не відповідає реальній економічній і військовій спроможності тогочасних неукріплених поселень, розташованих на території майбутнього Новгорода.

Неузгоджене свідчення Йоакима про хрещення Новгорода з відомими літописами відзначав у примітках до тексту і В. Татіщев: “44. Сїе ни о комъ иномъ кромѣ Іоакима Еп. разумѣть не можно, яко Несторъ сказуетъ: Іоакимъ посланъ былъ въ Новъ градъ съ Добрынею, не упоминая Путяты, ни обстоятельствъ крещенїя. Въ Крекшина манускриптѣ обстоятельства съ противностїю Новгородцовъ нѣчто сему согласно, но кратко и баснословно о идолѣ Перунѣ описано, якобы они ломали и тащили, рыдалъ и противился, а въ Ростовской еще прибавлено, якобы Перунъ палицу имѣвшую въ рукѣ его на мостъ бросилъ сказавъ, что торговцы съ горожаны всегда будутъ драться; въ степенной сїя басня расположена и къ наказаню ихъ Царемъ Іоанномъ соглашена час. II. н. 581. что можно въ примѣръ суевѣрнымъ имѣть, которые такимъ нечувственнымъ вещамъ провѣщанїя вымышляютъ или вѣрятъ гл. 2.”[842]

Дослідник також зазначав, що згаданий Йоакимом тисяцький Путята не відомий літописній традиції, проте про нього мовиться у фольклорних текстах: “45. О Путятѣ нигдѣ Несторъ не упомянулъ, но есть Путятъ, токмо иной, въ пѣсняхъ старинныхъ о увеселенїяхъ Владимира тако поютъ: Противъ двора Путятина, противъ терема Зыбатина, стараго Путяты темный лѣсъ; изъ чего

[842] *Татищев В.* История Российская... – С. 50.

можно видѣть, что знатный мужъ былъ. Тысяцкой же чинъ былъ над всѣми войски, яко Фельдмаршалъ час. II. н. 390.”[843]

Окремий невеликий екскурс В. Татіщев присвятив походженню практики ношення натільних хрестиків: “46. Кресты на шею класть нигдѣ у Христїянъ кромѣ Руси насъ не употреблено, но кто узаконилъ нигдѣ не нахожу. Нѣкоторые сказываютъ, якобы Владимиръ, иные о Булгарехъ, токмо въ Болгарїи не употребляютъ; и такъ мню, что Іоакимъ началъ, а Владимиръ во все государство опредѣлилъ, чтобы кто крещенїя не отлыгался”[844].

Особливо самобутнім є іменослов деяких персонажів, які брали участь в описаних подіях. Вони розділені на два ворожі табори. Один мав хрестити новгородців, другий – противитися хрещенню. Перший очолив Добриня. Його соратниками названо княжого тисяцького Путяту та посадника Воробея (сина Стояна), який виховувався при Володимирі. Противників хрещення очолив місцевий новгородський тисяцький Угоняй.

До противників хрещення В. Татіщев додав ще одного персонажа: “Высшій же надъ жрецы Славянъ богомилъ, сладкорѣчїя ради нареченъ Соловей”. Як зауважив В. Алексєєв, у чистовому (Воронцовському) списку цієї фрази немає і її походження невідоме[845]. Тут, як звично вважають, мовиться про новгородського верховного язичницького жреця з подвійним іменем Богомил-Соловей[846]. Проте його характеристика у використаному В. Татіщевим джерелі (як “высший же над жрецы Славян”) відповідає дійсному статусу згадуваного однойменного болгарського діяча X ст., засновника богомильства, який разом зі своїми найближчими учнями був підданий анафемі, про що згадано в Синодику

843 *Татищев В.* История Российская... – С. 50.

844 *Там же*.

845 *Алексеев С. В.* Литературные и археологические источники о крещении Новгорода // Знание. Понимание. Умение: Научный журнал Московского гуманитарного университета. – Москва, 2005. – № 2. – С. 193. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/zpu/2005_2/Alekseev/27.pdf

846 Энциклопедический словарь / Под ред. *И. Е. Андреевского*. Издатели: *Ф. А. Брокгауз* и *И. А. Ефрон*. – С.-Петербург: Типо-Литография (И. А. Ефрона), 1891. – Т. IV: Битбургъ–Босха. – С. 174.

царя Борила[847]. В "Історії" В. Татіщева видання 1767 р. слово "богомил" надруковане з малої літери і його не обов'язково вважати іменем. Фразу про "Славянъ богомилъ" логічно трактувати звісткою про слов'ян, представників богомильського руху. Тобто згаданий в "Історії" В. Татіщева Соловей міг очолювати у Новгороді богомильську громаду, представники якої, з точки зору грецького православія, були єретиками та язичниками. Відтак його логічно названо верховним жрецем слов'ян-богомилів.

Таким чином, у згаданих у Йоакимівському літописі подіях можна добачати якийсь болгарський богомильський слід. Найімовірніше, використане В. Татіщевим джерело зафіксувало конфлікт, який, судячи з контексту оповіді, відбувався в другій половині X ст. не лише між язичниками та християнами, а правдоподібно, – між прихильниками богомильства та "традиціоналістами". Подібне зіткнення малоймовірне на території словенського племені у віддаленому північному регіоні. Натомість припущення про якусь богомильську передісторію офіційного хрещення Новгорода на Лузі цілком вірогідне. У цьому ж контексті слід розглядати і появу на Русі "Бесіди проти богомилів" Козми Пресвітера. Нагадаю, що у "Сказании", в оповіді якого логічно вбачати звістку про урбанізацію Побужжя, згадано, що після першого запустіння Словенська його заселяють не лише дунайські слов'яни – "съ ними же Скифы и Болгары и иностранцы поидоша"[848].

Не можна оминути й того факту, що такі назви Побужжя як 'Червен' та 'Зимно' (у док. – 'Земно')[849] відомі також в ойконімії Болгарії. Середньовічний Чръвенъ – один із найзначніших військових, адміністративних, економічних, релігійних та культурних центрів Болгарії, збудований на місці ранньовізантійської фортеці VI ст., розташований 35 км південніше Русе, що на Дунаї. За свідченням розлогої версії Житія Климента Охридського

[847] *Попруженко М. Г.* Синодик царя Борила / Издава Българската Академия на наукитѣ. – (Български старини. – Кн. VIII). – София: Държавна печатница, 1928. – С. 42–43, 82.

[848] Цит. за: *Гиляров Ф. А.* Предания... – С. 21.

[849] І. Мицько звертає увагу на те, що назву "Зимно/Земно" (відому за Зимненським Святогорським монастирем) повторює й населений пункт Белзщини, згаданий у документі, датованому 31 грудня 1388 р.: *Мицько І.* Волинський Олеськ… – С. 21.

(XXIII, § 67), авторства Теофілакта Болгарського (друга пол. XI – поч. XII ст.), Борис I (перша половина IX ст. – 2 травня 907 р.), який запровадив у Болгарії християнство як державну релігію, збудував для своїх нових єпископів сім соборів[850], один з яких – у Червені[851]. За болгарським апокрифічним твором XI ст. "Виденето на пророк Исая" (§ 17) Червен разом із містами Несебром та Щипом заснував (насправді – розбудував) Петро II Делян († 1041 р.)[852]. У Синодику царя Борила (1211 р.) фігурують імена трьох червенських єпископів: "мїтрополїтє чръвєнѣнстїи: Нєофїть. Калиникь. Захаріа"[853]. Від 1235 р. Червен відомий як осідок доростоло-червенських митрополитів. Місто зруйнували турки-османи у 1388 р. Того ж року була зруйнована сусідня болгарська фортеця Новград (візантійський Νεόκαστρο), уцілілі мешканці якої заснували однойменне село Новград. Місцевість відома своїми давніми скельними чернечими обителями нижньої течії р. Янтри.

Сучасний Земен – невелике містечко на заході Болгарії, відоме до 1925 р. як Белово. Зміна назви мала на меті відновити ім'я середньовічного населеного пункту, відомого під назвою 'Землънград', що існував неподалік в ущелині р. Струми й відомий за писемними джерелами XI–XIV ст. Земен відомий давнім монастирем св. Івана Богослова, церква якого є пам'яткою архітектури часів Першого Болгарського царства й датується X ст.[854]

Виразно болгарське походження мають імена головних персонажів оповіді про хрещення новгородців. Так, у леґенді фіґурує

---

850 *Милев А.* Гръцките жития на Климент Охридски. – София: Издателство на Българската академия на науките, 1966. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://promacedonia.org/bugarash/ko/

851 *Власто А. П.* Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства / З англ. пер. *Р. Ткачук* та *Ю. Терех*. – Київ: Юніверс, 2004. – С. 206, 423.

852 *Петканова Д.* Стара българска литература. Апокрифи: Български апокрифен летопис. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.promacedonia.org/bg_ap/dp_43.html

853 *Попруженко М. Г.* Синодик царя Борила. – С. XLI, 92.

854 *Трифонова-Христова М.* Земенский монастырь "Св. Иоан Богослов" – памятник болгарского средневекового искусства и интересный туристический объект // Современные гуманитарные и социально-экономические исследования: материалы первой междунар. науч.-практ. конф. (26–28 мая 2013 г.) / Министерство образования и науки Российской федерации. Пермский государственный национальный исследовательский университет. ООО Учебный центр "Информатика". Науч. ред. *К. В. Патырбаева* и др.: В 2 т. – Пермь: [б. и.], 2013. – Т. 2. – С. 61–63.

ім'я Стоян, особливо популярне серед болгарів. Прямий зв'язок із героєм новгородської історії посадником Воробеєм Стояновичем, очевидно, має назва села давньої Південної Волині – Стоянів – первісно (за місцевими леґендами) званого Волобоєвим/Волобоївкою[855]. Перша звістка про Стоянів (Stoyanow) фігурує в документі 1501 р.[856] На думку І. Мицька, цей населений пункт раніше згадувався як Волойово[857]: у 1463 р. якийсь "Cristinus heres de Woloyowo et Lazyska et Daczasznyky" вирішував у суді справу з Андрієм з Виткова (Andream de Vythkowo)[858]. На користь такого припущення свідчить те, що населені пункти Старий та Новий Витків розташовані 10 км на південний захід від Стоянова і суперечка могла виникнути між ближніми сусідами. Стояновим могла первісно зватися якась частина Волобоєва/Волоєва і якісні зміни у його планувальній організації унаслідок локації чи релокації населеного пункту, могли спричинитися до актуалізації локальної назви. Поборовий реєстр Белзької землі з 1507 р. трактує Стоянів як місто. Його названо 'oppidum' у реєстрі шкод, завданих татарським наїздом зламу XV–XVI ст. (1499 чи 1502 р.)[859]. Згаданий поряд зі Стояновим ойконім 'Витків' є, очевидно, похідним від антропоніма 'Витко', популярного серед болгарів та сербів[860]. На концентрацію похідних від 'Витко'ойконімів у обмеженому ареалі Галичини, Волині та Поділля звертав увагу В. Васильєв[861].

---

855 З цієї нагоди висловлюю подяку Тарасові Макітрі за публікацію леґенди і даних про інформатора на сайті с. Стоянів. Див.: *Макітра Т.* Леґенди с. Стоянова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stojaniv.com.ua/legendy/voloboevka/

856 Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. *Alexandra hr. Stadnickiego* (далі – AGZ) / Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego. Z drukarni E. Winiarza we Lwowie, 1906. – T. XIX. – S. 483.

857 *Мицько І.* Болгарський царевич Боян на Волині // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – (Матеріали наукової конференції "Любартівські читання". 22–23 травня 2013 року). – Луцьк: "Волинські старожитності", 2013. – С. 123.

858 AGZ. – 1906. – T. XIX. – S. 334.

859 *Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza Polsko-Ruskiego: Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Mapy / Polska Akademia Nauk. Instytut Archeologii i etnologii. – Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1993. – S. 247–248.

860 *Мицько І.* Болгарський царевич… – С. 123, прим. 57.

861 *Васильев В. Л.* Архаическая топонимия Новгородской земли (Древнеславянские деантропонимные образования) / Нов. ГУ им. Ярослава Мудрого. – (Серия "Монографии". – Вып. 4). – Великий Новгород: [б. и.], 2005. – С. 346.

Значення Стоянова цілком відповідало статусу Воробея Стояновича як посадника Володимира Святославовича у Новгороді на Лузі. Стоянів був пов'язаний із важливою торговельною комунікацією міжрегіонального значення. Як підкреслював А. Янечек, у цьому населеному пункті, розташованому на південному волинському кордоні, при переході через широкі трясовини, у XVI – на початку XVII ст. розташовувався митний пост, що контролював зовнішню торгівлю. З Прикарпаття на Волинь через Стоянів проходив давній соляний шлях, який перехрещувався тут із торговельним маршрутом, що пов'язував Поділля та Південну Волинь (через Белзьку землю) із Центральною Польщею[862]. Транзит прикарпатської солі для Волині мав стратегічне значення. Вже згадувалося, що лодії з прикарпатською сіллю в XI ст. сплавляли волинськими притоками Прип'яті до Києва.

В аналізованій оповіді промовисте ім'я має також "Тысяцкїй Новгородскїй Угоняй". Не виключено, що це унікальне ім'я збереглося у вигляді не менш самобутнього південноволинського ойконіма 'Угнів'. Населений пункт під цією назвою (Uhnowo) вперше згадано 1388 р. у наданні плоцького і белзького князя Земовита белзькому старості Павлові маєтностей у Белзькому повіті, серед яких згадано і Uhnowo[863]. У літературі фігурує також давніша дата першої згадки (1360)[864], яку не вдалося підтвердити.

Угнів розташований 20 км західніше Белза. Його топографічне розташування при переході через багнисті розливи Солокії є важливою ознакою використання в обслуговуванні торгової магістралі, яка перетинала Розточчя в околицях Потелича, з'єднуючи соляні жупи Прикарпаття з Белзькою землею та Волинню. Рання метрика Потелича дає підстави вважати, що цей торговий маршрут функціонував у ранньому середньовіччі[865]. А потреба обслу-

862 *Janeczek A.* Osadnictwo… – S. 248.

863 Zbiór dokumentów małopolskich / Polska Akademia Nauk. Instytut historii. Wydali *S. Kuraś* i *I. Sułkowska-Kuraś*. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo PAN. – Cz. IV: Dokumenty z lat 1211–1400. – S. 235, N 1083.

864 Історія городов и сел Украинской ССР.: В 26 т. / АН УССР. Институт истории. Главн. ред. кол.: *П. Т. Тронько* (Председатель Главн. редкол.) и др. – Киев: Ин-т истории АН УССР. – Львовская область / Ред. кол. тома: *Яремчук Д. А.* (предс. редкол.). – С. 618.

865 *Janeczek A.* Osadnictwo... – S. 241.

говування та контролю переправи свідчить про давність самого Угнева.

Не можна оминути у леґенді інформації про Володимирового тисяцького Путяту. За цим ім'ям відомий один із нащадків Добрині – Путята Вишатич, брат Яня Вишатича. Оскільки в знатних родах культивувалося ім'я предків, не виключаємо, що Добриню й Путяту, які хрестили Новгород, пов'язували родинні зв'язки. Ймовірно, що до галицького відгалуження Малковичів належав лицар Путята (потомки якого мали назвисько Путятицьких), який 1380 р. заснував с. Путятичі (нині – село Городоцького р-ну Львівської обл.[866] Неподалік Путятичів, 5 км південніше Городка, відомий ще один (вже мовилося про Малковичі та Вишатичі під Перемишлем) населений пункт під назвою Малковичі (нині – с. Мавковичі), вперше згадані 1408 р.[867]

Відантропонімні назви аналізованих ойконімів, утворені від слов'янських особових власних імен, які наявні у дуже специфічному іменослові леґенди про хрещення Новгорода, є важливим свідченням переміщення леґендарної традиції далеко на північ, на береги Ільменя та Волхова саме з території Побужжя. На підтвердження цієї думки вже наводилися паралелі між західноволинською леґендою про загибель славного го́рода Славоя та "Сказанием о Словене и Русе и городе Словенске". Є низка інших важливих доказів про те, що заснований у першій половині XI ст. волховський Новгород перейняв леґендарну традицію, яка культивувалася у Новгороді X ст., заснованому на волинській Лузі.

Сплав язичницьких, християнських та єретичних богомильських вірувань, відображений в історії хрещення новгородців Йоакимівського літопису, передбачає не лише язичницьку передісторію цього Нового го́рода, але й тривалий період співіснування та контамінації згаданих релігійних традицій. Проте цього не можна сказати про Новгород на Волхові. Вже наголошувалося на тому, що сам го́род (укріплення дитинця) був зведений над Волховом у 1044 р. Літописні свідчення про цю подію цілковито корелюють-

[866] Słownik geograficzny... – 1888. – T. 9. – S. 319.

[867] *Ibidem*. – 1885. – T. 6. – S. 35.

ся із матеріалами археологічних досліджень. Крім того, є ще один промовистий факт засвідчує брак тривалої язичницької передісторії Новгорода на Волхові – брак язичницьких некрополів у його найближчих околицях.

Ця обставина змушувала дослідників поставити перед собою курйозне, на перший погляд, запитання: чи помирали давні новгородці?: "Если языческий Новгород просуществовал свыше ста лет, то где же курганное поле, подобное гнездовскому? Оно ведь должно было бы занимать площадь в несколько квадратных километров. Однако такого поля в окрестностях Новгорода нет. Не было его и на той территории, которую при своем расширении занял город. Правда, в центре Новгорода, на Ярославовом дворище, где впоследствии расположился княжеский дворец, а затем вечевая площадь, был в предвоенные годы обнаружен языческий могильник, но крохотный. Кроме того, неподалеку от Новгорода, в селе Болотове, еще в начале XIX века основоположник русской курганной археологии Ходаковский раскопал большую сопку, которую называли могилой Гостомысла, но этот курган был единственным. Вот и возникает вопрос: умирали ли древние новгородцы в X веке?"[868] Відповідь на це риторичне запитання передбачає усвідомлення того факту, що низка документальних свідчень X ст. про Новгород ніяк не пов'язана з берегами Волхова, а стосується дитинця майбутнього Володимира-Волинського та поселенської агломерації X ст., що розрослася навколо нього. Новгородці X ст., звісно, помирали. І їхні могили у вигляді великих курганних кладовищ археологи досліджують на берегах волинської Луги.

Приклади того, що на берегах Волхова прижилися леґенди Побужжя й збагатилися місцевими топонімічними орієнтирами, не мають дивувати, як не дивує сучасників факт збереження у північних билинах сюжетів, співзвучних із літописними фактами, та оповідей про історичних персонажів, які ніколи не відвідували околиці Ладоги чи Великого Новгорода.

[868] *Янин В.* Таинственный X век // Знание-Сила. – 1969. – № 2. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.znanie-sila.su/?issue=projects/issue_84.html&r=1

До числа сюжетів, що не мають жодного стосунку до північних околиць Руси, належить і оповідь про леґендарного словенського старійшину (посадника) Гостомисла, яка з початку XV ст. фігурує у деяких літописах, "Сказании о Словене и Русе и городе Словенске" та Йоакимівському літописі, у викладі В. Татіщева.

У комісійному списку Н1Л молодшого зводу Гостомисл розпочинає перелік новгородських посадників[869]. У С1Л його ім'я пов'язують із часом заснування Новгорода: "Словѣне же, пришедъше с Дуная, сѣдоша около озера Ильмеря и прозвашася своимъ именемъ, и здѣлаша град, и нарекоша и Новъгородъ, и посадиша и стареишину Гостомысла"[870]. Таку ж коротку звістку містить і Н4Л[871]. За Воскресенським літописом, Гостомисл порадив запросити варягів від пруссів: "И въ то время въ Новѣградѣ нѣкый бѣ старѣйшина именемъ Гостомыслъ, скончаваеть житіе, и созва владалца сущая съ нимъ Новаграда, и рече: "совѣтъ даю вамъ, да послете въ Прускую землю мудрыя мужи и призовете князя отъ тамо сущих родовъ"[872].

"Сказание" називає Гостомисла старійшиною та князем і повідомляє про його нащадків – сина, названого молодшим Словеном, та онука Ізбора. Автор "Сказания" повідомив про поховання Гостомисла на місці, званому 'Волотово', і розповів Гостомислову пораду запросити до Новгорода правителів із Прусської землі, звідки й прийшов Рюрик із братами Синеусом та Трувором[873].

Найрозлогіше про Гостомисла та його рід розповідає Йоакимівський літопис, за яким Гостомисл був сином Буривоя:

"Буривой, имѣя тяжку войну съ Варяги, множицею побѣждаше ихъ, и облада всю бярмию до Кумени; послѣди при оной рѣцѣ побѣжденъ бысть, вся свои вои погуби, едва самъ спасеся, иде во градъ бярмы, иже на островѣ сый, крѣпцѣ устроенный; (18.) идѣже Князи подвластнїи пребываху, и, тамо пребывая умре; Варяги же абїе пришедшие, градъ великій и прочіи обладаша, и дань тяжку возложиша на Славяны, Русь и Чудь. (19.)

[869] Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С. 164, 471.

[870] Софийская первая летопись... – Стлб. 4.

[871] Новгородская четвертая летопись. – С. 3, 580.

[872] Летопись по Воскресенскому списку. – С. 268.

[873] Летописцы последней четверти XVII в. // ПСРЛ. – Москва: Изд-во "Наука", 1968. – Т. 31. – С. 28.

Людїе же, терпяху тугу велику отъ Варягъ, послявше къ Бурівою испросиша у него сына Гостомысла, да княжитъ во велицѣ градѣ; и егда Гостомыслъ прія власть, абїе Варяги бывшіе овы избы, овы изгна, и дань Варягомъ отрече, и шедъ на ня, победѣ, и градъ во имя старѣйшаго сына своего Выбора при морѣ построи, (20.) учини съ Варяги миръ, и бысть тишина по всей земли. Сей Гостомыслъ бѣ мужъ елико храбръ, толико мудръ, всѣмъ сосѣдомъ своимъ страшный, а людимъ его любимъ расправы ради и правосудія: сего ради вси окольны чтяху его, и дары и дани дающе, купуя миръ отъ него. Многи же князи отъ далекихъ стран приходаху моремъ и землею послушати мудрости, и видѣти судъ его, и просити совѣта и ученїя егояко темъ прославися всюду"[874].

Четверо Гостомислових синів померли ще за його життя, а троє доньок вийшли заміж за сусідніх князів. Гостомисл переживав через відсутність нащадків. Якось віщуни розтлумачили його сон, передбачаючи, що один із синів його середньої доньки Уміли стане його спадкоємцем. Перед смертю Гостомисла старійшини підвладних йому земель відправили до варягів послів просити в князі сина Уміли. Так до Новгорода прийшов Рюрик із братами Синеусом та Трувором.

Очевидно, у цьому повідомленні відобразилися події ранньої чеської історії, персонажі якої мають близькі за звучанням імена, на що вже вказувалося в літературі[875]. Ім'я Буривоя асоціюється з першим історичним чеським князем кінця IX ст. Борживоєм/ Боривоєм (ч. Bořivoj), сучасником і васалом великоморавського князя Святополка. Борживой походив із чеської династії Пшемислідів, його батьком був Гостивіт (ч. Hostivít), ім'я якого відповідає Гостомислу Йоакимівського літопису. Дружину Борживоя звали Людмилою (ч. Ludmila), ім'я якої перегукується із іменем доньки Гостомисла Умили.

---

874 *Татищев В.* История Российская.... – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 33.

875 *Лавровский П. А.* Исследование о летописи Якимовской // Ученые записки Второго отделения Императорской Академии Наук / Ред. *И. И. Срезневский*. – Санктпетербург: В типографии Имп. АН, 1856. – Кн. 2. – Вып. 1. – С. 113–114; *Меркулов В. И.* Откуда родом варяжские гости?: генеалогическая реконструкция по немецким источникам. – Москва: Белые альвы: Амрита-Русь, 2005. – С. 60–61. – [Електронный ресурс] / Режим доступа: http://old-earth.narod.ru/lib/slav/balt/merkulov-varangian-guests.pdf

Хрещення Борживоя та Людмили.
Крумловський ілюстрований кодекс (Liber depictus). XIV ст.

За Йоакимівським літописом, Буривой "облада всю бярмию". Назва цієї північної історичної области, ймовірно, трансформувалася із Богемії (лат. Boiohaemum). До того ж, згаданий В. Татіщевим 'градъ великій' відповідає великоморавському столичному центру – Велеграду (ч. Veligrad, Velehrad).

Вірогідно, що в аналізованому повідомленні Йоакимівського літопису на леґенди чеського походження нашарувалися також історичні реалії південного узбережжя Балтики. У цьому контексті згадують Велеград ободритів, знаний німецьким хроністам як Маґнополіс та Мекленбурґ, а в пізньолітописному Гостомислі вбачають ободритського князя Гостомисла[876]. Все ж факт повного збігу трьох імен з Йоакимівської оповіді (Буривой, Гостомисл, Умила) із сюжетом з чеської історії (Hostivít, Bořivoj, Ludmila) є дуже промовистим. І промовляє він за волинське посередництво появи цієї леґенди на берегах Волхова. Цей відступ від аналізу релігійної ситуації у Побужжі X ст. є ще однією ланкою у низці доказів, які переконують у тому, що Новгород на Волхові перейняв низку найдавніших леґенд від Новгорода на Лузі, а вже з тамтешніх усних переказів вони були перейняті російською пізньолітописною традицією.

Власне Побужжя та Посяння у X ст. були тими територіями, де Русь контактувала із правлячими династіями Центральної Єв-

[876] *Шлёцер А. Л.* Нестор. Русские летописи на Древле-Славенском языке / Перевел с нем. *Д. Языков*. – Санктпетербург: Печатано в Имп. типографии, 1809. – Ч. 1. – С. 303, прим.*; *Забелин И.* История русской жизни… – 1879. – Ч. 2. – С. 86; *Азбелев С. Н.* Гостомысл // Варяго-Русский вопрос в историографии / Под ред. *В. В. Фомина*. – Москва: НП ИД "Русская панорама", 2010. – С. 598–618. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://historylib.org/historybooks/Fomin_Varyago-Russkiy-vopros-v-istoriografii/28

ропи (нагадаю чеське одруження Володимира, від якого народився первісток Вишеслав). Можливість засвоєння генеалогічних леґенд чеського походження на цих теренах доводить промовиста назва прикарпатського Перемишля, яку трактують як свідчення його заснування/володіння чеськими Пшемислідами[877]. Про можливі чеські інспірації появи назви Перемишля писав також І. Мицько, який, окрім того, розглядав появу під Києвом топонімів Вишгород та Гостомишль у зв'язку із можливим спорідненням княгині Ольги з чеськими Пшемислідами[878].

Чеські впливи неминуче мали заторкнути і релігійну сферу. Проте, як підказує леґенда про хрещення новгородців, у середині X ст. у Побужжі побутувало також християнське єретичне вчення болгарського походження. Богомильська передісторія Прикарпаття та Побужжя вірогідна не лише з огляду на вкорінення яскравих дуалістичних поглядів у народному світосприйнятті українців, що підкреслювали М. Драгоманов, М. Грушевський та інші науковці. Близьке болгарське сусідство підтверджують джерела та археологічні дослідження.

Дослідники неодноразово підкреслювали, що в "Діяннях угрів" ("Gesta Hungarorum") Анонiма під час завоювання замель за Карпатами угри зіткнулися з болгарами. Те, що болгарські володіння доходили до Карпат, доводять також контакти між імператором Священної Римської імперії Арнульфом і болгарським царем Володимиром. Імператор у 892 р. воював із Святополком Моравським і просив Володимира, аби той не дозволяв морав'янам купувати сіль у своїй державі. Як доводить Л. Войтович, йшлося про сіль із закарпатського Солотвино[879]. Важливим доказом болгарської присутності у регіоні до початку XI ст. є кириличний напис на надгробній плиті болгарського князя Пресіяна, віднайденій у Михайлівцях (Словаччина), яка засвідчує, що на-

[877] *Андрусяк М.* Перемишль в історії України до 1918 р. // Перемишль – бастіон Західної України. Збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі / Ред. кол. під проводом *Б. Загайкевича*. – Нью-Йорк; Филадельфія: Перемиський Видавничий комітет, 1961. – С. 26; *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія… – С. 126.

[878] *Мицько І.* Пліснеськ – ба́тьківщина княгині Ольги. – С. 66.

[879] *Войтович Л.* Русько-болгарські відносини у IX–X ст. // Конференція "Ольжині читання". Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2006. – С. 43.

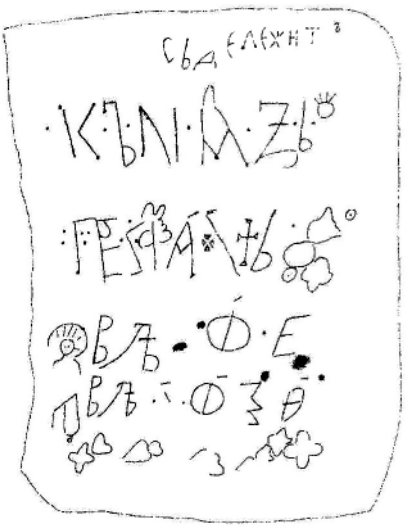

Напис на надгробній плиті болгарського князя Пресіяна.
Михайлівці, Словаччина (за В. Ткадлчіком)

родився у 996/7, а помер у 1060/61 роках: “Сьде лежитъ / кънѧzь / Пресіанъ / * в лѣто ҂SФЕ̃ / † в лѣто ҂SФ̃’Ѳ̃” [880].

Не виключено, що на території Волинської землі перебував син болгарського царя Симеона († 927) Боян, з яким І. Мицько пов’язує південноволинські Бояничі[881]. Спираючись на гіпотезу про болгарське походження княгині Ольги, А. Нікітін стверджував, що болгарський царевич Боян міг бути її рідним братом[882]. Становленню русько-болгарьких контактів сприяло близьке сусідство обох держав. На зламі IX–X ст. Болгарія межувала з Руссю не лише у Причорномор’ї, але й від південного заходу. Для порівняння додам, що відстань у 400 км між волинським Володимиром та словацькими Михайлівцями зіставима із відстанню між

[880] *Tkadlčík V.* Cyrilsky napis v Michalovcich // Slavia: časopis pro slovanskou filologii / Ministerstvo školství a národní osvěty. Slovanský ústav v Praze. Slovanský ústav ČSAV. – Praha: Ceská grafická Unie a.s., 1983. – Roč. 52, seš. 2. – S. 113–123; *Vízdal M.*, *Nikolov N.* Epigrafická památka z rotundy v Michalovcích ve světle nových výzkumů. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.protobulgarians.com/Czech%20translations/Epigraficka%20pamatka.pdf

[881] *Мицько І.* Болгарський царевич… – С. 124–126.

[882] *Никитин А. Л.* Основания… – С. 398–399.

Старою Ладогою та Псковом. Показово, що шлях із Володимира до Києва довший приблизно на 100 км.

У релігійному конфлікті, про який мовиться в аналізованій оповіді про хрещення Новгорода, не обійшлося і без трагічних обставин для його головної дійової особи: "Народъ же оныя страны, разсвирѣпѣвъ, домъ Добрынинъ раззориша, имѣнїе разграбиша, жену и нѣкїихъ отъ сродникъ его избиша"[883]. З контексту цієї згадки цілком зрозуміло, що родинний осідок Добрині розташовувався десь поблизу Новгорода. За щасливим збігом історичних обставин, цю місцевість можна локалізувати поблизу сучасного волинського Володимира в околицях сучасних Будятичів, Калусова та Низкиничів, про що свідчить низка промовистих історичних та топографічних аргументів, про які йшлося на початку цього дослідження.

У родинних маєтностях Добрині переплелися долі ключових персонажів руської історії середини X ст. – як самого Добрині, його сестри Малуші, так і осіб княжого роду – Святослава та його сина Володимира. Звістка про пограбування будинку та маєтку Добрині і побиття його жінки та "нѣкїихъ отъ сродникъ его" доводить, що збережені в Йоакимівському літописі події відбувалися на берегах Бугу, Луги і Смочі.

§ 4. Найдавніші храми Володимира і звістка про передання Будятиного села церкві Богородиці

Унікальна згадка леґенди про хрещення новгородців з Йоакимівського літопису про церкву Спаса повертає до теми найдавніших храмів Руси. У викладі В. Татіщева у леґенді йдеться про зруйнування цього храму під час конфлікту ("Нѣкїя шедше церковь Преображенїя Господня разметаша, и домы Христїанъ грабляху")[884] та його відновлення після упокорення збунтованих новгородців ("и абїе разметанную церковь паки сооружихомъ)[885].

[883] *Татищев В.* История Российская... – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 39.

[884] *Там же*.

[885] *Там же*. – С. 40.

Дослідники підкреслюють, що немає “ни письменных, ни археологических подтверждений существования в Новгороде до крещения церкви Преображения Господня, хотя факт исключить нельзя”[886]. Цю церкву В. Янін ототожнював із гіпотетичною попередницею Преображенської церкви на ‘Розваже улице’, перше повідомлення про яку датоване 1421 р., коли було побудовано кам’яний храм ‘Спаса на Розваже’. На думку В. Яніна, про можливий зв’язок цього храму із хрещенням може свідчити наявність у ній приділа, присвяченого Василію Кесарійському – небесному патрону хрестителя Руси Володимира Святославовича. Дослідник також зауважив, що по сусідству із церквою Спаса археологічно встановлено існування 26-го ярусу мощень та будівель, спорудженого у 989–990 рр. Йому передувала пожежа, що знищила будівлі на великій площі. Цю пожежу В. Янін ототожнив із наслідками християнізації Новгорода, відомій за викладом В. Татіщева. Знахідка натільного хрестика в шарах, що передували 989 р., дала підстави стверджувати про наявність у Новгороді християн до офіційного хрещення[887]. До доказів, що можуть засвідчувати один з етапів існування церкви Спаса до 1421 р., залучалався факт віднайдення в шарах початку XII ст. різьблених дубових колод[888].

Проте не всі дослідники погодилися із висловленими В. Яніним думками. Зокрема, О. Рапов зауважував, що шар пожежі, зафіксований поблизу пізнішої церкви Спаса, не міг з’явитися від дій повсталих язичників, оскільки ті церкву не спалювали, а лише “разметаша”, тобто розібрали, що вимагало значних зусиль. Очевидно, як логічно розмірковував дослідник, горожани-язичники боялися пожежі, яка могла перекинутися з церкви на прилеглу забудову. На його думку, пожежа в Неревському кінці, що передувала забудові 989–990 рр., не була пов’язана з хрещенням новгородців, а сталася дещо раніше. Однак, як вважає О. Рапов, із хрещенням можливо пов’язати пожежу в Людиному кінці 990 р. та відновлення забудови вже наступного року[889].

---

[886] *Алексеев С. В.* Литературные и археологические источники… – С. 194.

[887] *Янин В. Л.* Летописные рассказы о крещении новгородцев... – С. 54–57.

[888] *Янин В. Л.* Крещение Новгорода… – С. 62.

[889] *Рапов О. М.* О времени и обстоятельствах крещения… – С. 57–59.

Як підкреслював О. Рапов, дослідники не мають прямих доказів, які б підтверджували зв'язок між археологічними матеріалами та текстом оповіді про хрещення новгородців, а є лише поодинокі непрямі міркування. Очевидно, що це зауваження ще більшою мірою стосується Володимира, дитинець якого я отототожнюю із Новим городом середини X ст., пов'язуючи з літописною звісткою 947 р. про похід княгині Ольги після деревлянської помсти на Лугу "к Новугороду". Спорадичні археологічні обстеження території стольного волинського го́рода не можна назвати співмірними із плановими масштабними дослідженнями забудови Великого Новгорода, і все ж, певні підстави для порівняння є.

Літописних згадок про храми Володимира небагато. Це собор Успіння Пресвятої Богородиці, церква Дмитрія Солунського й усипальниця Йоакима та Анни, а також монастирські храми св. Апостолів та архангела Михаїла.

У Володимирі на "владичной горе" був і монастирський храм Преображення Господнього, історію якого детально проаналізував С. Горін[890]. Перша документальна звістка про нього віднотована під 1508 р. у листі Сигізмунда I, який передав князю А. Сангушкові у заставне володіння "замокъ нашъ Володимир и з мєстєчкомъ нашимъ Литовижомъ и з манастыром нашим сѧтого Спаса и со всими дворы нашими м фольварки и волостѧми"[891]. Коли храм і монастир були засновані – невідомо, хоч Х. Корнаковський згадав цю обитель у праці про Волинь до часів Ґедиміна (бл. 1275 – 1341)[892].

Про те, що монастир Спаса існував ще перед датою першої письмової згадки, свідчить низка доказів. Так, М. Петров звертав увагу на скаргу Михайла Оранського на Григорія Киселя, стосовно порушення кордонів духовних земель, що були встановлені ще за часів Григорієвого діда. Це розмежування могло відбутися наприкінці XV ст. На цій підставі дослідник відносив заснування

890 *Горін С.* Монастирі Західної Волині... – С. 94–113.

891 Archiwum książąt... – 1890. – T. 3: 1432–1534. – S. 56, N LXXXVI.

892 *Корнаковский Х.* Волынь до времен Гедимина // Вестник Юго-западной и Западной России / Издаваемый *К. Говоровским*. – Киев: В типографии И. и А. Давиденко, 1863. – Год 2. – Т. 1. – Август. – С. 161.

монастиря до 1500 р.[893] Крім того, С. Горін звертає увагу на те, що до передання Володимира і Литовежа А. Сангушкові, вони були заставлені королем Федору Янушовичу, а номінальний власник не міг, очевидно, заснувати чернечий осередок[894].Таким чином, про початки Спаського монастиря у Володимирі відомо лише те, що він існував уже на зламі XV–XVI ст.

Археологічні дослідження 1999 р. на території колишнього Спаського монастиря (вул. Сокальська, 14) виявили рештки споруд X ст., перекритих на рубежі X–XI ст. глиняним валом-платформою первісного Окольного города[895]. У культурному шарі X ст. завтовшки понад 1 м зафіксовано рештки трьох будівельних горизонтів, розділених вуглистими прошарками, що засвідчує існування забудови навколо дитинця тривалий час, ще до появи Успенської церкви, про заснування якої та охоплення валом території навколо неї заходами Володимира Святославовича повідомляє Н4Л.

Про давність прицерковного кладовища церкви Спаса може свідчити відзначена О. Цинкаловським знахідка на вул. Сокальській (на території садиби Зубовичів) черепів, пробитих у тім'яній частині великими залізними цвяхами[896]. Нагадаю, що такі самі знущання візантійський хроніст Продовжувач Феофана приписував воїнам князя Ігоря під час походу 941 р. на Візантію: "Пленным же из священнического сословия они связали за спиной руки и вгоняли им в голову железные гвозди. Немало они сожгли и святых храмов"[897]. А в описі антихристиянських погромів Святослава В. Татіщев наголошував на особливих знущаннях над священиками: "наипаче на пресвитеры яряся, якобы тїи чарованїемъ нѣкимъ людямъ отвращаютъ и въ вѣрѣ ихъ утверждаютъ"[898].

---

[893] *Петров Н. И.* Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. – Почаев: В типографии Почаевской Лавры, 1867. – № 5, часть неофициальная. – С. 77.

[894] *Горін С.* Монастирі Західної Волині... – С. 94.

[895] *Терський С.* Княже місто Володимир. – С. 62–64.

[896] *Cynkałowski A.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia wołyńskiego / Polskie Towarzystwo Archeologiczne. Pod red. *J. Kostrzewskiego*. – Warszawa: Wyd-wo Polskiego Towarzystwa Archeologicznego, 1961. – S. 222.

[897] *Продолжатель Феофана*. Жизнеописание византийских царей. – С. 263.

[898] *Татищев В.* История Российская... – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 36–37.

На цій підставі можна здогадуватися, що згадані О. Цинкаловським пробиті цвяхами черепи відображають якісь події X ст. біля церкви Преображення Господнього, вірогідно, часів Святослава. Хоча не виключаємо, що ці знущання можуть приховуватися за пом'якшеною звісткою Йоакимівського літопису про реакцію місцевих язичників на хрещення новгородців Добринею: "Нѣкїя шедше церковь Преображенїя Господня разметаша, и домы Христїанъ грабляху"[899]. Знахідка черепів зі цвяхами може свідчити про існування храму X ст. на місці пізнішого Спаського монастиря. Такі знахідки виявлено і біля інших храмів. Зокрема О. Цинкаловський згадав 'Стару катедру' та місцевість, де за переказами розташовувалася церква св. Юрія. Привертають увагу назви урочищ 'Закривень' та 'Ґвалтівщизна', які свідчать про трагічне розгортання подій.

Аналізуючи свідчення Йоакимівського літопису про давній новгородський храм Преображення Господнього (Спаса), треба повернутися до звістки про церкву Богородиці, згадану у зв'язку з історією народження Володимира Святославовича в Будятиному селі. Про цю подію, про яку мовилося на початку дослідження, повідомляють два наративи. Автор Ніконовського літопису подав таку звістку про храм: "и бѣ роженіе Володимиру въ Будутинѣ вѣси, тамо бо въ гнѣвѣ отслала еа (матір Володимира – Малушу. – ***Ю. Д.***) Олга, село бо бяше еа тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици"[900]. Автор Устюзького літописного зводу уточнив, що саме Ольга віддала згадану Будутину весь якомусь Богородичному храму: " и рожение бысть Владимеру в Будотине селе, ту бо бе посла Олга Малку во гневе, село бо бе ея ту, бе бо, умирая, Олга отдаст село то пресвятеи Богородицы"[901].

Та обставина, що Володимир Святославович народився у родових материнських маєтностях, дала підстави вважати власницею Будятичів саме Малушу, яка, очевидно, і передала це село Богородичному храму. Отже, залишилося з'ясувати, про який саме храм ішлося у літописах. Це могла бути церква – попередниця

[899] *Татищев В.* История Российская... – С. 39.

[900] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – Т. 9. – С. 35.

[901] Устюжские и Вологодские летописи... – С. 60.

Зимненський Свято-Успенський Святогорський монастир.
Вигляд із північного заходу

Успенського собору у Володимирі, заснування якого за місцевою леґендарною традицією та свідченням Н4Л пов'язане з іменем Володимира Святославовича.

Цим Богородичним храмом, якому Малуша передала с. Будятичі, могла бути і церква Зимненського Успенського монастиря. Схиляюся саме до цього варіанта, адже його вірогідність підкреслює та обставина, що в середині XV ст. Будятичі та Зимне належали родині Резановичів.

Родинне прізвище власників Будятичів Резановичів пов'язує їх із Добринею Рязановичем. Брат Малуші Добриня Малкович вважається предком Вишатичів, родовідну лінію яких доводять до Варлаама Печерського[902]. Відомі факти його життєпису є важливим доказом розташування батьківщини Малковичів під Володимиром-Волинським та про їх зв'язок із давнім Зимненським Богородичним монастирем.

Житійна розповідь про представлення преподобного Варлаама здатна продемонструвати, що Малковичі як інформатори лі-

[902] *Козак Н.* Монастирі, церкви та ікони в житті ігумена Варлаама // Вісник Львівського університету / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – (Серія: Мистецтвознавство). – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – Вип. 5. – С. 109–115.

тописців не втрачали контактів із малою батьківщиною, звідки й походить ця жива родинна оповідна традиція. Ця історична звістка унаочнює та підтверджує родове споріднення осіб, об'єднаних Д. Прозоровським у генеалогічну таблицю Малковичів, яку завершує преподобний Варлаам.

Ідеться про уривок оповіді про останню мандрівку преподобного Варлаама до Зимненської обителі з "Житія Феодосія ігумена печерського". Зацитую його за списком з Успенського збірника XII–XIII ст.: "и пакы по времени нѣкоторѣмь иде въ Костянтинь градъ и тоу тако же походи вся манастыря. и искоупивъ ѥже на пользоу манастырю своѥмоу. и тако поиде на конихъ въ страноу свою. идыи же поутьмь и ооуже въ странахъ своихъ си. въпаде въ недоугъ лютъ. таче яко доиде града Володимиря. вьниде въ манастырь, тоу сущий близъ города. иже наричюти и с̄тая гора. тоу же оусъпе съ миръмь и житию коньць приятъ"[903].

Близький текст відомий і за "Житієм" із Києво-Печерського патерика:

"И пакы, по времени нѣкоем, иде въ Костянтинь град и ту походивь вся манастыря, и покупивь еже на потребу манастырю своему, и тако поиде въ свою страну. И идый же путемь и яко же въ странах своих сый, и въпаде въ недугъ лютъ, тажче яко доиде града Вълодимера и вниде въ монастыръ, ту сущій близь града, иже наричють его Святаая Гора, и ту успе с миром о Господѣ, житію конець пріятъ"[904].

Особливу увагу привертає подвійна вказівка автора тексту, що преподобний Варлаам, повертаючись із Константинополя, прийшов у "страноу свою / свою страну" та перебував у "странахъ своихъ / странах своих". Проблема полягає у тому, що давньоруське слово 'страна' не має однозначного тлумачення. Поширеним є його трактування як державного утворення – 'країна / держава'. Саме у такому значенні слово 'страна' прижилося у російській мові.

[903] Успенский сборник XII–XIII вв. / АН СССР Ин-т русского языка. Изд. подгот. *О. А. Князевская* и др. Под ред. *С. И. Коткова*. – Москва: Издательство "Наука", 1971. – С. 95.
[904] *Абрамович Д. І.* Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. – Київ: Час, 1991. – С. 44.

Церква Успіння Пресвятої Богородиці Зимненського Святогорського монастиря

Проте цей термін наші давні книжники вживали й для інших означень. Терміном ‘страна’ називали також частини певної території – ‘землю / область’. У сучасній українській мові це значення мають слова ‘край / місцевість’. Ближчим є український повноголосний відповідник ‘сторона’.

Слово ‘страна’ використовувалося також у значенні ‘сторона / бік’. Саме так його використав автор “Житія”, розповідаючи про місце поховання преподобного Варлаама: “на деснѣй странѣ цьркве, идеже и донынѣ есть гробъ его”[905]. Очевидно, що в уьому значенні у двох аналізованих фразах слово не могло вживатися. Отже, постає запитання: який сенс вкладав у фрази “страноу свою / свою страну” та “странахъ своихъ / странах своих” автор “Житія”?

Розгляну спершу можливість використання у контексті оповіді слова ‘страна’ у значенні ‘країна / держава’. Перша фраза “и тако поиде въ свою страну” справді могла замінити назву ‘Русь’. І ця частина фрази могла б звучати так: “и тако поиде въ Русь”. Цей уривок мав би означати, що Варлаам повернувся у свою країну. Проте використанню слова ‘страна’ у цьому значенні заперечує вживання його вдруге у множині як ‘странахъ своихъ’.

[905] Успенский сборник... – С. 95.

Другу фразу цілком однозначно можна було б передати сучасною українською як “у своїх краях” чи “у своїх сторонах”. Малоймовірно, що слово ‘страна’ було вжито у двох різних значеннях, хоч припускаємо і таку можливість. Якщо так, то фраґмент “и тако поиде въ свою страну. И идый же путемь и яко же въ странах своих сый, и въпаде въ недугъ лютъ” мав би перекладатися так: “І так пішов у свою країну. І йдучи шляхом, вже в своїх краях, впав у люту недугу”.

Все ж логічніше та переконливіше виглядає переклад, коли в обох фразах слово ‘страна’ має однакове значення: “І так пішов у свій край. І йдучи шляхом, вже в своїх краях, впав у люту недугу”. Або ж: “І так пішов у свою сторону. І йдучи шляхом, вже в своїх сторонах, впав у люту недугу”.

Попри логічність такого перекладу, залишається відкритим питання, чи в аналізований фраґмент житійного тексту автор вкладав розповідь про відвідання преподобним Варлаамом родинного краю – малої батьківщини. І географія його маршруту переконує, що йшлося про відвідання саме рідних країв.

Шлях Варлаама з Константинополя до Києва суходолом (“на коних”) через Володимир важко назвати прямим та коротким. Неупереджений погляд на карту переконує, що цей маршрут далеко відхилявся на захід. Можна припустити, що, обираючи цей шлях, преподобний керувався вимогами безпеки. Саме з цих міркувань Свенельд переконував Святослава обійти на конях дніпровські пороги, де в засідці чекали печеніги.

Повернення Варлаама з Константинополя датують зазвичай 1065 р. Вказана дата, очевидно, умовна і ця подія могла статися й пізніше – у другій половині 60-х років. Тоді Русі загрожувала нова небезпека – половці. У 1055 р. літописець фіксує їх появу біля руських кордонів. Під 1061 р. у літописі згадано перший прихід половців на Руську землю, коли вони пограбували Переяславщину. 1068 р. на річці Альті (тепер – р. Ілтиця, права притока лівобережного Трубежу) половці розгромили військо Ярославовичів і пограбували прикордонні землі. Всі згадані зіткнення відбувалися на Лівобережжі.

Не відомо, чи під час мандрівки Варлаама була пряма половецька загроза на Дніпровському Правобережжі. Але навіть за такої загрози шлях через Володимир виглядає необґрунтовано окружним. Логічно вмотивований, з усіма пересторогами, сухопутний маршрут мав йти паралельно до відомого водного маршруту, що сполучав басейн Дністра з басейном Прип'яті. Такий маршрут пролягав би вздовж Прута чи Дністра, далі вгору течією Збруча до Волочиська, де волоком потрапляли у Случ та Горинь, а далі – вниз за течією, через Прип'ять, – до Києва. Вздовж Горині можна було потрапити до Дорогобужа, звідки пролягав давній сухопутний шлях на схід, до Києва. Єдиним логічним поясненням такого відхилення маршруту Варлаама до Володимира було відвідання родинних околиць під Володимиром та Зимним.

Тобто аналізований уривок – "и тако поиде въ свою страну. И идый же путемь и яко же въ странах своих сый, и въпаде въ недугъ лютъ", є прямою вказівкою, що підтверджує локалізацію родинних маєтностей Малковичів у межиріччі Західного Бугу та Луги. Ця вказівка неспростовно доводить зв'язок самого Варлаама з Малковичами, знімаючи застереження й сумніви щодо ототожнення батька Варлаама – воєводи Іоанна – з Янем Вишатичем. Чотириста років пізніше ті ж географічні орієнтири виявляються у наданнях (поновленнях) маєтностей родині Резановичів, які в середині XV ст. володіли селами Будятичами та Зимним і опікувалися Святогорським монастирем. Ім'я Резановичів, як вже згадувалося, пов'язує цей волинський рід із Добринею Малковичем, відомим у пізнішій фольклорній традиції як Добриня Резанович.

У відвідинах Варлаамом малої батьківщини своїх предків не слід шукати якихось практичних міркувань чи історичної логіки. Цей маршрут, що став останньою дорогою духовної особи, кореспондується з текстом Франциска Скорини з його передмови до видання Книги Юдифи про велику ласку людини до своїх родинних місць.

Родинні місця Малковичів на Волині стали малою батьківщиною і для народженого у волинських Будятичах Володимира Святославовича. На початку 60-х років X ст. малолітній Володимир міг спостерігати унікальну релігійну ситуацію, що тривалий час

формувалася у Побужжі, де місцеві язичницькі традиції поступово витісняло християнське вчення, зазнавши спершу впливів Моравського владицтва св. Мефодія, а пізніше Празької церкви. Крім кирило-мефодіївської слов'янської традиції, цілком вірогідною є можливість проникнення у Прикарпаття та Побужжя християнства за латинським обрядом. Увиразнюються також впливи з Болгарії, у тому числі у їх єретичній богомильській формі, вкорінені в пізнішій західноукраїнській традиції й проявлені у вигляді дуалістичних апокрифічних фольклорних текстів.

Друге ознайомлення княжича з малою батьківщиною відбулося після розподілу уділів між синами Святослава. Оповідь про відправлення Володимира до Новгорода (очевидно – на Лугу, а не на береги Волхова, де однойменний город з'явився щойно 1044 р.) літописець доповнив емоційною вставкою, у якій Добриня нагадував новгородцям родовід Володимира по материнській лінії, підкреслюючи таким чином його родовий зв'язок із Побужжям, власне Будятичами, назва яких у давнішій формі збереглася у пізньолітописних текстах.

Викладені на сторінках цієї книжки факти доводять тісний зв'язок між історичними подіями другої половини X ст., започаткованими походом княгині Ольги 947 р. "к Новугороду". Вказаний похід був організований наступного року після деревлянської помсти ("по мьстѣ"), у напрямку волинської Луги, до городища волинян, збереженого дотепер у вигляді дитинця стольного Володимира. Цей волинський го́род був відомий Константину Багрянородному під назвою 'Νεμογαρδάς' як центр уділу Святослава. У своїх волинських володіннях Святослав і познайомився з Малушею, донькою Малка Любчанина, якого С. Герберштейн називав новгородським громадянином (міщанином) Калусою Малим. Туди ж, у родинні маєтності Малковичів, Ольга відправила 962 р. вагітну Малушу. І саме на цих генеалогічних та географічних обставинах наголошував Добриня, агітуючи новгородців взяти до себе за князя Володимира Святославовича. Щойно на початку 90-х років X ст. Володимир розбудував Новий город на Лузі та назвав його у свою честь Володимиром. В оповіді Йоакимівського літопису про хрещення новгородців збереглася звістка

про тодішні заходи Володимира з охрещення міщан-язичників та нівеляції впливів інших конфесій та єресей.

Проте крапку в дослідженні ставити ще рано. Історичні перипетії волинської історії другої половини X ст. не будуть повноцінно розкритими, якщо не згадати збережених в українському фольклорі свідчень про її головних персонажів – Святослава, Малушу та Володимира. Цій темі присвячено заключний розділ книжки.

Розділ 12

ВОЛОДИМИР ТА МАЛУША В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ[906]

[906] *Диба Ю.* Інтерпретація Корсунської легенди в будятицькій традиції вшанування святого джерела // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – (Матеріали наукової конференції "Любартівські читання". 30–31 березня 2012 року). – Луцьк: Видавництво "Терен", 2012. – С. 26–39; *його ж*. Образ матері святого князя Володимира Малуші в українській обрядовій поезії // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. – Науковий збірник / Управління культури Волинської облдержадміністрації. – Луцьк: [б. в.], 2013. – Вип. 47: Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – С. 212–227.

§ 1. Інтерпретація Корсунської леґенди в традиції вшанування Будятицького святого джерела

Волинське село Будятичі відоме своїми духовними святинями. Перша з них – давня чудотворна ікона Пресвятої Богородиці, яка, за місцевими леґендами, з'явилася 1637 р. у джерелі, що текло на відстані 1,3 км південніше від села. Друга святиня – саме джерело (Криниця), де явився образ Божої Матері. Знане воно далеко за межами Волині своєю цілющою водою. За словами пароха будятицького храму, протоієрея І. Сабівчака: "Святе Джерело та Будятичівська Ікона Пречистої Діви Марії – це одне з неперевершених благословінь, даних Богом"[907]. Є достатньо підстав, аби стверджувати, що історичною основою проявленої у Будятичах Святости може бути минуле цього населеного пункту, яке пов'язане з місцем народження рівноапостольного князя Володимира Святославовича.

До переліку аргументів, які доводять, що хреститель Руси народився у волинських Будятичах, можна залучити ще один не менш важливий, який стосується Будятицької леґенди про появу ікони у джерелі за селом, у місцевості Долинки. Різні варіанти леґенди та приклади чудесних зцілень ретельно зібрав парох будятицького храму. Процитуємо леґенду за виданням протоієрея І. Сабівчака. В одному з варіантів мовиться:

"Старожили стверджують, що у далекому минулому землю, де знаходилось Джерело, отримав у спадок молодий господар. Джерело, що било з криниці, заболочувало кусок поля. Це не спо-

---

[907] *Сабівчак І.* Чудотворна Ікона та Цілюще Джерело Будятичівські. – Будятичі: Українська Православна Церква, 2010. – С. 5.

добалося власнику, і він розпорядився, аби слуги набили мішки овечою шерстю і ними забили водоносні судини. Робили це довго, і коли майже все було готово, господар так і не міг того дня вийти на подвір'я. Не прийшов він і до обіднього столу. Слуга зайшов до його опочивальні, щоб дізнатися, в чому справа, і почув: "А хіба вже настав день? – Сонце давно піднялося і яскраво світить, – сказав слуга у відповідь. – Я нічого не бачу! – почув відчайдушний крик пана. – Осліп!"

У цій темряві приснився йому образ Божої Матері біля кринички. За переказами, образ Божої Матері тут бачили і люди села. Це явлення сколихнуло всіх тих, котрі щиро молилися. І сталося чудо! Пан розпорядився забрати мішки з вовною, щоб джерело забило з новою силою. Тієї води принесли йому, і тільки-но умився, як побачив білий світ. Відразу ж розпорядився впорядкувати Джерело, побудувати каплицю, у якій установили ікону Божої Матері"[908].

В іншому варіанті Будятицької леґенди події розпочинаються дещо інакше, у безпосередньому зв'язку з появою чудотворної ікони:

"Перші спогади з'явилися у 1637 р., коли було явлення Чудотворної ікони Богоматері на панському полі с. Будятичі Володимир-Волинського повіту, на "Святому Джерелі". Люди, дізнавшись про велике чудо Боже, йшли з різних міст і сіл. Криниця була на польському полі, тому пан дуже сердився на людей, не допускав їх до Богоматері. Де пан закривав дорогу – люди йшли іншими місцями через поле, на якому росла пшениця, жито… Багато людей приходили і бачили Ікону Божої Матері, хотіли її впіймати, вона відходила в друге місце "Криниці".

У Володимир-Волинському повіті було с. Кречів, де жили 2 сирітки, яких дуже кривдив дядько. Почувши про чудо у с. Будятичах, вони вирішили поклонитись Богоматері та поскаржитись Їй. Коли прийшли діти до джерела, то дуже зраділи, побачивши "живу Богоматір", хотіли доторкнутись до Неї. Вона від них не відходила в бік. Діти взяли її на руки, раділи, плакали і весели-

908 *Сабівчак І.* Чудотворна Ікона... – С. 7–8.

Каплиця біля святого джерела у с. Будятичах

лись. Тоді сповістили священика і урочисто занесли Ікону у Будятичівський Храм"[909].

Таким чином, у Будятицькій леґенді можна виділити кілька характерних елементів сюжетної лінії:

- поява шанованої ікони у джерелі;
- дії власника з перекривання джерела;
- вживання мішків із вовною для блокування води;
- осліплення власника як покарання за блокування джерела;
- з'явлення власнику Пресвятої Богородиці;
- розчищення джерела з ініціативи господаря;
- прозріння господаря;
- спорудження каплиці поблизу джерела.

Перелічені елементи сюжетної лінії Будятицької леґенди мають прямі паралелі у літописній оповіді про вибір віри Володимиром Святославовичем та Корсунській леґенді, пов'язаній із хрещенням київського володаря. Опис Володимирового хрещення базується на використанні трьох агіографічних тем: 1) навернення внаслідок проповіді; 2) навернення внаслідок випробовування вір; 3) охрещення внаслідок зцілення[910].

[909] *Сабівчак І.* Чудотворна Ікона... – С. 25–26.

[910] *Шахматов А. А.* Корсунская легенда... – С. 7–8.

Діалог Володимира з філософом.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 58. БАН

Тематика хрещення водою та очищення з'являється вже у діалозі київського князя з філософом із літописної оповіді про вибір віри, яка передує Корсунській леґенді. Князь Володимир спитав його, чому Ісус од жони родився, і на дереві був розп'ятий, і водою охрестився? Філософ пояснив суть хрещення водою такими словами: "а еже водою ѡбновленїе · понеж преоумнѡживши^{м}сѧ грѣхѡ^{м} въ чл҃це^{х} · и наведе Бъ҃ потопь на землю · и потопи чл҃кы водою · сего ради рече Бъ҃ понеж погоуби^{х} водою чл҃кы грѣ^{х} ра^{дии} и^{х} · нн҃ѣ же пакы водою ѡчищѹ грѣхы чл҃ко^{м} ѡбновленїемь водою […] иже бо и нн҃ѣ кр^{ѣ}татсѧ водою и Дх҃ѡ^{м}"[911]. Таким чином, літописець підводить читача до суті Володимирового хрещення у Корсуні.

Сюжетна лінія Корсунської леґенди розпочинається з облоги міста: "Володимеръ ѡбьстоѧ граⷣ и изнемогаху людиє · въ граⷣ"[912]. Проте захисники не піддавалися, не допомагало і насипання землі під стіну, яку обложені серед ночі, підкопом, збирали й зсипали посеред міста. Допоміг корсунський муж Анастас, що стрілою з міста передав записку про можливість перекриття труби, якою від заміських колодязів місто забезпечувалося водою. Пообіцявши охреститися, Володимир перекопав труби і корсуняни не змогли втримати місто: "и ту абьє повелѣ копати · прекы трубамъ · и переѧша воду · и людьє изнемогахоу жажею водною . и предашасѧ · и вниде Володимеръ въ граⷣ · и дружана єго"[913]. Згадане в Корсунській леґенді перекриття води є першим збігом із Будятицькою оповіддю про святе джерело.

[911] Ипатьевская летопись. – Стлб. 91.

[912] *Там же*. – Стлб. 95.

[913] *Там же*.

Облога Корсуня; перекопують водяні труби.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 61. БАН

Своєю чергою літописний виклад дій Володимира під Корсунем взорується на облогу Ветулії Олоферном, описану в Книзі Юдифи. До Олоферна прийшли вожді народу моава та воєводи примор'я з такою порадою: "Нехай твої слуги займуть водяне джерело, що б'є з підніжжя гори, бо звідти беруть воду всі мешканці Ветулії, спрага їх присилує, і вони видадуть місто" (Кн. Юдити 7: 12–14). Цей текст буквально збігається з порадою Анастаса Корсунянина, якою й скористався Володимир, як і біблійний Олоферн: "Вподобалися слова їхні Олофернові й усім його старшим, і він звелів зробити так, як ті сказали" (Кн. Юдити 7: 16). Зморені спрагою міщани вимагали здати місто: "Тоді забракло у мешканців Ветулії води по жбанах, та й ритви спорожніли, так, що вони не могли пити води досхочу навіть і один день, бо видавано їм воду в міру. Їхні немовлята мліли, а жінки й хлопці знемагали від спраги, вони падали на вулицях міста та при вході у брамі, бо не мали вже сили" (Кн. Юдити 7: 20–22).

У тій частині Будятицької леґенди, що оповідає про перекриття джерела, є характерна деталь, – з наказу пана "набили мішки овечою шерстю і ними забили водоносні судини". Дивує доволі своєрідний спосіб перекриття джерела та використаний матеріал – овеча вовна. Але й ця обставина не випадкова і також має пояснення в літописній дискусії Володимира з філософом. У розповіді філософа про духовну суть хрещення водою є поклик на біблійний епізод (Кн. Суддів 6: 37–40), коли Гедеон випробовував Господа: "преображенїе бы^{с} пръвое водою · ꙗко^{ж} Гедеѡ^{н} проѡбра-

Володимир осліп.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 62. БАН

зи · ег҃а же прїиде к немоу аг҃глъ велѧше емоу ити на Мадїама · и искоушаше и ре҃ къ Бо҃у , положивь роуно на гоумнѣ рекь · и аще бѫде҃т по всеи зе҃мли роса а на роунѣ соуша , и бы҃с҃ тако , се҃ж преобрази, ꙗко иностранни бѣша пре҃ж соуша , а Жидове роуно · послѣ҃ж на страна҃х роса . еже е҃с҃ с҃тое крс҃щенїе . а на Жидѣ҃х соуша · и пр҃о҃р҃о҃ци же проповѣдаша”[914]. Очевидно, ця біблійна алюзія і лягла в основу народного українського повір’я, що овече руно має силу тамувати приплив води у бездонних криницях[915].

Перекриття джерела мішками з овечою вовною призвело до оновлення власника місцевости, де било Будятицьке святе джерело. До духовного оновлення він прийшов через осліплення та зцілення.

Аналогічні події, пов’язані з осліпленням князя Володимира, викладено і в Корсунській леґенді. Взявши Корсунь, Володимир відрядив послів до цесаря Василія і Константина з вимогою віддати за нього їхню сестру та пообіцяв дотриматися їхньої вимоги охреститися. Проте князь дочекався Анни, але не прийняв хрещення. Далі за текстом читаємо: “по Бо҃жью же строєнью · вь се врема҃ разболѣлсѧ Володимиръ · ѡчима · и не видѧше ничтоже · и тоужаше велми · и не домышлѧше что створити · и посла ко нему ц҃с҃рца҃ рекуще · аще хощеши болезни сеѧ҃ избыти · то вьскорѣ

[914] Ипатьевская летопись. – Стлб. 92.

[915] *Rulikowski E.* Zapiski etnograficzne z Ukrainy // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej / Wydawany staraniem Komisyi antropologicznej Akademii umiejętności w Krakowie. – Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1879. – T. 3, rozdz. 3. – S. 98.

Охрещення та прозріння Володимира.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 62 зв. БАН

кр҃тисѧ · аще ли ни то не имаєши избыти сего · и си слышавъ Володимеръ · аще се истина буде҃т · по истѣнѣ великъ Бъ҃ кр҃тьꙗиескь · и повелѣ кр҃титисѧ · и єп҃пъ же Корсуньскыи с попы ц҃рчины ѡгласивъ и и кр҃ти Володимѣра · и ꙗко возложи руку на нь · и абьє прозрѣ”[916].

Отже, історичною паралеллю до осліплення та зцілення власника будятицького маєтку є викладений в Корсунській леґенді епізод з осліплення та одужання князя Володимира. В основі сюжету зцілення лежить історія позбавлення від недуги візантійського імператора Константина, змальована у його Житії та Хроніці Георгія Амартола. Дослідники також відзначали, що навернення Володимира уподібнюється до навернення Савла (майбутнього апостола Павла)[917], який осліп, осяяний світлом Господнім, а через три дні, після того, як за повелінням Ісуса Ананій поклав на нього руку, прозрів: “І хвилі тієї відпала з очей йому ніби луска, і зараз видющий він став […] І, вставши,. охристився, і, прийнявши поживу, на силах зміцнів” (Дії 9: 18–19). Найближчою алюзією до теми осліплення Володимира є реальна історія, пов’язана із осліпленням тезоіменного болгарського князя Володимира (Расате), старшого сина Бориса І – хрестителя Болгарії. Після того, як Борис пішов до монастиря, Володимир спробував відновити в країні язичництво та заборонити християнство. У 893 р. Борис

[916] Ипатьевская летопись. – Стлб. 96–97.

[917] Літературу до аналізу ідейного змісту Корсунської леґенди див. у виданні: *Ричка В.* Хрещення Русі 988 р.: ідейний зміст літописного сюжету // Ruthenica: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України. Наук. ред. *В. М. Ричка* та *О. П. Толочко*. – Київ: Ін-т історії України, 2004. – № 3. – С. 93–102.

повернув собі трон, наказав схопити сина, осліпити його та кинути до темниці[918].

Символічна сутність порівнюваних сюжетів із прозрінням головних персонажів аналізованих леґенд розкривається у притчі про хромця та сліпця, представленій у давньоукраїнському письменстві у трьох варіантах[919]. За притчею, хромець – це людське тіло, а сліпець – душа. Чудесне зцілення та прозріння трактується як духовне оновлення людини, пробудження до життя у Христі. Це оновлення виражалося і в наступних богоугодних вчинках. Головний персонаж Будятицької леґенди після прозріння розпорядився впорядкувати джерело та побудувати каплицю, у якій установили ікону Божої матері. Про будівництво храму мовиться і в Корсунській леґенді: "Володимеръ же поимъ цр҃рцю и Настаса . и попы Корсуньскыѧ мощи с҃тго Климента . и Фива оу҃нка єго . и поима сьсуды црк҃вныѧ . иконы на бл҃гословенье себе . постави же црк҃вь с҃тго Іѡана Прд҃тчю в Корсунѣ на горѣ . иже ссыпаще средѣ града . крадуще приспу и ѧже и цр҃кви стоить и до сего дн҃и"[920]. Й пізніше "повелѣ рубити цр҃ьк҃ви и поставлѧти по мѣстомъ . идеже стоѧше кумиры"[921], а потім "помысли создати каменую цр҃квь с҃тыѧ Бц҃а . и послављ приведе мастеры . ѿ Грькъ . заченшю здати"[922]. У світлі традиції вшанування у Будятичах чудотворної ікони Богородиці нагадаю також і про т. зв. Корсунську ікону Бого-

---

918 *Иванов И.* Кръстителят отстъпникът. Борис-Михаил и Владимир-Расате между мита и реалността // Християнство и култура. – София: Издава фондация "Комунитас", 2010. – Брой 5 (52). – С. 81–88. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.hkultura.com/db_text/2010_52.pdf

919 Кирила мниха притча о человѣчстѣй души и о телеси, и о преступлении божия заповѣди, и о воскресении телес человѣча, и о будущемь судѣ, и о муцѣ // ТОДРЛ / АН СССР. Ин-т русской литературы (Пушкинский дом). – Т. 12. – Москва: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 346–347; *Франко І. Я.* Притча про сліпця і хромця (Причинок до історії літературних взаємин Старої Русі) // *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. / АН УРСР. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Ред. кол.: *М. Д. Бернштейн* та ін. – Київ: Наукова думка, 1982. – Т. 35: Літературно-критичні праці (1903–1905) / Ред. тому *П. Й. Колесник*. – С. 301–332; *Вдовіна О. Я.* Осмислення Кирилом Туровським проблеми гріховності людини у *притчі* про *сліпця* і *хромця* // Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". – Київ: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. – Т. 20: Філософія та релігієзнавство. – С. 44–47; *Мостова Л.* Архетипи "Притчі про сліпця і хромця" Кирила Туровського // Історико-літературний журнал / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2009. – № 16. – С. 296–300.

920 Ипатьевская летопись. – Стлб. 101.

921 *Там же.* – Стлб. 103.

922 *Там же.* – Стлб. 106.

родиці, яку, за леґендами, князь Володимир привіз 988 р. до Києва з Корсуня.

Таким чином, наведене дає підстави твердити, що основні складові сюжетної лінії місцевого Будятицького повір'я, пов'язаного зі святим джерелом, збігаються з Корсунською леґендою, у якій висвітлено події Володимирового хрещення. Ця обставина свідчить про те, що в Будятичах функціонували леґенди про хрестителя Руси, ім'я якого з часом затерлося. До того ж брак прямого вживання імени Володимира є опосередкованим доказом давности аналізованої леґендарної традиції, яка зародилася задовго до кабінетного зацікавлення історичним минулим Волині. Виявлені паралелі дають можливість долучити Будятицьку леґенду до переліку аргументів, які доводять вірогідність народження хрестителя Руси у волинських Будятичах, ототожнюваного із літописним Будутиним/Будятиним селом.

Народження Володимира на півдні Руси засвідчує і низка інших українських фольклорних матеріалів, пов'язаних із постатями його батьків Святослава та Малуші. Уривчасті історичні свідчення про Малушу доволі суперечливі й не завжди адекватно відбивають справжнє становище матері Володимира Святославовича. Очікувати на появу нових джерел, які б висвітлювали події києво-руської історії X ст., немає підстав, проте ще не вичерпаний історичний контекст української обрядової поезії. Тому вважаю за доцільне розглянути відомі історичні свідчення про Малушу саме з точки зору української народнопісенної традиції.

§ 2. Образ Малуші в українській обрядовій поезії

У фольклористичних дослідженнях про Малушу є лише побіжна згадка. Так, розглядаючи смислові кліше текстів народної поезії, записаної на східнослов'янських теренах, М. Москаленко звернув увагу на українську колядку, у якій "дівчина мріє знадобитися княжому двору й самому князю, носити "дрібнії ключі", замикати "тугії замки""[923]:

[923] Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упоряд., передмова та перекл. *М. Москаленка*. – Київ: Вид-во "Дніпро", 1988. – С. 29.

“Ой в горах, горах, сніги лежать,
А по долинах річки бринять,
А по городах маки цвітуть
Ой туди ішла грешная панна,
Вирвала квітку з макового цвітку:
– якби я такая, як квітка цяя,
То я б здалася князьовому двору,
Князьовому двору, князю самому,
То б я носила дрібнії ключі,
То б я замикала тугії замки.”[924]

Дослідник підкреслив, що відображена у цьому тексті сюжетна ситуація характерна для давньоруського життя, й відзначив її подібність до літописної згадки про матір Володимира, за якою Малуша була ключницею Ольги.

Хоча, на думку М. Москаленка, в цитованій колядці не обов’язково вбачати конкретну літописну згадку про Малушу, розгляну таку можливість у ширшому контексті. Відомий корпус українських фольклорних матеріалів, які можна пов’язати з Малушею, не обмежується лише цитованим прикладом. В українських колядках, які ввів у науковий обіг Я. Головацький, відома розлога сюжетна лінія, коли героїня не просто мріє, а й виконує роль ключниці княжого двору. За паралельним сюжетом у цих колядках М. Москаленко виділив їх в окрему групу під назвою “Приїзд князя з Угорської землі”[925]:

“Въ нашого пана, пана крайника,
Писано, ей писано,
Золотомъ му теремъ писано,
Тисовы сходы, яворовы сѣни;
По сходахъ ходитъ молода пани,
Молода пани ключами дзвонитъ.
Помалы дзвонѣтъ, золоты ключи,
Помалы дзвонѣтъ, пана не збудѣтъ;
Бо нашь панойко зъ войны пріѣхавъ,

[924] Колядки та щедрівки… – С. 342–343, 747; Золотослов... – С. 167, № 255.
[925] Золотослов... – С. 26–27, № 104–107, 109–111.

Зъ войны пріѣхалъ, зъ Угорской земли,
Прійшли до нёго та братя ёго,
Стали ся въ нєго вивѣдовати:
“Ой брате, брате, що тамъ слыхати,
Шо тамъ слыхати въ Угорской землѣ?” –
“Въ Угорской землѣ добре слыхано,
Ой бо тамъ ужь є пречь поёрано,
Злотомъ засѣно, заволочено,
Заволочено пречь поволочено”. –
Дай же вамъ, Боже, счастья, здоровья,
А изъ своею господинею!
Въ стайници радôсть, въ хижи веселôсть,
Дай вамъ, Боже!”[926]

“Въ нашого пана господарейка,
Бôгъ му давъ, гей, Бôгъ му давъ,
Не заздростѣте, панове братья, дасть и вамъ.
Ей краснѣ въ нёго и дворѣ ёго,
Тисовы сѣнци, яворовы схôдци,
Ходитъ ми по нихъ молода княгиня,
На тôй княгины кованый поясъ,
На тôмъ поясѣ золоты ретязки,
На тыхъ ретязкахъ мѣдяны кличи:
Мѣдяны кличи, тихо, тихо дзвинѣте,
Тихо дзвините, пана зобудите!
Бо теперь панъ нашъ зъ Угоръ пріѣхавъ,
А зъ Угорь, зъ Угорь, зъ Угорской земли.
Зыйшлыся къ нёму вшитки панове,
Вшитики панове, ёго братове,
Сталися ёго вывѣдовати:

[926] Народные песни Галицкой и Угорской Руси собранные *Я. Ф. Головацким*. – Ч. II: Обрядные песни // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі – ЧОИДР). – Москва: В университетской типографии, 1864. – Кн. 1. – Январь–март. – С. 1–2, № 1; Исторические песни малорусского народа / С объяснениями *Вл. Антоновича* и *М. Драгоманова*. – Киев: Типография М. П. Фрица, 1874. – Т. 1. – С. 44–45, № В; Народные песни… – 1878. – Ч. II: Обрядные песни. – С. 1–2. – № 1.

“Ой пане, пане, што тамъ чувати,
Што тамъ чувати, въ Угорской земли?” –
“Угорска земля пречь поёрана,
Пречь поёорана и посѣяна,
Павянымъ перцомъ заволочена,
Ясными мечи обгороджена,
Обгороджена одъ злои тучи””.[927]

“Въ нашого ксєндза господарейка,
Радуйся, радуйся, земле!
Сынъ намъ ся Божій народывъ!
Краснейко въ нёго и въ дворѣ ёго:
Яворовы сѣнци, тисовы стôльци,
А на тих стôльцяхъ красна князейка,
На тôй князейцѣ среберный поясъ,
На тимъ поясѣ злоцысты ключи,
На тихъ ключахъ жовты ретязьки.
А уже нашъ ксєндзъ зъ Угоръ пріѣхавъ,
Посходилися къ нёму ксєндзове,
Сами ксєндзове, ёго братове?
“Що тамъ слыхати въ Угорской земли?” –
“Угорска земля пречь поёрана,
Яровъ пшеничковъ позасѣвана,
Стрьщовимъ перькомъ поволочена,
Золотымъ мечомъ обгороджена.” –
Будь Богу слава зъ нашого слова,
Богу на хвалу, людём на славу”.[928]

Характерний сюжет цитованих колядок, який і дав підставу, аби виділити їх в окрему групу, розповідає про повернення пана (крайника, господаря, ксєндза/князя) з Угорщини. З огляду на те, що у Галицько-Волинському літописі є багато відомостей про військово-політичні зв’язки між руськими князівствами та

[927] Народные песни... – Ч. II: Обрядные песни // ЧОИДР. – 1864. – Кн. 1. – Январь–март. – С. 4–5. – № 6; Исторические песни… – 1874. – Т. 1. – С. 44. – № Б; Народные песни… – 1878. – Ч. II: Обрядные песни. – С. 4–5. – № 6.

[928] Народные песни... – Ч. II: Обрядные песни // ЧОИДР. – 1864. – Кн. 1. – Январь–март. – С. 13. – № 18; Исторические песни… – 1874. – Т. 1. – С. 45–46. – № Г; Народные песни… – 1878. – Ч. II: Обрядные песни. – С. 13. – № 18.

Угорським королівством у XIII ст., М. Москаленко припустив, що епізоди з цих чи раніших стосунків і лягли в основу аналізованого сюжету[929]. Ще раніше О. Потебня писав, що згадка про угрів в українських обрядових піснях "несомненно свидетельствует о давних сношениях с этой страною"[930], хоча й не вказує на якийсь конкретний випадок таких відносин. Дослідник В. Мельник присвятив українсько-угорським стосункам, відображеним у фольклорі Карпатського регіону, спеціальні публікації. Його зацікавив сюжет колядки про весілля 'пана Перемисльного', яка має деякі датовані ознаки. Дослідник припустив, що на створення цієї пісні надихнуло весілля князя Юрія Львовича та повернення його батька Лева Даниловича з угорського походу[931].

Угорський контекст цитованих українських колядок із промовистою згадкою про ключі виразно демонструє, що в українській народній обрядовій поезії збереглися раніші відомості – саме про Святослава та Малушу. До моменту знайомства з Малушею Святослав уже був офіційно одружений. І першою дружиною Святослава була, очевидно, саме угорка.

Про угорського тестя Святослава, покликаючись на свідчення Йоакимівського літопису, повідомляє В. Татіщев: "По смерти Ольги Святославъ пребываше в Переяславцѣ на Дунаѣ воюя на Казари, Болгоры и Греки, имѣя помощь от тестя Князя Угорскаго."[932] Він у примітках уточнює: "Святослава супружество съ Венгерскою. Нигдѣ не нахожу, чїя дочь была, о помощи же отъ Венгерскаго войскомъ, сребромъ и златомъ самъ Святославъ упомянулъ; Венгерскїя исторїи сего времени, которыя я имѣлъ, темны и каратки. Въ сїе же время знатенъ былъ король ихъ Роксъ, и может его дочь или сестра, имя же ее у Нестора Предслава Славенское."[933]

---

[929] Золотослов... – С. 26–27.

[930] *Потебня А. А.* Объяснения малорусских и сродных народных песен: (Отдельный оттиск из "Русского Филологического Вестника"). – Варшава: В тип. М. Земкевича и В. Ноаковского, 1883. – Вып. I. – С. 125.

[931] *Мельник В. М.* Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1970. – С. 34–35; *його ж.* Украинско-венгерские отношения в украинском фольклоре карпатского региона // Советская этнография / АН СССР. Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Москва: Изд-во "Наука", 1977. – № 5. – С. 97.

[932] *Татищев В.* История Российская… – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 36.

[933] *Там же.* – С. 49.

В історичній літературі є кардинально протилежні трактування свідчення про ім'я першої дружини Святослава. З огляду на її слов'янське ім'я, припускають, що вона могла бути княжною з Моравії, яку захопили на початку X ст. угорці[934]. Проте, вірогідніше, що ім'я Предслава з'явилося унаслідок помилкового трактування В. Татіщевим тексту руcько-візантійської угоди 944 р., де серед руських послів фігурує Каніцар від Предслави. Водночас помилково вказане ім'я не виключає можливости, що "союз з Угорщиною міг бути скріплений з дочкою угорського князя Такшоня"[935]. Відтак, у світлі одруження з угоркою поїздки князя Святослава в Угорщину були цілком закономірними і саме вони, очевидно, й відображені в аналізованому сюжеті українських колядок про повернення князя з Угорської землі.

Відомості про угорсько-руські союзницькі відносини містять як візантійські, так і руські джерела. Ці взаємини, які легко переростали у ворожнечу, зародилися в 20-х роках X ст. Це фіксує лист константинопольського патріарха Миколи Містика, датований кінцем 922 р. У ньому повідомляється, що руси, печеніги, алани та західні турки (угорці) дійшли повної згоди і підіймають зброю проти Болгарії. Святослав також не нехтував можливістю налагодити союзницькі відносини з печенігами та угорцями.

§ 3. Правові норми X століття та елементи тогочасного побуту в колядках про ключницю

Інститут наложниць при дворі київських володарів. В історії збереглися відомості лише про офіційну жінку угорського походження та ключницю й милостницю княгині Ольги – Малушу, хоч Святослав, найімовірніше, мав і гарем[936]. Подібно пізніше його син Володимир мав багато наложниць[937].

---

[934] *Коновалов Ю. В. Русско-скандинавские связи середины IX – середины XI вв.* // Историческая генеалогия. –Екатеринбург: Центр генеалогических исследований – ТОО, 1995. – Вып. 5. – С. 42–59.

[935] *Войтович Л.* Княжа доба... – С. 227.

[936] *Там само*.

[937] Ипатьевская летопись. – Стлб. 67–68.

У пізній російській літописній компіляції, яку опублікував М. Новіков під назвою "Подробнейшая история государей Российских", мовиться про матримоніальні зв'язки Святослава: "воскорми же его Ольга до мужеска возраста и жени его; родишеся Святославу отъ жены два сына Ярополкъ, Олегъ; бѣ у Ольги ключница вельми красна имянемъ Мауса, Святославъ же взя ю къ себѣ на ложе, она же зачатъ отъ него и роди ему сына Владиміра"[938]. Згідно з цим, Малуша могла бути наложницею Святослава, про що здебільшого і пишуть історики. Проте статус наложниці князя у дохристиянський період аж ніяк не демонстрував приниженого становища жінки, а радше, навпаки – вирізняв її із загалу. У цьому контексті нагадаю, як після хрещення вчинив із дружинами та наложницями Володимир.

В. Татіщев, який цитує свідчення Йоакимівського літопису, повідомляє: "По семъ писа о раздѣленїи десяти сыновъ, упоминает женъ весьма иначе, нежели Несторъ, тако: "Владимиръ вскорѣ по крещенїи упрошенъ бѣ, отпустить жены от себе, яко обѣща, и отпусти Вышеслава, иже родися отъ Оловы жены варяжскїя, въ Новъ градъ, Гориславу со Изяславом в Полоцкъ, ея же сына Ярослава въ Ростовъ, Всеволода во Владимиръ, Предславу со сыномъ Святополкомъ въ Туровъ, Малфридъ со сыномъ Святославом въ Овручъ, Адилъ со сыномъ Мстиславомъ во Тмутараканъ, а Станислава во Смоленскъ, Анны Царевны сына Бориса и Глѣба при матери остави; но Глѣбу назначенова Муромъ, зане бѣ еще у грудей тогда. Прочих жен и дочерей дал в жены ближним своим, не имущим жен""[939]. Судячи з діалогу між Володимиром та Рогнідою, жінкам, яких князь відпустив, він пропонував вибирати собі чоловіка з родовитого оточення: "азъ убо отнынѣ крещень есмь, и пріяхь вѣру и законь христіанскій; подобааше ми едину жену имѣти, еюже пояхъ въ христіаньствѣ; избери убо себѣ отъ вельможъ моихъ, его же хощеши, да съчетаю тя ему"[940].

---

[938] Подробнейшая история государей Российских // Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории географии и генеалогии российской касающихся / Изданная *Н. Новиковым*. – Москва: В Типографии Компании Типографической, 1791. – Ч. XVI. – С. 57.

[939] *Татищев В*. История Российская… – 1768. – Кн. 1, часть 1. – С. 40.

[940] Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. – Стлб. 112.

Наложниці князя Святослава походили якщо не зі знаті, то з маєтних родів. Батько Малуші справді міг бути заможним купцем, як про нього пише В. Татіщев: "гость знатный Каплюшка Малец"[941]. Гостями називали чужоземних, приїжджих чи руських купців, які займалися міжнародною торгівлею[942]. Укріплення їх позицій на міжнародних ринках було нерозривно пов'язане з державною зовнішньою політикою й досягалося з допомогою військових походів та міжнародних угод, до того ж купці традиційно були у складі руських посольств[943]. Оскільки інтереси купців та князівської влади збігалися, тому і очевидне наближення гостя Малка Любчанина до князівського двору, де й потрапила на очі Святославові його донька Малуша. Як відзначив Ф. Успенський, "в дохристианскую эпоху и на Руси, и в Скандинавии противопоставление статуса жены и наложницы не всегда понятно. Знатность женщины, по-видимому, играла существенное значение при определении ее статуса, но, как кажется, не всегда эта роль была решающей"[944]. За Ж. Сімпсоном, законна дружина в Скандинавії відрізнялася від наложниці тим, що чоловік платив за неї викуп, вона отримувала посаг від батька та подарунок від чоловіка в день весілля. Крім того, на законному весіллі мало відбуватися урочисте пиття 'весільного елю' перед свідками, які повинні були відвести чоловіка у ліжко до жінки. Жінка також зберігала своє ім'я та ім'я свого батька і не розривала зв'язків зі своїми родичами[945]. Не відомо, як ці правові норми стосувалися взаємин Малуші та Святослава, але слід відзначити, що літописець акцентує увагу на імені Малуші у його зв'язку з іменем батька: "Воло-

---

941 *Татищев В.* История Российская. – 2003. – Т. 2. – С. 611, прим. 155.

942 Материалы для словаря… – 1893. – Т. 1: А–К. – Стлб. 570; Словарь древнерусского языка. – 1989. – Т. 2 (възалкати–добродѣтельникъ). – С. 372–373.

943 *Перхавко В. Б.* Купечество и власть в средневековой Руси // Доклады Института российской истории РАН. 1995–1996. – Москва: [б. и.], 1997. – С. 63–113; *Назаренко А. В.* "Слы и гостие": о структуре политической элиты древней Руси в первой половине – середине X века // Чтения памяти В. Т. Пашуто / РАН. Ин-т всеобщей истории. – Москва: ИВИ РАН, 2007. – Вып. XIX: Политические институты и верховная власть. – С. 169–174.

944 *Успенский Ф. Д.* Скандинавы. Варяги. Русь: Историко-филологические очерки / РАН. Институт славяноведения. – (Studia philologica). – Москва: Языки славянской культуры, 2002. – С. 62.

945 *Симпсон Ж.* Викинги: Быт, религия, культура / Пер. с англ. *Н. Ю. Чехонадской*. – Москва: ЗЛО Центрполиграф, 2005. – С. 164–165.

димиръ бо бѣ ѿ Малуши [...] сестра же бѣ Добрыня . ѿцѣ же бѣ има Малъко Любчанинъ"[946].

Слід також взяти до уваги, що, вірогідно, в Скандинавії будь-яка наложниця конунга – незалежно від знатности та роду – називалась рабинею конунга. На доказ цього Ф. Успенський наводить паралель зі "Heimskringla" Сноррі Стурлусона: "Когда конунгу Харальду "Прекрасноволосому" было почти семьдесят лет, ему родила сына женщина, которую звали Тора Жердинка [...] У нее была хорошая родня, она была в родстве с Хёрда-Кари. Она была красавицей на редкость. Ее называли рабыней конунга (konungs ambátt). Многие, и мужчины и женщины, были тогда обязаны службой конунгу, хотя и происходили из хорошего рода"[947].

Малуша-роба. З писемних свідчень про матір Володимира Малушу відомо, що вона не була князівського роду (якщо не брати до уваги гіпотези про тотожність Малка Любчанина та деревлянського князя Мала) й походила, очевидно, з торгової верстви. Це, начебто, підтверджують й образливі слова, якими пізніше полоцька княжна Рогніда зверталася до її сина Володимира. Під час сватання Володимира Рогніда відповіла: "не хочю я за робичича"[948]. Проте з "Літописця Переяславля Суздальського" відомий інший варіант відповіді Рогніди: "не хощоу Кривитина розоути"[949]. На думку Д. Мачинського, термін 'кривитин' полоцькі варяги уживали для позначення слов'янина, як і тепер подібний термін у Латвії означає росіянина загалом[950]. Тобто для скандинавки Рогніди слов'яни-кривичі були місцевими простолюдинами, а відтак саме слов'янське походження Володимира по матері й могло давати їй підстави називати його робичичем. Однак у літературі звучали й інші думки з цього приводу.

---

[946] Ипатьевская летопись. – Стлб. 57.

[947] *Успенский Ф. Д.* Скандинавы... – С. 62.

[948] Лаврентьевская летопись. – 1927. – Т. 1, вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Стлб. 299–300.

[949] Летописец Переяславля Суздальского... – С. 16.

[950] *Мачинский Д. А.* Вновь открытые источники по истории Руси IX–XII вв. // Ладога – первая столица Руси: 1250 лет непрерывной жизни: Сборник статей: Седьмые чтения памяти Анны Мачинской, Старая Ладога, 21–23 декабря 2002 г. – Санкт-Петербург: "Нестор-История" ИИ РАН, 2003. – С. 156–252.

Так, на думку А. Літвіної та Ф. Успенського, Рогніда – донька міґранта в першому поколінні, користувалася "правовыми категориями, актуальными для ее прежней родины"[951]. Як підкреслюють дослідники, в архаїчному скандинавському праві існувала норма, згідно з якою, дитина, народжена від вільного та рабині, не могла успадковувати родового майна. Архаїчне скандинавське законодавство передбачало існування кількох розрядів незаконно народжених дітей, а в дохристиянську добу народжена від рабині дитина мала мінімальні родові права. Водночас скандинавське право розрізняло рабинь та наложниць, демонструючи вищий статус наложниць. А. Літвіна та Ф. Успенський доводять, що "Владимир как сын рабыни не является наследником родового имущества ни первого, ни второго порядка. Если учесть, что рассказ о сватовстве включен в более широкий контекст историй об усобице Святославичей, борьбе за отцовское наследство, ее реплика означает, что Рогнеда отвергает того, кто, согласно скандинавскому праву, не будет считаться законным наследником"[952].

Водночас з огляду на формування тексту літопису вже в християнську добу є висока вірогідність того, що літописна характеристика Володимира робичичем має не історичне, а літературне походження. Дослідження середньовічного "літературного етикету" доводять, що руські книжники називали 'чадами рабині' нехристиян, чим вказували, що язичники є дітьми гріха й що істино вільною може бути лише вірна Господу людина. Тому, як слушно припускає О. Плотникова, зворот "не хочю я за робичича" був потрібний літописцю, аби пояснити, що Рогніда не хотіла йти заміж саме за язичника й грішника[953]. Вірогідність цього припущення доводить незауважена дотепер, як видається, паралель у відповіді Рогніди на пропозицію Володимира вибрати собі чоловіка після його охрещення та одруження з Анною: "ты бо отступи отъ

[951] *Литвина А. Ф.*, *Успенский Ф. Б.* "Не хочу разути робичича...": Сватовство князя Владимира к Рогнеде в свете древнескандинавской правовой традиции // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва: Изд-во "Индрик", 2011. – № 3 (45). – С. 117.

[952] *Там же*.

[953] *Плотникова О. А.* Сакральный образ князя Владимира в системе средневекового "литературного этикета" // Знание. Понимание. Умение. Электронный научный журнал. – 2008. – № 6. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/6/Plotnikova/

идольскыа прелести въ сыновленіе Божіе, азъ же, бывъ царицею, не хощу раба быти земному цару ни князю, но уневѣститися хощу Христови, и въспріиму аггелскый образъ”[954]. З якого часу Рогніда була християнкою – невідомо. З Тверського літопису довідуємося, що вона постриглася у черниці: “Рогнѣдь же [...] постриженсѧ въ мнишескый образъ, наречено бысть имѧ ей Анастасїа”[955]. Найімовірніше, що в літописному свідченні про Володимира як робичича переплелися дві традиції: дохристиянську скандинавську практику називати наложницю конунга його рабинею (а відтак і її дітей – робичичами) руські книжники тлумачили як вказівку на язичницьке минуле хрестителя Руси.

Ключництво як придворна інституція при дворі київських володарів. Літописне повідомлення, що “Володимеръ бо бѣ отъ Малуши ключницѣ Ѡльзинъı”, було відомим і пізнішим західним хроністам. Так, М. Стрийковський, на якого покликається В. Татіщев, уважав, що Малуша “była w fraucimerze kluczniczą”[956]. Термін ‘fraucymer’ походить з нім. ‘Frauenzimmer’ й означає у польській традиції „poczet kobiet bądź na dworze królowej, bądź u innych pań możnych w kraju, gdzie nie brakło krewniaczek i sierot szlacheckich, którym pani domu dawała u siebie wycjwanie i wyposażone wydawała zamąż”[957]. Таке трактування цілком узгоджується з літописною характеристикою Малуші як ‘милосниці’ княгині Ольги. Очевидно, що М. Стрийковський, принаймні за відомими йому тогочасними реаліями, вважав, що Малуша належала до привілейованого стану. Не мав він і жодних підстав, аби вважати статус ключниці недостойним цього стану, хоча б з уваги на те, що у Великому князівстві Литовському серед земських урядників XVI ст. фігурують також ‘ключники’ та ‘ключвійти’ – старости ключа, волості. Крім того, як вказує З. Ґльоґер, у давніші часи й у західних слов’ян існували урядники, яких звали ‘ключниками’ (лат. – Claviger, Clavicularius)[958].

---

[954] Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. – Стлб. 112.

[955] *Там же*. – Стлб. 113.

[956] *Stryjkowski M.* Ktora przedtym nigdy swiata nie widziała Kronika... – S. 127.

[957] *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska ilustrowana / Ze wstępem *J. Krzyżanowskiego*. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978. – T. 2: D–K. – S. 170.

[958] *Gloger Z.* Encyklopedia... – T. 3: K–P. – S. 46.

Виключаючи всякі домисли про невільницький статус Малуші, М. Брайчевський також звернув увагу на високий ранґ ключниці у двірській ієрархії: “Це одна з провідних фрейлін двору, можливо навіть, перша з них – щось на взірець лорда-охоронця печатки”[959]. До того ж трактування ключництва як придворної інституції має відгомін у старинах київського циклу, за якими брат Малуші Добриня служив при великокняжому дворі конюхом, придверником та ключником:

“Да три года жил Добрынюшка да конюхом;
Да три года жил Добрынюшка придверьничком;
Да три года жил Добрынюшка ле ключником,
Ключником Добрынюшка – замочником,
Золотой-де казны да жил учотщиком”[960].

З цього тексту зазвичай робили висновок про рабське становище Добрині. Підстави для трактування ключника як рабського (холопського) стану дає й “Правда Руська”. При княжому дворі існували посади огнищного (дворового) та конюшого тіуна. І за “Правдою Руською”, княжий тіун та ключник вважалися холопами при “тивуньстві без ряду” (тобто без певної угоди, яка б встановлювала інші правила): “а се третьєє холопьство тиунъство без ряду”[961].

Очевидно, князь міг довірити управління майном і залежній людині. Проте в тій самій статті мовиться, що холопство встановлювалося і за згодою (рядом) “с рядом ли то какося будеть срядилъ на том же стоить”[962]. Тобто, за умови укладання ряду, виконувати обов’язки тіуна чи ключника могла й вільна людина. Така угода передбачала як певну втрату правового імунітету, в межах виконання свого особливого статусу – управління князівським майном, так і отримання низки особистих майнових, юридичних та адміністративних переваг. У цьому контексті слушно

[959] *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства... – С. 110–111.

[960] *Григорьев А. Д.* Архангельские былины и исторические песни, собранные в 1899—1901 гг. С напевами, записанными посредством фонографа. – С.-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1910. – Т. 3: Мезень. С картой распространения старин на Крайнем Севере Европейской России. – С. 603.

[961] *Зимин А. А.* Правда Русская / Министерство юстиции РФ. РАН. Федеральная архивная служба России. Отв. ред. *В. Л. Янин*. – Москва: Древлехранилище, 1999. – С. 379.

[962] *Там же*.

відзначалося, що "шталмейстер при дворі феодального володаря – одна з найвищих придворних синекур, за право володіти якою змагалися найшляхетніші представники вищої аристократії. Так само – посада ключниці"[963]. Крім того, за вбивство тіунів на Русі присуджувалася найвища (подвійна) 80- и гривнева вира: "И за тиоунъ огнищнии и за конюшии 80 гривнъ"[964].

Ключництво Малуші – адміністративний чи матримоніальний статус? Зафіксовані в "Правді Руській" норми, що забезпечували функціонування княжих придворних інституцій в XI–XII ст., не можна безоглядно інтерполювати на правові відносини княжого двору в середині X ст., які передовсім базувалися на звичаєвому праві. У всякому разі, правовий статус княжого ключника християнської доби не корелюється безпосередньо з положенням та роллю при княжому дворі ключниці Малуші. Зокрема, зауваження М. Брайчевського, що ключниця, це "не служниця, що носить при паску ключі від комори з провіантом"[965], суперечить фольклорному образу дівчини-ключниці. Недарма героїня колядки мріє про зв'язку ключів як про символ, що наближає її до князя: "То я б здалася князьовому двору, / Князьовому двору, князю самому, / То б я носила дрібнії ключі, / То б я замикала тугії замки"[966]. Більше того, в циклі колядок про повернення князя з Угорської землі зафіксовано, що саме княгиня є володаркою жаданої зв'язки: "На тôй княнейцѣ среберный поясъ, / На тимъ поясѣ злоцысты ключи, / На тихъ ключахъ жовты ретязьки"[967].

Судячи з фольклорного контексту, саме наявність зв'язки з ключами демонструє, що жінка є повноправною господинею княжого двору. Цілком логічно, що застосування такої практики відзначають і в давній скандинавській правничій системі. Відповідно до Ютського закону короля Вальдемара II 1241 р., саме зв'язка ключів ставала атрибутом законної дружини: "Якщо

[963] *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства... – С. 110–111.

[964] *Зимин А. А.* Правда Русская. – С. 367.

[965] *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства... – С. 111.

[966] Колядки та щедрівки... – С. 342–343, 747; Золотослов... – С. 167. – № 255.

[967] Народные песни... – Ч. II: Обрядные песни // ЧОИДР. – 1864. – Кн. 1. – Январь–март. – С. 13, № 18; Исторические песни… – 1874. – Т. 1. – С. 45–46, № Г; Народные песни… – 1878. – Ч. II: Обрядные песни. – С. 13, № 18.

який-небудь чоловік має наложницю в домі для себе і відкрито йде спати з нею, і вона має замок та ключ і піклується про їжу і питво для нього відкрито три зими, то вона має бути благородною дружиною і володіти правом подружжя"[968].

Відзначена практика, очевидно, давніша. Вона фіксується у відомій ісландській поемі "Пісня про Рига", в якій мовиться про джерела класового розшарування у скандинавському суспільстві. Деякі вчені вважають, що вона створена у X ст., а інші – що значно пізніше. У цій поемі мовиться про те, як бог на ім'я Риг мандрував по світу й відвідав три будинки, в кожному з яких він ділив стіл і ліжко з господарем і господинею дому, і зачав там синів, кожен із яких став предком цілого класу людей[969].

У першому будинку (простій хижі), де його частували хлібом із грубомеленого борошна з висівками та звичайною юшкою, він зачав сина Треля (Раба). Трель поєднався з Тір (Рабинею), діти яких були приреченими на важку працю. У другому, добротно зведеному будинку, де йому подали тушковану телятину та солодощі, Риг зачав хлопчика на ім'я Карл (селянин). Селянин одружується на Снер (Невістка), яка ходить у лляній сорочці та одязі з козячої вовни і має в'язку ключів. Сини Карла та Снер мали такі імена, як Боєць, Дружинник, Землероб, Коваль і Землевласник. У третьому, найбагатшому будинку, де Ригові подали пшеничний хліб, смажену свинину і дичину на срібних тарілках, він зачав сина й назвав його Ярлом. Риг навчив цього юнака мудрости, назвав його своїм сином і спонукав завоювати собі землю, яка стала б володінням його синів. Ярл одружується на благородній дівчині і зачинає з нею дітей, яких звуть Спадкоємець, Спадщина і Юнак.

Таким чином, зв'язка ключів є ознакою повноправної господині дому – дружини. Щоб наложниця володаря отримала такий статус, достатньо, аби вона три роки володіла ключима й відкрито піклувалася про нього. Саме тому зв'язка ключів є такою жаданою, що й відзначено в українській народній обрядовій поезії.

---

968 *Анохин Г. И.* Брак и община в Дании в IX–XIX вв. // Скандинавский сборник. – Таллин: Изд-во Олион, 1990. – Вып. XXXIII. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ulfdalir.ru/literature/0/2127

969 *Симпсон Ж.* Викинги... – С. 173–176.

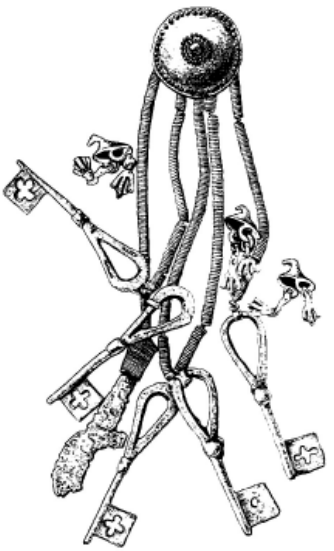

Підвісок із ключами з племінної території весі,
характерний для другої половини XI – XII ст.
Гайгово, Ленінградська обл., Росія (за В. Сєдовим)

Скандинавська юридична практика переросла і в своєрідну моду. Жіночий одяг фінських племен Північно-Західної та Північно-Східної Руси X–XIII ст. вирізнявся великою кількістю розмаїтих підвісків, які здебільшого мали не лише декоративне, а певне магічне значення. З-поміж підвісків, що зображують предмети побуту та зброю, виділяють мініатюрні ключі, які своєю формою копіюють найбільш поширені типи замкових ключів XI–XII ст. Ключ як символ гідности повноправної господині жінки носили на поясі або на ланцюжку, прикріпленому до однієї з фібул. Такі ключі здебільшого компонувалися у зв'язку з іншими декоративними підвісками-оберегами, рідше побутували зв'язки зі самих ключів.

Пояс як ознака високого соціального стану. Для цитованих варіантів колядок характерна така деталь фольклорного образу княгині, як "сребърний пояс" (в іншому варіанті – "кований пояс") із золотими ретязьками для ключів. І згадка про такий пояс

цілком доречна у контексті оповіді, бо саме він характеризує високий соціальний статус його володарки.

Прямим аналогом цього фольклорного акценту є леґендарна пізньолітописна характеристика Добрині, знаного як Добриня Золотий Пояс. У Скороченому літописному зводі 1493 р. згадано: "два храбра: Добрыня Золотыи Поясъ да Александро Поповичь съ своим слугою с Торопом"[970]. Ідентичні повідомлення є і в описах Липицької битви в Скороченому літописному зводі 1495 р.[971], Хронографі 1512 р.[972] та Никоновському літописі (1526–1530)[973]. Добриня Рязанич Золотий Пояс фіґурує і в описі втрат битви на Калці 1223 р.: "убиша же на томъ бою: и Александра Поповичя, и слугу его Торопа, и Добрыню Рязанычя Златого пояса, и седмьдесятъ великихъ и храбрыхъ богатырей"[974].

Пояси були обов'язковою функціонально потрібною частиною одягу. Про жіночі пояси мало що відомо, проте князівський пояс чи пояси його дружинників були своєрідними символами влади, відваги та багатства. Повідомляють про пояси і літописи. Коли захворів галицько-волинський князь Володимир Василькович, то почав роздавати своє майно, в тому числі власні золоті пояси і пояси свого батька: "и розда оубогы҃м имѣние свое · все золото и серебро · и камение дорогое · и поясы золотыи ѡ҃ца своего҃ и серебрѧнье · и свое иже бѣше по ѡ҃ци своемь стѧжалъ · все розда"[975]. Така практика культивувалася у княжому середовищі досить довго, про що свідчать пізніші джерела, які цитував П. Савваітов. Московський князь Іван Калита заповідав своїм синам: Семенові – три золоті пояси; Іванові – великий пояс із перлами та камінням, золотий пояс "съ капторгами" та пояс "сердоличенъ", обкований золотом; Андрієві – золотий "фрязьский" пояс із пер-

[970] Никаноровская летопись... – С. 234.

[971] *Там же*. – С. 320.

[972] Хронограф редакции 1512 г. // ПСРЛ. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1911. – Т. 22, часть 1. – С. 396.

[973] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью. – Т. 10. – С. 70.

[974] *Там же*. – С. 92.

[975] Ипатьевская летопись. – Стлб. 914.

лами та камінням, золотий пояс “съ крюкомь на червчатѣ шолку” та “поясъ золотъ царевьский”[976]. Подібно до батька й великий князь Іван Іванович заповідав своїм синам: “Дмитрию поясъ великий золотъ съ каменемъ съ женчуги, что мя благословилъ отець мой князь великий, поясъ золотъ съ крюкомъ; – Ивану поясъ золотъ съ каменьемъ съ женчуги, что ми далъ братъ мой князь великий Семенъ, поясъ золотъ сточный”[977]. Великий князь Василь Дмитрович заповідав своєму синові Василію “поясъ золотъ съ каменьемъ, што ми далъ отець мой, да другий поясъ мой на чепехъ съ каменемъ, да третий поясъ ему же на синемъ ремени”[978]. Підтвердження того, що пояс продовжував виконувати певну соціальну функцію у князівському середовищі, є і в заповіті (XV ст.) князя Юрія Дмитровича Галицького (Галича-Мерського): “А что из золота даю сыну своему Василию пояс золот с каменьем на чепех без ремни; а Дмитрию сыну своему даю пояс золот на черпьчати ремни, а Дмитриею сыну своему меньшему даю пояс золот без ремни, чем мя благословил отец мой князь великий Дмитрей”[979].

Зв’язок соціального статусу з наявністю певного пояса яскраво ілюструє подія першої половини XV ст., що стала приводом для міжусобної війни. Ця історія, пов’язана з коштовним поясом, відбулася 8 лютого 1433 р. на весіллі великого московського князя Василя Васильовича. Двоюрідний брат великого князя Василь Юрійович (Косий) прийшов на весілля з чудовим золотим поясом на ланцюгах, оздобленим коштовним камінням. Цей пояс раніше подарував суздальський князь Дмитрій Константинович Дмитрію Донському, який був заручений з його донькою Євдокією. Під час їхнього весілля у 1367 р. пояс начебто було підмінено на інший, менш коштовний. Оригінальний пояс згодом перейшов до Василя Косого, який і красувався у ньому на весільному великокнязівсь-

[976] *Савваитов П. И.* Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора в азбучном порядке расположенное. – Санктпетербург: Типография императорской Академии Наук, 1896. – С. 109–110.

[977] *Там же*. – С. 110.

[978] *Там же*.

[979] *Там же*.

кому бенкеті. Розглядаючи цей пояс, ростовський намісник Петро Константинович упізнав його і розповів історію цієї шахрайської підміни матері великого князя Софії Вітовтівні. Вважаючи пояс родовою власністю, велика княгиня власноруч зняла його з Василя Юрійовича та забрала собі. Племінники, ображені такою відвертою неповагою, негайно залишили весільне торжество, що й стало поштовхом до тривалої та кривавої війни[980].

Більша частина давніх руських набірних поясів, мабуть, була близька до угорських. Один кінець такого пояса вільно звисав, а другий – застібався пряжкою, укріпленою на додатковому внутрішньому ремінці. Такі пояси були поширені в угорців, хозарів, мордви, протоболгар. В епоху раннього середньовіччя такі пояси не лише слугували функціональним елементом, але й відображали походження, посадовий чи військовий ранґ і заслуги їх власників[981]. Деталі пояса, їх форма та матеріал були значущими й у візантійській ієрархічній системі. Пояс візантійця також свідчив про посаду його власника в системі державного апарату чи його військовий ранґ[982]. Елементи середньовічної візантійської поясної гарнітури, очевидно, були предметом імпорту, який почав потрапляти на Русь з другої чверти X ст.[983]

Не можна оминути і звістки про "Триста золотих поясів" ("CCC guldene gordele") – новгородську боярську елітарну групу, що розпоряджалася на вічі, в донесенні німецьких ганзейських купців у Ригу, датованому 10 листопада 1331 р.[984] Наявність золо-

---

980 *Соловьев С. М.* Сочинения... – Кн. II: История России с древнейших времен. – Т. 4, гл. 2. – С. 384–385.

981 *Мурашева В. В.* Реконструкция облика древнерусского наборного пояса X–XI вв. (по материалам "дружинных" курганов) // Труды Государственного исторического музея. – Москва: [б. и.], 1997. – Вып. 93: Археологический сборник. Погребальный обряд. – С. 71–79. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.arkona-club.narod.ru/materials/pojas/pojas.htm; *ее же.* Древнерусские ременные наборные украшения. – Москва: Эдиториал УРСС, 2000. – 136 с.; *Комар А. В.* Ранговая семантика наборных поясов кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. // Сугдейский сборник. – (Библиотека Софии Киевской). – Киев; Судак: Национальный заповедник "София Киевская", 2005. – Вып. II. – С. 160–188.

982 *Комар А. В.* Ранговая семантика... – С. 160.

983 *Михайлов К. А.* Элементы средневековой византийской поясной гарнитуры. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://asgard.tgorod.ru/libri.php?cont=_pr

984 *Лукин П. В.* "300 золотых поясов" и вече. Немецкий документ 1331 года о политическом строе Великого Новгорода // Средние века. Исследования по истории Средневековья и раннего Нового времени. – Москва: Изд-во "Наука", 2010. – Вып. 71 (3–4). – С. 266–291.

тих поясів є тим знаком ранґової семантики, що виділяв згадану групу із загалу.

Свідчення про "сребърний пояс" чи пояс із золотими ретязьками для ключів, який мала героїня українських колядок, однозначно вказує на її високий статус. Подібно, як згадка про зв'язку ключів, мала вказувати на її офіційний статус господині княжого дому – дружини. Малуша його отримала не відразу, у чому переконує цикл колядок, у яких героїня лише мріє про зв'язку з ключами.

§ 4. Малуша і Володимир в українській обрядовій поезії зимового циклу

Очевидно, Малуша таки отримала статус дружини, проте не відомо, коли і за яких обставин це сталося й як довго тривало, адже Святослав загинув у молодому віці на дніпровських порогах, потрапивши в засідку печенігів. Імовірно, що народна пам'ять зафіксувала і вдовиний статус Малуші. Один із текстів колядок звернено саме до вдови-ключниці:

"Ци дома, дома хороша вдова,
Ой дай, Боже!
Хороша вдова, та й Иваниха?
Кажуть служеньки, що нема дома,
А ми знаемо, що є в'на дома,
Ой ходитъ собѣ в новôй свѣтлонцѣ,
Та й носитъ ключи при лѣвôй руцѣ:
Єдни ключики то вôдъ свѣтлоньки,
Други ключики вôдъ комороньки;
Носитъ ключики все дрôбненькіи,
Все дрôбненькіи, не єднакіи.
На подвôрочку грушечка щепка,
Красно зацвѣла, та не зродила.
Якъ зъ грушки щепки цвѣточокъ паде,
Тожь такъ удовинъ свѣточокъ иде".[985]

[985] Народные песни... – Ч. II: Обрядные песни // ЧОИДР. – Москва, 1864. – Кн. 1. – Январь–март. – С. 50.

Після смерти Святослава Малушу шанували й поважали при дворі Володимира, про що розповідає "Сага про Олава Трюгвассона": "В то время правил в Гардарики конунг Вальдамар с великой славой. Рассказывается, что мать его была пророчицей, и зовется это в книгах духом фитона, когда пророчествовали язычникиМногое случаль так, как она говорила. И была она тогда в преклонном возрасте. Таков был их обычай, что в первый вечер йоля должны были приносить ее на кресле к высокому сиденью конунга. И раньше чем люди начали пить, спрашивает конунг свою мать, не видит или не знает она какой-либо угрозы или урона, нависших над его государством, или приближения кого-либо немирья или опасности, или покушения кого-либо на его владения. Она отвечает: "Не вижу я ничего такого, сын мой, что, я знала бы, могло принести вред тебе или твоему государству, а равно и такого, что спугнуло бы твое счастье. И все вижу я видение великое и прекрасное"".[986]

Цитований текст, у якому мовиться про похилий вік Малуші, перегукується з текстом колядки, у якій "ненька вельми старейка" дає поради сину Василеві (тут вжито хрещене ім'я Володимира) перед його походом на самого царя:

"Ой заказано и зарадано,
Славенъ єси, нашъ милый Боже, на небеси!
Усѣмъ воинамъ у войско ити,
– Пану Василю коругôвъ нести.
А єго ненька вельми старейка,
Выпроводжала та научала:
"Ѣдь же, синойку, та на войноньку,
Не упереджай у передъ вôйска,
Не оставайся по задѣ вôйска,
Держися вôйска все середнього!"
Молодый Василько не слухавъ неньки,
Упередъ вôйска конемъ играє,

[986] *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий / РАН. Институт всеобщей истории. Университет Дмитрия Пожарского. – (Древнейшие источники по истории Восточной Европы). – Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2012. – С. 139.

По задѣ вôйска мечемъ рубає,
Угляне се самъ Царь на креслѣ:
“Ой кобы я знавъ, чій то сынъ гулявъ,
Тожь бы я за него дочь вôтдавъ,
Половину царства єму бы вôтдавъ”.[987]

Ширше відомі колядки, сюжет яких збігається зі сватанням Володимира до візантійської царівни та облогою Корсуня:

“Що князь Володимир коника сідлає,
Щедрий вечір, добрий вечір!
Коника сідлає, на гору ступає,
На гору ступає, на царів стріляє!
Ой винесли йому полумисок злота.
А він на той дар а не подивився,
І шапочки не зняв, і не поклонився.
Ой винесли йому золотої зброї,
А він на той дар а не подивився,
І шапочки не зняв, і не поклонився.
Ой вивели йому панночку-царівну.
Він на той дар і подивився, шапочку зняв,
низенько вклонився”.[988]

Проте не лише цитовані й близькі за змістом колядки зберегли донині парні образи Малуші та її сина Володимира. В українській народній творчості ця тема значно ширше представлена у святкових фольклорних постатях Маланки (Меланки, Миланки) та Василя. У церковному календарі день св. Меланії завершує річне коло, а день св. Василія його розпочинає. Унаслідок заміни юліанського календаря григоріанським ці дати сьогодні припадають на 13 і 14 січня, коли відзначають так званий старий Новий рік. Ця календарна обставина зблизила в народній уяві Преподобну Меланію, яка народилася в IV ст. у Римі в християнській родині, та святого Василія Великого (Василія Кесарійського) – архієписко-

[987] Народные песни. – 1878. – Ч. III: Разночтения и дополнения. – Отд. 2: Обрядные песни. – С. 45, № 17. Див. також схожий сюжет з материнськими порадами синові, який зібрався на війну: Исторические песни… – 1874. – Т. 1. – С. 16–17, № В.

[988] Колядки та щедрівки... – С. 209, 735.

па Кесарії Каппадокійської в Малій Азії (*бл. 330 – †379), перетворивши їх на стійку фольклорну пару.

У 1920-х роках минулого століття О. Білецький охарактеризував новорічний український обряд "Маланка" як безформенний уламок, сенс якого незрозумілий для його хранителів і не цілком ясний для науковців[989]. Сьогодні гіпотетичними прототипами цих фольклорних постатей називають Мокош (Макош) і Велеса (Волоса) зі слов'яно-руського язичницького пантеону[990].

За терміном 'Маланка' стоять кілька взаємопов'язаних понять: 1) святкова дата в аграрному календарі; 2) обрядовий хліб; 3) героїня новорічних пісень; 4) антропоморфна маска-персонаж; 5) група маскованих учасників обряду; 6) традиційний новорічний обряд, архаїчний тип колядних обходів[991]. Географічний аналіз новорічної обрядовости дав можливість відзначити, що ареал поширення новорічних пісень про Маланку значно ширший, ніж ареал обряду з ряженням і маскуванням, поширений переважно в Прикарпатсько-Дністровських областях. На сході календарні пісні про Маланку дотепер побутують в українських і російських станицях Кубані, куди їх принесли із собою українські козаки понад 200 років тому[992].

Саме за карнавальною та травестійною феєрією згаданих обрядів, значною мірою привнесених із Карпатсько-Балканського регіону, губляться головні герої новорічних пісень Маланка та Василь і їхні історичні, а не міфологічні прототипи. Очевидно, що ця фольклорна пара прямо не пов'язана з християнськими

---

989 *Белецкий А.* Старинный театр в России. – Москва: Изд-во т-ва "В. В. Думнов, насл. бр. Салаебых", 1923. – Т. 1: Зачатки театра в народном быту и школьном обиходе южой Руси-Украины. – С. 31.

990 *Курочкін О. В.* Макош-Маланка (До проблеми реконструкції міфологічного та фольклорного образу) // Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів: XI Міжнародний з'їзд славістів. Братислава, 30 серпня – 8 вересня 1993 р. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 166–175; *його ж.* Українські "Маланкарі" – східна гілка карпато-балканської карнавальної традиції // Наукові записки НаУКМА. – Київ: КМ "Academia", 2000. – Т. 18: Теорія та історія культури. – С. 70–71.

991 *Курочкін О. В.* Українські "Маланкарі"… – С. 70.

992 *Курочкін О.* До проблеми картографування новорічної обрядовості // Наукові записки НаУКМА. – Київ: КМ "Academia", 1998. – Т. 3: Історія. – С. 18–24.

святими IV ст. Так само доволі важко її ототожнити із язичницькими персонажами. Пісенна традиція українських новорічних свят зберегла сюжетні паралелі, які пов'язані із ранньою руською історією, зокрема з народженням Володимира.

Поштовхом для такого трактування стало саме парне розташування імен Меланії та Василя в новорічному святковому календарі і їх співзвучність із хрещеним іменем Володимира та іменем його матері Малуші. Вчитуючись у контекст характерних пісень про Маланку, на думку спадають прямі літописні паралелі. У типових пісенних рядках є виразна алюзія як до малого зросту Малуші (як звично трактується її ім'я), так і до її підневільного стану, відзначеного в літописі у характеристиці її сина 'робичичем':

"Наша Меланка малесенька,
Як конопелька тонесенька,
Наша Меланка та робоча
На ній сорочка парубоча".[993]

Первинний зміст фрази "робоча" загубився і в піснях звучав не лише як "та робоча", але і як – "неробоча":

"Наша Маланка малесенька,
Як конопелька тонесенька.
Наша Маланка неробоча,
На ній сорочка парубоча".[994]

У піснях про Маланку відомий також мотив, пов'язаний з ключами:

"За лісами, за садами
Гуляла Маланка з козаками.
Вийшов отець, вийшла мати,
Кличуть Маланку до хати спати.

[993] Ой учора ізвечора пасла Меланка два качура. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/ОЙ%20УЧОРА%20ІЗВЕЧОРА%20ПАСЛА%20МЕЛАНКА%20ДВА%20КАЧУРА.html

[994] Ой учора ізвечора пасла Маланка два качура. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/ОЙ%20УЧОРА%20ІЗВЕЧОРА%20ПАСЛА%20МАЛАНКА%20ДВА%20КАЧУРА.html

– Ой не піду, бо си бою,
Згубила-м ключі від покою”.[995]

Особливий інтерес становить питання стосунків між фольклорними образами Маланки та Василя. За травестійними обрядами приховане виразне трактування Василя (Володимира) дитиною:

“Ой черчику Васильчику,
Не гони кури по хлівчику,
Бо мої кури дорогії –
По чотири золотії.
Ой черчику Васильчику,
Не сідай скраю на припічку,
Або ж мені горшка збавиш,
Або ж собі жупан спалиш.
А сядь собі на лавочці
Коло своєй Маланочки”[996].

У деяких текстах Маланка прямо звертається до Василя, як до сина, виразно демонструючи зв’язок фольклорних сюжетів із реальними історичними подіями української історії X ст.:

“Меланка ходила, Василька водила:
– Васильку, мій синку, пусти у хатинку.
Я жита не жала, на боку лежала,
На боку лежала, чесний хрест держала.
Чесний хрест держала, та ще кадільницю”[997].

Ця пісня відома у багатьох варіантах:

“Меланка ходила,
Василька водила:
– Васильку, мій синку,
Пусти у хатинку.

[995] За лісами, за садами гуляла Маланка з козаками. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/ЗА%20ЛІСАМИ,%20ЗА%20САДАМИ%20ГУЛЯЛА%20МАЛАНКА%20З%20КОЗАКАМИ.html

[996] Ой учора ізвечора пасла Маланка два качура. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/ОЙ%20УЧОРА%20ІЗВЕЧОРА%20ПАСЛА%20МАЛАНКА%20ДВА%20КАЧУРА.html

[997] Обрядові пісні Слобожанщини (Сумський регіон) / Фольклорні записи та упорядкування *В. В. Дубравіна*. – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2005. – С. 127–128.

Я жита не жала,
Чесний хрест держала,
Золоту кадільницю.
Кадітеся, люди,
Ось вам Христос буде.
Свічу Богу ставте,
А нам пиріг дайте!”[998]

Трапляються й видозміни, коли замість звернення “Василь-ку, мій синку” у тексті фіґурує “Васильку, мій батьку”[999]. Проте важливо відзначити, що в однакових пісенних текстах із різних регіонів головна героїня фіґурує не лише як Маланка, а як Василева мати:

“Василева мати пішла щедрувати,
Коло столу стала, чесний хрест держала,
Злоту кадильницу, срібну патерицю:
“Хрестите ся люде, до вас Христос буде,
Богу свічу ставте, а нам періг дайте!”[1000]

Або:

“Василева мати ходила щедрувати,
По церкві ходила, чесний хрест носила,
Чесний хрест носила, золотом кадила,
Кадіте ся люде, до вас Христос буде”.[1001]

Ця обставина якнайвиразніше унаочнює зв’язок новорічних фольклорних персонажів Маланки (Василевої мами) та Василя з історичними Малушою та Володимиром. Образ Василевої матері є і в різдвяно-новорічних піснях, пов’язаних зі звичаєм кугутати (когутати, кугітати) – одним із різновидів обряду щедрування – поширеним на теренах Західної Волині та Західного Полісся:

“Васильова мати
Йшла кугітати.
Святий вечур, добрий вечір.

[998] Обрядові пісні... – С. 128.
[999] *Там само*. – С. 128–129.
[1000] *Грушевський М. С.* Історія української літератури. – 1994. – Т. 4, кн. 2. – С. 144.
[1001] *Там само*.

Пішла кугітати,
Пирогів-паляниць собирати”[1002].

До того ж у піснях про Маланку виразно простежується й тема звáблення, що відповідає певному етапу стосунків Малуші зі Святославом:

“Ой із поля вітер віє,
Там Василюньо жито сіє.
А Маланочка волочила,
Слізоньками промочила.
Під зелененьким дубом, дубом
Били жовнярі в бубон, в бубон.
Там жовнярі в бубон били.
Маланочку забавляли,
Маланочку забавляли,
З неї сукню заставляли.
Буде ж мене Василь бити,
А нікому боронити.
Ой щіткою, гребінкою,
Веретеном, кужілкою”[1003].

Або:

“Наша Меланка чорноброва
Поїхала в ліс по дрова.
Нашу Меланку козаки знають,
Нашій Меланці дрова рубають.
Нашу Меланку козаки люблять,
Нашій Меланці горілки куплять”[1004].

У тональності пісень про Маланку вчувається й осудження:

1002 *Шемберко Т.*, *Ошуркевич О.* Звичай когутання на Західній Волині та Поліссі // Міфологія і фольклор. Загальноукраїнський науково-освітній журнал / Львівський національний університет імені Івана Франка. Українське товариство дослідників фольклору та міфології. – Львів: НВФ “Українські технології”, 2008. – № 1 (жовт.–груд.). – С. 126.

1003 Весна-красна Маланочка, а ще кращий Василюньо. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/ВЕСНА-КРАСНА%20МАЛАНОЧКА,%20А%20ЩЕ%20КРАЩИЙ%20ВАСИЛЮНЬО.html

1004 Ой пане господарю, впусти до хати Меланку нашу. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/ОЙ%20ПАНЕ%20ГОСПОДАРЮ,%20ВПУСТИ%20ДО%20ХАТИ%20МЕЛАНКУ%20НАШУ.html

“Наша Меланка хороша панка,
Скоро до хати, ласа гуляти”[1005].

Або:

“Повій, вітре, сяк-так, сяк-так,
Висуши хвартух, як мак, як мак.
Повій, вітре, зо всіх сторон,
Щоби Маланці не був сором.
Щоби матінка не пізнала,
Щоби від хати не прогнала”[1006].

Або ж:

“Повій, вітре, то з-за Дунаю,
Висуши фартух без крохмалю.
Та щоб і мати не знала,
Та щоб шельмою не назвала.
А Меланку мати била,
– Де ти, Меланко, забарила?
– Забарила на ополонці,
Де п’ють-гуляють хлопці-молодці.
Де п’ють вони ще й гуляють,
З собою Меланку підмовляють.
– Ой Меланко, Меланочко!
Мандруй із нами молодцями,
Дамо півтора хліба вівсяного”[1007].

Натяком на перебування Малуші в княжому гаремі є й ім’я головного ватага маланкарської громади. За кілька тижнів до Нового року парубки сходяться, щоб вибрати свого ватажка – ‘Березу’ або ‘Калфу’, який керуватиме протягом зимових святок. Можливо, назва “Калфа” походить від аналогічного тюркського терміна, що означає статус, який отримували наложниці гарему

[1005] Нині Мелані, завтра Василя. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/НИНІ%20МЕЛАНІ,%20ЗАВТРА%20ВАСИЛЯ.html

[1006] Ой учора ізвечора пасла Маланка два качура. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/ОЙ%20УЧОРА%20ІЗВЕЧОРА%20ПАСЛА%20МАЛАНКА%20ДВА%20КАЧУРА.html

[1007] Ой учора ізвечора пасла Меланка два качура. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/ОЙ%20УЧОРА%20ІЗВЕЧОРА%20ПАСЛА%20МЕЛАНКА%20ДВА%20КАЧУРА.html

після певного навчання. До цієї категорії належали жінки, які очолювали різні служби в гаремі: ‘уста’ (майстриня), їх помічниці – ‘калфа’. Серед ‘калфа’ була градація. Найстарша наложниця – ‘калфа’, була головною служанкою. Найголовніша ‘калфа’ не займалася важкою роботою, бо в її розпорядженні були ‘калфа’ середнього і нижчого рівнів[1008]. Контакти з тюрками у Святослава були найтіснішими. Нагадаю також, що травестований персонаж, який пародіює звичайні жіночі заняття в обряді ‘Маланка’ робить усе навпаки: сміття підмітає від середини хати під стіл, удаючи, що прибирає ліжко, розкидає подушки, розплескує воду тощо[1009]. Про це мовиться і в обрядовій пісні:

“Наша Меланка ніц не робити,
Припічки мити, лави мастити”[1010].

До історичних свідчень у новорічних пісенних текстах можна б було зарахувати і щедрівку про обдарування Маланкою церкви:

“Добрий вечір цьому дому,
Цьому дому й хазяїну.
Хазяїну з хазяйкою,
З маленькими діточками.
Є у нього та три дочки.
Старша дочка Меланочка.
Старша дочка Меланочка,
Вона в Бога щасливая.
Вона в Бога щасливая,
Щасливая, пребагатая.
Є у неї всього много.
Всього много, срібло й злато.
На церковку обіцяла,
Святі ризи покупала.
Святі ризи покупала,

1008 *Мамедов И.* Эволюция института султанского гарема в XV–XVIII вв. и его роль в политической и социальной жизни османского государства. – Автореф. дисс. … кан. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2011. – 26 с.

1009 *Курочкін О. В.* Українські “Маланкарі”... – С. 72.

1010 Нині Мелані, завтра Василя. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/НИНІ%20МЕЛАНІ,%203АВТРА%20ВАСИЛЯ.html

На церковцю дарувала.
На церковцю й дарувала,
Помилування все читала.
– Милуй, Боже, грішні душі,
Грішні душі по землі ходять.
А правидні – під небесами.
Сьодні празник – Меланочки.
Сьодні празник – Меланочки,
Завтра празник – Василечки.
Сьодні прийшли щедрувати,
Завтра прийдуть посівати.
Вас з празником поздоровляти,
З Новим годом та з Василем"[1011].

Цей текст міг бути інспірованим сподвижництвом Преподобної Меланії Римлянки, яка чимало коштів пожертвувала на будівництво храмів та монастирів. І все ж не виключаємо, що у цій пісні могла трансформуватися літописна згадка про дарування певному Богородичному храмові села Будутино (Будятиної весі), де народився Володимир Святославович: "и бѣ роженіе Володимиру въ Будутинѣ вѣси, тамо бо въ гнѣвѣ отслала еа (матір Володимира Малушу. – ***Ю. Д.***) Олга, село бо бяше еа тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици"[1012].

Таким чином, є всі підстави, аби ствердити, що історія стосунків Малуші зі Святославом та неординарні історичні перипетії, пов'язані із народженням Володимира, закарбувалися в народній пам'яті і широко відображені у народнопісенній творчості. В обрядових піснях новорічного циклу збереглися не лише згадки про реальних історичних персонажів, а й низка деталей, що висвітлюють правові норми X ст. та характеризують тогочасний побут. Врешті, й прив'язка звісток про Малушу та Володимира до новорічних святкувань спирається не лише на факт розташування імен Преподобної Меланії та Василя Великого в новорічному святковому календарі. Дослідники українського фольклору вже відзначали, що й звістка "Саги про Олава Трюгвассона" про

[1011] Обрядові пісні Слобожанщини... – С. 129–130.

[1012] Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – С. 35.

те, що мати князя Володимира Великого Малуша віщувала перед троном свого сина в свято Коляди[1013]. В сазі мовиться про "перший вечір Йоля" – свято зимового сонцевороту у німецьких народів, що святкується 19–21 грудня.

Історичний контекст української обрядової поезії є безцінним джерелом до розуміння та тлумачення фактів вітчизняної історії княжої доби. Деякі з історичних деталей, які відображені в аналізованих творах, – унікальні і цілком укладаються в історичний контекст X ст. Розгорнутий аналіз таких історичних збігів та відповідностей вимагає спеціального розлогого історико-порівняльного дослідження. Проте наведені приклади, навіть у побіжному переліку, цілісно доповнюють картину розвитку Руси доби Ольги–Святослава–Володимира. Сюжети про Малушу та Володимира, вплетені в тканину української народнопісенної традиції, слугують найкращим природним й логічним доказом того, що події, пов'язані із народженням Володимира Святославовича, відбувалися на українській землі.

1013 Колядки і щедрівки / Упорядник *М. С. Глушко*. – Київ: Музична Україна, 1991. – С. 5.

ВИСНОВКИ

Òема локалізації малої Батьківщини хрестителя Руси, що лягла в основу цієї книжки, спрямовує увагу читача до вузького географічного регіону на території Західної Волині, розташованого у межиріччі Західного Бугу та його правобережної притоки – річки Луги. Ця локальна місцевість відіграла вагому роль в історії давньої України княжої доби. Вона маркується низкою топонімів, пов'язаних із спадковими маєтностями діда по матері Володимира Святославовича – літописного Малка Любчанина, знаного західним авторам як Калуса Малець. Назви цих населених пунктів зримо демонструють сучасникам зв'язок із ключовими літописними персонажами києво-руської історії середини – другої половини X ст.

Насамперед йдеться про село Будятичі, що розташоване на околиці сучасного Нововолинська, ототожненого у дослідженні з населеним пунктом, відомим за В. Татіщевим як Будятине село, а за Ніконовським та Архангелогородським літописами – як Будутина весь і Будотине село. Саме до Будятичів 962 р. княгиня Ольга відправила вагітну матір Володимира Малушу, рятуючи від загроз язичницького повстання у Києві. Рішення київської княгині обґрунтовується також середньовічною практикою виховання малолітніх дітей у родині матері. Цей сімейний звичай, який з часом переріс у придворну інституцію 'кормильства' або 'дядьківства', передбачав, що функцію вихователя та опікуна виконував брат матері. Таким опікуном Володимира став його 'уй', брат Малуші – Добриня.

У билинній та пізньолітописній традиції брата Малуші називають також Добринею Резаничем/Рязаничем. Це ім'я Добрині лучить його із власниками Будятичів XV ст., знаним родом волинських зем'ян – Резановичами. До того ж відоме серед Резано-

вичів ім'я Козарин фігурує в билині про Козарина "из Волынца Галичья". Сюжет цієї билини корелюється із літописною оповіддю 1106 р. про волинський погром половців та погоню за ними від Заріческа (нині – с. Заріцьк біля м. Рівного). Учасниками цієї каральної акції були Янь Вишатич, його брат Путята, Іванко Захарич і Козарин. Аналіз різночитань цього фраґмента у різних літописних списках доводить, що причину змішування імен цих персонажів можна добачати у їхній родинній спорідненості та волинському походженні.

У родовідному дереві Малковичів фігурують такі відомі історичні персонажі, як новгородський посадник Константин Добринич, його син – посадник Остромир Константинович, київський воєвода Вишата Остромирович і його сини – київські тисяцькі Янь та Путята Вишатичі. Лінію нащадків Остромира дослідники доводять до сина Яня Вишатича, першого ігумена Києво-Печерського монастиря преподобного Варлаама. Житійна розповідь про представлення преподобного Варлаама Печерського у Зимненському Святоуспенському Святогірському монастирі містить пряму вказівку про розташування родинних маєтностей Малковичів у межиріччі Західного Бугу та Луги. Повертаючись після відвідання Константинополя до Києва, Варлаам обрав окружний шлях через волинський Володимир та Зимне, який суттєво відхилявся на захід. Таке відхилення логічно пояснюється наміром відвідати свій рідний край, про що свідчить фраза із його життєпису: "и тако поиде въ свою страну". На батьківщині преподобний занедужав і помер у Святогірському монастирі: "И идый же путемь и яко же въ странах своих сый, и въпаде въ недугъ лютъ, тажче яко доиде града Вълодимера и вниде въ монастыръ, ту сущій близь града, иже наричють его Святаая Гора, и ту успе с миром о Господѣ, житію конець пріятъ"[1014]. У середині XV ст. селами Будятичі та Зимне володіли нащадки Малковичів – Резановичі, які опікувалися і Святогірським монастирем. Ця обставина дає підставу пов'язати із церквою Успіння Пресвятої Богородиці Зимненського монастиря звістку про дарування Будятиного села

[1014] *Абрамович Д. І.* Києво-Печерський патерик. – С. 44.

(Будятичів) церкві Богородиці. Це могла зробити саме Малуша, оскільки згадані села перебували у власності нащадків Малковичів – волинських Резановичів.

Поява родового прізвища ‘Резановичі’ логічно пов’язується із торговельними зв’язками протопласти роду Малка Любчанина із Реґенсбурґом, відомим своєю слов’янською назвою ‘Резно’. Цьому сприяло і географічне розташування маєтностей Малковичів на міжнародній торговій магістралі Булгар–Київ–Краків–Прага–Реґенсбург. Комерційні інтереси руських купців тісно переплітались із торговельними операціями юдейських купців ‘ар-разанія’ (ар-Разані), діяльність яких, за свідченням арабського географа IX ст. Ібн Ходарбега, поширювалася від Іспанії та Франції до Китаю. Із слов’янською назвою Реґенсбурґа слід пов’язати не лише назву цієї юдейської торговельної корпорації, але й появу такого номіналу давньоруської грошово-вагової системи, як ‘резана’ (обрізані у коло дирхеми), вага якої збігається із середньою вагою західноєвропейського денарія. Орієнтовані на Захід торговельні шляхи з Руси не закінчувалися у Реґенсбурґу/Резно, а спрямовувалися далі, у західному та південному напрямках, й сягали, зокрема, Венеції. Шлях на Венецію пролягав через альпійську долину Резія, де дотепер побутує особлива рез’янська слов’янська говірка, а 38 км на північний захід від Венеції, в провінції Тревізо, є муніципалітет із промовистою назвою ‘Резана’ (іт. Resana), появу якої також логічно пов’язати зі зв’язками із Реґенсбурґом/Резно. Подібно до того, як родове прізвище ‘Резановичі’ нагадує про західні торговельні орієнтири нащадків Малка Любчанина, поширене в родині Резановичів ім’я ‘Козарин’ свідчить про східні контакти та відносини із Хозарією.

У контекст дослідження чесько-баварських торговельних зв’язків Руси логічно укладається гіпотеза про чеське походження Малка Любчанина. Як вихідець із чеського Лібіце (Liubycz, Lubic), Малко Любчанин міг відігравати вагому роль в орієнтованих у західному напрямку торгових операціях. Ім’я Малко є, очевидно, лише слов’янським прізвиськом батька Добрині і Малуші. Західні хроністи подають його як ‘Kalufcza’ чи ‘Kaluſcza’, що відображає, вірогідно, одну із форм нім. ‘Nikolaus’(‘Klaus’, ‘Claus’)

та похідні від нього слов'янські форми 'Kaluſcza'/'Kalusa'/'Калуса'/'Клюс'. Це ім'я збереглося у назві села, що межує із Будятичами й знане під назвою 'Калусів', відомості про яке сягають зламу XV–XVI ст. Назву 'Калусів' слід трактувати як поселення підданих чи роду 'Калуси'/'Калюси', первісно – 'Калусів двір' тощо і пов'язувати з маєтностями Малка/Калуси Любчанина.

Засвідчені у Раффельштеттенському митному статуті IX ст. центральноєвропейські торговельні зв'язки русів, що здійснювалися за чеської участи, стали однією з причин захоплення Києво-Руською державою племінних земель деревлян та волинян, які розташовувалися у західному напрямку від Києва. За усталеною в історичній літературі думкою, приєднання Деревлянщини відбулося унаслідок кровопролитної війни з деревлянами 946 р., а приєднання Волині пов'язують з літописним повідомленням 981 р. про похід Володимира "к Ляхомъ". Наведені у дослідженні аргументи доводять, що Волинь потрапила у залежність від Руси вже наступного року після києво-деревлянської війни, про що у літописі є пряме свідчення. Відразу після війни з деревлянами, 947 р., княгиня Ольга розгортає діяльність далі на захід, закріплюючись у Побужжі. Літописець про цю подію повідомив так: "иде Ѡлга к Новугороду . и оустави по мьстѣ . погосты и дань . и по Лузѣ погосты и дань и ѡброкы . и ловища єѭ суть по всеи земли . и знамения и мѣста и погосты . и сани єя стоять въ Плєсъковѣ и до сєго дн̄и"[1015]. Цей текст свідчить, що після деревлянської помсти ("по мьстѣ"), Ольга почала облаштовувати західний кордон держави та організовувати погости на правобережжі Бугу, по його правій притоці Лузі, саме там, де й розташовуються маєтності Малка/Калуси Любчанина.

У російській науковій традиції літописні події 947 р. зазвичай пояснюють як реформаторську діяльність київської княгині в Новгородській землі із останньою згадкою про повернення правительки до Києва через Псков. Однак відомі дослідники літописних текстів підкреслювали, що ця розповідь, тісно пов'язана з подіями деревлянської війни, найвірогідніше, є літературним

[1015] Ипатьевская летопись. – Стб. 48–49.

домислом, що виник у середовищі місцевих новгородських книжників, які намагалися співвіднести діяльність київської княгині з історичними та географічними реаліями Новгородської землі. Відомі текстологи припускали, що розглянутий уривок є пізнішою вставкою літописця, який помилково вважав, що Ольга відвідала частину Новгородської землі, яка називалася ‘Деревською землею’, ‘Деревою’, а пізніше – ‘Деревською п’ятиною’.

Літописне повідомлення про похід Ольги “к Новугороду” не може стосуватися Новгорода Великого і з тієї причини, що в середині X ст. такого містобудівного утворення ще не було. Як показують результати багаторічних археологічних досліджень, на його місці в той час було лише кілька невеликих неукріплених поселень. Власне, укріплення дитинця, які можна було називати ‘го́родом’, зведено в середині XI ст. заходами Володимира Ярославовича.

Ні в середині X ст., за часів княгині Ольги, ні пізніше київська адміністрація не мала можливости втручатися в економічний розвиток майбутньої Новгородської землі, про що виразно свідчить практика договірних відносин еліти північно-західних племен із запрошеним князем. Припущенню про можливе включення цих територій у контрольовану Києвом економічну систему суперечить і топографія знайдених монет, на підставі аналізу якої В. Янін довів, що в Східній Європі в X–XI ст. існували дві, економічно замкнуті області з власним особливим грошово-ваговим обігом: північно-західна (Новгородська) і південна (Київська).

Торговельні шляхи по річках Новгородської землі – Мсті і Лузі, де, нібито, побувала княгиня Ольга, є складовою Волго-Балтійської водної системи і їх гіпотетичне облаштування значної користи Києву не давало. Закріпленням кордонів Руси по Західному Бугу (з важливою правою притокою – Лугою) київська адміністрація забезпечувала контроль над стратегічно важливим і безпечним (враховуючи актуальну загрозу від печенігів) торговельним шляхом, який через прикриту суцільними лісовими масивами Деревлянську землю і Волинь пов’язував Київ із ринками збуту руських товарів на баварському Подунав’ї. Контроль над волинським відрізком цього міжнародного шляху, який досягав

Луги та Західного Бугу в районі майбутнього Володимира та Устилуга, давав Києву ще й додаткову перевагу, а саме – прямий вихід через Буг і Віслу до Балтики. Таким чином, Устилуг ставав київським балтійським портом. На підставі масових знахідок торгових пломб XI–XIII ст. у Дорогичині дослідники роблять висновок про функціонування в цьому місці своєрідного прикордонного митного поста, де транзитні товари перевантажували і перепломбовували. Порівняльний аналіз таких свинцевих пломб на території Руси вражає диспропорцією на користь Дорогичина, де виявлено 80 % їх загальної кількости.

Врешті, і остання фраза літописного повідомлення 947 р. про сани, які залишила під час мандрівки Ольга у Пскові, не має нічого спільного з історичними реаліями, а є довільною редакторською інтерпретацією первинного літописного тексту про ритуальні сани, залишені у піщаному насипі (пескови, пъскови) похоронного кургану князя Ігоря. Возвеличуючи діяння княгині Ольги (у хрещенні – Єлени), книжники намагалися їх прирівняти із життєписом рівноапостольної Єлени, матері Константина Великого. Приводом для зміни первинної інтерпретації літописного тексту стала звістка з "Книги Паломник" новгородського архиєпископа Антонія, який описував "блюдо велико злато, служебное, Олгы Рускоі" и "телѣгу сребряну Констянтина і Елены", що зберігалися в скарбниці константинопольської Софії. Таким чином, уявну реліквію святої Ольги київської – 'сани' – було створено на взірець 'телѣги' святої Єлени.

Незважаючи на те, що Новгорода на Волхові у 947 р. ще не було, літописець прямо називає метою мандрівки Ольги на Лугу населений пункт під такою самою назвою. Незалежні тогочасні писемні джерела переконують у тому, що Новий го́род існував на південному заході Руси. Саме цей населений пункт під назвою 'Немоґард' ('Νεμογαρδάς') згадував Константин Багрянородний у трактаті "Про управління імперією", написаному в 948–952 рр. За його свідченням, із різних місцевостей 'зовнішньої Руси' (зокрема, з Немоґарда, у якому сидів Святослав) водоймами, що впадають у Дніпро, до Києва сплавляли човни-однодревки. Найвірогідніше, йшлося про волинські допливи Прип'яті, адже у басейні

Десни місцем збору однодревок вказано Чернігів (Τζερνιγώγαν).

У творі Аль-Мас'уді "Промивальні золота та рудники самоцвітів", написаному в 947–948 рр. й переробленому 957 р., згадано народ 'нукарда'. Дослідники доводять, що під цією назвою слід вбачати 'новгородців'. Їхня присутність у складі печенізько-угорської коаліції доводить, що в етнонімі 'нукарда' могла відобразитися назва лише якогось іншого (не волховського) Новгорода. Саме цей Новий го́род згадано під 947 р. у ПВЛ як географічний орієнтир маршруту Ольги на волинську Лугу ("иде Ѡлга к Новугороду") і його, як центр уділу Святослава, згадав Константин Багрянородний. Цим Новгородом був розташований на Лузі волинський го́род (характерне городище волинського типу) – дитинець майбутнього Володимира. Саме цей Новгород успадкував славу го́рода Словенська, ототожнюваного із Зимненським городищем, розташованим вище за течією р. Луги, звістка про який збереглася у північноросійських пізньолітописних текстах. Поряд, в околицях Калусова та Будятичів, розміщувалися маєтності Малка Любчанина. Логічно, що й С. Герберштейн називає його (Калусу Малого) новгородським громадянином, а В. Татіщев – знатним новгородським гостем (купцем).

Про розташування уділу Святослава на Волині свідчать знахідки клеймованої двозубцем кераміки, яку використовували як тарифіковану тару. Такі знахідки зафіксовані лише у Володимирі та Пліснеську. У час свого правління на Волині, з центром у Новому городі на Лузі, Святослав познайомився з Малушою. Про зв'язок родинних маєтностей Малковичів із княжим двором свідчить те, що розташоване поряд із Будятичами та Калусовим село Низкиничі було у власності спадкоємців Свенельда – волинських зем'ян Киселів. Назва цього населеного пункту (пор. малий/низький) свідчить про первісну його належність родині Малуші та зміну власника, пов'язану з інкорпорацією Києвом Волині. Скандинавський родовід Киселів підтверджує родовий печатний знак у вигляді традиційного власницького клейма, що походить від руни 'Yr', яка транслітерується латиницею як літера 'R' ('rov') і в скандинавських мовах означає – 'здобич' та 'грабунок'. Про скандинавське походження Киселів свідчить також їхнє прізвище, що,

правдоподібно, відповідає данському ‘kisel’ й ознає ‘кремінь’.

Разом із Свенельдом у деревлянській кампанії Святослава брав участь і воєвода Асмольд, згаданий в літописі ‘кормильцем’ (вихователем) Святослава. З цим іменем, ослов’яненим до ‘Осмил’, пов’язана назва сусіднього з Будятичами села Осмиловичі. Наявність руської дружини у Побужжі підтверджує низка топонімів із назвами ‘Русів’, ‘Русин’ та ‘Русовичі’. Їх безпрецедентне скупчення в околицях Володимира дуже показове. Зокрема, Русовичі є присілком с. Будятичів (Будятиного села, Будутиної весі, Будотиного села), куди Ольга відправила вагітну Малушу Малківну й де народився Володимир Святославович.

Майбутній хреститель Руси народився на зламі 962–963 рр. на території волинського уділу Святослава. Під час печенізької облоги Києва, про яку літописець повідомив під 968 р., княжич перебував уже при дворі у Києві. Незабаром, у датованій 970 р. статті ПВЛ про розподіл уділів між синами Святослава, Ярополк вокняжився у Києві, Олег – у Деревлянах, а Володимир сідає на княжіння у Новгороді на Лузі, колишньому уділі Святослава, повертаючись на свою малу Батьківщину. Саме у цьому літописному повідомленні Добриня нагадує новгородцям про власний родовід. Апелюючи до патріотичних почуттів земляків, Добриня нагадав їм про волинське походження княжича.

Таким чином, Володимир отримав уділ на русько-чеському прикордонні, що корелюється із літописною звісткою 980 р. про народження найстаршого сина Вишеслава саме від чешки. Розташування волости Володимира на крайньому заході Руси відобразилося і в його політичних пріоритетах. Союз чеського князя Болеслава із Володимиром та Олегом деревлянським і коаліція молодших Святославовичів проти Ярополка, який підтримував німецького імператора Оттона II у чесько-німецькому конфлікті 974–977 рр., вилилися у масштабну братовбивчу війну. Літописна версія цієї політичної колізії звела її причини до мотивів особистої помсти.

Вбивство Олега і захоплення сусідньої з Волинню Деревлянщини змусило Володимира втікати з Добринею “за море” – Бугом та Віслою до її устя. Захопивши волості Олега та Володимира,

Ярополк зайнявся укріпленням кордону з Чехією. Цей факт засвідчує назва забузького Варяжа (з сусіднім Городищем-Варязьким), яка може походити й від імени близького прибічника Ярополка Святославовича – літописного Варяжка. Назви сусідніх сіл ‘Хоробрів’ та ‘Войславичі’ також засвідчують військовий статус поселенців. А розташоване кілька кілометрів південніше Варяжа село Русин промовисто вказує на їх київське походження. У той час Володимир набирав найманців для боротьби зі старшим братом на південному березі Балтики, від західних пруссів аж до Естонії. Про перебування в Естонії свідчить оповідь про звільнення Олава Трюггвасона. Олава викупив Сигурд Ейрікссон, начебто відправлений “королем Руссії” в Ейстланд для збору данини. Проте до 1015 р. естська чудь не була підвладна Русі, хоча й могла поставляти воїнів, тому цю оповідь трактують як спробу Сигурда набрати там військо на допомогу Володимирові. Найнявши дружину перед вокняженням у Києві, Володимир Святославович захопив Полоцьк та повернув собі Новгород на Лузі, вигнавши звідти Ярополкових посадників.

Свідчення про Новгород, розташований на захід від Києва, збереглися у другому та третьому етнонімічних переліках ПВЛ, що висвітлюють слов’янські спільноти Східної Європи. У другому переліку, який розпочинається із ‘полян’, ‘словени’ із Новгородом розташовуються відразу після ‘деревлян’ та ‘дреговичів’, випереджуючи ‘полочан’ та ‘кривичів’. Третій перелік складніший, проте і в ньому ‘новгородці’ також розташовуються відразу за ‘деревлянами’, що цілком логічно відтворює географічну ситуацію, висвітлену в літописному сюжеті 947 р., який описує похід Ольги “к Новугороду” після деревлянської помсти (“по мьстѣ”). Розміщення ‘бужан’ та ‘волинян’ наприкінці списку доводить, що первісний перелік розірвано пізнішою вставкою, куди увійшли ‘полочани’, ‘дреговичі’ та ‘сіверяни’. Таким чином, первісний список літописець узгоджував із географічними реаліями XI–XII ст. Не повинно дивувати і розташування у Побужжі словен. Слов’янськість Побужжя очевидна не тільки з археологічного, а й з етнографічного та історичного огляду. Про це свідчить і згадка Іпатіївського списку ПВЛ про ‘землю волыньскую’ (в інших спис-

ках фігурує – ‘словѣньская’, ‘словеньская’, ‘словеньска’), яку начебто захопили угорці за Карпатами, в Подунав’ї. Взаємозамінність назв ‘Волинська земля’, ‘Словенська земля’ підтверджує і назва ‘Словенський городок’, закріплена за городищем давнього Волиня.

Розташування Новгорода на західній околиці Руси також зафіксоване в “Annales” Я. Длугоша (*1415 – †1480) у розділі про першопредків поляків, чехів та русів, трьох братів – Леха, Чеха та Руса. Опис відтворює географічні реалії Руси у ранніх, вужчих територіальних межах, без північних та північно-східних земель. За Я. Длугошем, який характеризував Русь із точки зору сусідньої Польщі, Новгород розміщується на початку опису, а залюднена Русом територія простягалася від Новгорода аж до краю землі. Подібно, із західної точки зору, описував Русь Ґервазій Тільберійський (*бл. 1150 – †1228 або 1235), на початку відліку в якого є вже Володимир на Лузі (Лодимирія), за яким на схід простягаються руські землі.

Повідомлення про розташування прикордонного із Польщею Новгорода у контексті викладу етногенетичної леґенди про слов’янських першопредків невипадкове. З територією Побужжя пов’язана і леґендарно-історична повість, відома під назвою “Сказание о Словене и Русе и городе Словенске”, в якій розповідається про заснування “великаго града Словенска”. Географічні та етнонімічні вказівки “Сказания” близькі до леґенди про ‘Славний город’ Славоя, яка записана в Грубешові, що поблизу Волиня. У цих схожих за змістом леґендах зафіксовано кілька етапів слов’янського заселення Побужжя та переміщення його головних адміністративно-політичних центрів: від Зимненського городища (‘града Словенска’ / ‘славного города Славоя’) через Во́линь (‘Словенський городок’) до ‘Нового города’ на Лузі. Важлива роль Зимненського городища як найстаршої слов’янської пам’ятки празько-корчацької культури (V–VII ст.) укріпленого типу цілком узгоджується зі статусом Словенська у “Сказании”. Розташування дитинця майбутнього Володимира нижче за течією Луги від Зимного відповідає топографічній вказівці “Сказания” про відстань між Словенськом та Новгородом “яко поприще и болѣ”.

Зміна назви ‘Новгород’ на ‘Володимир’ відбулася на початку 90-х рр. X ст. Цю подію слід пов’язувати зі звісткою про заснування го́рода Володимира у ‘Словенській землі’, яка збереглася у Н4Л. За цим повідомленням, Володимир Святославович заснував на Словенській землі го́род і назвав його своїм іменем – Володимиром. Новозаснований го́род князь оточив валом та збудував у ньому дерев’яну соборну церкву Богородиці. Володимир також хрестив руських людей і намісників. Зважаючи на сучасне розташування церкви Богородиці в межах підгороддя поза дитинцем, логічно припустити, що князь Володимир насправді не збудував, а лише розширив давній волинський го́род та іменував його на свою честь – з огляду на народження у сусідніх Будятичах. Відтак цілком логічною сприймається й літописна звістка про хрещення намісників го́рода, який на той час вже існував і був відомим під назвою ‘Новгород’.

Про хрещення новгородців розлого оповів В. Татіщев, спираючись на повідомлення Йоакимівського літопису. Однак ці свідчення не можуть стосуватися Новгорода на Волхові, який не мав власної язичницької передісторії. Археологи не виявили язичницьких некрополів у найближчих околицях цього города. Оповіді про хрещення новгородців передує повідомлення про боротьбу князя Володимира на Волині з польським Мешком та згадка про похід на болгарів та хрещенням Володимира Святославовича й усієї Руси з допомогою Болгарського царства. Іменослов персонажів оповіді про хрещення новгородців дає підстави пов’язати його із Новгородом, розташованим на р. Лузі.

Зважаючи на чеське сусідство, Побужжя зазнавало впливів кирило-мефодієвської слов’янської традиції та християнства латинського обряду. Переказана В. Татіщевим оповідь про хрещення новгородців та фраґмент, що їй передує, дають підстави акцентувати увагу на християнських впливах із Болгарії, кордони якої сягали Закарпаття. У зв’язку з цим на особливу увагу заслуговує згаданий у тексті “Высшій же надъ жрецы Славянъ богомилъ, сладкорѣчїя ради нареченъ Соловей”. Характеристика його як новгородського верховного язичницького жреця з подвійним іменем Богомил-Соловей має альтернативу. Фразу про “Славянъ

богомилъ" логічно розуміти як звістку про слов'ян, представників богомильського руху. Тобто згаданий в "Історії" В. Татіщева Соловей міг очолювати у Новгороді богомильську громаду, тому його названо верховним жрецем слов'ян-богомилів.

У використаному В. Татіщевим джерелі зафіксовано конфлікт, який відбувався в другій половині X ст. між прихильниками богомильства та християнами-"традиціоналістами". Припущення про богомильську передісторію офіційного хрещення Новгорода на Лузі цілком вірогідне. Дослідники погоджуються з тим, що дуалізм богомилів був характерний для світогляду певної частини населення Руси. Дуалістичний характер християнських вірувань у народній інтерпретації особливо виразно проглядається в західноукраїнських фольклорних текстах. Про поширення богомильських впливів на цих теренах із найдавніших часів свідчить датування і географія поширення "Бесіди проти богомилів" Козми Пресвітера. Найдавніший рукописний список цього твору відомий з фраґмента пергаментного галицько-волинського списку другої половини XII ст.

Болгарський слід проглядається і в іменослові персонажів оповіді про хрещення новгородців. Деякі мають виразно болгарське походження. Так, у леґенді фіґурує популярне серед болгарів ім'я Стоян. Із героєм новгородської історії посадником Воробеєм Стояновичем слід пов'язати назву села давньої Південної Волині – Стоянів (у документі 1501 р. – Stoyanow) – первісно (за місцевими леґендами) званого Волобоєвим/Волобоївкою. В аналізованій оповіді промовисте ім'я має також новгородський тисяцький Угоняй. Не виключено, що це унікальне ім'я збереглося у вигляді самобутнього південноволинського ойконіма 'Угнів'. Населений пункт під цією назвою (Uhnowo) вперше згадано 1388 р.

У релігійному конфлікті, який описано в оповіді про хрещення Новгорода, противники Добрині зруйнували його будинок, розграбували майно і побили дружину та родичів. Цей родинний осідок Добрині розташовувався десь поблизу Новгорода. Він локалізується поблизу сучасного волинського Володимира в околицях сучасних Будятичів, Калусова та Низкиничів, що підтверджує ототожнення Новгорода X ст. із дитинцем майбутнього Володимира.

Зв'язок Новгорода на Лузі з молодшим щонайменше на століття однойменним Новгородом на Волхові дуже тісний. Він проглядається не лише у місцевих леґендах та оповідях, але й у топонімах. Неодноразово згадувана у тексті волинська Луга має прямий відповідник у Новгородській землі. 'Словенському городку' літописного Волиня відповідає Славенський кінець волховського Новгорода. Назва розташованого поблизу Володимира села 'Лудин' перегукується із новгородським Людиним кінцем. Сусіднє с. Поромів має відповідник у літописному Поромоніму дворі, де новгородці перебили найманий скандинавський загін Ярослава. Ці назви, як і 'Новгород' та 'словене', могли принести на береги Волхова (разом із леґендарною спадщиною) вихідці з Побужжя.

Якась частина переселенців могла осісти на Волхові вже під час мандрівки Володимира "за море". Вони могли також прибути й у часи Ярослава, який близько 1011 р. розпочав розбудовувати на півночі власну волость і 1014 р. збунтувався проти батька Володимира. Зважаючи на лехітську основу новгородської говірки у міграційній хвилі Ярославових часів, логічно було б передбачити і виселених після руcько-польського конфлікту із Побужжя етнічних поляків та місцевих колаборантів, які підтримували Святополка та Болеслава I Хороброго. Значно пізніше, під 1268 р., таку порубіжну етнічну групу літописець назвав ляхами-українянами. Переселенцями могли бути саме торгівці, контакти яких із Балтикою були б вигідними для Ярослава. Ці переселенці могли принести зі собою і специфічні ознаки соціального устрою. Особливістю новгородського землеволодіння був вищий клас сільських землевласників – т. зв. земців, які були близькі за статусом до зем'ян Волинської землі.

Все ж статус засновника Нового города на Волхові належить синові Ярослава Мудрого Володимиру. Про цю подію новгородські літописи повідомили під 1044 р. Саме у цьому році було споруджено оборонні мури дитинця, який, власне, й називається Новим городом. Цей город об'єднав три різноетнічні у своїй основі неукріплені поселення у єдиний протоміський організм. Цією датою і розпочинається реальна, а не міфологізована історія Новгорода на Волхові.

Прямі нащадки Володимира Ярославовича, старша гілка Ярославовичів, не випадково стали засновниками першої галицької князівської династії. Через передчасну смерть батька, Ростислав Володимирович отримав статус князя-ізгоя та не міг претендувати на його новгородську спадщину. Це змусило його шукати волості на південному заході Руси. Волинський та перемишльський напрямок устремлінь Ростислава Володимировича спрямовував нащадок волинських Малковичів, воєвода Вишата Остромирович. Осідком Ростислава Володимировича став Перемишль. Володіння Перемишльською землею підтверджує факт одруження Ростислава з Ланкою, донькою угорського герцога Бели (майбутнього короля Бели I). Це доводить і назва села ‘Вишатичі’, розташованого за 12 км на північний схід від Перемишля. Походження назви цього населеного пункту можна було б пов’язати з іменем іншого Вишати – воєводи князя Данила Романовича, якого згадано в Галицько-Волинському літописі під 1245 р. як учасника війни з польським князем Болеславом Стидливим. Проте назва сусіднього з Вишатичами села ‘Малковичі’ пов’язує обидва населенні пункти саме з воєводою Ростислава – Вишатою Остромировичем. Давність Малковичів підтверджує документ, датований 1353 р. Зважаючи на те, що в знатних родах культивувалося ім’я предків, воєвода князя Данила Вишата та боярин Давид Вишатич, згаданий у літописі під 1231 р., належали, очевидно, до нащадків Вишати Остромировича. Хозарські контакти нащадка Малка Любчанина придалися, коли політичні обставини змусили Вишату і Ростислава залишити Прикарпаття та закріпитися з 1064 р. у Тмуторакані.

В роді Малковичів відоме й ім’я Путята. Його мав один із нащадків Добрині – Путята Вишатич, брат Яня Вишатича. Тисяцький Володимира Святославовича на ім’я Путята фігурує й у легенді про хрещення Новгорода. Добриню й Путяту, які хрестили Новгород, могли пов’язувати родинні зв’язки. Ймовірно, що до галицького відгалуження Малковичів належав лицар Путята (його потомків назвали Путятицькими), який 1380 р. заснував с. Путятичі (нині – село Городоцького р-ну Львівської обл.). Неподалік Путятичів розміщений населений пункт під назвою ‘Малковичі’ (нині – с. Мавковичі), вперше згаданий писемно під 1408 р.

Доля Малковичів, їхніх нащадків Резановичів та інших можливих відгалужень роду, таких, як згадані Путятицькі, тісно переплелася з історією Південної Руси. Розташування родинних маєтностей на Волині та укорінення в сусідній Галичині відобразилося у місцевій народній пісенній творчості. Записані на Підкарпатті колядки описують статус Малуші Малківни на дворі Святослава Ігоровича й акцентують увагу на володінні нею зв'язкою ключів. Згідно зі скандинавським звичаєвим правом та пізнішою юридичною практикою, така зв'язка є ознакою повноправної господині дому – дружини. Такий статус могла отримати й наложниця. Для цього вистачало, аби вона три роки володіла ключима й відкрито піклувалася про володаря. Саме тому зв'язка ключів є такою жаданою, що й відзначено в українській народній обрядовій поезії. Ознакою високого соціального статусу ключниці у колядках є й характерний 'сребрний пояс' чи 'кований пояс' із золотими ретязьками для ключів. Пояси були своєрідними символами влади та багатства власника і відігравали неабияку роль у відзнакуванні його соціальної ієрархії. Народна пам'ять українців зафіксувала у пісенних творах і вдовиний статус Малуші. Її зображено порадницею і опікункою свого сина Володимира. Тексти колядок, у яких "ненька вельми старейка" дає поради сину Василеві (Володимирові), перегукуються із розповіддю "Саги про Олава Трюгвассона", де мати відіграє роль пророчиці та порадниці конунга Вальдамара.

Парні образи Малуші та її сина Володимира зафіксовані в українській народній творчості у святкових фольклорних постатях Маланки (Меланки, Миланки) та Василя. День св. Меланії завершує річне коло у церковному календарі, а день св. Василія його розпочинає. Ця обставина перетворила їх на стійку фольклорну пару. У типових пісенних рядках маланкарського циклу є виразна алюзія як до малого зросту Малуші (тобто – маленької) та її підневільного стану, відзначеного в літописі у характеристиці її сина 'робичичем'. За травестійними обрядами приховується виразне трактування Василя (Володимира) дитиною. У деяких текстах Маланка прямо звертається до Василя як до сина. В однакових за змістом пісенних текстах із різних українських регіонів Маланка фігурує під паралельним образом Василевої матері.

У піснях про Маланку виразно простежується тема звабления, яка відповідає певному етапу стосунків Малуші зі Святославом. Натяком на перебування Малуші в княжому гаремі є й ім'я головного ватага маланкарської громади – 'Калфи', яке походить від аналогічного тюркського терміна, що означає статус, який отримували наложниці гарему після певного навчання. Зважаючи на тісні контакти Святослава з тюрками, таке запозичення цілком логічне. Найголовніша 'калфа' гарему не займалася важкою роботою, бо в її розпорядженні були 'калфа' середнього і нижчого рівнів. Цей факт перегукується із діями травестованого персонажа, який демонструє незграбність, пародіюючи звичайні жіночі заняття в обряді 'Маланка'.

Відзначені деталі, сюжетні колізії та образи, збережені дотепер в українській фольклорній спадщині, свідчать про народження Володимира Святославовича на південноруських землях. Викладені у дослідженні матеріали підтверджують, що хреститель Руси народився на Волинській землі, принаймні від середини X ст. тісно пов'язаної з історією Києво-Руської держави. У праці наголошено на помилковості популярного в історичній літературі намагання ототожнити Малка Любчанина із князем Малом Деревлянським. Ця помилка вперше закралася в "Annales" Я. Длуґоша. Ознайомлення із леґендарною традицією про батька Малуші та Добрині, що побутувала в околицях Низкиничів, Будятичів та Калусова, дало йому підстави назвати однойменного князя Мала Низкинею. А наявність у Побужжі низки топонімів із коренем -дерев- наштовхнула історика на думку, що деревлянські події відбувалися на заході Волині, та спонукала назвати деревлянський Овруч Варяжем.

Географічні та історичні вказівки про родовід Володимира по материнській лінії зосереджені власне на околицях волинських Будятичів під Володимиром, куди княгиня Ольга відправила у 962 р. вагітну Малушу. Викладений у книжці перебіг історичних подій пов'язується з центральноєвропейськими устремліннями київських володарів і їх намаганні освоювати трансконтинентальні торговельні маршрути, які річковими руслами та суходолом перетинали Східну Європу. У дослідженні звернуто увагу на

факти широтної експансії Руси у X ст., що відображала намагання Києва контролювати торгівлю на значному відтинку маршруту між Булгаром та Реґенсбурґом (Резно).

Аналіз широкого історичного контексту дав змогу запропонувати конкретні тлумачення незалежних історичних звісток про Новгород X ст., які доводять, що його загальноприйняте (насамперед у російській науці) ототожнення із Великим Новгородом на Волхові цілком безпідставне. Відмова від помилкової за своєю науковою суттю методики прикладення історичних фактів X ст. до урбаністичного утворення молодшого, принаймні на сторіччя, стала підставою для їх конкретного неупередженого аналізу та ширшого осмислення тогочасних урбанізаційних процесів на території Руси. Саме цей принципово важливий для автора професійний історично-урбаністичний аспект дослідження дав можливість розкрити історичне значення розташованого на р. Лузі давнього волинського го́рода, відомого під назвою ‘Новгород’, та висвітлити його ключову роль у системі руських політичних та економічних пріоритетів середини – другої половини X ст. Відзначив його високий статус і Хреститель Руси князь Володимир Святославович, коли назвав на свою честь Володимиром, таким чином маніфестуючи своє народження на Волинській землі.

“А братья и отьци, ажє вы кдє криво, а исправивъшє
чтитє жє, а нє кльнѣтє. Яко жє радоуєтьсѧ
жєнихъ нєвѣстѣ, тако радуєтьсѧ
писєць, видя послєдьнии
листъ.”[1016]

[1016] Выходная запись дьяка церкви св. Апостолов Константина-Добрилы о написании им книги по заказу священника церкви св. Иоанна Предтечи Семену, с просьбой исправлять и не клясть писца // *Столярова Л. В.* Свод записей... – С. 89.

Í ÀÓÊ Î Â Î -Ä Î Â²ÄÊ Î ÂÈÉ À Ï ÀÐÀÒ

БІБЛІОГРАФІЯ

Абрамович Д. И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / Издание Отделения русского языка и словесности Имп. АН. – (Памятники Древне-Русской литературы. – Вып. 2). – Петроград: Типография Имп. АН, 1916. – С. XXIII с., 204 с.

Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. – Київ: Час, 1991. – XXIII с., 280 с.

Абрман Х. Викинги / Пер. с англ. *Н. В. Еременой*. – (Серия "Историческая библиотека". Основана в 2001 году). – Санкт-Петербург: "Евразия", 2006. – 269 с., [51. с.].

Агапит, діякон. Царю Іоустініану главизны поучителны. – Київ: Друкарня лаври, 1628. - [6. с.], 22 с.

Азбелев С. Н. Гостомысл // Варяго-Русский вопрос в историографии / Под ред. *В. В. Фомина*. – Москва: НП ИД "Русская панорама", 2010. – С. 598–618. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://historylib.org/historybooks/Fomin_Varyago-Russkiy-vopros-v-istoriografii/28

Александров А. А. Во времена княгини Ольги. Легенды и были о княгине Ольге в Псковской земле. – Псков: ООО фирма "Псковское возрождение", 2001. – 282 с., [ил. 4 с.].

Александрович В. Ікона Богородиці початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник / Управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації. Волинський краєзнавчий музей. Музей волинської ікони. – Луцьк: [б. в.], 2004. – Вип. 11: Матеріали XI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. – С. 60–68.

Александрович В. Волинська іконографія Спаса у славі // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Науковий збірник / Управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації. Волинський краєзнавчий музей. – Луцьк: [б. в.], 2010. – Вип. 17: Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 року. – С. 12–39.

Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія / НАН України. Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича. – (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів: [б. в.], 2010. – 468 с.

Александрович В. Не зафіксованого походження ікона Волинського краєзнавчого музею й початки української іконографії Спаса у славі // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник / Управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації. Волинський краєзнавчий музей. – Луцьк: [б. в.], 2011. – Вип. 18: Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 року. – С. 36–48.

Алексеев С. В. Фольклорный первоисточник новгородской традиции XVII века // Проблемы источниковедения и политической истории. – Москва: Ин-т специальных исторических дисциплин РАЕН, 1995. – С. 3–33.

Алексеев С. В. Литературные и археологические источники о крещении Новгорода // Знание. Понимание. Умение: Научный журнал Московского гуманитарного университета. – Москва, 2005. – № 2. – С. 189–195. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/zpu/2005_2/Alekseev/27.pdf

Алферов А. Рубежи, ребра, сорочьи лапки, крюки... Торговые пломбы Киевской Руси // Антиквар. – Киев, 2010. – № 11 (48). – Ноябрь. – С. 22–25.

Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків: [б. в.], 2008. – 200 с.

Алфьоров О. Пломби дорогичинського типу: методологічні рекомендації по опису та каталогізації // Сфрагістичний збірник / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. Ред. кол.: *П. С. Сохань* (гол. ред.) та ін. – Київ: Вид-во "Софія-А", 2011. – Вип. 1. – С. 189–221.

Амелькин А. О. "Знаки Рюриковичей" на стенах гробницы Царского кургана под Керчью // Древнейшие государства Восточной Европы.1999 г. / РАН. Ин-т всеобщей истории. – Москва: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2001. – С. 239–254.

Ангелов Д. Богомилството в България. – София: Наука и Изкуство, 1969. – 561 с.

Ангелов Д. Богомильство в Киевской Руси / Перевод *Д. Алексеева* за изд.: *Ангелов Д.* Богомилството. – София: 1993. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://nordxp.3dn.ru/gnosis/d-angelov-bogomilstvo_v_kievskoj_rusi.pdf

Андрусяк М. Перемишль в історії України до 1918 р. // Перемишль – бастіон Західної України. Збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі / Ред. кол. під проводом *Б. Загайкевича*. – Нью-Йорк; Филадельфія: Перемиський Видавничий комітет, 1961. – С. 25–66.

Анохин Г. И. Брак и община в Дании в IX–XIX вв. // Скандинавский сборник. – Таллин: Изд-во Олион, 1990. – Вып. XXXIII. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://ulfdalir.ru/literature/0/2127

Анучин Д. Н. Сани, ладья и кони как принадлежности похоронного обряда. Археолого-этнографический этюд. – Москва: Типография и Словолитня О. О. Гербек, 1890. – 146 с.

Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив др. *Іван Франко*: В 5 т. / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Інститут франкознавства. – Репр. вид. 1902 р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 1: Апокрифи старозавітні. – 512 с.; Т. 2: Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія. – 532 с.; Т. 3: Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні діяння апостолів. – 456 с.; Т. 4: Апокрифи есхатологічні. – 600 с.; Т. 5: Легенди про святих. – 312 с.

Артамонов М. И. История хазар / Под ред. и с примечаниями *Л. Н. Гумилева*. – Ленинград: Издательство государственного Эрмитажа, 1962. – 522 с.

Артамонов М. И. Воевода Свенельд // Культура древней Руси / Посвящается 40-летию научной деятельности *Н. Н. Воронина*. – Москва: Изд-во "Наука", 1966. – С. 30–35.

Археологическое изучение Новгорода / АН СССР, Ин-т археологии. Ред.: *Б. А. Колчин*, *В. Л. Янин*. – Москва: Наука, 1978. – 237 с.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – Киев: Типография Имп. Университета св. Владимира. Акц. общ. А. Т. Корчак-Новицкого, 1909. – Ч. 8. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв. – 120 с., 708 с., XXX с.; – 1907. – Ч. 8. – Т. IV: Акты о землевладении в Юго-западной Руси в XV–XVIII вв. – 224 с., 451 с., 66 с., XXI с.

Архимандрит Леонид [*Кавелин Л. А.*]. Откуда родом была св. великая княгиня русская Ольга? // Русская старина. Ежемесячное историческое издание *М. И. Семевского*. – С.-Петербург: Типография В. С. Балашова, 1888. – Т. 59. – Июль–август–сентябрь. – № 7. – С. 215–224.

Архипова М. Д. Киприан Старорушанин – деятель Русской православной церкви и духовной культуры первой трети XVII в. / Автореф. дисс … к. ист. н. – Воронеж, 2004. – 22 с.

Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI – VII ст. н. е. в Західній Волині / АН УРСР. Ін-т суспільних наук. Відп. ред. *О. О. Ратич*. – Київ: Наукова думка, 1972. – 124 с.

Барац Г. М. О библейско-агадическом элементе в повестях и сказаниях начальной русской летописи // Україна (Киевская старина). – Київ: Дрюкарня Н. Т. Корчак-Новіцького, 1907. – Т. II, кн. 1: апріль. – С. 41–60; Т. II, кн. 3: июнь. – С. 314–346.

Барац Г. М. Библейско-агадические параллели к летописным сказаниям о Владимире Святом. – Киев: Типография 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1908. – II с., IV с., 132 с.

Барсов Е. В. Богатырское слово в списках начала XVII века (Приложение к 40 тому Записок Имп. АН). – Санктпетербург: Типографья Имп. АН, 1881. – 27 с.

Барсов Н. Материалы для историко-географического словаря России. – Вилна: В типографии А. Сыркина, 1865. – Т. 1: Географический словарь Русской земли. – VIII с., 220 с.

Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения / АН СССР. Ин-т языкознания. – Москва: Изд-во "Наука" – Главная редакция восточной литературы, 1979. – 279 с., 8 ил.

Бегунов Ю. К. Козма Пресвитер в славянских литературах / АН СССР. Ин-т русской литературы. Болгарская АН. Институт литературы. Под ред. *Д. С. Лихачева* и *П. Н. Динекова*. – София: Изд-во Болгарской АН, 1973. – 560 с.

Бедина Н. Н. К вопросу о мариологических мотивах в образе Св. Княгини Ольги // Древняя Русь: Вопросы медиевистики / РАН. Ин-т славяноведения. – Москва, 2007. – № 3 (29). – С. 13–15.

Бедина Н. Н. Образ святой княгини Ольги в древнерусской книжной традиции (XII–XVI в.) // Древняя Русь: Вопросы медиевистики / РАН. Ин-т славяноведения. – Москва, 2007. – № 4 (30). – С. 8–12.

Бейцар-Артеменко О., Присяжний К. Устилуг // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – (Матеріали наукової конференції "Любартівські читання". 30–31 березня 2012 року). – Луцьк: Видавництво "Терен", 2012. – С. 363–374.

Белецкий А. Старинный театр в России. – Москва: Изд-во т-ва "В. В. Думнов, насл. бр. Салаебых", 1923. – Т. 1: Зачатки театра в народном быту и школьном обиходе южой Руси-Украины. – 103 с.

Белецкий С. Древнейшая геральдика Руси // Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 г. / Пер. *Д. С. Лихачева*, *О. В. Творогова*. Коммент. *А. Г. Боброва* и др. – (Фамильная библиотека: Героический зал). – Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012. – С. 512 с.

Беляшевский М. Сани в похоронном обряде (К рисунку) // Киевская старина. – Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – Т. LXI. – Апрель–июнь. – С. 147–152.

Бернштам Т. А. "Слово" об оппозиции Перун–Велес/Волос и скотьих богах Руси // Полярность в культуре / РАН, Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом). Сост. *В. Е. Багно*, *Т. А. Новичкова*. (Канун: альм. / Под общ. ред. *Д. С. Лихачева*; Вып. 2). – Санкт-Петербург: Альм. "Канун", 1996. – С. 93–120.

Бернштейн-Коган С. В. Путь из варяг в греки // Вопросы географии. – (Историческая география СССР. – Сб. 20). – Москва: Гос. изд-во географической литературы, 1950. – С. 239–270.

Былины: Сборник / Вступ. ст., сост., подгот. текстов и примеч. *Б. Н. Путилова*. (Б-ка поэта. Большая серия). – Ленинград: Советский писатель, 1986. – 552 с., ил. 16 л.

Бибиков М. В. Центр и периферия России в отражении средневековых греческих геоадминистративных категорий и церковного законодательства Константинополя. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.portal-slovo.ru/philology/37317.php?ELEMENT_ID=37317

Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861–1996). – Львів: Каменяр, 1996. – 568 с.

Болсуновский К. Дорогичинские пломбы найденные на берегах Западного Буга. – Киев: Типолитография Г. Л. Фронцкевича, 1894. – Часть I. – 168 с.

Болховитинов Е. История княжества Псковскаго. – Киев: В Типографии Киево-Печерской Лавры, 1831. – Ч. I. – [X с.], 322 с., вкл.; Ч. IV. – [VI с.], 192 с., вкл.

Большой датско-русский словарь. Около 160 000 слов и словосочетаний, 5 изд., исправл. / *Н. И. Крымова*, *А. Я. Эмзина*, *А. С. Новакович*. – Москва: Живой язык, 2000. – С. 896 с.

Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі / АН УРСР. Ін-т археології. – Київ: Наукова думка, 1988. – 262 с.

Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельско-хозяйственном и других отношениях. – Житомир: В типографии губернского управления, 1869. – Вып. 2. – 3 с.,129 с., 26 с., 10 с.,13 с.

Буланин Д. М., *Турилов А. А.* Сказание о Словене и Русе // Словарь книжников и книжности Древней Руси / РАН. Ин-т русской литературы. – С.-Петербург: Изд-во Дмитрий Буланин, 1998. – Вып. 3: XVII в. – Ч. 3: П–С. – С. 444–447.

Будятичі. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Будятичі

Буслаев Ф. И. Критические и библиографические заметки // Журнал Министерства народного просвещения. – Санктпетербург: Печатня В. Головина, 1871. – Ч. CLIV. Четвертое десятилетие. – С. 203–239.

Бутков П. Оборона летописи русской, Несторовой, от навета скептиков. – Санктпетербург: В типографии Имп. Российской Академии, 1840. – VI с., 462 с., .LXIV с.

Василевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1888. – Ч. 257. – Июль. – С. 121–150.

Васильевский В. Г. Труды / Издание Имп. АН. – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1908. – Т. 1. – VI с., [3 с.], 401 с.

Васильев В. Л. Архаическая топонимия Новгородской земли (Древнеславянские деантропонимные образования) / Новгородский гос. ун-т им. Ярослава Мудрого. – (Серия “Монографии”. – Вып. 4). – Великий Новгород: [б. и.], 2005. – 468 с.

Васильев М. И. Русские сани: историко-этнографическое исследование / Новгородский государственный университет им. Ярослава Мудрого. – (Серия “Монографии”. – Вып. 7). – Великий Новгород: [б. и.], 2007. – 363 с.

Васильев М. И. Сани в русском погребальном обряде: История изучения и проблема интерпретации // Этнографическое обозрение / РАН. Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Москва: Изд-во “Наука”, 2008. – № 4. – С. 151–164.

Вдовіна О. Я. Осмислення Кирилом Туровським проблеми гріховності людини у притчі про сліпця і хромця // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. – Київ: Видавничий дім “КМ Академія”, 2002. – Т. 20: Філософія та релігієзнавство. – С. 44–47

Вернадский Г. В. Древняя Русь. – (История России. – 1). – Москва: Аграф, 1999. – 448 с.

Веселовский А. Н. Разыскания в области русских духовных стихов. – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1879. – Т. 1–2. – 228 с.

Весна-красна Маланочка, а ще кращий Василюньо. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/ВЕСНА-КРАСНА%20МАЛАНОЧКА,%20А%20ЩЕ%20КРАЩИЙ%20ВАСИЛЮНЬО.html

Вилинбахов В. Б. Несколько замечаний о легендах Великого Новгорода и древнейших межславянских связях // Вестник Ленинградского университета. – Ленинград: Изд-во Ленинградского гос. университета, 1963. – Сер. 2: История, языкознание и литературоведение. – Вып. 3. – № 14. – С. 31–43.

Вихлянцев В. П. Библейский словарь к русской канонической Библии Синодального перевода 1816–76 гг. – Москва; Коптево: [б. и], 1994. – С. 115. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://disk.yandex.ua/public/?hash=LhqD1NBBWw0ZkdcRPAdf1GYxf0EdaOhXsstXQEtLQnw%3D&locale=ru

Владимир Красно Солнышко рожден в Гомеле? // Брянский регион. – 26.01.2011. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://bregion.ru/?p=4813

Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись // ПСРЛ. – Москва: Изд-во "Наука", 1965. – Т. 30. – 240 с.

Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства / З англ. пер. *Р. Ткачук* та *Ю. Терех*. – Київ: Юніверс, 2004. – 496 с.

Вовк Хв. Сани в похоронному ритуалі на Україні // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та етнології. – Прага: Український громадський видавничий фонд, [б. р.]. – С. 338–354.

Военно-топографическая карта Волынской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Альбом]. – [Б. м]: 1855–1877. – 34 л.

Войтович Л. В. Торгівля і торгові шляхи // Історія української культури. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 81–92.

Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львівський національний університет ім. І. Франка. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. – 784 с.

Войтович Л. Руcько-болгарські відносини у IX–X ст. // Конференція "Ольжині читання". Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2006. – С. 42–47.

Войтович Л. "Баварський географ": Проблеми ідентифікації слов'янських племен // Треті "Ольжині читання". Пліснеськ. 31 травня 2008 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2009. – С. 3–14.

Войтович Л. Вікінги в Центрально-Східній Європі: Загадки Ладоги і Пліснеська // Археологічні дослідження Львівського університету / Мін. освіти і науки України. Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. –Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – Вип. 12. – С. 79–101.

Войтович Л. Вікінги в Центральній Європі: загадка Пліснеська // Четверті "Ольжині читання". Пліснеськ. 16 травня 2009 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2010. – С. 3–8.

Войтович Л. В. Прикарпаття у другій половині I тисячоліття н. е.: Найдавніші князівства // Вісник Львівського університету / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – (Серія: Історична). – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – Вип. 45. – С. 13–20.

Войтович Л. Етимологія назви Русь, Раффельштеттенський митний статут і гіпотеза про походження княгині Ольги з Пліснеська // П'яті "Ольжині читання". Пліснеськ. 7 травня 2010 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів; Броди: Просвіта, 2011. – С. 13–18.

Войтович Л. В. Історичний коридор Віа Регія (Via Regia) в Україні // Туризм сільський зелений / Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні. – Київ, 2011. – Вип. II (лип.–груд.). – С. 4–9.

Волинські грамоти XVI ст. – Серія актових документів і грамот / НАН України. Ін-т української мови. Ін-т археографії. Упорядники *В. Б. Задорожний* та *А. М. Матвієнко*. – (Серія "Пам'ятки української мови"). – Київ: Наукова думка, 1995. – 248 с.

Вологодско-Пермская летопись // ПСРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. – Т. 26. – 414 с.

Володимирський гродзький суд. Подокументні описи актових книг / Державний комітет архівів України. ЦДІА. Складання описів *Г. Сергійчук*. Наук. ред. *Г. Боряк*, *Л. Демченко*. – (Архівні зібрання України Спеціальні довідники). – Київ: [б. в.], 2002. – С. 21.

Воронин Н. Н. Средства и пути сообщения // История культуры древней Руси. Домонгольский период / АН СССР. Ин-т истории материальной культуры. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. I: Материальная культура. – С. 280–314.

Воронцова Ю. Б. Материалы к словарю коллективных прозвищ жителей Архангельской области. II. Л–Я. – Вопросы ономастики. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2007. – № 4. – С. 104–105.

Вортман Д. Я. Любецький замок // Енциклопедія історії України / НАН України. Ін-т історії України. Редколегія: *В. А. Смолій* (голова) та ін. – Київ: Вид-во "Наукова думка", 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 375. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lyubetsky_zamok

Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1842. – III с., 899 с., 3 с.

Галенко О. Рутенська марка за джерелами IX–XII ст. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. В. Ф. Кураса НАН України / Збірник. – (Серія "Політологія та етнологія"). – Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2006. – Вип. 29. – С. 6–16.

Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар / НАН України. Ін-т історії України. За ред. *М. Ф. Котляра*. – Київ: Наукова думка, 2002. – 400 с.

Гарады і вёскі Беларусі: Энцыклапедыя. – Мінск: БелЭн, 2004. – Т. 1, кн. 1: Гомельская вобласць / *С. В. Марцэлеў*; Рэдкалегія: *Г. П. Пашкоў* (галоўны рэдактар) і ін. – 632 с.

Гарданов В. К. "Кормильство" в Древней Руси (К вопросу о пережитках родового строя в феодальной Руси IX–XIII вв.) // Советская этнография / АН СССР. Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Москва: "Наука". – 1959. – № 6. – С. 43–59.

Гарданов В. К. "Дядьки" древней Руси // Исторические записки / АН СССР. Ин-т истории. – Москва: "Наука", 1962. – Т. 71. – С. 236–239

Гедеонов С. Отрывки из исследований о варяжском вопросе, XIII–XV // Приложение № 3 к II-му тому Записок Имп. Академии наук. – Санктпетербург: В типографии Имп. АН, 1862. – С. 130–240.

Гейштор А. Образ Руси в средневековой Польше // Культурные связи России и Польши XI–XX вв. / Комиссия историков России и Польши. Ред. *Н. И. Щавелева* и др. – Москва: Эдиториал УРСС, 1998. – С. 17–26.

Гелитович М. Ікона "Василій Великий хрестить землю Руську" з Флоринки (1620–1630-х рр.) // Треті "Ольжині читання". Пліснеськ. 31 травня 2008 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2009. – С. 61–63.

Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: Книга протоколів та окремі описи / Заг. ред. та історичний нарис: *А. Ґіль*, *І. Скочиляс*. – Львів; Люблін: [б. в.], 2012. – CXXXVIII с, 282 с.

Герберштейн С. Записки о Московии / Пер. с нем. *А. И. Малеина* и *А. В. Назаренко*. Вступительная статья *А. Л. Хорошкевич*. Под ред. *В. Л. Янина*. – Москва: Изд-во МГУ, 1988. – 430 с.

Гиляров Ф. А. Предания русской начальной летописи (по 969 год). Приложения. – Москва: Типография "Современных Известий", 1878. – 325 с.

Гимон Т. В. Ян Вышатич и его предки: новые соображения // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Пашуто / РАН. Ин-т всеобщей истории. – Москва: ИВИ РАН, 2010. – Вып. XXII: Устная традиция в писменном тексте. – С. 60–66.

Глубоковский Н. Н. Библейский словарь. – Сергиев Посад: Изд-во Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2007. – 862 с.

Глушко М. Санний транспорт поліцуків: джерела, походження, етапи розвитку // Вісник Львівського університету / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – (Серія: Історична). – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – Вип. 43. – С. 217–257.

Голб Н., Прицак О. Хозарско-еврейские документы X века / РАН. Ин-т славяноведения. Науч. ред. *В. Я. Петрухина*. Изд. 2-е испр. и дополн. – Иерусалим: Гершаим, 5763; Москва: Мосты культуры, 2003. – 240 с.

Головко А. Б. Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII в. // Киев и западные земли Руси в XI–XIII вв.: [Сб. статей] / Ин-т истории АН БССР, Ин-т истории АН УССР. Ред. кол.: *Л. Д. Поболь* и др. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 25–45.

Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / АН УССР. Ин-т истории. Отв. ред. *Н. Ф. Котляр*. – Киев: Наукова думка, 1988. – 136 с.

Головко О. Б. Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X – перша третина XIII ст.) // Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць / АН УРСР. Ін-т історії України. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 23–34.

Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования). – Киев: Типография С. В. Кульженко, 1898. – Т. II. – VII с., VI с., 524 с., 12 с., 4 с., 498 с.

Голубинский Е. История русской церкви. – Москва: Университетская типография, 1901. – Т. 1, 1 пол. тома. – XXIV с., 969 с.

Гольдберг А. Л. Легендарная повесть XVII в. о древнейшей истории Руси / АН СССР. Отделение истории. Археографическая комиссия. Ленинградское отделение. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград: Изд-во "Наука"; Ленинградское отделение, 1982. – Т. XIII. – С. 50–63.

Гордеев С. О времени основания города Владимира // К вопросу о дате основания г. Владимира. Сб. статей / Под ред. *С. В. Шевченко*. – Владимир: ТОО "Местное время", 1992. – С. 38–42. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.russiancity.ru/books/b82.htm

Горін С. Монастирі Західної Волині (Друга половина XV – перша половина XVII століть). – Львів: Видавництво отців василіян "Місіонер", 2007. – 336 с.

Горский А. А. Русь: От славянского расселения до Московского царства. – (Серия "Studia historica"). – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 192 с.

Горюнков С. В. О происхождении св. кн. Владимира по материнской линии // Известия Русского генеалогического общества. – Санкт-Петербург, 1995. – Вып. 3. – С. 93–95.

Горюнков С. Незнакомая Древняя Русь, или Как изучать язык былин. 2-е изд., испр. и доп. (Серия "Миф. Религия. Культура"). – Санкт-Петербург: Алтейя, 2010. – 232 с.

Гр. А. Б. Заметка об обряде погребения на санях // Известия Императорской Археологической Комиссии. – С.-Петербург: Типография Главного управления уделов, 1902. – Вып. 4. – С. 139–140.

Грамоти XIV ст. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Упор., вступ. стаття, коментарі і словники-покажчики *М. М. Пащак*. – (Пам'ятки української мови). – Київ: Вид-во "Наукова думка", 1974 – 256 с.

Григорьев А. Д. Архангельские былины и исторические песни, собранные в 1899—1901 гг. С напевами, записанными посредством фонографа. – С.-Петербург: Типография императорской Академии Наук, 1910. – Т. 3: Мезень. С картой распространения старин на Крайнем Севере Европейской России. – XIV с., 732 с.

Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редколегія: *П. С. Сохань* (голова) та ін. – Київ: Наукова думка, 1991. – Т. 1: До початку XI віку. – 736 с.

Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / Упоряд. *О. М. Таланчук*. Прим. *С. К. Росовецький*. – ("Літературні пам'ятки України"). – Київ: Либідь, 1994. – Т. 4: Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII. – Кн. 1. – 336 с.; Кн. 2. – 320 с.

Гузій Р. Традиційні способи перепровадження померлого на кладовище в похоронній звичаєвості українців Карпат // Народознавчі зошити / НАН України. Ін-т народознавства НАН України. – Львів: Видавництво Ін-ту народознавства НАНУ, 2001. – № 3. – С. 528–531.

Гузій Р. Б. Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.): Автореф. дис… канд. іст. наук: 07. 00. 05 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознавства. – Львів, 2002. – 23 с.

Густынская летопись // ПСРЛ. – С.-Петрбург: "Дмитрий Буланин". – 2003. – Т. 40. – 202 с.

Дашкевич Я. Початки християнства на західноукраїнських землях. Реінтерпретація проблеми // Історія релігій в Україні: Праці XII міжнародної наукової конференції. Львів, 20–24 травня 2002 р. / Львівське від-ня Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – Львів: Логос, 2002. – Кн. 1. – С. 137–142.

Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Около 200 000 слов и словосочетаний. 6-е изд., стереотипное. – Москва: Издательство "Русский язык", 2000. – 846 с.

Демчук А. Де лежав літописний Всеволож? // Записки НТШ. –Львів: Видавничий комплекс НТШ, 1990. – Т. CCXXII: Праці Історико-філософської секції. – С. 304–307.

Джаксон Т. Н. Четыре норвежских конунга на Руси. Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. – ("Studia Historica". Series minor). – Москва: Языки русской культуры, 2000. – 192 с.

Джаксон Т. Н. Austr í Görðum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – ("Studia Historica". Series minor). – Москва: Языки славянской культуры, 2001. – 208 с.

Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий / РАН. Институт всеобщей истории. Университет Дмитрия Пожарского. – (Древнейшие источники по истории Восточной Европы). – Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2012. – 779 с.

Диакон Лев. История / АН СССР. Пер. *М. М. Копыленко*. Статья *М. Я. Сузюмова*. Отв. ред. *Г. Г. Литаврин*. – (Памятники исторической мысли). – Москва: Изд-во "Наука", 1988. – 240 с.

Диба Ю. Християнське сакральне будівництво України часів княгині Ольги // Конференція "Ольжині читання". Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2006. – С. 48–60.

Диба Ю. Фундації богородичних храмів-ротонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв'язків середини XI століття // Записки НТШ.– Львів: Видавничий комплекс НТШ, 2005. – Т. CCXLIX: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 35–104.

Диба Ю. Творці монументальної архітектури Русі // Буття в мистецтві: Збірник наукових праць і матеріалів на пошану Степана Костюка з нагоди 80-річчя / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. Наук. ред. і упоряд. *Л. Купчинська*. Відп. ред. *М. Романюк*. – Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2007. – С. 191–212.

Диба Ю. Р. Період антського та славинського ранньодержавних об'єднань. Будівництво // Історія українського мистецтва: У 5 т. / НАН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Голов. ред. *Г. Скрипник*. – Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – С. 278–279.

Диба Ю. Літописне Будятино (про місце народження князя Володимира Святославовича та розташування найдавнішої церкви Пресвятої Богородиці) // П'яті "Ольжині читання". Пліснеськ. 7 травня 2010 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів; Броди: Просвіта, 2011. – С. 23–28.

Диба Ю. “И сани єѣ стоѣть въ Плєсъковѣ и до сєго дн҃и”: перший приклад “музеєфікації» чи літературна містифікація? // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Відп. ред. *В. Александрович*. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 2011. – Вип. 5. – С. 9–28.

Диба Ю. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (1) // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво / НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Голов. ред. *Г. Скрипник*. – Київ: Вид-во ІМФЕ, 2011. Число 4 (36) – С. 20–28.

Диба Ю. Інтерпретація Корсунської легенди в будятицькій традиції вшанування святого джерела // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – (Матеріали наукової конференції “Любартівські читання”. 30–31 березня 2012 року). – Луцьк: Видавництво “Терен”, 2012. – С. 26–39.

Диба Ю. Історично-географічний контекст літописного повідомлення про народження Володимира Святославовича: локалізація Будятиного села // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Відп. ред. *В. Александрович*. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 2012. – Вип. 6. – С. 37–70.

Диба Ю. Ключове питання давньоруської урбаністики // Науковий вісник будівництва / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Академія будівництва України. Гол. ред. *Д. Ф. Гончаренко*. – Харків: ХНУБА ХОТВ АБУ, 2012. – С. 55–60.

Диба Ю. Призначення, та географія поширення давньоруських погостів // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Харківська державна академія дизайну і мистецтв. – Харків, 2012. - № 4. – С. 94–96

Диба Ю. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2: Шлях на Лугу) // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво / НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Голов. ред. *Г. Скрипник*. – Київ: Вид-во ІМФЕ, 2012. Число 2 (38) – С. 20–42.

Диба Ю. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (3: Новгород до Новгорода) // Студії мистецтвознавчі. Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво / НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Голов. ред. *Г. Скрипник*. – Київ: Вид-во ІМФЕ, 2012. Число 4 (40) – С. 78–110.

Диба Ю. Батьківщина Малковичів – “Страна своя” преподобного Варлаама Печерського // Волинський благовісник. Богословсько-історичний журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Гол. ред. протоієрей *І. Швець*. – Луцьк: [б. д.], 2013. – № 1. – С. 99–112.

Диба Ю. Історично-урбаністичні методи як інструмент до локалізації місця народження св. Володимира: родовід Малковичів (доповідь) // Програма Других українських генеалогічних читань “Генеалогія соціальних, локальних та етнічних груп України: джерела, методи дослідження, зв’язок з соціальною історією”. Київ, 24–26 травня 2013 р. – Київ, 2013.

Диба Ю. Літописне свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X століття: Володимир на Лузі чи Владімір на Клязьмі? // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Відп. ред. *В. Александрович*. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 2013. – Вип. 7. – С. 15–30.

Диба Ю. Образ матері святого князя Володимира Малуші в українській обрядовій поезії // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. – Науковий збірник / Управління культури Волинської облдержадміністрації. – Луцьк: [б. в.], 2013. – Вип. 47: Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – С. 212–227.

Диба Ю. “Словенська земля” літописних повідомлень про заснування Володимира: до волинського походження новгородських етногенетичних легенд // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – (Матеріали наукової конференції “Любартівські читання”. 22–23 травня 2013 року). – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – С. 93–113.

Димитрова-Маринова Д. Богомилството и богомилската литература в културната традиция на X век // Преславска книжовна школа. – Шумен, 2004. – Т. 7: Доклади, изнесени на Международен симпозиум “Великопреславската култура IX–X век”, проведен в Шуменския университет “Епископ Константин Преславски” на 11-12 октомври 2002 г. – С. 331–343. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://preslav.shu.bg/webs/Deinost/archive/Tom%207/D.Dimitrova-M.pdf

Добрыня Никитич и Алеша Попович / АН СССР. Издание подг. *Ю. И. Смирнов* и *В. Г. Смолицкий*. – (Серия “Литературные памятники”). – Москва: “Наука”, 1974. – 448 с.

Добрянский А. История епископов трех соединенных епархий, Перемышльской, Самборской и Саноцкой от найдавнейших времен до 1794 г. / Издано по собственноручному списку бл. п. автора. Накладом д-ра *Ивана А. Добрянского*. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1893. – XI с., 61 с., XVIII с., 104 с., XIV с., 90 с., [2 с.].

Доленга-Ходаковский З. Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских. – Москва: В Университетской типографии, 1837. – Т. 1, кн. 1. – С. 1–50.

Драгоманів М. Чудацькі думки про українську національну справу / Партія українських соціялістів-революціонерів. За ред. *М. Залізняка*. – [Б. м. (Відень)]: Наклад і друк партійної друкарні, 1915. – 121 с.

Дранникова Н. В. Чудь в устной культуре народов Европейского Севера // Народные культуры Европейского Севера. Республиканская научная конференция (Архангельск, 15–17 октября 2007 года) / Отв. ред. *Н. В. Дранникова*. – Архангельск: Поморский университет, 2008. – С. 5–27.

Дранникова Н. Мифологические персонажи культурного пространства в севернорусском и норвежском фольклоре (типологические аспекты) // Poznańskie Studia Slawistyczne / Adam Mickiewicz University. – Poznań: Adam Mickiewicz University Press, 2012. – N 3. – S. 247–259.

Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / РАН. Институт всеобщей истории. Министерство образования и науки РФ. Под ред. *Т. Н. Джаксон*, *И. Г. Коноваловой* и *А. В. Подосинова*. – Москва: Русский фонд содействию образованию и науке, 2009. – Т. 3: Восточные источники. – 264 с.

Древняя Русь в свете зарубежных источников / РАН. Институт всеобщей истории. Университет Дмитрия Пожарского. Под. ред. *Е. А. Мельниковой*. Авторы: *М. В. Бибиков* и др. – Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2013. – 624 с.

Дучиц Л. В., Мельникова Е. А. Надписи и знаки на костях с городища Масковичи (Северо-Западная Белоруссия) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 год / АН СССР. Ин-т истории СССР. Отв. ред. *В. Т. Пашуто*. – Москва: Изд-во “Наука”, 1981. – С. 185–216.

Емельянов В. Н. Десионизация. – Москва: Русская правда, 2002. – 212 с.

Ермолинская летопись // ПСРЛ. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1910. – Т. 23. – V с., 241 с.

Энциклопедический словарь / Под ред. *И. Е. Андреевского*. Издатели: *Ф. А. Брокгауз* и *И. А. Ефрон*. – С.-Петербург: Типо-Литография (И. А. Ефрона), 1891. – Т. IV: Битбургъ–Босха. – VIII с., 472 с.

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Автори: *І. М. Желєзняк* та ін. – Київ: Наукова думка, 1985. – 256 с.

Етимологічний словник української мови: У 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Гол. ред. *О. С. Мельничук*. – (Словники України). – Київ: Наукова думка, 1982. – Т. 1: А–Г / Укл.: *Р. В. Болдирєв* та ін. – С. 419. – 632 с.; 1985. – Т. 2: Д–Копці / Укл.: *Н. С. Родзевич* та ін. – 572 с.; Т. 5: Р–Т / Укл.: *Р. В. Болдирєв* та ін. – 704 с.

Жиленко І. В. Синопсис Київський / Ред. рада: *В. М. Колпакова* (відп. ред.) та ін. – Київ: ВІПОЛ, 2002. – (Лаврський альманах. – Спецвип. 2). – 194 с. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://litopys.org.ua/synopsis/syn.htm

Жих М. До проблеми гіпотези Волинської землі (VI – початок X ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Міністерство освіти і науки України. Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка. Гол. ред. *Л. Тимошенко*. – Дрогобич: Коло, 2009. – Вип. 13. – С. 9–23.

За лісами, за садами гуляла Маланка з козаками. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/ЗА%20ЛІСАМИ,%203А%20САДАМИ%20ГУЛЯЛА%20МАЛАНКА%203%20КОЗАКАМИ.html

Забелин И. Опыты изучения русских древностей и истории. Исследования, описания и критические статьи / Издание *К. Солдатенкова*. – Москва: Типография Грачева и К., 1872. – Часть. I. – 566 с., II с.

Забелин И. История русской жизни с древнейших времен. – Москва: Типография Грачева и К0, 1879. – Ч. 2. – 520 с.

Звіздецький Б. А. Про кордони Древлянської землі // Археологія / АН УРСР. Ін-т археології. Ред. кол.: *П. П. Толочко* (гол. ред.) та ін. – Київ: Наукова думка, 1989. – № 4. – С. 47–58.

Звіздецький Б. А. Малинське городище древлян // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць / НАН України. Ін-т археології. – Київ: Київська академія євробізнесу, 1994. – С. 119–125.

Звіздецький Б. А. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян / НАН України. Інститут археології. Відп. ред. *О. П. Моця*. – Київ: [б. в.], 2008. – 176 с.

Звягин Ю. Великий путь из варяг в греки. Тысячелетняя загадка истории. – (Тайны Земли Русской). – Москва: Вече, 2009. – 240 с.

Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / АН СССР. Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – ("Этнографическая библиотека". Серия осн. в 1983 году). – Москва: Изд-во "Наука", 1991. – 512 с.

Зенькович І. [*Мицько І.*] Почитання святого Володимира в давній Україні // Лавра. Часопис Монахів Студитського уставу. – Львів: Видавець – Святоуспенська Унівська Лавра, 1999. – Ч. 7 (9). – С. 16–22.

Зимин А. А. Правда Русская / Министерство юстиции РФ. РАН. Федеральная архивная служба России. Отв. ред. *В. Л. Янин*. – Москва: Древлехранилище, 1999. – 424 с.

Златогорський О. Є. Звіт про проведені рятівні дослідженняу с. Будятичі Іванивичівського району Волинської області (Відкритий лист № 030/00381 від 16. 12. 2012 р.) / Дочірнє підприємство "Волинські старожитності" Державного підприємства "Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України»" Інституту археології НАН України. – Луцьк, 2013. – С. 1–29.

Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упоряд., передмова та перекл. *М. Москаленка*. – Київ: Вид-во "Дніпро", 1988. – 296 с.

Зубашевський Н. Інститут полюддя у владній системі Київської держави X-XII ст. // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал гуманітарних студій / Національний університет "Києво-Могилянська академія". – Тернопіль: Вид-во "Мандрівець", 2010. – № 3: травень–червень. – С. 53–60.

Ибн Ходарбех. Книга путей и стран / АН Азейбарджанской ССР. Ин-т востоковедения. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты *Н. Велихановой*. – (Источники по истории Азейбарджана). – Баку: "Єльм", 1986. – 428 с.

Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. Лексические ы фразеологические вопросы реконструкции текстов / АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. – Москва: Изд-во “Наука”, 1974. – 342 с.

Иванов И. Кръстителят отстъпникът. Борис-Михаил и Владимир-Расате между мита и реалността // Християнство и култура. – София: Издава фондация “Комунитас”, 2010. – Брой 5 (52). – С. 81–88. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.hkultura.com/db_text/2010_52.pdf

Иванов Й. Богомильски книги и легенди / Българска академия на науките. Под ред. на *Д. Ангелов*. – София: Наука и Изкуство, 1970. – 400 с.

Ильинский Н. Историческое описание города Пскова и его древних пригородов с самого их основания. – Санктпетербург: Печатано в типографии Б. Л. Гека, 1790. – Ч. 1. – 67 с.

Иосиф [*Баженов И. Г.*] Историческая достоверность сказания Степенной книги о первоначальной святыни города Пскова. – Санктпетербург: В типографии Королева и Ко, 1858. – 23 с.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – XVI с., 938 стлб, 87 с., IV с.

Исаевич Я. Д. “Грады червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI века) // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и её славянские соседи / АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. Ред. кол.: *В. Д. Королюк* (отв. ред.) и др. – Москва: Изд-во “Наука”, 1972. – С. 107–124.

Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі // Княжа доба:. історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Відп. ред. *Я. Ісаєвич*. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 2008. – Вип. 2. – С. 3–29.

Исторические песни малорусского народа / С объяснениями *Вл. Антоновича* и *М. Драгоманова*. – Киев: Типография М. П. Фрица, 1874. – Т. 1. – XXIV с., 336 с.

Історія городов и сел Украинской ССР. В 26 т. / АН УССР. Институт истории. Главн. ред. кол.: *П. Т. Тронько* (Председатель Главн. редкол.) и др. – Киев: Ин-т истории АН УССР. – Львовская область / Ред. кол. тома: *Яремчук Д. А.* (предс. редкол.). – 796 с.

Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст исследование и Словарь. – (Книги временные и образные Георгия Мниха). – Петроград: Российская государственная академическая типография, 1920. – Т. I: Текст. – XVIII с., 612 с. , III с.

Калечыц І. Л. Эпіграфіка Беларусі. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – 271 с.

Карамзин Н. М. История государства Российского. Изд. второе, исправл / Иждивением братьев *Слениных*. – Санктпетербург: В типографии Н. Греча, 1818. – Т. 1. – XXXVI с., 297 с., 156 с.; Т. 2. – 316 с., 260 с., [4 с.].

Карпов А. Ю. Владимир Святой. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр. Вып. 738). – Москва: Молодая гвардия – ЖЗЛ; Русское слово, 1997. – 446 с., [8 с.], ил.: [32 с.]

Карпов А. Ю. Житие княгини Ольги в редакции псковского книжника Василия (в иночестве Варлаама) // Очерки феодальной России / Под ред. *С. Н. Кистерева*. – Москва: Эдиториал УРСС, 2003. – Вып. 7. – С. 66–88.

Карпов А. Княгиня Ольга. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр. Вып. 1172). – Москва: Молодая гвардия, 2009. – 376 с., [8 с.], ил.: [32 с.].

Кибинь А. С. Ятвяги в X–XI вв.: “балтское племя” или “береговое братство”? // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Санкт-Петербургский государственный университет. Кафедра истории славянских и балканских стран. – Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2008. – № 2 (4). – Июль–декабрь. – С. 117–132.

Кирила мниха притча о человѣчстѣй души и о телеси, и о преступлении божия заповѣди, и о воскресении телес человѣча, и о будущемь судѣ, и о муцѣ // ТОДРЛ / АН СССР. Ин-т русской литературы (Пушкинский дом). – Т. 12. – Москва: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 340–347.

Кирпичников А. Н. Древнерусское святилище у Пскова // Древности славян и Руси / АН СССР. Ин-т археологии. Отв. ред. *Б. А. Тимощук*. – Москва: Изд-во "Наука", 1988. – С. 34–37.

Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. // Славяно-русские древности / Ленинградский государственный университет. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1988. – Вып. 1: Историко-археологическое изучение Древней Руси. Итоги и основные проблемы / Под ред. *И. В. Дубова*. – С. 38–78.

Киселева Г. Н. Киевский воевода Свенельд // Вопросы истории. – Москва: ООО Ред. журнала "Вопросы истории", 2006. – № 8. – С. 153–156.

Климчук Ф. Очерк древней и средневековой истории Пинщины // Гістарычная Брама. Гісторыя і культура Палесся: Навуковы часопіс / Палес. дзярж. ун-т. – Пінск, 2009. – № 1 (24). – С. 3–23.

Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония Архиепископа Новгородского в 1200 году / Под ред. *Хр. М. Лопарева* // Православный палестинский сборник / Издание императорского православного палестинского общества. – Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1899. – Т. 17, вып. 3. – CXLIV с., [2 с. ил.]., 114 с.

Книга степенная царского родословия. – Москва: При Имп. университете, 1775. – Ч. I. – VIII с., 580 с.

Книга Степенная Царского родословия. Часть первая // ПСРЛ. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908. – Т. 21, 1 половина. – VII с., 342 с.

Князев А. Указатель достопамятностей города Пскова. – Москва: В типографии Александра Семена, 1858. – 43 с.

Коваленко В. П. Любеч давній // Енциклопедія історії України / НАН України. Ін-т історії України. Редколегія: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ: Вид-во "Наукова думка", 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 377. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lyubech_smt

Козак Н. Монастирі, церкви та ікони в житті ігумена Варлаама // Вісник Львівського університету / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – (Серія: Мистецтвознавство). – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – Вип. 5. – С. 109–115.

Козьма Пражский. Чешская хроника / АН СССР. Ин-т истории. Ин-т славяноведения. Вступительная статья, перевод и комментарии *Г. Э. Санчука*. – (Серия "Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы"). – Москва, 1962. – 296 с.

Колядки і щедрівки / Упорядник *М. С. Глушко*. – Київ: Музична Україна, 1991. – 244 с.

Колядки та щедрівки: зимова обрядова поезія трудового року / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Упоряд., передмова і примітки *О. І. Дей*. Ред. *М. Т. Рильський*. – Київ: Наукова думка, 1975. – 804 с.

Комар А. В. Ранговая семантика наборных поясов кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. // Сугдейский сборник. – (Библиотека Софии Киевской). – Киев; Судак: Национальный заповедник "София Киевская", 2005. – Вып. II. – С. 160–188.

Комар А. В. Древние мадьяры Этелькеза: Перспективы исследований // Археологія і давня історія України НАН України. Ін-т археології. Центр пам'яткознавства НАН України та ін. – Київ: Ін-т археології НАН України, 2011. – Вип. 7: Мадяри в Середньому Подніпров'ї. – С. 21–78.

Коновалов Ю. В. Русско-скандинавские связи середины IX – середины XI вв. // Историческая генеалогия. – Екатеринбург: Центр генеалогических исследований – ТОО, 1995. – Вып. 5. – С. 42–59.

Коновалова И. Г. К вопросу об этнониме н'карда у ал-Мас'уди // Средневековая Русь / РАН. Ин-т российской истории. Ред. кол.: *А. А. Горский* (отв. ред.) и др. – Москва: Эдиторал УРСС, 1999. – Вып. 2. – С. 4–20.

Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. Текст, перевод, комментарий / РАН. Ин-т всеобщей истории. Ред. кол.: *В. Л. Янин* (отв. ред.) и др. – (Древнейшие источники по истории Восточной Европы: изд. с 1977 г.). – Москва: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2006. – 328 с.

Коновалова И. Г. Русы на трансконтинентальных торговых путях IX в. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2009 год. Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. Памяти И. С. Чичурова / Отв. ред. тома *Т. Н. Джаксон*. – Москва: "Индрик", 2010. – С. 88–99.

Коновалова И. Г., *Перхавко В. Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье / РАН. Ин-т всеобщей истории. Ин-т российской истории. – Москва: Памятники исторической мысли, 2000. – 272 с.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ред. кол.: *В. Л. Янин* (отв. ред.) и др. – (Серия "Древнейшие источники по истории народов СССР". Издается с 1977 г.). – Москва: Наука, 1991. – 493 с., [3 с.].

Константина, во Христе, Царе Вечном, василевса ромеев, к сыну своему Роману, боговенчанному и багрянородному василевсу // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. – Москва: Изд-во "Наука", 1982. – С. 269–320.

Конституція України // Офіційний сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

Конча С. Чи існує "Іоакимів літопис"? // Український історичний журнал / НАН України. Ін-т історії України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 2 (№ 473). – С. 171–184.

Конча С. Сім аргументів на користь достовірності "Іоакимова літопису" // Український історичний збірник / НАН України. Інститут історії. Рада молодих вчених. Гол. ред. Т. Чухліб. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 284–293.

Конявская Е. Л. Ранняя русская история в новгородской Большаковской летописи XVI века // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва: Изд-во "Индрик", 2005. – № 4 (22). – С. 14–20.

Корнаковский Х. Волынь до времен Гедимина // Вестник Юго-западной и Западной России / Издаваемый *К. Говоровским*. – Киев: В типографии *И. и А. Давиденко*, 1863. – Год 2. – Т. 1. – Август. – С. 146–163.

Королев А. Святослав. – (Жизнь замечательных людей: сер. биогр. – Вып. 1284). – Москва: Молодая гвардия, 2011. – 352 с.

Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. / АН СССР. Ин-т славяноведения. Ред. *М. Н. Тихомиров*. – Москва: Изд-во "Наука", 1964. – 381 с.

Костомаров Н. И. История Новгорода, Пскова и Вятки во время удельно-вечевого уклада (Севернорусские народоправства). – С.-Петербург: В типографии В. С. Эттингера, 1868. – Т. 1. – X с., [2 с.], 419 с.

Костомаров Н. И. Собрание сочинений. – С.-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 5, т. XIII: Предания первоначальной русской летописи. – С. 289–562.

Коструба Т. Всеволож і Всеволозька волость // Записки НТШ. –Львів: Видавничий комплекс НТШ, 1990. – Т. CCXXII: Праці Історико-філософської секції. – С. 308–312.

Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / АН УССР. Ин-т истории. – Киев: Наукова думка, 1985. – 184 с.

Котляревский А. О погребальных обычаях языческих славян. – Москва: В Синодальной типографии, 1868. – [12 с.], 252 с., 38 с.

Кравченко В. До історії села Будятич першої чверті XVII століття // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – (Матеріали наукової конференції "Любартівські читання". 30–31 березня 2012 року). – Луцьк: Видавництво "Терен", 2012. – С. 41–47.

Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / АН УРСР. Ін-т суспільних наук. Ред. кол.: *Б. О. Рибаков* (відп. ред..) та ін. – Київ: Наукова думка, 1984. – 176 с.

Кругосветное странствие раби Петахии Регенсбургского // Три еврейских путешественника. – Иерусалим: Гешарим, 5764; Москва: Мосты культуры, 2004. – С. 257–318.

Куза А. В. Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников. – Москва: Христианское издательство, 1996. – 256 с., табл.

Кулаков В. И. Птица-хищник и птица-жертва в символах и эмблемах IX–XI вв. // Советская археология / АН СССР. Ин-т археологии. – Москва: Наука, 1988. – № 3. – С. 106–117.

Кулаков В. И. Поселенческая ситуация в Самбии II–XIII вв. // Проблемы изучения древних поселений в археологии: социологический аспект / АН СССР. Ин-т археологии. – Москва, 1990. – С. 69–85.

Кулаков В. И. Забытая история пруссов. – Калининград: Информ. бюллетень "Штрихи", 1992. – 34 с.

Кулик А. Евреи древней Руси: источники и историческая реконструкция // Rutheniса: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України. Наук. ред. *В. М. Ричка* та *О. П. Толочко*. – Київ: Ін-т історії України, 2008. – № 7. – С. 52–70.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Наукове товариство імені Шевченка. – Львів: НТШ. Укладання, 2004. – 1286 с.

Курочкін О. В. Макош-Маланка (До проблеми реконструкції міфологічного та фольклорного образу) // Мистецтво, фольклор та етнографія слов'янських народів: XI Міжнародний з'їзд славістів. Братислава, 30 серпня – 8 вересня 1993 р. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 166–175.

Курочкін О. До проблеми картографування новорічної обрядовості // Наукові записки НаУКМА. – Київ: КМ "Academia", 1998. – Т. 3: Історія. – С. 18–24.

Курочкін О. Українські "Маланкарі" – східна гілка карпато-балканської карнавальної традиції // Наукові записки НаУКМА. – Київ: КМ "Academia", 2000. – Т. 18: Теорія та історія культури. – С. 70–71.

Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья / АН СССР. Ин-т археологии. Под общ. ред. *Б. А. Рыбакова*. – (Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е1-57). – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 39 с., 14 табл.

Кучера М. П. Кераміка древнього Пліснеська // Археологія / АН УРСР. Ін-т археології. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. – Т. XII. – С. 143–154.

Кучинко М. Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 144 с.

Кучинко М. Про час виникнення та ранню історію міста Володимир // Матеріали XLVII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-й річниці Хрещення Київської Русі та першої писемної згадки про м. Володимир-Волинський, м. Луцьк – м. Володимир-Волинський, 19–20 червня 2013 року. – Луцьк: [б. в.], 2013. – Вип. 47: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник. – С. 207–209.

Лабутина И. К. Языческое святилище Пскова // История и культура древнерусского города / Ред. кол.: *Г. А. Федоров-Давыдов* (отв. ред.) и др. – Москва: Изд-во МГУ, 1989. – 275 с.

Лаврентьев А. В. Летописный свод 1652 года как исторический источник для изучения русской средневековой повести XV–XVII вв. // Русская книжность XV–XIX вв. / Отв. ред. *Т. В. Дианова*. – (Серия "Труды Государственного Исторического музея". – Т. 71) – Москва: Гос. изд-во культурно-просветительной литературы, 1989. – С. 167.

Лаврентьев А. В., Турилов А. А. "Повесть о Словене и Русе" ("Сказание о Великом Словенске") о происхождении и ранней истории славян и Руси // Славяне и их соседи. Миф и история. Происхождение и ранняя история славян в общественном сознании русского средневековья и раннего Нового времени. Тезисы 15 конференции. – Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1996. – С. 19–25.

Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет. – VIII с., 286 стлб.; 1927. – Т. 1, вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – [II с.], 289–488 стлб., [2 с.].

Лавровский П. А. Исследование о летописи Якимовской // Ученые записки Второго отделения Императорской Академии Наук / Ред. *И. И. Срезневский*. – Санктпетербург: В типографии Имп. АН, 1856. – Кн. 2. – Вып. 1. – С. 77–160.

Лашук Л. П. Чудь историческая и чудь легендарная // Вопросы истории / АН СССР. Отделение истории. Мин-во высш. и средн. специального образования. – Москва: Издательство "Правда", 1969. – № 10. – С. 208–216.

Леопардов Н. А. О печати царева мужа // Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. – Киев: Типография С. В. Кульженко, 1891. – Серия 2. – Вып. 1. – С. 19–24.

Летописец Переяславля Суздальского, составленный в начале XIII века (между 1214–1219 годов) / Издан *К. М. Оболенским*. – Москва: В Университетской типографии, 1851. – С с., 113 с.

Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – Москва: Изд-во "Наука", 1980. – Т. 35. – 306 с.

Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки // ПСРЛ. – Санкт-Петербург: Типография Ф. Елеопского и К0, 1889. – Т. 16. – [4 с.], 320 стлб., 69 с.

Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 9. – XXXII с., 288 с.; Т. 10. – IV с., 244 с.

Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии леонида Демиса, 1863. – Т. 15. – VII с., 504 с.

Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись) // ПСРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 28. – 412 с.

Летописцы последней четверти XVII в. // ПСРЛ. – Москва: Изд-во "Наука", 1968. – Т. 31. – 264 с.

Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца, 1856. – Т. 7. – X с., 346 с.

Липец Р. С. Эпос и Древняя Русь. – Москва: Изд-во "Наука", 1969. – 302 с.

Лисовой Н. Н. Владимир Креститель // Наш современник. Журнал писателей России / Союз писателей России. – Москва, 1991. – № 10. – С. 170–174. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://lell33.ucoz.ru/El_Books/Vladimir_Krestiteli.pdf

Литвина А. Ф., *Успенский Ф. Б.* "Не хочу разути робичича...": Сватовство князя Владимира к Рогнеде в свете древнескандинавской правовой традиции // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва: Изд-во "Индрик", 2011. – № 3 (45). – С. 117–118.

Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / НТШ в Америці. НТШ в Україні. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Підготував *В. Кравченко*. Ред. кол. *П. С. Сохань* (відп. ред.) та ін. – (Серія: Архівні джерела. – Т. 7). – Київ: [б. в.], 2000. – 600 с.

Лихачев Д. С. "Устные летописи" в составе Повести временных лет // Исторические записки / АН СССР. Ин-т истории. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1945. – Вып. 17. – С. 201–224.

Літопис руський / Перклад з давньорус. Л. Є. Махновця. Відп. ред.. О. В. Мишанич. – Київ: Дніпро, 1989. – XVI с., 591 с.

Ловмянский Х. Русь и норманны / Вступительная статья *В. Т. Пашуто*. Общая ред. *В. Т. Пашуто* и *В. Л. Янина*. – Москва: Прогресс, 1985. – 304 с.

Ломоносов М. Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года. – Санктпетербург: При Имп. Академии Наук, 1766. – [4 с.], 140 с.

Лукин П. В. "300 золотых поясов" и вече. Немецкий документ 1331 года о политическом строе Великого Новгорода // Средние века. Исследования по истории Средневековья и раннего Нового времени. – Москва: Изд-во "Наука", 2010. – Вып. 71 (3–4). – С. 266–291.

Львовская летопись. Часть первая // ПСРЛ. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1910. – Т. 20, первая половина: – IV с., 418 с.

Любащенко В. До питання про кирило-мефодіївську традицію у Галицько-Волинській Русі // Проблеми слов'янознавства: Збірник наукових праць / Мін. освіти і науки України. Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Інститут славістики. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – Вип. 59. – С. 22–40.

Ляскоронский В. Г. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург: Сенатская типография, 1913. – Ч. 44. – Апрель. – С. 199–235.

Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Ленинград: издательство Ленинградского государственного университета, 1945. – 432 с.

Мазур О. "Demetrius Dedko, Provisor seu Capitaneus terrae Russiae" (інститут "Старійшини" у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.) // Семінарій "Княжі часи" / Наук. ред.. І. Мицько. – Львів: [б. в.], 2002. – С. 14–23.

Мазур О., Терський С., Подоляка Т. Археологічні, краніологічні та етнографічні відомості про боротьбу з упирями за княжої доби // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. *Л. Войтович*. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2010. – Вип. 3. – С. 302–317.

Майков Л. О былинах Владимирового цикла. – Санкт-Петербург: В типографии департамента местной торговли, 1863. – [4 с.], 142 с.

Макаров Н. А. Север и Юг Древней Руси в X – первой половине XIII в.: факторы консолидации и обособления // Русь в IX–XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. Тезисы докладов / РАН. Ин-т археологии. – Москва: Наука, 2002. – С. 5–11.

Макітра Т. Легенди с. Стоянова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.stojaniv.com.ua/legendy/voloboevka/

Малышев В. И. Новый список "Сказания о киевских богатырях" // ТОДРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1955. – Вып. XI. – С. 387–390.

Малишевський І. Походження руської великої княгині Ольги Святої // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2007. – Вип. 67–68: Хрестителі землі Руської. – С. 151–202.

Малкова Н. А. Святая княгиня Ольга как агиологический тип // Религиоведение. Научно-теоретический журнал / Амурский государственный университет. – Москва: Издательство АмГУ, 2011. – № 1. – С. 25–31.

Мамедов И. Эволюция института султанского гарема в XV–XVIII вв. и его роль в политической и социальной жизни османского государства. – Автореф. дисс. … канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2011. – 26 с.

Мансикка В. Й. Религия восточных славян / РАН. Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького. Ред. кол.: *В. Я. Петрухин*, *С. М. Толстая* (ответственные ред.) и др. – (Международные связи российской фольклористики). – Москва: ИМЛИ РАН, 2005. – 368 с.

Марков А. Бытовые черты русских былин // Этнографическое обозрение / Под ред. *В. Ф. Миллера* и *Н. А. Янчука*. – Москва: Т-во скороп. А. А. Левенсон, 1903. – № 3. – С. 42–112; № 4. – С. 1–27.

Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / Составил *И. И. Срезневский*. – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1899. – Т. 1 (А–К). – XI с., 1419 стлб., 49 стлб.; 1895. – Т. 2 (Л–П). – 1802 стлб.; 1903. – Т. 3 (Р–Ѡ). – 1683 стлб., 272 стлб., 13 с.

Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. (тексты, перевод, комментарий) / АН СССР. Ин-т истории СССР. Под общ. ред. *В. Т. Пашуто* и *Я. Н. Щапова*. – (Серия "Древнейшие источники по истории народов СССР"). – Москва: Изд-во "Наука", 1979. – 268 с.

Мачинский Д. А. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси // Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. Связующие пути и организующие центры. – С.-Петербург: Староладожский историко-арх. и археолог. музей-заповедник, 2002. – С. 5–35.

Мачинский Д. А. Вновь открытые источники по истории Руси IX–XII вв. // Ладога – первая столица Руси: 1250 лет непрерывной жизни: Сборник статей: Седьмые чтения памяти Анны Мачинской, Старая Ладога, 21–23 декабря 2002 г. – Санкт-Петербург: "Нестор-История" ИИ РАН, 2003. – С. 156–252.

Медынцева А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI–XIV века / АН СССР. Ин-т археологии. Отв. ред. *Б. А. Рыбаков*. – Москва: Изд-во "Наука", 1978. – 312 с.

Мельник В. М. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1970. – 227 с.

Мельник В. М. Украинско-венгерские отношения в украинском фольклоре карпатского региона // Советская этнография / АН СССР. Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Москва: Изд-во "Наука", 1977. – № 5. – С. 93–105.

Мельник Я. Апокрифічні молитви: сюжети Івана Франка // Вісник Львівського університету. – (Серія: Філологічна). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – Вип. 44, част. 2. – С. 268–275.

Мельникова Е. А. Надпись II из Белгорода (Приложение к статье: *Медынцева А. А.* Надписи на амфорной керамике X – начала XI в. и проблема происхождения древнерусской письменности) // Культура славян и Русь: к 90-летию со дня рождения академика *Б. А. Рыбакова*. – Москва: Изд-во "Наука", 1998. – С. 194–195.

Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий. – Москва: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2001. – 496 с.

Мердух Ю. Всеволод Володимирович – правнук княгині Ольги // Треті "Ольжині читання". Пліснеськ. 31 травня 2008 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2009. – С. 47–54.

Меркулов В. И. Откуда родом варяжские гости?: генеалогическая реконструкция по немецким источникам. – Москва: Белые альвы: Амрита-Русь, 2005. – 128 с. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://old-earth.narod.ru/lib/slav/balt/merkulov-varangian-guests.pdf

Милев А. Гръцките жития на Климент Охридски. – София: Издателство на Българската академия на науките, 1966. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://promacedonia.org/bugarash/ko/

Миллер В. К былине о Козарине // Этнографическое обозрение. Издание этнографического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии сосоящего при Московском университете / Под. ред. *В. Ф. Миллера*. – Москва: Типография Имп. Московского университета, 1909. – Кн. LXXVIII. – № 3. – С. 49–77.

Миллер В. Очерки Русской народной словесности. Былины. – Москва: Типография Высочайше утвержд. Т-ва И. Д. Сытина, 1897. – Т. I. – XIV с., 464 с.; Москва: [б. в.], 1910. – Т. II: Былины. – 416 с.; Москва; Ленинград: Государственное изд-во, [1918]. – Т. III: Былины и исторические песни / Ред. *Н. Васильев*. – 368 с.

Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники. – (Серия "Библиотека христианской мысли. Исследования"). – Санкт-Петербург: "Изд-во Олега Абышко", 2008. – 576 с.

Милян Т. Оборонні укріплення Зимнівського ранньосередньовічного городища // Археологічні дослідження Львівського університету / Мін-во освіти і науки України. Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Вип. 9. – С. 235–248.

Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. – 284 с.

Михайлов К. А. Элементы средневековой византийской поясной гарнитуры. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://asgard.tgorod.ru/libri.php?cont=_pr

Мицько І. Почитання Святого Володимира в давній Україні // Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів: [б. в.], 2000. – С. 31–36.

Мицько І. Пліснеськ – ба́тьківшина княгині Ольги // Конференція "Ольжині читання". Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2006. – С. 61–81.

Мицько І. Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі "Ольжині читання". Пліснеськ–Львів. 14–15 червня 2007 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2007. – С. 18–34.

Мицько І. З. Заснування єпископської кафедри в Острозі // Наукові записки / Національний університет "Острозька академія". – (Серія "Історичні науки"). – Острог: Вид-во НУ "Острозька академія", 2008. – Вип. 13: Матеріали міжнародної конференції "Князь Василь-Констянтин Острозький в історії України та Європи". 15–17 жовтня 2008 р. – С. 151–159.

Мицько І. До історії поширення в Європі переказів про княгиню Ольгу // П'яті "Ольжині читання". Пліснеськ. 7 травня 2010 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів; Броди: Просвіта, 2011. – С. 3–12.

Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть // П'яті "Ольжині читання". Пліснеськ. 7 травня 2010 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред.. *І. Мицько*. – Львів; Броди: Просвіта, 2011. – С. 63–77.

Мицько І. Волинський Олеськ: етимологія назви та час заснування // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – (Матеріали наукової конференції "Любартівські читання". 30–31 березня 2012 року). – Луцьк: Видавництво "Терен", 2012. – С. 16–25.

Мицько І. Болгарський царевич Боян на Волині // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. – (Матеріали наукової конференції "Любартівські читання". 22–23 травня 2013 року). – Луцьк: "Волинські старожитності", 2013. – С. 114–131.

Мыцько И. Датское происхождение князя Олега. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://conference.dansk.ru/content/view/28/39/

Мокеев Г. А. Три Владимира // Новая книга. – 1998. – № 7. – С. 44–48. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.voskres.ru/school/3vladim.htm

Молдован А. М. "Слово о законе и благодати" Илариона / АН СССР. Ин-т русского языка. АН УССР. Ин-т языковедения им. А. А. Потебни. – Київ: Наукова думка, 1984. – 240 с.

Молитвы повседневныи, от многих святых отец собранныи [...]. – Вильно: Тип. Братская, 1635 // Книга Беларуси. 1517–1917. Зводны каталог. – Минск: Выдавництва "Беларуская савецкая энцыклапедия" имя Петруся Броўки, 1986. – С. 103, № 119.

Морозова Л. Великие и неизвестные женщины Древней Руси. – (Историческая библиотека). – Москва: АСТ: Астрель, Харвест, 2009. – 585 с.

Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. 25. – 464 с.

Мостова Л. Архетипи "Притчі про сліпця і хромця" Кирила Туровського // Історико-літературний журнал / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2009. – № 16. – С. 296–300.

Моця А. П. Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология). Сборник научных трудов / Ред. *П. П. Толочко* и др. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 131–133.

Моця О. Про відмінності давньоруської Півночі від Півдня // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / НАН України. Ін-т історії України. Відп. ред. *В. А. Смолій*. – Київ, 2004. – Вип. 4. – С. 95–104.

Моця А. П. Волга–Днепр–Дунай: средневековый путь Булгар–Киев–Регенсбург // Краеугольный камень. Археология, история, культура, искусство России и сопредельных стран / РАН. Ин-т истории материальной культуры. Отв. ред. *Е. Н. Носов*, *С. В. Белецкий*. – Санкт-Петербург; Москва: Изд-во "Ломоносовъ", 2009. – Т. 1. – С. 523–529.

Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на "путехъ" // Археологія / НАН України. Ін-т археології. – Київ: Наукова думка, 2010. – № 2. – С. 30–42.

Моця А. П., Сыромятников А. К. Княжеские тамги, как источник изучения древнерусских городов // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева) / АН УССР. Ин-т археологии. – Киев: Наукова думка, 1984. – С. 84–87.

Мурашева В. В. Реконструкция облика древнерусского наборного пояса X–XI вв. (по материалам "дружинных" курганов) // Труды Государственного исторического музея. – Москва: [б. и.], 1997. – Вып. 93: Археологический сборник. Погребальный обряд. – С. 71–79. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.arkona-club.narod.ru/materials/pojas/pojas.htm

Мурашева В. В. Древнерусские ременные наборные украшения. – Москва: Эдиториал УРСС, 2000. – 136 с.

Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков (тексты, перевод, комментарий). – (Серия "Древнейшие источники по истории Восточной Европы") / РАН. Ин-т российской истории. Ред. кол: *В. Л. Янин* (отв. ред.) и др. – Москва: Наука, 1993. – 240 с.

Назаренко А. В. Происхождение древнерусского денежно-весового счета // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 год. Новое в нумизматике / РАН. Ин-т российской истории. Ред. кол.: *А. П. Новосельцев* (отв. ред.) и др. – Москва: "Археографический центр", 1996. – С. 5–79.

Назаренко А. В. О языке восточноевропейских варягов IX–X вв. (*Rōð(s) (?) – Русь – ’Ρώς – Ruzzi) // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Пашуто / РАН. Ин-т всеобщей истории. Ин-т российской истории. – Москва: ИВИ РАН, 1998. – Вып. X. – С. 75–79.

Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. / РАН. Ин-т всеобщей истории. – Москва: Языки русской культуры, 2001. – 784 с.

Назаренко А. В. “Слы и гостие”: о структуре политической элиты древней Руси в первой половине – середине X века // Чтения памяти В. Т. Пашуто / РАН. Ин-т всеобщей истории. – Москва: ИВИ РАН, 2007. – Вып. XIX: Политические институты и верховная власть. – С. 169–174.

Назаренко А. В. Н ΕΞΩ ΡΩΣΙΑ: К политической географии древнерусского государства середины X века // Gaudeamus igitur. Сборник статтей к 60-летию *А. В. Подосинова* / РАН. Ин-т всеобщей истории. Под ред. *Т. Н. Джаксон*, *И. Г. Коноваловой*, *Г. Р. Цецхладзе*. – Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 294–301.

Народные песни Галицкой и Угорской Руси собранные *Я. Ф. Головацким*. – Ч. II: Обрядные песни // ЧОИДР. – Москва: В университетской типографии, 1864. – Кн. 1. – Январь–март. – С. 1–176.

Народные песни Галицкой и Угорской Руси собранные *Я. Ф. Головацким*. – Москва: В Университетской типографии (М. Катков), 1878. Ч. II: Обрядные песнию – 841 с., II с.; – Ч. III: Разночтения и дополнения. – Отд. 2: Обрядные песни. – III с., 747 с., 24 с., LXXX с., II с.

Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. Историко-географическое исследование / АН СССР. Ин-т истории. Отв. ред. *В. К. Яцунский*. – Москва: Изд-во АН СССР. – 262 с.

Нині Мелані, завтра Василя. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/НИНІ%20МЕЛАНІ,%20ЗАВТРА%20ВАСИЛЯ.html

Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского // ПСРЛ. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – Т. 43. – 368 с.: ил.

Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / АН СССР. Ин-т истории. Под редакцией и с предисловием *А. Н. Насонова*. Отв. ред. *М. Н. Тихомиров*. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – 642 с., 5 л. илл.

Новгородская первая летопись. Берлинский список / Санкт-Петербургский государственный университет. Петербургское лингвистическое общество. Предисловие *А. В. Майорова*. – (Возвращенное наследие. Славянская рукописная книга в собраниях архивов и библиотек). – Санкт-Петербург: Скрипториум, 2010. – 444 с.

Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 4, ч. 1. – XXXVIII с., 690 с.

Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода / АН СССР, Ин-т археологии. Ред.: *Б. А. Колчин*, *В. Л. Янин*. – Москва: Наука, 1982. – 336 с.

Новый энциклопедический словарь / Издание Акционерного общества “Издательское дело бывшее Брокгауз-Ефрон”. Под общ. ред. *К. К. Арсеньева*. – Петроград: Типография “Акц. О-ва Издательское дело б. Брокгауз-Ефрон ”, Б. д. – Т. 22: Кнорръ–Которосль. – [9 с.], 960 стлб., [14 с.].

Новицкий И. Адам Кисель, воевода Киевский. 1580 (?) – 1653 г. (Историко-биографический очерк) // Киевская старина. – Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. – Год IV. – Т. XIII. – С. 51–72.

Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля древней Руси (до середины XIII в.) // История СССР / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ред. кол.: *Ю. А. Поляков* (глав. ред.) и др. – Москва: Изд-во “Наука”, 1967. – № 3. – С. 81–108.

Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / АН СССР. Отделение истории. – Москва: Наука, 1990. – 264 с.

Новосельцев А. П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. / Отв. ред. *Т. М. Калинина*. – Москва: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 2000. – С. 367–379.

Носов Е. Н. Новгородское (Рюриково) городище / АН СССР. Ин-т археологии. Ленинградское отделение. – Ленинград: Изд-во "Наука". Ленинградское отделение, 1990. – 211 с.

Носов Е. Н. Новгородский детинец и Городище (к вопросу о ранних укреплениях и становлении города) // Новгородский исторический сборник. – С.-Петербург: Дмитрий Буланин, 1995. – Вып. 5 (15): К 950-летию основания Новгородского детинца. – С. 5–17.

Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды XV века // ПСРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. – Т. 27. – 417 с.

Никитин А. "Аз Святослав князь русский…" // Наука и религия. Всесоюзный научно-популярный журнал / Всесоюзное общество "Знание". – Москва: Изд-во "Знание", 1991. – № 9. – С. 40–45.

Никитин А. Л. Основания русской истории: Мифологемы и факты. – Москва: "Аграф", 2001. – 768 с.

Обрядові пісні Слобожанщини (Сумський регіон) / Фольклорні записи та упорядкування В. В. Дубравіна. – Суми: ВТД "Університетська книга", 2005. – 446 с.

Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797 году. – Санктпетербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцелярии, [1798]. – Часть 1, отд. 1. – Л. 105–105 об.; [1799]. – Часть 3, отд. 1. – Л. 9–9об.

Огнєва О., Присяжний К. Устилуг // Незалежний культурологічний часопис "Ї" / Редакція: *Т. Возняк* (гол. ред.) та ін. – Львів, 2007. – Ч. 49: Волинський Усе-Світ. – С. 51–53. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n49texts/ogneva.htm

Однороженко О. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства кінця) XIV–XVI ст. / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Харків: [б. в.], 2008. – 156 с.

Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVII ст. (Monumenta rutheniae heraldica. – Vol. 1). – Харків: Харківське обласне об'єднання Всеукраїнського тов-ва "Просвіта", 2009. – 312 с.

Одяков В. Ф. Варяги князя Владимира Святославовича: откуда они? //Древнерусское духовное наследие в Сибири: научное изучение памятников традиционной русской книжности на Востоке России: (1965–2005). – (Серия "Книга и литература"). – Новосибирск: Издательство ГПНТБ СО РАН, 2008. – Т. II. – С. 95–111.

Ой пане господарю, впусти до хати Меланку нашу. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/ОЙ%20ПАНЕ%20ГОСПОДАРЮ,%20ВПУСТИ%20ДО%20ХАТИ%20МЕЛАНКУ%20НАШУ.html

Ой учора ізвечора пасла Маланка два качура. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/ОЙ%20УЧОРА%20ІЗВЕЧОРА%20ПАСЛА%20МАЛАНКА%20ДВА%20КАЧУРА.html

Ой учора ізвечора пасла Меланка два качура. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://proridne.com/pisni/ОЙ%20УЧОРА%20ІЗВЕЧОРА%20ПАСЛА%20МЕЛАНКА%20ДВА%20КАЧУРА.html

Олеарий А. Описание путешествия в Московию / Пер. с нем. *А. В. Ловягина*. – (Библиотека историка). – Смоленск: Русич, 2003. – 480 с.: ил.

Орлов Р. С. Правда Руська і керамічне виробництво XI–XII ст. // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць / НАН України. Ін-т археології. – Київ: Київська академія євробізнесу, 1994. – С. 165–173.

Остромирово Евангелие. 1056–1057. Факсимильное издание. – Ленинград: “Аврора”; Москва: Издательство Московской Патриархии, 1988. – 294 л. + Прил.: Остромирово Евангелие 1056–1057. – 16 с.

Павлова Р. Нов Владимирски летописец // Език и литература. Списание за българска и славянска филология / Орган на дружеството на филолозите българисе. – София, 1980. – № 5. – С. 8–11.

Палладиева Ю. В. Функционирование дательного падежа на -у и -ови в древнерусских памятниках XI века // Вестник Чувашского университета. Гуманитарные науки. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. гос. ун-та, 2007. – № 4. – С. 205–211.

Память и похвала князю русскому Владимиру / Подготовка текста, перевод и комментарии *Н. И. Милютенко* // Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. *Д. С. Лихачева*, *Л. А. Дмитриева*, *А. А. Алексеева*, *Н. В. Понырко*. – Санкт-Петербург: Наука, 1997. – Т. 1: XI–XII века. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4870

Панова Т. Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков / Гос. историко-культур. музей-заповедник “Московский Кремль”. – Москва: “Радуница”, 2004. – 195 с.

Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–XI вв.). – (Библиотека обществоведения). – Ленинград: Государственное издательство “Типография имени Н. Бухарина”, 1924. – 116 с.

Пастернак Я. Опирові цвях у голову // Життя і знання (Львів). – 1935. – Ч. 9. – С. 262–264.

Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // Науковий збірник Українського Вільного Університету = Wissenschaftliche Mitteilungen der Ukrainischen Freien Universität / Укр. вільний ун-т. – Мюнхен, 1948. – Вип. 5. – С. 138–148. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://docs.google.com/a/gazeta.pl/file/d/0B6N5SIwTknpJM2Qtc04zY05WTU0/edit

Пастернак Я. Варяги в Україні // Свобода. Український щоденник = Svoboda. Ukrainian daily. – Jersey City; New York, 1950. – No. 243: October 19. – P. 3. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1950/Svoboda-1950-243.pdf

Перхавко В. Б. Опыт комплексного исследования письменных и материальных источников для реконструкции истории припятско-бугского пути в IX–XIII вв. // Проблемы исторической географии России / АН СССР. Ин-т истории СССР. – (Материалы второй всесоюзной конференции по исторической географии России. Москва, 25–26 ноября 1980 г.). – Москва: Ин-т истории СССР АН СССР, 1983. – Вып. IV: Источниковедение исторической географии. – С. 4–27.

Перхавко В. Б. Распространение пломб дрогичинского типа // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 год. Новое в нумизматике / РАН. Ин-т российской истории. Ред. кол.: *А. П. Новосельцев* (отв. ред.) и др. – Москва: “Археографический центр”, 1996. – С. 211–247.

Перхавко В. Б. Купечество и власть в средневековой Руси // Доклады Института российской истории РАН. 1995–1996. – Москва: [б. и.], 1997. – С. 63–113.

Перхавко В. Торговый мир средневековой Руси / РАН. Ин-т российской истории. – Москва: Изд-во “Academia”, 2006. – 607 с.

Перунін В. І. Зарічненщина, або Ритми глибинного Полісся втрачені Європою. – Рівне: Видавець О. Зень, 2009. – 216 с.

Петегирич В. Поселенські структури V/VI – X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 101–120.

Петканова Д. Стара българска литература. Апокрифи: Български апокрифен летопис. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.promacedonia.org/bg_ap/dp_43.html

Петров Н. И. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. – Почаев: В типографии Почаевской Лавры, 1867. – № 5, часть неофициальная. – С. 75–87.

Петрухин В. Я. Христианство на Руси во второй половине X – первой половине XI в. // Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия / РАН. Ин-т славяноведения. Отв. ред. *Б. Н. Флоря*. – Москва: Языки славянской культуры, 2002. – С. 60–132.

Петрухин В. Я., *Раевский Д. С.* Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. – (Studia historica). – Москва: Знак, 2004. – 416 с.

Петрухин В. Я., Шелов-Коведяев Ф. В. К методике исторической географии. "Внешняя Россия" Константина Багрянородного и античная традиция // Византийский временник / АН СССР. Ин-т всеобщей истории. Отв. ред. *З. В. Удальцова*. – Москва: Наука, 1988. – Т. 49. – С. 184–190.

Плахонін А. Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) // Український історичний журнал / НАН України. Ін-т історії України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – № 4. – С. 127–143.

Плотникова О. А. Сакральный образ князя Владимира в системе средневекового "литературного этикета" // Знание. Понимание. Умение. Электронный научный журнал. – 2008. – № 6. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/6/Plotnikova/

Повесть временных лет / АН СССР. Под ред. *В. П. Адриановой-Перетц*. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч. II: Приложения / Статьи и комментарии *Д. С. Лихачева*. – 556 с.+3 карты.

Поветкин В. И. Которым же княгиня Ольга внимала гуслям // У истоков Новгородской земли / Отв. ред. *В. Л. Янин*. Составители *В. Я. Конецкий* и *А. Ю. Иванов*. – Любытино: [б. и.], 2002. – С. 160–166.

Повість временних літ. Міжрядкове співставлення і парадосис (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів) / Склав і відредагував *О. Дональд*. – Гарвард: Український Науковий Ін-т Гарвардського Університету, 1991. – Т. 10, ч. 1. – LXXXIII с., 690 с.

Погодин А. Л. Варяжский период в жизни князя Владимира // Символ. Журнал христианской культуры при Славянской библиотеке в Париже. – Paris: [б. и.], 1988. – Вып. 19. – Июнь. – С. 169–181.

Погодин М. О наследственности древних санов в период времени от 1054 до 1240 года // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России / Издаваемый *Н. Калачовым*. – Москва: В Типографиии Александра Семена, 1850. – Кн. 1. – С. 75–96.

Подробнейшая история государей Российских // Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории географии и генеалогии российской касающихся / Изданная *Н. Новиковым*. – Москва: В Типографии Компании Типографической, 1791. – Ч. XVI. – С. 42–86.

Поляков А. Н. Древнейшие русские города и начало цивилизации // Вестник Оренбургского государственного университета. – Оренбург: ГОУ ОГУ, 2007. – № 4. – С. 21–27.

Попов А. Изборник славянских и русских сочинений и статей. Входящих в хронографы русской редакции (Приложение к обзору хронографов русской редакции). – Москва: Типография А. И. Мамонтова и Ко, 1869. – II с., [3 с.], 541 с.

Поппэ А. В. Родословная Мстиши Свенельдича // Летописи и хроники. 1973. Сборник статей / Посвящен памяти *А. Н. Насонова*. – Москва: Изд-во "Наука", 1974. – С. 64–91.

Попруженко М. Г. Синодик царя Борила / Издава Българската Академия на наукитѣ. – (Български старини. – Кн. VIII). – София: Държавна печатница, 1928. – 103 с.: ил.

Попруженко М. Г. Козма Пресвитер. Болгарский писатель X в. / Издава Българската Академия на наукитѣ. – (Български старини. – Кн. XII). – София: Придворна печатница – А. Л., 1936. – CCXCIX с., 92 с.

Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен: (Отдельный оттиск из "Русского Филологического Вестника"). – Варшава: В тип. М. Земкевича и В. Ноаковского, 1883. – Вып. I. – 268 с., VIII с., IV с.

Предословие доктора Франциска Скорины, с Полоцька в книги Иудифь вдовици // Книги Іудифъ вдовици. – Прага: Друк. Франциска Скорини, 9. 02. 1519. – 2 арк.

Прийма Ф. Я. "Слово о полку Игореве" в научной и художественной мысли первой трети XIX века // "Слово о полку Игореве. Сборник исследований и статей" / Под ред. члена-корр. АН СССР *В. П. Адриановой-Перетц*. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 297–303.

Природина У. П. Производые формы имен в Шведской антропонимике // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия филологические науки / Балт. федер. ун-т им. И. Канта; ред. *А. П. Клемешев* и др. – Калининград: Изд-во БФУ им. И. Канта, 2012. – Вып. 2. – С. 134–140.

Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста / АН СССР. Ин-т истории, Ленинградское отделение. Отв. ред. *К. Н. Сербина*. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – 514 с.

Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. – Т. II). – Київ: Вид-во "Обереги", 1997. – Т. I. – 1080 с.

Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей. 2-е изд., испр. и доп. / Изд. подг. Я. Н. Любарский. – (Серия "Византийская библиотека". Источники). – Санкт-Петербург: Алтейя, 2009. – 400 с.

Продолжение летописи по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Санктпетербург: В типографии Эдуарда Праца, 1859. – Т. 8. – VIII с., 302 с.

Прозоровский Д. О родстве св. Владимира по матери // Записки Императорской Академии Наук. – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1864. – Т. 5, кн. 1. – С. 17–26.

Прокопьева С. По общеизвестным проблемам высказались псковский губернатор Евгений Михайлов и украинский историк Владимир Рычка. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://gubernia.pskovregion.org/number_136/14.php

Путешествие Новгородского архиепископа Антония в Царьград / Предисловие и примечания *П. Савваитова*. – Санктпетербург: Типография. Имп. АН, 1872. – 198 стлб., [3 с. ил.].

Пушкарев Л. Н. Новый список "Сказания о киевских богатырях" // ТОДРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. – Вып. IX. – С. 361–370.

Пчелов Е. В. Топографические ориентиры в перечислениях восточнославянских племен начальной части Повести временных лет // Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В. Т. Пашуто / РАН. Ин-т всеобщей истории. – Москва: ИВИ РАН, 2006. – Вып. XVIII: Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе. – С. 159–163.

Радзивилловская летопись // ПСРЛ. – Ленинград: "Наука"; Ленинградское отделение, 1989. – Т. 38. – 178 с.

Рапов О. М. О времени и обстоятельствах крещения населения Новгорода Великого // Вестник Московского университета. – (Сер. № 8: История). – Москва: Изд-во МГУ, 1988. – № 3. – С. 51–65.

Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. Издание 2-е, исправл. и дополн. – (Серия "Страницы русской истории"). – Москва: "Русская панорама", 1998. – 416 с.

Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / АН СССР. Институт археологии. Под ред. *Н. Н. Воронина*. – (Материалы и исследования по археологии СССР. – № 140). – Ленинград: Изд-во "Наука"; Ленинградское отделение, 1976. – 240 с.

Распоряжение Президента Российской Федерации "О праздновании вступления города Владимира во второе тысячелетие". – 10 августа 1995 г. – № 374-рп. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://giod.consultant.ru/page.aspx?1;1131961

Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. // Советская археология / АН СССР. Ин-т истории материальной культуры им. Н. Я. Марра. – Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1940. – № 6. – С. 227–257.

Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути // История культуры древней Руси. Домонгольский период / АН СССР. Ин-т истории материальной культуры. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. I: Материальная культура. – С. 343–345.

Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – Москва: Изд-во АН СССР, 1963. – 361 с.

Рыбаков Б. А. Любеч и Витичев – ворота "внутренней Руси" // Тезисы докладов советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии (сентябрь 1965 г.) / АН СССР. Ин-т археологии. – Москва: Наука, 1965. – С. 33–38.

Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев // ДревностиВосточной Европы (Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 169). – Москва: Изд-во "Наука", 1969. – С. 189–196.

Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. 2-е изд., доп. – Москва: Изд-во "Наука", 1993. – 592 с.

Рыдзевская Е. А. Холм в Новгороде и древнесеверный Holmgarðr // Известия Российской академии истории материальной культуры. – Петроград: Российская Государственная Академическая типография, 1922. – Т. 2. – [8 с.], 384 с., 31 л. илл.

Рыдзевская Е. А. Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Трюггвасоне // ТОДРЛ. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1935. – Вып. II. – С. 5–20.

Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. (материалы и исследования). – (Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1978 / Отв. ред. *В. Т. Пашуто*). – Москва: Изд-во "Наука", 1978. – 240 с.

Рычка В. М. Была ли святая равноапостольная княгиня Ольга уроженкой Пскова? (историографический этюд) // Псков в российской и европейской истории: междунар. науч. конф.: В 2 т. / Администрация Псковской области. Московский государственный университет печати – Москва: [б. и.], 2003. – Т. 1. – С. 118–123. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://druzhkovka-news.ru/byla-li-knyaginya-olga-urozhenkoj-pskova/

Рычка В. Летописное сказание о "Белгородском киселе" // Ruthenica: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України. Наук. ред. *В. М. Ричка* та *О. П. Толочко*. – Київ: Ін-т історії України, 2006. – Т. 5. – С. 236–238.

Ричка В. Княгиня Ольга. – (Серія "Особистість і доба"). – Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 2004. – 336 с.

Ричка В. Хрещення Русі 988 р.: ідейний зміст літописного сюжету // Ruthenica: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України. Наук. ред. *В. М. Ричка* та *О. П. Толочко*. – Київ: Ін-т історії України, 2004. – № 3. – С. 93–102.

Ричка В. Володимир Святий в історичній пам'яті. – Київ: Видавничий дім "Скіф", 2012. – 208 с.

Ричков П. Просторова еволюція Володимира-Волинського: Від витоків до кінця XIX ст. // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Національний університет водного господарства та природокористування. Кафедра архітектури. За наук. ред. *П. А. Ричкова*. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – Вип. 3. – С. 105–121.

Рубинштейн Н. Западные пути торговли Украины-Руси // Вісник одеської Комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. – Одеса: Державний історично-археологічний музей, 1925. – Ч. 2–3. – С. 120–134.

Русская эпическая поэзия Сибири и Дальнего Востока / Издание подготовили *Ю. И. Смирнов* и *Т. С. Шенталинская*. Фотоиллюстрации *Б. В. Дмитриева*. Редакторы музыковедческого раздела *И. И. Земцовский*, *Э. Е. Алексеев*. – (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. – Т. 3). – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1991. – 499 с.

Сабев Т. Болгарский вклад в церковно-культурный расцвет Киевской Руси // Тысячелетие крещения Руси. Материалы международной церковно-исторической конференции. Киев, 21–28 июля 1986 года. – Москва: Изд-во Московской Патриархии, 1988. – С. 70–78.

Сабівчак І. Чудотворна Ікона та Цілюще Джерело Будятичівські. – Будятичі: Українська Православна Церква, 2010. – 48 с.: іл.

Савваитов П. И. Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора в азбучном порядке расположенное. – Санктпетербург: Типография императорской Академии Наук, 1896. – II с., 184 с., 16 л. ил.

Самонова М. Сведения о белорусских землях в древнескандинавских источниках (по материалам рунических надписей и скальдической поэзии). – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://conference.dansk.ru/content/view/30/41/

Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X вв. – Москва: Мысль, 1980. – 358 с.

Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ленинградское отделение. Под ред. *И. П. Шаскольского*. – Ленинград: Изд-во "Наука". Ленинградское отделение, 1983. – 240 с.

Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / Отв. ред. тома *Б. А. Рыбаков*. – (Серия "Археология СССР с древнейших времен до средневековья". – Т. 14). – Москва: Изд-во "Наука", 1982. – 328 с.

Седова М. В. Амулет из древнего Новгорода // Советская археология / АН СССР. Ин-т истории материальной культуры. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 166–167.

Симеонов Д., Примов Б., Батаклиев Г. Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори. – София: Наука и Изкуство, 1967. – 336 с.

Симпсон Ж. Викинги: Быт, религия, культура / Пер. с англ. *Н. Ю. Чехонадской*. – Москва: ЗЛО Центрполиграф, 2005. – 240 с.

Скочиляс І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької Єпархії в середині XII століття // Княжа доба: історія і культура / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. *Л. Войтович*. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2010. – Вип. 3. – С. 9–59.

Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. Інститут історії церкви Українського католицького університету. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2010. – 832 с.

Славнитский М. Канонизация св. князя Владимира и службы ему по памятникам XIII–XVII веков // Странник: Духовный журнал. – Санкт-Петербург, 1888. – Т. 2. – Май–август. – С. 197–238.

Слободян В. Українські церкви з присвятою св. Володимиру // Лавра. Часопис Монахів Студитського уставу. – Львів: Видавець – Святоуспенська Унівська Лавра, 1999. – Ч. 7 (9). – С. 23–25.

Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10 т. / РАН. Ин-т русского языка. Главн. ред. *Р. И. Аванесов*, *И. С. Улуханов*. – Москва: "Русский язык", 1989. – Т. 2 (възалкати–добродѣтельникъ). – 496 с.; 2002. – Т. 5 (молимо – обѣтьнъ). – 647 с.

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. / АН УРСР. Ін-т суспільних наук. – Київ: Наукова думка, 1977. – Т. 1 (А–М). – 631 с.

Смирнов Ю. И. Добрыня Рязанич // Народные культуры Русского Севера. Фольклорный энтитет этноса / Отв. ред. *В. М. Гацак*, *Н. В. Дранникова*. (Материалы российско-финского симпозиума. Архангельск, 20–21 ноября 2003 г.). – Архангельск: Поморский университет, 2004. – Вып. 2. – С. 65–85.

Смирнов Ю. И. Предания европейского Севера о чуди // Проблемы изучения финно-угорского фольклора / НИИ языка, литературы и истории и экономики при Совете министров Мордовской АССР. Научн. совет по фольклору при отделен. лит. и языка АН СССР. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1972. – С. 55–62.

Смоленские грамоты XIII–XIV веков / Подг. к печати *Т. А. Сумникова*, *В. В. Лопатин*. Под ред. *Р. И. Аванесова*. – Москва: Изд-во АН СССР, 1963. – 140 с.

Соловьев А. В. Был ли Владимир Святой правнуком Свенельда? // Записки Русского Научного ин-та в Белграде. – Белград: Тип. "Светлост", 1941. – Вып. 16–17. – С. 37–64.

Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. – Москва: "Мысль", 1988. – Кн. 1: История России с древнейших времен. – Т. 1–2. – 797 с., [1 с.]; Кн. II: история России с древнейших времен. – Т. 3–4. – 765 с.

Софийская первая летопись старшего извода // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 6, вып. 1. – VIII с., 312 с.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / АН України. Археографічна комісія. Ін-т української археографії. Ін-т історії України. Підготовка тексту, передмова, коментарі *Ю. А. Мицика*, *В. М. Кравченка*. Редколегія: *В. А. Смолій* (відп. ред.) та ін. – Київ: Наукова думка, 1992. – 336 с.

Срезневский И. И. Сказание о святых Борисе и Глебе: Сильвестровский список XIV века. – Санктпетербург: В Типографии Имп. АН, 1860. – XXVI с., 90 стлб., [1 с.], 147 с.

Стеллецкий Н. Болгарская ересь богомилов и влияние ее на возникновение русских религиозных сект (Опыт исторического объяснения русского сектанства) / Издание журнала "Миссионерское обозрение". – С.-Петербург: Типо-литография В. В. Комарова, 1902. – 46 с.

Стефанович П. С. Князь и бояре: клятва верности и право отъезда // *Горский А.А., Кучкин В.А., Лукин П.В., Стефанович П.С.* Древняя Русь: очерки политического и социального строя. – Москва: "Индрик", 2008. – С. 148–269.

Столярова Л. В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаментных кодексов XI–XIV вв. – Москва: Наука, 2000. – 542 с.

Супрасльская рукопись содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи / Иждивением Общества Истории и Древностей Российских в председательство *А. Ф. Малиновского*. Трудами и попечением *М. А. Оболенского*. – Москва: В синодальной типографии, 1836. – XXIV с., 172 с., 32 с.

Татищев В. История Российская с самых древнейших времен. – Москва: Напечатано при Имп. Московском Университете, 1768. – Кн. 1, часть 1. – [9 с.], XXVIII с., 224 с.; 1769 – Кн. 1, часть 2. – [3 с.], с. 225–600; 1773. – Кн. 2. – [6 с.], 536 с.

Татищев В. История Российская. В 3 т. – Москва: ООО “Изд-во АСТ”, 2003. – Т. 2. – 736 с.

Темушев В. Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI века. Территориальные трансформации в пограничном регионе / Национальная академия наук Беларуси. Ин-т истории. – (Историко-географические исследования. – Т. 32). – Москва: Квадрига, 2009. – 192 с.+карты.

Терський С. Археологічні матеріали з Пліснеська у фондах львівського історичного музею з надходжень 1940–1972 років. Аналіз колекції // Конференція “Ольжині читання”. Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2006. – С. 16–22.

Терський С. В. Новий погляд на історичну топографію Володимира-Волинського (X–XIV ст.) в світлі розкопок 1999–2000 років // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича. Львівська міська рада. Управління охорони історичного середовища. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 2007. – Вип. 11. – С. 256–263.

Терський С. Культурні впливи Великої Моравії на землі давньої України (За археологічними матеріалами Галичини і Волині) // Треті “Ольжині читання”. Пліснеськ. 31 травня 2008 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2009. – С. 15–18.

Терський С. Волинська ділянка військово-стратегічного шляху “із хозар у нємец” у XI–XIII ст.: історико-географічний коментар // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / Редкол.: *В. С. Степанков* (відп. ред.) та ін. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. – С. 201–207.

Терський С. Початки Володимира // Четверті “Ольжині читання”. Пліснеськ. 16 травня 2009 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2010. – С. 35–37.

Терський С. В. Початки формування мережі фортифікацій Волинського князівства в X-XI ст. // Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – Вип. 3. – С. 5–10.

Терський С. Княже місто Володимир: Монографія / Міністерство освіти і науки України. Національний університет “Львівська політехніка”. Наук. ред. *Л. Є. Дещинський*. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 320 с.

Терський С. “Батиєва” дорога у XII–XIV ст.: історико-географічний коментар // Слов’янський вісник. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов’янознавства Київського славістичного університету / Ред. кол. серії: *С. С. Троян* (гол. ред.) та ін. – (Серія “Історичні та політичні науки”). – Рівне: РІС КСУ, 2011. – № 11. – С. 126–131.

Тимощук Б. А. Социальная сущность городища Зимно // Раннеславянский мир. Материалы и исследования / АН СССР. Ин-т археологии. Отв. ред. *С. А. Плетнева*, *И. П. Русанова*. – Москва: Изд-во “Наука”, 1990. – С. 151–157.

Типографская летопись // ПСРЛ. – Петроград: 2-я Государственная типография, 1921. – Т. 24. – [3 с.], 271 с.

Тихомиров М. Н. Малоизвестные летописные памятники // Исторический архив / АН СССР. Ин-т истории. Ред. *Б. Д. Греков*. – Москва: Изд-во АН СССР, 1951. – Т. VII. – С. 207–254.

Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Изд. 2-е, дополн. и перераб. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. – 477 с.

Тихомиров М. Н. Русское летописание / АН СССР. Отделение истории. Археографическая комиссия. Архив АН СССР. Отв. ред. *С. О. Шмидт*. – Москва: Изд-во “Наука”, 1979. – 384 с.

Толочко А. “История российская” Василия Татищева. Источники и известия. – Москва: Новое литературное обозрение; Киев: Критика, 2005. – 544 с.

Толочко П. П. Киевская земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ред. кол.: Л. Г. Бескровный (отв. ред.) и др. – Москва: Изд-во “Наука”, 1975. – С. 5–56.

Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / АН УССР. Ин-т археологии. Отв. ред. *С. А. Высоцкий*. – Киев: Наукова думка, 1989. – С. 256 с.

Толочко П. П. Пути-дороги Киевской Руси // Славяне и их соседи / РАН Ин-т славяноведения. – Москва: Изд-во “Индрик”, 2008. – Вып. 12: Анфологион. Власть, общество, культура в славянском мире в средние века. К 70-летию *Б. Н. Флори*. – С. 334–348.

Толстой М. В. Святыни и древности Пскова. – Москва: В университетской типографии, 1861. – (Русские святыни и древности. – Ч. II: Псков). – 184 с.

Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / АН Української РСР. Археографічна комісія. Ін-т історії. ЦДІА УРСР у м. Києві та ін. – (Актові джерела) – Київ: Наукова думка, 1990. – 408 с.

Триωдіон си єсть трипѣснєцъ с҃тои Великои Пѧтдєсѧтниці. – Львів: Друкарня Михайла Сльозки, 11. III. 1642. – [6. арк], 433 арк., [1 арк.].

Трифонова-Христова М. Земенский монастырь “Св. Иоан Богослов” – памятник болгарского средневекового искусства и интересный туристический объект // Современные гуманитарные и социально-экономические исследования: материалы первой междунар. науч.-практ. конф. (26–28 мая 2013 г.) / Министерство образования и науки Российской федерации. Пермский государственный национальный исследовательский университет. ООО Учебный центр “Информатика”. Науч. ред. *К. В. Патырбаева* и др.: В 2-х т. – Пермь: [б. и.], 2013. – Т. 2. – С. 61–63.

Труворов А. О санях, употреблявшихся при погребении русских великих князей, царей и цариц // Русская старина / Ежемесячное издание *М. И. Семевского*. – С.-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1887. – Т. 56. – Декабрь. – С. 836–841.

Труворов А. Н. О кончине царевича Симеона Алексеевича и о санях, употреблявшихся при погребении царствовавших на Руси особ // Русская старина / Ежемесячное издание *М. И. Семевского*. – С.-Петербург: Типография В. С. Балашева 1889. – Т. 62. – Май. – С. 451–457.

Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен / Вступ. ст. и подгот. текста *В. М. Воробьев*. – Москва: Русский путь, 2004. – 904 с.

Турилов А. А., *Чернецов А. В.* “Кроник псковский” в контексте русской “легендарной” историографии XVII в. // Древняя Русь: Вопросы медиевистики / РАН. Ин-т славяноведения. – Москва: Изд-во “Индрик”, 2011. – № 3 (45). – С. 113–114.

Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских. – Харьков: В Университетской типографии, 1818. – Часть I: О обычаях россиян в частной жизни. – XII с., 815 с.

Успенский Ф. Б. Скандинавы. Варяги. Русь: Историко-филологические очерки / РАН. Институт славяноведения. – (Studia philologica). – Москва: Языки славянской культуры, 2002. – 456 с.

Успенский сборник XII–XIII вв. / АН СССР Ин-т русского языка. Изд. подгот. *О. А. Князевская* и др. Под ред. *С. И. Коткова*. – Москва: Издательство “Наука”, 1971. – 752 с., 13 с. ил., 4 с.

Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. // ПСРЛ. – Ленинград: “Наука”, Ленинградское отделение, 1982. – Т. 37. – 228 с.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Перевод с нем. и дополнения О. Н. Трубачева. – Москва: Изд-во “Прогресс”, 1971. – Т. III (Муза–Сят). – 828 с.

Федорова И. В. Конференция молодых ученых “Вопросы славяно-русского рукописного наследия” // ТОДРЛ. – С.-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 53. – С. 654–665.

Феоктистова И. К. Образ исчезнувших аборигенов в русских преданиях: система мифологических мотивов // Филологический ежегодник. – Омск: ОмГУ, 1999. – Вып. 2. – С. 6–12.

Феоктистова И. К. Предание о белой березе // Вестник Челябинского государственного университета. – Челябинск: Издательство Челябинского государственного университета, 2011. – Вып. 60. Филология. Искусствоведение. – № 33 (248). – С. 263–269.

Филипчук М. А. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології / Мін. освіти і науки України. Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.

Фиркс И. фон. Суда викингов / Пер. с нем. *А. А. Чебана*. – Ленинград: "Судостроение", 1982. – 104 с.

Флоря Б. Н. О грамоте Любарта Гедиминовича Луцкой епископской кафедре // От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН *Я. Н. Щапову* / РАН. Ин-т российской истории. – Москва: Издание Паломнического центра Московского Патриархата, 2005. – С. 177–181.

Франко І. Я. Притча про сліпця і хромця (Причинок до історії літературних взаємин Старої Русі) // *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. / АН УРСР. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Ред. кол.: *М. Д. Бернштейн* та ін. – Київ: Наукова думка, 1982. – Т. 35: Літературно-критичні праці (1903–1905) / Ред. тому *П. Й. Колесник*. – С. 301–332.

Фроянов И. Я. Мятежный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца XI – начала XIII столетия / С.-Петербургский государственный университет. – Санкт-Петербург: Издательство С. Петербургского университета, 1992. – 280 с.

Фроянов И. Я. Рабство и данничество у восточных славян (VI–X вв.) / Под ред. *А. Я. Дегтярева*. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 512 с.

Холмогорская летопись. Двинский летописец // ПСРЛ. – Ленинград: Изд-во "Наука"; Ленинградское отделение, 1977. – Т. 33. – 250 с.

Хронограф редакции 1512 г. // ПСРЛ. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1911. – Т. 22, часть 1. – VII с., 568 с.

[*Цинкаловський О.*] Черепи людей поперебивані цвяхами на Волині // Життя і знання (Львів). – 1933. – Ч. 3. – С. 67.

Чайка М. Підсумки досліджень пам'яток літописних бужан в Західному Побужжі // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної археологічної конференції. Львів, 30–31 березня 2001 р. – Львів, 2001. – С. 261–267.

Чекова И. Библейские коды в летописном повествовании о княгине Ольге // Древняя Русь: Вопросы медиевистики / РАН. Ин-т славяноведения. – Москва: Изд-во "Индрик", 2011. – № 3 (45). – С. 125–126.

Чилингиров С. Х. Какво е дал българинът на другите народи. – Перник: ИК "Колинс-5", 1991. – 111 с.

Членов А. М. Деревлянське походження князя Володимира // Український історичний журнал. – Київ: Вид-во "Наукова думка". – 1970. – № 9 (14). – С. 102–104.

Членов А. М. По следам Добрыни. – Москва: Физкультура и спорт, 1986. – 154 с.

Чучка П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник / ДВНЗ "Ужгородський національний університет". Наук. ред. *В. В. Німчук*. – Ужгород: Ліра, 2011. – 432 с.

Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей. – С.-Петербург: Типография "В. С. Балашев и Ком", 1899. – 63 с.

Шахматов А. Общерусские летописные своды XIV и XV веков // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург: Типография "В. С. Балашев и К0", 1900. – Ч. 332. – Ноябрь. – С. 135–200.

Шахматов А. А. Корсунская легенда о крещении Владимира / Оттиск из Сборника статей в честь В. И. Ламанского. – Санктпетербург: Типография Имп. АН, 1906. – 126 с.

Шахматов А. До питання про північні перекази за княгиню Ольгу // Записки Українського Наукового товариства в Київі / Редакційний комітет *М. Грушевський*, *В. Перетц*. – Київ: З друкарні Першої Київської Друкарської спілки, 1908. – Кн. II. – С. 84–94.

Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – С.-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908. – XX с., 686 с.

Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє // *Шевченко Т.* Зібр. творів: У 6 т. / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Перед. слово *І. М. Дзюби*, *М. Г. Жулинського*. – Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – 784 с.

Шемберко Т., *Ошуркевич О.* Звичай когутання на Західній Волині та Поліссі // Міфологія і фольклор. Загальноукраїнський науково-освітній журнал / Львівський національний університет імені Івана Франка. Українське товариство дослідників фольклору та міфології. – Львів: НВФ "Українські технології", 2008. – № 1 (жовт.–груд.). – С. 125–127.

Шиженский Р. В. Неоязыческий миф о князе Владимире // Вестник Бурятского государственного университета / Учредитель ФГБОУ ВПО "Бурятский государственный университет". – Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 2009. – № 6а. – С. 250–256.

Шлёцер А. Л. Нестор. Русские летописи на Древле-Славенском языке / Перевел с нем. *Д. Языков*. – Санктпетербург: Печатано в Имп. типографии, 1809. – Ч. 1. – [2 с.], 15 с., XLI с., рое с., 475 с.

Щавелева Н. И. О княжеских воспитателях в древней Польше // Древнейшие государства на территории СССР. 1985. – Москва: "Наука", 1986. – С. 123–131.

Щавелева Н. И. Древняя Русь в "Польской истории" Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарий. – Москва: Памятники исторической мысли, 2004. – 495 с.

Щапов Я. Н. Туровские уставы XIV в. о десятине // Археографический ежегодник за 1964 год / АН СССР. Отделение истории. Археографическая комиссия. – Москва: Изд-во АН СССР, 1965. – С. 271–273.

Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. / АН СССР. Ин-т истории СССР. Отв. ред. *А. А. Зимин*. – Москва: Изд-во "Наука", 1972. – 340 с.

Щапов Я. Н. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / АН СССР. Ин-т истории СССР. – Москва: Изд-во "Наука", 1976. – 240 с.

Щербаковский Д. Фундушевая запись князя Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 // Чтения исторического общества Нестора летописца / Ред. *Н. П. Дашкевич*. – Киев: Типо-литография Т. Г. Мейнандера, 1905. – Т. 18, вып. 3–4. – С. 61–70.

Щукин И. Б. История Пскова. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://mdc.dax.ru/na-rodine-knyagini-olgi-ot-pskova-do-ustya/2/index.html

Юрковский О. Дрогичинские пломбы (размышления о назначении) // Домонгол. Альманах древней культуры и искусства. – Рыбинск: Искатели, 2010. – Вып. 1. – С. 177–182.

Яковенко Н. Витоки роду Немиричів // Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану *Ярослава Дашкевича* з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1996. – С. 156–177.

Яковенко Н. Київ під шатром Свентольдичів (Могилянський панегірик "Tentoria venienti Kioviam" 1646 р.) // Київська академія / Національний університет "Києво-Могилянська Академія". – Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – Вип. 7. – С. 9.

Яковенко Н. Внесок геральдики у творення “території з історією” (Геральдичні легенди волинської, київської і Брацлавської шляхти кінця XVI – середини XVII століть) // Записки НТШ. – Львів: Видавничий комплекс НТШ, 2010. – Т. CCLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 274–298.

Янин В. Л. Новгородские посадники. – Москва: Издательство Московского университета, 1962. – 387 с, 19 с. ил.

Янин В. Таинственный X век // Знание-Сила. – 1969. – № 2. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.znanie-sila.su/?issue=projects/issue_84.html&r=1

Янин В. Л. Летописные рассказы о крещении новгородцев: О возможном источнике Иоакимовской летописи // Русский город: Исследования и материалы / Ред. *В. Л. Янин*. – Москва: Изд-во МГУ, 1984. – Т. 7. – С. 40–56.

Янин В. Л. Крещение Новгорода и кристианизация его населения // Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси (Сборник тезисов) / АН СССР. Институт славяноведения и балканистики. Ред. кол.: *Н. И. Толстой* (отв. ред.) и др. – Москва: Изд-во “Наука”. Главн. ред. вост. лит., 1987. – С. 61–63.

Янин В. Л. Средневековый Новгород: очерки археологии и истории / РАН. Отделение историко-филологических наук. – Москва: Изд-во “Наука”, 2004. – 416 с.

Янин В. Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. – Москва: Языки славянских культур, 2009. – 416 с.+2 карты (Вклейка после с. 272).

Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) // История СССР / АН СССР. Ин-т истории СССР. Ред. кол.: *И. Д. Ковальченко* (глав. ред.) и др. – Москва; Ленинград: Изд-во “Наука”, 1971. – № 2. – С. 32–61.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. *Alexandra hr. Stadnickiego* / Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego. Z drukarni E. Winiarza we Lwowie, 1906. – T. XIX. – XXXIV s., 855 s.

Archiwum książąt Lubartowiczów i Sanguszków w Sławucie. – Lwów: Z drukarni Instytutu Stawropigiańskiego, 1887. – T. 1: 1366–1506. – XXIX s., 204 s., III tab.; 1890. – T. 3: 1432–1534. – VII–XII s., XXXVI s., 556 s.

Banduri Anselmo. Imperium orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae in quatuor partes distributae: quae ex variis scriptorum Graecorum operibus & praesertim ineditis adornatae, commentariis, & geographicis, topographicis, aliisque quam plurimis monumentorum ac nomismatum tabellis illustrantur, & ad intelligentiam cum sacrae tum profanae historiae apprime conducunt. – Venetiis: Ex Typographia Bartholomaei Javarina, 1729. – T. 1. – 520 p.: maps.

Boniecki A. Herbarz polski. – Cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogicyne o rodach szlacheckich. – Warszawa: Skład główny Gebethner I Wolff w Warszawie, 1899. – T. 10. – 391 s., IV s.

Buko A. The Archaeology of Early Medieval Poland. Discoveries – Hypotheses – Interpretations / General Editor *F. Curta*. – (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. – Vol. 1). – Leiden; Boston: Brill, 2008. – P. 167–174.

Büsching J.-G. Von Schlesischen Siegeln. – Breslau: Gedruckt in der Kupferschen Buchdruckerei, 1824. – 8 p., 4 tab.

Church Bell. Master Marcus (Venetian, 1396–1411) . – [Electronic resource] / Mode of access: http://www.metmuseum.org/collections/search-the-collections/170005974

Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia wołyńskiego / Polskie Towarzystwo Archeologiczne. Pod red. *J. Kostrzewskiego*. – Warszawa: Wyd-wo Polskiego Towarzystwa Archeologicznego, 1961. – [7 s.], 265 s., 6 s., XXXI tabl.

Długosz Jan. Dziejów Polskich ksiąg dwanaście / Wydane staraniem *A. Przezdzieckiego*. Przekład *K. Mecherzyńskiego*. – Kraków: W Drukarni “Czasu” W. Kirchmayera, 1867. – T. I. – [5 s.], XI s., 519 s., XXV s.

Dyba Y. R. 947 chronicle texts on Princess Olga's reforms and foundation of Pogosts // Известия Казанского государственного архитектурно-строительного университета. Электронное научное издание / Глав. ред. *Р. К. Низамов*. – Казань, 2013. – № 3 (25). – [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://izvestija.kgasu.ru/files/3_2013/7_12_Dyba.pdf

Dyba Y. Administrative and urban reforms by Princess Olga: geography, historical and economic background // Latvijas Arhīvi / Latvijas Nacionālais Arhīvs. Latvijas Arhīvistu Biedrība. – Rīga, 2013. – N 1/2. – P. 30–71.

Fetisov A., Galkova I. The "Rurikid sign" from the B3 church at Basarabi-Murfatlar // Studia Patzinaka. Medieval and Early Modern Studies. – Bucureşti; Cluj-Napoca: The Romanian Group for an Alternative History, 2007. – N 4. – P. 29–44.

Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana / Ze wstępem *J. Krzyżanowskiego*. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1978. – T. 2: D–K. – 332 s., II s.; T. 3: K–P. – 350 s.

[*Herberstein S.*] Comentari della Moscovia... – Venetia: Per Gioan Battista Pedrezzano, 1550. – F. 1–90.

[*Herberstein S.*] Rerum Moscoviticarum commentarij... – Antverpiae: In aedibus Ioannis Steelſij. Typis Ioannis Latij, 1557. – F. 1–162.

[*Herberstein S.*] Moſcouia der Hauptſtat in Reiſſen... – Wien: Getruckht durch Michael Zimmerman, 1557. – [183 p.]

[*Herberstein S.*] Moscoviter wunderbare Historien... – Basel: Gedruckt bey Niclauſz Brillinger erben unnd Marx Russinger, 1567. – F. I–CCXXXXV.

[*Herberstein S.*] Rervm Moscoviticarvm commentarij... – Basileae: Ex officina Oporiniana, 1571. – F. 1–172.

[*Herberstein S.*] Comentari della Moscovia... // Delle navigationi et viaggi <...>. – Venetia: Nella stamperia de Givnti, 1574. – V. 2. – F. 137 r.–192r.

[*Herberstein S.*] Rervm Moscoviticarvm commentarii // Rerum moscoviticarum auctores varii. – Francofvrti: Apud hæredes Andreæ Wecheli, Claud. Marnium & Ioan. Aubrium, 1600. – F. 1–117.

Janeczek A. Osadnictwo pogranicza Polsko-Ruskiego: Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Mapy / Polska Akademia Nauk. Instytut Archeologii i etnologii. – Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1993. – 388 s.: mapy.

Katz V. O chronologii denárů Boleslava I. a Boleslava II. – (Knihovna Numismatického Časopisu Československého. – Svazek II). – Praha: Nákladem Numismatické Společnosti Československé v Praze, 1935. – 124 s., VIII tab.

Kojałowicz W. W. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendiumczyli o klejnotach albo herbach których familie stanu rycerckiego w prowincyach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają / Wydanie "Harolda Polskiego". – Kraków: W drukarni "Czasu" Fr. Kluczyckiego i spółki, 1897. – [IV s.], 527 s.

Kossow Silwestr. Paterikon abo Zywoty S.S. Oycow Pieczarskich. – Київ: друкарня лаври, 1635. – [14 c.], 181 c., 33 c.

Kubiak W. Skarb monet kufickich z Antopola na Polesie a szlak wodny prypecko-bużanski // Vznik a počátky Slovanů / CČeskoslovenská akademie věěd. Archeologický ústav. Slovanský ústav. Sekce historická. Úvod: *J. Eisner*. – Praha: ČSAV, 1958. – Sborník 2. – S. 225–232.

Kutyłowska I. Grody Czerwieńskie wymienione pod 1018 i 1031 rokiem // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Міністерство освіти і науки України. Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка. – Дрогобич: "Коло", 2002. – Вип. 6. – С. 30.

Lewicki T. La voie Kiev – Vladimir (Włodzimierz Wołyński), d'après le géographe arabe du XII siècle al-Idrisi // Rocznik Orjentalistyczny / Polskie Towarzystwo Orjentalistyczne. – Lwów: Z zasilku ministerstwa W. R. i O. P., 1937. – T. XIII. – S. 91–105.

Lietuvos metrika. Knyga No. 22. 1547 / Lietuvos istorijos institutas. Parenge *A. Blanuca*, *D. Vashchuk*, *D. Antanavičius*. – Vilnus: LII Liedykla, 2010. – XVI p., 174 p.

Lisle Guillaume de. Atlas nouveau, contenant toutes les parties su Monde, ou sont exactement remarquees les empires, monarchies, royaumes, etats, republiques, &c. – Amsterdam: Chez Jean Covens & Corneille Mortier, 1742. – 107 maps.

Liwoch R. Zabytki z wykopalisk T. Ziemęckiego w latopisowym Pleśnisku // Конференція "Ольжині читання". Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року / Львівська галерея мистецтв. Відп. ред. *Б. Возницький*. Наук. ред. *І. Мицько*. – Львів: [б. в.], 2006. – С. 5–15.

Małachowicz E. Początki chrystianizacji ziem południowej Polski w świetle odkryć architektonicznych // Czasopismo Techniczne / Politechnika Krakowska. – Kraków: Wydawnictwo PK, 2011. – Zesz. 23: Architektura. – Zesz. 7-A. – S. 33–46.

Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. – Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher, 1903. – 557 p.

Moszyński T. Kultura ludowa Słowian. – Kraków: Polska Akademja Umiejętności; skład główny w księg. Gebethnera i Wolffa, 1934. – T. 2, cz. 2: Kultura duchowa. – 1111 s, [1 s.]: il.

Okolski S. Orbis Polonvs [...]. – Cracoviæ: In Officina Typographica Franciſci Cæcarij, 1641. – P. 387–390.

Palacký Fr. Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě, dle původních pramenů. – Praha: Nákladem knihkupectví J. G. Calve, 1848. – Díl 1, část 1. – XVI s., 406 s.

Piekosiński F. O dynastycznem szlachty polskiej pohodzeniu / Wydawnictwo Akademii Umiętności w Krakowie z zapisu *Ś. P. Józefa Kuryjerowa*. – Kraków: W drukarni "Czasu" Fr. Kluczyckiego i spółki, 1888. – [2 s.], 292 s.

Piekosiński F. Herbarz szlachty prowincyi Witebskiej / Wydanie "Harolda Polskiego". – Kraków: W drukarni "Czasu" Fr. Kluczyckiego i spółki, 1899. – 228 s.

Podanie o Hrubieszowie i Sławęcinie // Współczesne podania ludowe / Wybór, wstęp i oprac. M. Jesiów. – Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1982. – S. 17–21: Z rękopisu Kazimiery Wiśniewskiej. – [Електронний ресурс] / http://osobliwosci.eduseek.interklasa.pl/~grzesiog/podania.htm

Poppe A. Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim // Studia Wczesnośredniowieczne. – Wrocław, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN, 1958 – T. IV. – S. 227–300.

Poppe A. Sweneld – ojciec Mściszy czy Sweneld – ojciec zemsty? (Ze sudiuw nad najstarszym liatopisarstwem ruskim. – Cz. 1) // Studia źródłoznawcze. – Warszawa; Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. – 1971. – T. XVI. – S. 85–101.

Radoměřský P. Mincovnictví Přemyslovců a Slavníkovců // Studie z dějin hornictví. – Praha: Národní technické muzeum. – 1973. – N 4. – S. 79–106.

Rulikowski E. Zapiski etnograficzne z Ukrainy // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej / Wydawany staraniem Komisyi antropologicznej Akademii umiejętności w Krakowie. – Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1879. – T. 3, rozdz. 3. – S. 62–166.

Sewenteenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery / Ukrainian Research Institute of Harvard University. Introduction by *P. Levin*. Editorial Board *O. Pritsak* (Editor-in-Cief) and other. – (Harvard library of early ukrainian literature. – Vol. IV). – Harvard: Harvard University Press, 1988. – 464 p.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. *B. Chlebowskiego* i *W. Walewskiego* / Według planu *F. Sulimierskego*. – Warszawa: Druk "Wieku", 1880. – T. I. – 960 s.; 1885. – T. 6. – 960 s.; 1888. – T. 9. – 960 s.; 1889. – T. X. – 960 s.; 1893. – T. XIII. – S. 960; 1895. – T. 14. – 930 s., 8 s.; 1900. – T. XV, cz. 1. – 640 s.; 1902. – T. XV, cz. 2. – S. 741 s.

Stecky T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów: Druk i nakład zakładu nar. im. Ossolińskich, 1864. – T. 1. – VI s.,472 s., [1 s.].

Stryjkowski M. Ktora przedtym nigdy swiata nie widziała Kronika polska, litewska, żmódzka y wszystkiey Rusi... – Krolewiec: V Gerzego Ostenbergerá, 1582. – [51 s], 790 s., [17 s].

Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kisil, 1600–1653 / Harvard Ukrainian Research Institute. Editorial Board *O. Pritsak* (Editor-in-Chief) and other. – (Monograph Series). – Cambridge: Harvard University Press, 1986. – 321 p.

Tkadlčík V. Cyrilsky napis v Michalovcich // Slavia: časopis pro slovanskou filologii / Ministerstvo školství a národní osvěty. Slovanský ústav v Praze. Slovanský ústav ČSAV. – Praha: Ceská grafická Unie a.s., 1983. – Roč. 52, seš. 2. – S. 113–123.

Vízdal M., *Nikolov N.* Epigrafická památka z rotundy v Michalovcích ve světle nových výzkumů. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.protobulgarians.com/Czech%20translations/Epigraficka%20pamatka.pdf

Wiatrowski A. Dzieje Hrubieszowa w świetle źródeł, dokumentów i zabytków historycznych. – Hrubieszów: TRH, 1988. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.tnn.pl/tekst.php?idt=34

Wittyg W. Nieznana szlachta polska i jej herby / Przy współdziale *S. Dziadulewicza*. – Kraków: Odbito w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1908. – 436 s.

Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1386–1795. – Kraków: W drukarni Wł. L. Anczyca i Spółki, 1885. – VII s., 354 s.

Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa: Drukiem J. Filipowicza, 1895. – XXV s., 698 s.

Zbiór dokumentów małopolskich / Polska Akademia Nauk. Instytut historii. Wydali *S. Kuraś* i *I. Sułkowska-Kuraś*. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo PAN. – Cz. IV: Dokumenty z lat 1211–1400. – XXXI s., 332 s.

Žemlička J. Das "Reich" des böhmischen Boleslavs und sterben Krise an der Jahrtausendwende: Zur Charakteristik der frühen Staaten in Mitteleuropa // Archeologické rozhledy / Archeologický ústav AV ČR. Vedoucí redactor *J. Hrala.* – Praha, 1995. – Roč. 47, č. 2. – S. 267–278.

СКОРОЧЕННЯ РЕМАРОК ТА НАЗВ МОВ, НАРІЧ І ДІАЛЕКТІВ

бав.– баварський
бр.– білоруська
болг.– болгарська
бот.– ботанічний
вл. – верхньолужицька
вірм.– вірменська
ґот.– ґотська
га.– гектар
гр.– грецька
грн.– гривня
двн.– давньоверхньонімецька
див.– дивись
діал.– діалектне
док.– документи
др.– давньоруська
дск.– давньоскандинавська
іт.– італійська
лат.– латинська
м.– місто
нім.– німецька
обл.– область
п.– польська
перс.– перська
пгерм.– прагерманська
пор.– порівняй
псл.– праслов'янська
р.– річка
рос.– російська
с.– село
стсл.– старослов'янська
тс.– те саме
т. зв. – так званий
ур.– урочище
ч.– чеська
чит. –читай

БІБЛІОГРАФІЧНІ СКОРОЧЕННЯ

АН.– Академія наук
АЮЗР.– Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов
БАН.– Библиотека Российской академии наук. Санкт-Петербург
ИРЛИ.– Ин-т русской литературы (Пушкинский Дом) РАН
НАН.– Національна академія наук
НМЛ.– Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького
НТШ. – Наукове товариство імені Т. Шевченка
Н4Л.– Новгородський четвертий літопис
ПСРЛ.– Полное собрание русских летописей
ПВЛ.– Повість временних літ
РАН.– Российская академия наук
С1Л. – Софійський перший літопис
СЛЗ. – Скорочені літописні зводи
ТОДРЛ.– Труды Отдела древнерусской литературы Ин-та русской литературы
ЧОИДР.– Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете
ЦДІА.– Центральний державний історичний архів
AGZ.– Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абрамович Д. І. – с. 260, 342, 390, 407
Абрман Х. – с. 197, 407
Аванесов Р. И. – с. 150, 273, 434
Август, імператор – с. 285
Авімелех – с. 199
Адальберт (продовжувач Регінона), архієпископ – с. 40, 113, 114, 116, 118, 120, 121, 123, 126, 127, 133, 155, 159, 164, 245, 307
Адилъ, див. Аділь
Аділь (Адилъ) – с. 174, 363
Адрианова-Перетц В. П. – с. 51, 141, 430, 431
Азбелев С. Н. – с. 333, 407
Александр Македонский, див. Олександр Великий
Александр Попович, див. Олександр Попович
Александро Поповичь, див. Олександр Попович
Александров А. А. – с. 49–51, 407
Александрович В. – с. 4, 6, 22, 182, 254, 304, 407, 415
Алексеев А. А. – с. 16, 429
Алексеев Д. – с. 312, 408
Алексеев Э. Е. – с. 37, 433
Алексеев С. В. – с. 288, 324, 337, 407, 408
Алешковский М. Х., див. *Алешковський М.*
Алешковський М. (*Алешковский М. Х.*) – с. 209, 211, 213, 439
Алферов А., див. *Алфьоров О.*
Алфьоров О. (*Алферов А.*) – с. 73, 169, 408
Аль-Ідрісі – с. 159
Аль-Марвазі – с. 52
Аль-Мас'уді – с. 226–229, 231–233, 255, 279, 302, 395
Амартол, див. Амартол Георгій
Амартол Георгій (Амартол) – с. 122, 230, 298, 355
Амелькин А. О. – с. 238, 408
Анастас Корсунянин (Настасъ) – с. 352, 353, 356
Анастасевич В. – с. 50
Анастасїа, хрещене ім'я Рогніди – с. 367
Ангелов Д. – с. 312, 313, 408, 418
Андреевский И. Е. – с. 324, 416
Андрій (Андрей), св. апостол – с. 11, 148, 202
Андрій з Виткова (Andream de Vythkowo) – с. 327
Андрій Іванович – с. 372
Андруськ М. – с. 334, 408
Анна (Анна Царевна) – с. 354, 363, 366
Анна Немирівна – с. 87
Анна Царевна, див. Анна
Анонім – с. 334
Анохин Г. И. – с. 370, 408
Антоній (Добриня Ядрейкович), архієпископ – с. 202–207, 394
Антоний печерский, див. Антоній печерський
Антоній печерський (Антоний печерский) – с. 40
Антонович В. (*Антонович Вл.*) – с. 152, 359, 418
Антонович Вл., див. *Антонович В.*
Анучин Д. Н. – с. 186, 190, 191, 194, 408
Апицъ – с. 41
Арбо, маркграф – с. 158
Арнульф, імператор – с. 334
Арсеньев К. К. – с. 318, 427
Артамонов М. И. – с. 70, 237, 298, 408
Архипова М. Д. – с. 285, 409
Аскольд (Осколдъ, Оскольд) – с. 115, 245
Асмолдъ, див. Асмольд
Асмольд (Асмолдъ, Асмудъ, Асмоудъ) – с. 245, 396
Асмудъ, див. Асмольд
Асмоудъ, див. Асмольд
Астарта – с. 200
Ауліх В. – с. 295–297, 409
Ахав – с. 200
Багно В. Е. – с. 40, 409
Багрянородний К., див. Константин Багрянородний
Бандурі Ансельм (*Banduri Anselmo*) – с. 220, 439
Баранович Лазар – с. 13
Барац Г. М. – с. 39, 409
Барсов Е. В. – с. 36, 409
Барсов М. (*Барсов Н.*) – с. 51, 52, 409
Барсов Н., див. *Барсов М.*
Баскаков М. (*Баскаков Н. А.*) – с. 74, 409
Баскаков Н. А., див. *Баскаков М.*
Батаклиев Г. – с. 313, 433
Баторий Стефан – с. 119
Бевз М. В. – с. 4
Бегунов Ю. К., див. *Бєгунов Ю.*
Бедина Н. Н. – с. 199, 409
Бейцар-Артеменко О. – с. 172, 409
Белецкий А., див. *Білецький О.*
Белецкий С. В. – с. 161, 236–238, 409, 426
Беляшевский М., див. *Біляшівський М.*
Бернштам Т. – с. 40, 409
Бернштейн М. Д. – с. 356, 437
Бернштейн-Коган С. В. – с. 148, 409
Бескровный Л. Г. – с. 130, 436
Бєгунов Ю. (*Бегунов Ю. К.*) – с. 315, 316, 318, 409
Бєльський М. – с. 285
Бибиков М. В. – с. 168, 223, 409, 416
Білецький О. (*Белецкий А.*) – с. 378, 409
Біляшівський М. (*Беляшевский М.*) – с. 187, 188, 192, 409
Біньямин – с. 158
Блажейовський Д. – с. 320, 410

Бобки – с. 84
Бобров А. Г. – с. 236, 409
Богдан із Будятичів (Богданъ з Бутетичъ) – с. 84
Богданъ з Бутетичъ, див. Богдан із Будятичів
Богомил – с. 312, 318, 324
Богомил (Богомил-Соловей, Соловей) – с. 321, 324, 325, 399, 400
Богомил-Соловей, див. Богомил –
Боєць – с. 370
Болгар – с. 286
Болдирєв Р. В. – с. 9, 70, 417
Болеслав II чеський, князь – с. 247, 248, 308, 396
Болеслав Хоробрий (Болеславъ Лядьскыи), король – с. 68, 309, 401
Болеславъ Лядьскыи, див. Болеслав Хоробрий
Болеслав Стидливий – с. 94, 402
Болсуновский К. – с. 169, 410
Болховитинов Е., див. *Болховітінов Євгеній*
Болховітінов Євгеній [*Євфимій*] (*Болховитинов Е.*), архиєпископ –с. 48–50, 410
Бонецький А. (*Boniecki A.*) – с. 73, 439
Борживой (Боривой, Bořivoj) – с. 332, 333
Боривой, див. Борживой
Борил, цар – с. 325, 326
Борис Володимирович (Борисъ), князь – с. 187, 189, 190, 191, 260, 363
Борис I, князь – с. 326, 355
Борис Годунов – с. 190
Борисъ, див. Борис
Боряк Г. – с. 64, 411
Боян – с. 335
Браєвич Лазар – с. 68
Браєвичі – с. 68
Брайчевський М. Ю. – с. 115, 368, 369, 410
Братчиков А. – с. 171, 172, 410
Брокгауз Ф. А. – с. 318, 324, 416, 427
Будимир (Будята) – с. 50, 52, 84
Будята, див. Будимир
Буко А. (*Buko A.*) – с. 310, 311, 439
Буладмир – с. 52
Буланин Д. М. – с. 285, 410
Буривой – с. 331–333
Буслаєв Ф. И., див. *Буслаєв Ф.*
Буслаєв Ф. (*Буслаев Ф. И.*) – с. 35, 56, 58, 410
Бутков П. – с. 184, 201, 410
Бюрі Дж. – с. 217
Бюшинг Й.-Ґ. (*Büsching J.-G.*) – с. 75, 77, 439
Ваал – с. 200
Вальдамар, див. Володимир Святославович
Вальдемар II – с. 369
Варлаам Печерський – с. 90–92, 341–345, 390
Варяжко – с. 93, 250, 397
Василева мати, фольклорний образ – с. 381, 403
Василевский В. Г., див. *Василевський В.*
Василевський В. (*Василевский В. Г.*) – с. 120, 158, 410
Василечко (Василь, Василько, Василюньо), фольклорний образ – с. 13, 376, 380, 381, 382, 385, 403
Василии, див. Василій Великий
Василий Темный, князь – с. 261
Василий Юрьевич, див. Василь Юрійович Косий, князь
Василій, імператор – с. 354
Василій, хрещене ім'я Володимира Святославовича – с. 13–14, 46, 109, 178, 380, 403
Василій-Варлаам – с. 49
Василій Великий (Василии, Василій Кесарійський), св., архиєпископ – с. 12–15, 205, 337, 377–380, 385, 403
Василій Кесарійський, див. Василій Великий
Василь, див. Василечко
Василь Васильович – с. 373
Василь Дмитрович, князь – с. 373
Василь Іванович, князь – с. 191
Василь Юрійович Косий (Василий Юрьевич) – с. 373, 374
Васильев В. Л. – с. 327, 410
Васильев М. И. – с. 188, 189, 191, 196, 410
Васильев Н. – с. 34, 425
Василько, див. Василечко
Василько Ростиславович – с. 121
Василюньо, див. Василечко
Вдовіна О. Я. – с. 356, 410
Велиханова Н. – с. 165, 417
Вернадский Г. В. – с. 298, 410
Веселовский А. Н., див. *Веселовський О.*
Веселовський О. (*Веселовский А. Н.*) – с. 35, 410
Вечерський В. – с. 42
Вилинбахов В. Б. – с. 287, 410
Вихлянцев В. П. – с. 200, 411
Вишата Остромирович (Вышата сн҃ь Ѡстромирь) – с. 91–94, 141, 390, 402
Вишата, воєвода Данила Романовича – с. 94
Вишатичі – с. 89, 341, 390
Вишеслав (Вышеславъ, Въшеславъ) –с. 246, 247, 260, 334, 363, 396
Выбор – с. 332
Высоцкий С. А. – с. 133, 436
Вышата сн҃ь Ѡстромирь, див. Вишата Остромирович
Вышеславъ, див. Вишеслав
Въшеславъ, див. Вишеслав
Вісневська К. – с. 289
Віттиг В. (Wittyg W.) – с. 73, 442
Владимер, див. Володимир Святославович
Владимеръ, див. Володимир Святославович
Владимѝр, див. Володимир Святославович
Владимѝр, див. Володимир Святославович
Владимир I., див. Володимир Святославович
Владимир Красно Солнышко, билинний образ

Володимира Святославовича – с. 12, 53
Владимир Сеславьич, билинний образ Володимира Святославовича – с. 12
Владимир стольно-Киевский, билинний образ Володимира Святославовича – с. 12
Владимиръ, див. Володимир Святославович
Владимиръ Василїй I, див. Володимир Святославович
Владимір, див. Володимир Святославович
Владимѣръ, див. Володимир Святославович
Власто А. П. – с. 326, 411
Вовк Ф. (*Вовк Хв.*) – с. 188, 411
Вовк Хв., див. Вовк Ф.
Возницький Б. – с. 6, 14, 22, 40, 47, 120, 124, 126, 234, 250, 302, 309, 334, 411, 412, 414, 424, 425, 435, 441
Возняк Т. – с. 172, 428
Войтович Л. –с. 6, 80, 120, 124, 158, 162, 234, 250, 297, 300, 302, 310, 334, 362, 411, 423, 433
Володимеръ, див. Володимир Святославович
Володимеръ Кіевскій, див. Володимир Святославович
Володимеръ Мономахъ, див. Володимир Мономах
Володимеръ сѣтыи, див. Володимир Святославович
Володимир, фольклорний образ – с. 12, 13, 377, 403
Володимир, див. Володимир Святославович
Володимир Василькович, князь – с. 187, 372
Володимир Великий, див. Володимир Святославович
Володимир Мономах (Володимеръ Мономахъ, Мономахъ) – с. 187, 261–263, 269, 275
Володимир-Расате, цар – с. 334, 355
Володимир святий, див. Володимир Святославович
Володимир Святославович (Вальдамар, Владимер, Владимеръ, Владимир, Владимѣр, Владимир I, Владимиръ, Владимиръ Василїй I, Владимір, Владимѣръ, Володимеръ, Володимеръ Кіевскій, Володимеръ сѣтыи, Володимир, Володимир Великий, Володимир святий, Володимиръ, Володимиръ, Володимѣръ, Володимѣръ, Володїмиръ, Włodymirz, Włodzimierz), князь – с. 8–20, 22–23, 25–36, 38–41, 43–55, 57, 66, 67, 72, 79, 81–82, 86, 90, 92, 95–97, 103, 105–107, 109–114, 116, 118, 124–126, 129–134, 149, 162, 174–176, 178, 179, 187, 189, 198, 200, 201, 205, 207, 212, 215, 241, 243, 244, 246–253, 255, 260, 262–271, 273–277, 279, 280, 282, 303, 305, 312, 319–324, 328, 329, 334, 336, 337, 339–341, 345–349, 351–358, 362–367, 375–377, 379–381, 385, 386, 389, 392, 396, 397, 399, 401–405
Володимир Ярославович, князь – с. 94, 205, 211, 213, 393, 401, 402
Володимиръ, див. Володимир Святославович
Володимиръ, див. Володимир Святославович
Володимѣръ, див. Володимир Святославович
Володимѣръ, див. Володимир Святославович
Володїмиръ, див. Володимир Святославович
Волхов – с. 286, 292, 293
Воробей син Стояна (Воробей сынъ Стояновъ, Воробей Стоянович) –с. 322–324, 327, 328, 400
Воробей сынъ Стояновъ, див. Воробей син Стояна
Воробей Стоянович, див. Воробей син Стояна
Воробьев В. М. – с. 102, 436
Воронин Н. Н., див. *Воронін М.*
Воронін М. (*Воронин Н. Н.*) – с. 70, 104, 196, 408, 412, 432
Воронова М. – с. 211
Воронцова Ю. Б. – с. 288, 412
Вортман Д. Я. – с. 42, 412
Востоков А., див. *Востоков О.*
Востоков О. (*Востоков А.*) – с. 185, 412
Вохнова Марія – с. 83
Всеволод Брячиславович, князь – с. 121
Всеволод Володимирович (Всеволодъ), князь – с. 79, 80, 260, 363
Всеволод Мстиславович (Всеволодъ), князь – с. 117
Всеволод Ярославович, князь – с. 94
Всеволодъ, див. Всеволод Володимирович
Всеволодъ, див. Всеволод Мстиславович
Всеслав Брячиславович, князь – с. 50
Вундерер Давид – с. 118, 119
Габрель М. М. – с. 4
Галенко О. – с. 159, 412
Гардізі – с. 133
Гацак В. М. – с. 36, 434
Гедеон (Гедеѡнъ) – с. 353
Гедеонов С. – с. 251, 412
Гедеѡнъ, див. Гедеон
Гейштор А., див. *Гейштор О.*
Гейштор О. (*Гейштор А.*) – с. 281, 412
Гелитович М. – с. 14, 412
Георгій (Георгій Грек), митрополит – с. 316
Георгій Грек, див. Георгій
Георгїй сынъ Мономаховъ, див. Юрій Довгорукий
Герасим, митрополит – с. 273
Герберштейн С. (Herberstein S.) – с. 31–33, 97–99, 101, 103, 105, 119, 243, 346, 395, 412, 440
Герман – с. 290, 291, 292, 293
Гиляров Ф. А., див. *Гіляров Ф.*
Гимон Т. В., див. *Гімон Т.*
Гіляров Ф. (*Гиляров Ф. А.*) – с. 98, 284, 286, 287, 292, 297, 298, 325, 412
Гімон Т. (*Гимон Т. В.*) – с. 93, 412
Глинська Олена (Елена) – с. 191
Гліб Володимирович (Глѣбъ), князь – с. 187, 191, 260, 363

Гліб, див. Гліб Ігорович
Гліб Ігорович (Гліб, Глѣбъ, Улебъ), князь – с. 115
Глѣбъ, див. Гліб Володимирович, Гліб Ігорович
Глубоковский Н. Н. – с. 200, 412
Глушко М. – с. 188, 386, 412, 419
Говоровский К. – с. 338, 420
Голб Н. – с. 166, 413
Головацкий Я. Ф. – с. 13, 359, 427
Головко А. Б., див. *Головко О. Б.*
Головко О. Б. (*Головко А. Б.*) –с. 132, 172, 175, 413
Голубев С. Т. – с. 67, 413
Голубинский Е. – с. 116, 413
Гольдберг А. Л. – с. 284, 413
Гончаренко Д. Ф. – с. 156, 415
Гордеев С. – с. 271, 413
Горислава, див. Рогніда
Горін С. – с. 65, 338, 339, 413
Городецька М. В. – с. 5
Горский А. А., див. *Горський А.*
Горський А. (*Горский А. А.*) – с. 90, 227, 256, 413, 420, 434
Горюнков С. В. – с. 37, 40, 56, 57, 413
Гостивіт (Hostivít) – с. 332, 333
Гостомисл (Гостомысл, Гостомыслъ) – с. 285, 330–333
Гостомисл ободритський – с. 333
Гостомысл, див. Гостомисл
Гостомыслъ, див. Гостомисл
Гостята – с. 166
Гр. А. Б. – с. 188, 413
Греков Б. Д. – с. 47, 435
Гречин (Грьцинъ) – с. 205
Григорій диякон – с. 90
Григорьев А. Д. – с. 368, 413
Грушевський М. С. – с. 59, 88, 89, 138, 141, 207, 314, 315, 334, 381, 413, 438
Грушецька Агафія Симеонівна – с. 189
Грьцинъ, див. Гречин
Гузій Р. – с. 188, 189, 414
Густафсон Г. – с. 196
Ґедимін, князь – с. 338
Ґервазій Тільберійський – с. 283, 398
Ґізель Інокентій – с. 10, 17
Ґіль А. – с. 65, 412
Гльогер З. (*Gloger Z.*) – с. 367, 440
Ґнупа (Кноба) – с. 69
Давид, цар Ізраїлю – с. 11
Давид Вишатич – с. 94, 402
Давид Ігорович, князь – с. 94
Данило Романович, король –с. 10, 11, 94, 131, 402
Данилов Кірша – с. 36
Дашкевич Н. П. – с. 104, 438
Дашкевич Я. – с. 68, 311, 414, 438
Дверницькі – с. 84
Дворецкий И. Х. – с. 102, 414
Дегтярев А. Я. – с. 177, 437
Дей О. І. – с. 12, 419
Делиль, див. *Деліль Гійом*
Деліль Гійом (*Делиль, Lisle Guillaume de*) – с. 218–221, 441
Демченко Л. – с. 64, 411
Демчук А. – с. 80, 414
Денисович Сенько – с. 64
Децинський Л. Є. – с. 78, 435
Джаксон Т. Н. – с. 134, 165, 211–213, 224, 247, 252, 376, 414, 416, 420, 427
Дзюба І. М. – с. 17, 438
Диакон Лев, див. Диякон Лев
Дианова Т. В. – с. 285, 422
Диба Ю. (*Dyba Y. R.*) – с. 22, 44, 62, 82, 94, 108, 124, 134, 156, 182, 208, 254, 296, 306, 348, 414–416
Димитрій [Туптало], митрополит – с. 58
Димитрова-Маринова Д. – с. 313, 416
Диякон Лев (Диакон Лев) – с. 102, 103, 230, 414
Длугош Ян (Długosz Jan) –с. 35, 54, 56–60, 65, 79, 85, 103, 280–282, 284, 398, 404, 439
Дмитриев Б. В. – с. 37, 433
Дмитриев Л. А. – с. 16, 429
Дмитрий Иванович – с. 373
Дмитрий Юрьевич – с. 373
Дмитрій Константинович – с. 373
Дмитрій Донський, князь – с. 373
Добриня, див. Добриня Малкович
Добриня Золотий пояс (Добрыня Златой пояс, Добрыня Золотыи Поясъ) – с. 372
Добриня Малкович (Добриня, Добрыня, Добрына, Добрынꙗ, [До]брынꙗ, Dobrina, Dobryna) – с. 26–29, 31–33, 35–38, 40, 42, 53–55, 59, 86, 89, 90, 92, 93, 97–99, 112, 243, 246, 250, 321–324, 329, 336, 340, 345, 346, 365, 368, 389, 391, 396, 400, 402, 404
Добриня Микитич, див. Добриня Нікітич
Добриня [Мистинич], див. Добриня Нікітич
Добриня [Мистишич], див. Добриня Нікітич
Добриня Нікітич (Добриня Микитич Добриня [Мистинич], Добриня [Мистишич]) – с. 35–37, 54, 56
Добриня Резанович (Добрыня Резанович, Добрыня Рязанич) – с. 35, 36, 42, 86, 89, 104, 162, 341, 345, 372, 389
Добриня Ядрейкович, див. Антоній
Добрыня, див. Добриня Малкович
Добрыня Златой пояс, див. Добриня Золотий пояс
Добрыня Золотыи Поясъ, див. Добриня Золотий пояс
Добрыня Резанович, див. Добриня Резанович
Добрыня Рязанич, див. Добриня Резанович
Добрына, див. Добриня Малкович
Добрынꙗ, див. Добриня Малкович
[До]брынꙗ, див. Добриня Малкович
Добрянский А. – с. 94, 416

Доленга-Ходаковский З., див. *Доленга-Ходаковський З.*
Доленга-Ходаковський З. (*Доленга-Ходаковский З., Ходаковский*) –с. 278, 303, 330, 416
Дональд О. – с. 27, 430
Досифей – с. 315, 316
Драгоманів М., див. *Драгоманов М.*
Драгоманов М. (*Драгоманів М.*) –с. 314, 334, 359, 416, 418
Дранникова Н. В. – с. 36, 102, 288, 416, 434
Дружинник – с. 370
Дубов И. В. – с. 217, 419
Дубравін В. В. – с. 380, 428
Дучиц Л. В. – с. 77, 416
Езекеи, цар Юдеї – с. 11
Елена, див. Олена
Елена, див. Глинська Олена
Емельянов В. Н. – с. 39, 416
Есфір – с. 199
Етбаал (Ефваал) – с. 200
Ефваал, див. Етбаал
Ефрон И. А. – с. 324, 416
Эмзина А. Я. – с. 70, 410
Єва – с. 199, 314
Євдокія – с. 373
Єзавель (Иезавель) – с. 200
Єлена, див. Олена
Єлена, див. Ольга
Єлієна, див. Олена
Юлєна, див. Олена
Жеротини – с. 248
жидѣ, див. юдеї
жидове, див. юдеї
Жиленко І. В. – с. 58, 417
Жих М. – с. 297, 417
Жулинський М. Г. – с. 17, 438
Забашта Р. – с. 6
Забелин И., див. *Забелін І.*
Забелін І. (*Забелин И.*) – с. 71, 178, 333, 417
Загайкевич Б. – с. 334, 408
Задорожний В. Б. – с. 64, 411
Залізняк М. – с. 314, 416
Захаріа, митрополит – с. 326
Захар'їна-Кошкіна Анастасія – с. 189
Збаразький Семен – с. 87
Звіздецький Б. А. – с. 151, 152, 154, 235, 417
Звягин Ю. – с. 148, 417
Зеленин Д. К. – с. 195, 417
Землевласник – с. 370
Землероб – с. 370
Землічка Й. (*Žemlička J.*) – с. 157, 442
Земовит – с. 328
Земцовский И. И. – с. 37, 433
Зенькович І., див. Мицько І.
Зимин А. А. – с. 178, 368, 369, 417, 438
Зиновіїв Климентій – с. 318
Златогорський О. Є. – с. 105, 417
Зубашевський Н. – с. 136, 417
Ибн Ходарбех, див. Ібн Ходарбег
Иван Иванович – с. 373
Иванко Захарьичъ, див. Іванко Захарович
Иванов А. Ю. – с. 143, 430
Иванов В. В. – с. 71, 418
Иванов И. – с. 353, 418
Иванов Й. (*Іванов Й.*) – с. 313, 418
Иванъ з Бутетичъ, див. Іван із Будятичів
Игорь, див. Ігор
Иезавель, див. Єзавель
Изяславъ, див. Ізяслав Володимирович
Изѧславъ, див. Ізяслав Володимирович
Ильинский Н., див. *Ільїнський М.*
Ингоръ, див. Ігор
Иоан Богослов, див. Іоан Богослов
Иосеи, цар Юдеї – с. 11
Иосиф [*Баженов И. Г.*], див. *Йосиф* [*Баженов*]
Иосифъ, хрещене ім'я Остромира Коснятиновича – с. 90
Ираклии, див. Ираклій
Исаевич Я. Д., див. *Ісаєвич Я.*
Исая, пророк – с. 326
Истрин В. М. – с. 123, 298, 418
Ібн Ходарбег (Ибн Ходарбех) – с. 165, 166, 391, 417
Ібрагім ібн Якуб – с. 120, 130, 158, 174, 302, 308
Іван III, цар – с. 211
Іван IV (Іоанн), цар – с. 189, 323
Іван Захарович, див. Іванко Захарович
Іван Іванович, князь – с. 372, 373
Іван із Будятичів (Иванъ з Бутетичъ) – с. 84
Іван Калита, князь – с. 372
Іванко Захарович (Иванко Захарьичъ, Іван Захарович) – с. 88, 89, 390
Іванов Й. див. *Иванов Й.*
Ігор (Игорь, Ігор Рюрикович, Ігоръ, Ингоръ, Ἰγγωρ), князь – с. 24, 25, 33, 45, 47, 56, 58, 59, 65, 69, 70, 76, 91, 97, 111, 115, 122, 125, 131, 135, 136, 140, 146, 147, 150, 151, 153, 154, 183, 185, 192, 193, 195–197, 216, 230–232, 236, 237, 245, 339, 394
Ігор Рюрикович, див. Ігор
Ігор Святославович, князь – с. 50
Ігоръ, див. Ігор
Ізбор – с. 331
Ізяслав, див. Ізяслав Ярославович
Ізяслав Володимирович (Изяславъ, Изѧславъ), князь – с. 260, 363
Ізяслав Мстиславович, князь – с. 121
Ізяслав Ярославович (Ізяслав), князь – с. 90, 91, 121
Іларіон, митрополит – с. 10, 16, 201
Ілля Муромець, билинний персонаж –с. 16, 36, 40

Ільїнський М. (*Ильинский Н.*) – с. 48–50, 418
Ільмень (Ільмерь) – с. 286
Ільмерь, див. Ільмень
Інгеберг – с. 204
Іоакимъ, див. Йоаким
Іоакимъ, див.Йоаким Корсунянин
Іоан Богослов (Иоан Богослов), св., євангеліст –с. 11
Іоанн, див. Іван IV
Іоанн Екзарх – с. 318
Іоанн, див. Янь Вишатич
Іоанн Скілиця – с. 230
Ираклій (Ираклии, Раклии), імператор – 287, 298
Ісаєвич Я. (*Исаевич Я. Д.*) – с. 10, 131, 308, 418
Істр – с. 286
Йоаким (Іоакимъ), літописець – с. 115, 323
Йоаким Корсунянин (Іоакимъ), єпископ – с. 322–324
Йосиф [*Баженов*] (*Иосиф* [*Баженов И. Г.*]) – с. 51, 418
Кавелин Л. А., див. *Леонід* [*Кавелін*]
Казимир IV, див. Казимир Ягеллончик
Казимир Ягеллончик (Казимир IV) –
Калачов Н. – с. 90, 430
Калечыц І. Л. – с. 77, 418
Ка́лин – с. 101
Калиникъ, митрополит – с. 326
Калинина Т. М. – с. 10, 428
Ка́лко – с. 101
Калуса, див. Калюса Малець
Калусовський Манько – с. 99
Калусовский Михно – с. 99
Калусовський Петро – с. 101
Калусча Малий, див. Калюса Малець
Калуфча Малый, див. Калюса Малець
Калюса Малець (Калуса, Калусча Малий, Калуфча Малый, Калюсча Малий, Каплюша Малец Любчанин, Каплюшка Малец, Calufcza paruus dictus, Calufcza Parvus, Caluwtza der khlain, Kálufczá Malec, Kálufczá Malec, klein Caluffza, Piccolo Calufcza, Picciolo Calufcza) – с. 31–33, 42, 97–99, 101, 102, 104, 105, 164, 243, 346, 364, 389, 392, 395
Калюсча Малий, див. Калюса Малець
Камка Юшко – с. 83
Каніцар – с. 362
Каплюша Малец Любчанин, див. Калюса Малець
Каплюшка Малец, див. Калюса Малець
Карамзин Н. М., див. *Карамзін М.*
Карамзін М. (*Карамзин Н. М.*) – с. 250, 261, 262, 418
Карл – с. 370
Карл I Великий, див. Карл Великий
Карл Великий (Карл I Великий), імператор –с. 12, 165
Карпов А. Ю., див. *Карпов О.*
Карпов О. (*Карпов А. Ю.*) – с. 11, 27, 38, 45, 46, 49, 50, 111–113, 122, 137, 141, 184–186, 201, 247, 249, 251, 252, 418
Кибинь А. С. – с. 175, 418
Кипріян Старорушанин / Старорусенніков – с. 285
Кирило Туровський – с. 198
Кирпичников А. Н., див. *Кірпічников А.*
Киселева Г. Н. – с. 69, 419
Киселева Марина – с. 64
Киселі (Киселі-Святольдичі, Киселї, Святольдичі) – с. 59–74, 76–81, 85, 103, 164, 395
Киселі-Святольдичі, див. Киселі
Киселів Тихъно, див. Кисіль Тимофій
Киселї, див. Киселі
Кисіль (Kisiel), родове та гербове прізвище – с. 66–68, 71, 72, 78
Кисіль Адам – с. 63, 65, 66, 69
Кисіль Андрій – с. 68
Кисіль Григорій – с. 64, 338
Кисіль Миколай – с. 65
Кисіль Петро – с. 64
Кисіль Тимофій (Кисіль Тихно, Киселів Тихъно) – с. 63, 64
Кисіль Тихно, див. Кисіль Тимофій
Кисіль Ф. – с. 68
Кистерев С. Н. – с. 49, 418
Кірпічников А. (*Кирпичников А. Н.*) – с. 118–120, 217, 419
Клемешев А. П. – с. 102, 431
Климентъ, папа – с. 356
Климент Охридський – с. 325
Климчук Ф. – с. 170, 419
Клюс (Клюсъ) – с. 101, 164, 392
Клюсъ, див. Клюс
Кноба, див. Ґнупа
Кнуд II – с. 204
Кнут Великий, король – с. 251
Князев А. – с. 184, 419
Князевская О. А. – с. 342, 436
князь Урманскїй, див. Олег
Коваленко В. П. – с. 42, 419
Коваль – с. 370
Ковальченко И. Д. – с. 209, 439
Козак Д. – с. 105
Козак Н. – с. 341, 419
Козарин, родинне ім'я Резановичів –с. 87, 88, 390, 391
Козарин, див. Козарин из Волынца Галичья
Козарин, див. Kozarzin de Olesko
Козарин из Волынца Галичья (Козарин), билинний персонаж – с. 88, 390
Козаринъ, літописний персонаж – с. 86, 88, 89
Козма Пресвітер – с. 313, 315., 316, 318, 325
Козьма Пражский, див. Козьма Празький
Козьма Празький (Козьма Пражский) –с. 316, 318

Колесник П. Й. – с. 356, 437
Колонтаєва Марина – с. 64
Колпакова В. М. – с. 58, 417
Колчин Б. А. – с. 210, 217, 408, 427
Кольга [Олег] – с. 248
Коман – с. 286
Комар А. В. – с. 298, 374, 419, 420
Конецкий В. Я. – с. 143, 430
Коновалов Ю. В. – с. 362, 420
Коновалова И. Г., див. *Коновалова І.*
Коновалова І. (*Коновалова И. Г.*) –с. 134, 159, 165, 224, 227–230, 416. 420, 427
Константин VIII, імператор – с. 354
Константин Багрянородний (Багрянородний К., Константин Багрянородный), імператор – с. 148, 173, 174, 215–226, 228, 231–233, 235–236, 242, 245, 255–257, 279, 346, 394, 395, 420
Константин Багрянородный, див. Константин Багрянородний
Константин Великий (Константин І Великий, Констянтин, Констянтин Великии), імператор – с. 11, 15, 198–203, 205, 206, 355, 394
Константин І Великий, див. Константин Великий
Констянтин, див. Константин Великий
Констянтин Великии, див. Константин Великий
Конча С. – с. 319, 420
Конявская Е. Л. – с. 47, 420
Корнаковский Х., див. *Корнаковський Х.*
Корнаковський Х. (*Корнаковский Х.*) – с. 338, 420
Корнякти – с. 75
Королев А., див. *Корольов О.*
Корольов О. (*Королев А.*) – с. 221, 420
Королюк В. Д. – с. 130, 131, 308, 418, 420
Коснятин Добринич (Коснѧтинъ снъ Добрънь) – с. 90, 92, 390
Коснѧтинъ снъ Добрънь, див. Коснятин Добринич
Косов Сильвестр (Kossow Silwestr) –с. 66–72, 440
Костомаров М. (*Костомаров Н. И.*) – с. 34, 288, 289, 420, 421
Костомаров Н. И., див. *Костомаров М.*
Кострyба Т. – с. 80, 421
Котельницький – с. 73
Котков С. И. – с. 342, 436
Котляр М. Ф. (*Котляр Н. Ф.*) – с. 124, 129, 132, 187, 412, 413, 421
Котляр Н. Ф. див. *Котляр М. Ф.*
Котляревский А. див. *Котляревський О.*
Котляревський О. (*Котляревский А.*) – 187, 421
Кочуровський Григорій – с. 73
Коялович В. (*Kojałowicz W.*) – с. 74, 440
Кравченко В. М. – с. 21, 64, 106, 421, 423, 434
Крекшин – с. 323
кривитинъ, літописна характеристика Володимира Святославовича – с. 365
Крип'якевич І. П. – с. 79, 131, 421
Крымова Н. И. – с. 70, 410
Ксенія Борисівна – с. 190
Кулаков В. И. – с. 251, 252, 421
Кулик А. – с. 158, 421
Купчинський О. – с. 10, 95, 421
Купчинська Л. – с. 134, 414
Курочкін О. В. – с. 378, 384, 421
Кухаренко Ю. В. – с. 180, 421
Кучера М. – с. 152, 240–242, 421
Кучинко М. – с. 126, 283, 421, 422
Кучкин В. А. – с. 90, 434
Лабутина И. К., див. *Лабутіна І.*
Лабутіна І. (*Лабутина И. К.*) – с. 117, 118, 422
Лаврентьев А. В. – с. 285, 422
Лавровский П. А. – с. 332, 422
Ласковый князь Владимир, билинний образ Володимира Святославовича – с. 12
Лахерн – с. 286
Лашук Л. П. – с. 288, 422
Лев Данилович, князь (Лєвъ) – с. 10, 361
Левицький Т. (*Lewicki T.*) – с. 159, 440
Леонид [*Кавелин Л. А.*], див. *Леонід* [*Кавелін*]
Леонід [*Кавелін*] (*Леонид* [*Кавелин Л. А.*]), архимандрит – с. 46, 47, 138, 408
Леопардов Н. А. – с. 170, 422
Лех – с. 280, 284, 285, 398
Лєвъ, див. Лев Данилович, князь
Липец Р. С., див. *Липець Р.*
Липець Р. (*Липец Р. С.*) – с. 34, 422
Лисовой Н. Н. – с. 55, 422
Литвина А. – с. 366, 423
Лихачев Д. С., див. Лихачов Д.
Лихачов Д. (Лихачев Д. С.) – с. 16, 40, 409, 423, 429
Ловмянский Х., див. *Ловмянський Г.*
Ловмянський Г. (Ловмянский Х.) – с. 144, 423
Ловягина А. В. – с. 71, 428
Ломоносов М. – с. 288, 423
Лопарев Х. (*Лопарев Хр. М.*) – с. 202, 204, 419
Лопарев Хр. М., див. *Лопарев Х.*
Лука, св., апостол, євангеліст – с. 11
Лукин П. В. – с. 90, 374, 423, 434
Любарский Я. Н. – с. 122, 431
Любарт Ґедимінович – с. 104, 179
Любащенко В. – с. 311, 423
Людмила (Ludmila) – с. 332, 333
Лют Свенельдич, див. Мстиша Свенельдич
Ляскоронский В. Г. , див. *Ляскоронський В.*
Ляскоронський В. (*Ляскоронский В. Г.*) – с. 216, 218, 423
Мавродин В. В., див. *Мавродін В.*
Мавродін В. (*Мавродин В. В.*) – с. 144, 423
Мазур О. – с. 96, 124, 423
Майков Л. – с. 12, 34, 423
Майоров А. В. – с. 185, 427
Макаров Н. А. – с. 147, 423

Макітра Тарас – с. 327, 427
Мал (Мал Кольчанин, Малъ), князь – с. 35, 37, 38, 40, 54–56, 58, 59, 61, 65, 76, 79, 85, 86, 90, 91, 98, 103, 140, 235, 365, 404
Мал Кольчанин, див. Мал
Маланка (Меланка, Миланка) – с. 377–385, 403, 404
Малдіт (Малдѣд, Младит) – с. 58
Малдѣд, див. Малдіт
Малеина А. И. – с. 32, 412
Малів династія – с. 56
Малъ, див. Мал
Малъ сынъ Нискининъ – с. 58
Малк Любутчанин, див. Малко Любчанин
Малка, див. Малуша
Малко Любечанин, див. Малко Любчанин
Малко Любженинъ, див. Малко Любчанин
Малко Любутчанин, див. Малко Любчанин
Малко Любцанинъ, див. Малко Любчанин
Малко Любцатинъ, див. Малко Любчанин
Малко Любчанин (Малк Любутчанин, Малко Любечанин, Малко Любженинъ, Малко Любутчанин, Малко Любцанинъ, Малко Любцатинъ, Малко Любчанинъ, Малко Любчанінъ, Малъкъ Любєчанинъ, Малъко Любчанинъ, Малъко Любчѧнинь, Малъко Любьчанинъ, Малъкъ Любечанинъ) – с. 26–27, 29–33, 35, 38–42, 53–56, 86, 90, 91, 93–95, 97–99, 101–105, 164, 243, 246, 250, 346, 364, 365, 367, 389, 391, 392, 395, 402, 404
Малко Любчанинъ, див. Малко Любчанин
Малко Любчанїнъ, див. Малко Любчанин
Малкова Н. А. – с. 199, 424
Малък Любєчанинъ, див. Малко Любчанин
Малъко Любчанинъ, див. Малко Любчанин
Малъко Любчѧнинь, див. Малко Любчанин
Малъко Любьчанинъ, див. Малко Любчанин
Малъкъ Любечанинъ, див. Малко Любчанин
Малковичі, рід Малка Любчанина – с. 33, 35, 37, 38, 42, 43, 89, 90, 92, 93, 95, 162, 243, 245, 249, 329, 341, 342, 345, 346, 390, 391, 395, 402, 403
Малуша (Малка, Малуша Малківна, Мауса, Maluska, Maluscha, Maluſcha) – с. 26–33, 35, 38–42, 45, 46, 48–51, 53–55, 59, 81, 84–86, 89, 91, 92, 95–99, 103, 104, 107–109, 113, 114, 116, 118, 120, 124, 126, 127, 133, 155, 162, 164, 243–246, 307, 312, 336, 340, 341, 346–348, 357, 358, 361–369, 375–377, 379, 381–383, 385, 386, 389, 391, 395, 396, 403, 404
Малуша Малківна, див. Малуша
Малфредь, див. Малфрідь
Малфридъ – с. 363
Малфріда Гарольдівна – с. 204
Малфрідь (Малфредь, Малъфридь) –с. 28, 96, 103
Малиновский А. Ф. – с. 265, 434
Малишевський І. – с. 47, 423
Малъфридь, див. Малфрідь
Малышев В. И. – с. 36, 423
Малюшинські – с. 84
Мамедов И. – с. 384, 424
Мансикка В. Й. – с. 71, 424
Марія Володимирівна – с. 189
Марія, дружина Резановича Войни (Якова) Немирича – с. 87
Маркварт Й. (*Marquart J.*) – 229, 441
Марко, св., апостол, євангеліст – с. 11
Марков А., див. Марков О.
Марков О. (Марков А.) – с. 34, 424
Маркус – с. 76, 77, 164
Марс (Mars) – с. 71, 72
Марфа Матвеевна – с. 190
Марцэлеў С. В. – с. 54, 412
Матвієнко А. М. – с. 64, 411
Матрушка – с. 83
Матузова В. И. – с. 283, 424
Мауса, див. Малуша
Махновець Л. Є. – с. 101, 423
Мачинский Д. А., див. *Мачинський Д.*
Мачинський Д. (*Мачинский Д. А.*) – с. 217, 365, 424
Медынцева А. А. – с. 77, 205, 424
Меланія Римлянка, св. – с. 377, 379, 385, 403
Меланка, див. Маланка
Мельник В. М. – с. 361, 424
Мельник Я. – с. 315, 424
Мельникова Е. А. – с. 76, 77, 168, 416, 424
Мельничук О. С. – с. 9, 417
Мердух Ю. – с. 250, 424
Меркулов В. И. – с. 332, 425
Мешко (Мешко I), король – с. 130, 174, 319, 321, 399
Мешко I, див. Мешко
Микита Залешанин, див. Нікіта Залешанин
Микола Містик – с. 230, 362
Миланка, див. Маланка
Милев А. – с. 326, 425
Миллер В. Ф., див. *Міллер В.*
Милютенко Н. И., див. *Мілютенко Н.*
Милян Т. – с. 296, 297, 425
Минорский В. Ф., див. *Мінорський В.*
Мискиня, див. Низкиня
Мистиша Свенельдич, див. Мстиша Свенельдич
Митко, племінник Немирі Резановича – с. 83, 86, 87
Митус, див. Митуса
Митуса (Митус) – с. 101, 102
Михайло, митрополит – с. 319
Михайло Федорович, цар – с. 17, 189
Михайлов К. А. – с. 374, 425
Мицик Ю. А. – с. 21, 434
Мицько І. (*Зенькович І.*, *Мыцько И.*) – с. 4, 6, 13, 14, 22, 36, 40, 47, 52, 87, 88, 120, 124, 126, 164, 174, 175, 234, 250, 302, 308, 309, 325, 327, 334, 335, 411, 412, 414, 417, 423–426, 435, 441

Мишанич О. В. – с. 101, 423
Мыцько И., див. *Мицько І.*
Міллер В. (*Миллер В. Ф.*) – с. 34, 88, 89, 424, 425
Мілютенко Н. (*Милютенко Н. И.*) –с. 16, 49, 425, 429
Мінорський В. (*Минорский В. Ф.*) –с. 228, 229, 425
Младит, див. Малдіт
Могила Петро, митрополит – с. 17
Мокеев Г. А. – с. 270, 426
Мокос – с. 41
Молдован А. М. – с. 10, 201, 426
Мономахъ, див. Володимир Мономах
Москаленко М. – с. 357, 358, 361, 417
Мостова Л. – с. 356, 426
Моця А. П., див. *Моця О. П.*
Моця О. П. (*Моця А. П.*) – с. 121, 147, 152, 159, 161, 163, 235, 236, 241, 417, 426
Моше Таку – с. 158
Мстислав Володимирович (Мстиславъ, Мьстивъ) – с. 260, 363
Мстислав-Гарольд Володимирович, князь (Мстиславъ, Мьстислав) – с. 204, 211, 261
Мстислав Удатний, князь – с. 206
Мстиславъ, див. Мстислав Володимирович
Мстиславъ, див. Мстислав-Гарольд Володимирович
Мстиша Свенельдич (Мистиша Свенельдич, [Лют] Свенельдич) – с. 56, 65, 91
Мурашева В. В. – с. 374, 426
Мьстислав, див. Мстислав-Гарольд Володимирович, князь
Мьстивъ, див. Мстислав Володимирович
Назаренко А. В., див. *Назаренко О.*
Назаренко О. (*Назаренко А. В.*) – с. 32, 110, 114, 120, 121, 157, 158, 162, 163, 166, 168, 224, 225, 233, 234, 247–249, 303, 364, 412, 426, 427
Насонов А. Н., див. *Насонов О.*
Насонов О. (*Насонов А. Н.*) – с. 57, 65, 130, 223, 427
Настасъ, див. Анастас Корсунянин
Наталия Кириловна – с. 190
Невістка, див. Снер
Немиричі – с. 63
Нестор (Несторъ) – с. 97, 323, 361, 363
Несторъ, див. Нестор
Нєофїтъ, митрополит – с. 326
Низкина, див. Низкиня
Низкиня (Мискиня, Низкина, Нискина, Нискиня, Miskina, Myszkina, Niszkina, Nyszkina) – с. 35, 55–61, 65, 79, 85, 103, 404
Никита Залешанин, див. Нікіта Залешанин
Никита Заолешанин, див. Нікіта Залешанин
Никита Карачевец – с. 36
Никитин А. Л., див. *Нікітін А.*
Нискина, див. Низкиня
Нискина Святолдич (Свенельдич) – с. 59
Нискиня, див. Низкиня
Нікіта Залешанин (Микита Залешанин, Никита Залешанин, Никита Заолешанин) – с. 36, 37, 42, 54
Нікітін А. (*Никитин А. Л.*) –с. 148, 150, 154, 221, 335. 428
Нікітін С. – с. 16
Німчук В. В. – с. 101, 437
нова Єлена, порівняльна характеристика княгині Ольги – с. 205
Новакович А. С. – с. 70, 410
Новиков Н. – с. 363, 430
Новицкий И., див. *Новицький І.*
Новицький І. (*Новицкий И.*) – с. 69, 427
Новичкова Т. А. – с. 40, 409
новы Костантинъ, порівняльна характеристика Володимира Святославовича – с. 11
Новосельцев А. П. – с. 10, 158, 162, 169, 298, 426–429
Носов Е. Н., див. *Носов Є.*
Носов Є. (*Носов Е. Н.*) –с. 161, 214, 217. 218, 232, 426, 428
Оболенский К. М. – с. 111, 422
Оболенский М. А. – с. 265, 434
Огнєва О. – с. 172, 428
Ог – с. 202
Однороженко О. – с. 68, 73, 75, 408, 428
Одяков В. Ф. – с. 251, 428
Окольський С. (*Okolski S.*) – с. 68, 72, 74, 441
Олав Трюггвасон (Олаф) – с. 247, 250, 252, 376, 385, 397, 403
Олав Харальдсон – с. 247
Олаф, див. Олав Трюггвасон
Олг, див. Олег Святославович
Олга, див. Ольга
Олгъ, див. Олег
Олгъ, див. Олег Святославович
Олгъ, див. Олег Святославович [Гориславич]
Олеарий А., див. Олеарій Адам
Олеарій Адам (Олеарий А.) – с. 71, 428
Олег (Олгъ, Олегъ І, Ѡлегъ, Князь Урманскїй), князь, регент Ігора –с. 24, 25, 33, 36, 47, 70, 97, 131, 135, 136, 143, 144, 146, 153, 168, 173–175, 212, 231, 232, 298,
Олегъ, див. Олег Святославович
Олегъ І, див. Олег
Олег Святославович (Олг, Олгъ, Олег деревлянський, Олегъ, Ѡлегъ, Ѡльгъ), князь – с. 25, 26, 28, 29, 33, 59, 66, 70, 246, 248–250, 270, 363, 396
Олег Святославович [Гориславич] (Олгъ) – с. 261
Олександр, король – с. 99
Олександр Великий (Александр Македонский, Олександр Македонський) – с. 12, 285, 286
Олександр Македонський, див. Олександр Великий

Олександр Попович (Александр Попович, Александро Поповичь) – с. 35, 372
Олексій Михайлович, цар – с. 190
Олена (Елена, Єлена, Єлієна, Ієлєна), цариця – с. 198, 200–207, 394
Олова – с. 247, 363
Олоферн – с. 353
Ольга (Олга, Єлена, Ѡльга, Holha), княгиня – с. 14, 23–27, 29–33, 40, 45–53, 56, 58, 69, 81, 84, 95, 97, 98, 103–107, 109, 113–117, 120, 126, 131, 133, 135–143, 145–147, 149–152, 154–157, 159, 164, 166, 168, 170, 172–174, 176–178, 180, 181, 183–186, 192–195, 197–204, 207, 209, 212, 215, 226, 231, 232, 235, 240, 244, 245, 248, 249, 255, 258, 279, 282, 304, 334, 335, 338, 340, 346, 358, 361–363, 367, 385, 386, 389, 392–397, 404
Оранський Михайло – с. 338
Орлов Р. С. – с. 239, 428
Осколдъ, див. Аскольд
Оскольд, див. Аскольд
Остромир Коснятинович – с. 90–93, 390
Оттон I, імператор – с. 12, 113, 114
Оттон II, імператор – с. 247, 248, 396
Ошуркевич О. – с. 382, 438
Ѡлегъ, див. Олег
Ѡлегъ, див. Олег Святославович
Ѡльга, див. Ольга
Ѡльгъ, див. Олег Святославович
Ѡндроникъ Чьшькии – с. 309
Павло (Паоул, Савл), св., апостол – с. 11, 14, 355
Павлова Р. – с. 47, 429
Палладиева Ю. В. – с. 195, 429
Паоул, див. Павло
Папроцький Б. – с. 75
Пархоменко В. А. – с. 143, 144, 216, 218, 429
Пастернак Я. – с. 123, 234, 429
Патырбаева К. В. – с. 326, 436
Пашкевичі – с. 84
Пашкоў Г. П. – с. 54, 412
Пашуто В. Т. – с. 77, 93, 134, 144, 158, 168, 283, 416, 423, 424, 427, 432
Пащак М. М. – с. 101, 413
Перетц В. – с. 138, 438
Перун – с. 13, 71, 323
Перунін В. І. – с. 180, 429
Перхавко В. Б. – с. 169, 170, 172, 174. 227, 364, 420, 429
Петахія – с. 121, 158
Петегирич В. – с. 293, 294, 300, 302, 309, 429
Петканова Д. – с. 326, 430
Петро, св., апостол – с. 11
Петро, цар – с. 312, 313, 318
Петро II Делян – с. 326
Петро Константинович – с. 374
Петров М. (*Петров Н. И.*) – с. 338, 339, 430
Петров Н. И., див. *Петров М.*
Петрухин В. Я., див. *Петрухін В.*
Петрухін В. (*Петрухин В. Я.*) – с. 71, 116, 166, 223, 224, 298, 413, 424, 430
Пєкосінський Ф. (*Piekosiński F.*) –с. 74–76, 78, 441
Плахонін А. – с. 173, 430
Плотникова О. А. – с. 366, 430
Поболь Л. Д. – с. 132, 413
Повєткин В. И., див. *Повєткін В.*
Повєткін В. (*Повєткин В. И.*) – с. 143, 413
Погодин А. Л., див. *Погодін О.*
Погодин М., див. *Погодін М.*
Погодін М. (*Погодин М.*) – с. 90, 91, 430
Погодін О. (*Погодин А. Л.*) – с. 250, 430
Подоляка Т. – с. 124, 423
Подосинов А. В. – с. 134, 224, 416, 424
Поляков А. Н., див. *Поляков О.*
Поляков О. (*Поляков А. Н.*) – с. 144, 430
Поляков Ю. А. – с. 158, 427
Понырко Н. В. – с. 16, 429
Попов А. – с. 284, 430
Поппе А. (*Поппэ А. В.*, *Poppe A.*) – с. 57–59, 150, 151, 431, 441
Поппэ А. В., див. *Поппе А.*
Попруженко М. Г. – с. 313, 325, 326, 431
Потебня А. А., див. *Потебня О.*
Потебня О. (*Потебня А. А.*) – с. 361, 431
Предслава, дружина Святослава Ігоровича – с. 361, 362
Предслава, згадана в русько-візантійській угоді 944 р. – с. 362
Предслава, вдова Ярополка Святославовича – с. 363
Пресіян (Пресіанъ) – с. 334, 335
Пресіанъ, див. Пресіян
Претич – с. 25
Прийма Ф. Я. – с. 51, 431
Примов Б. – с. 313, 433
Природина У. П. – с. 102, 431
Приселков М. Д. – с. 139, 142, 431
Присяжний К. – с. 172, 409, 428
Пріцак О. (*Pritsak O.*) – с. 63, 65, 66, 431, 441, 442
Продовжувач Феофана (Продолжатель Феофана) – с. 122, 339, 431
Продолжатель Феофана, див. Продовжувач Феофана
продовжувач Регінона, див. Адальберт
Прозоровский Д., див. *Прозоровський Д.*
Прозоровський Д. (*Прозоровский Д.*) – с. 38, 54, 55, 57, 90, 91, 93, 342, 431
Прокопьева С. – с. 183, 431
Процько з Низкиничів – с. 64
Путилова Б. Н. – с. 37, 409
Путята, тисяцький Володимира святославовича – с. 321–324, 329, 402
Путята, билинний персонаж – с. 323
Путята, лицар – с. 329, 402

Путята Вишатич (Путята Вышатичъ) – с. 88, 89, 91, 329, 390, 402
Путята Вышатичъ, див. Путята Вишатич
Путятицькі – с. 329, 402, 403
Пушкарев Л. Н. – с.36, 431
Пчелов Е. В., див. *Пчолов Є.*
Пчолов Є. (*Пчелов Е. В.*) – с. 256, 258, 431
Пшемисліди – с. 163, 164, 174, 308, 332, 334
Раав – с. 199
Раб, див. Трель
Рабиня, див. Тір
Раевский Д. С. – с. 298, 430
Раклии, див. Ираклій
Рамонъ, див. Роман I [Лакапін]
Рапов О. М. – с. 111, 117, 263, 271–273, 309, 318, 337, 338, 432
Раппопорт П. А. – с. 104, 126, 180, 432
Ратич О. О. – с. 296, 409
Рача, князь – с. 104
Резанович Война Немирич (Резанович Яків Немирич) – с. 87
Резанович Козарин – с. 86–88
Резанович Немиря – с. 83, 86, 87
Резанович Яків Немирич, див. Резанович Война Немирич
Резановичі – с. 86–89, 104 162, 245, 341, 345, 389–391, 403
Рибаков Б. О. (*Рыбаков Б. А.*) – с. 34, 42, 77, 79, 161, 170, 177, 180, 205, 222, 238, 239, 241, 258, 272, 421, 424, 432, 433
Риг – с. 370
Ридзевська О. (*Рыдзевская Е. А.*) – с. 134, 213, 247, 432
Рильський М. Т. – с. 12, 419
Ричка В. М. (*Рычка В. М.*) – с. 15, 17, 46, 66, 142, 158, 183, 200, 201, 355, 421, 432, 433
Ричков П. А. – с. 259, 433
Рыбаков Б. А., див. Рибаков Б. О.
Рыдзевская Е. А., див. Ридзевська О.
Рычка В. М., див. Ричка В. М.
робичич (робичичъ), літописна характеристика Володимира Святославовича – с. 39, 365–367, 379
робичичъ, див. робичич
Рогволод (Рогъволодъ) – с. 234, 249, 258
Рогнеда, див. Рогніда
Рогніда (Гориславa, Рогнеда, Рогнѣдь) – с. 112, 363, 366, 367
Рогнѣдь, див. Рогніда
Роговицький Михайло – с. 99
Рогъволодъ, див. Рогволод
Родзевич Н. С. – с. 9, 417
Роксъ – с. 361
Роман I [Лакапін] (Романъ, Рамонъ), імператор – с. 230
Роман II, імператор – с. 113, 215
Роман Мстиславович, князь – с. 52, 175, 206
Роман-Симеон (Симїонъ), цар – с. 316, 319
Романъ, див. Роман I [Лакапін]
Росовецький С. К. – с. 88, 413
Ростислав Володимирович, князь – с. 94, 402
Ростислав Мстиславович, князь – с. 273
Ростиславовичі – с. 94
Рубинштейн Н. – с. 170, 433
Рубіш – 290, 291
Рус (Rusz) – с. 280, 282, 284–287, 292, 293, 398
Русанова І. – с. 105, 152, 296, 435
Рюрик (Рюрикъ), князь – с. 24, 25, 97, 212, 215, 273, 274, 331, 332
Рюриковичі – с. 90, 92, 236–241
Рюрикъ, див. Рюрик
Сабев Т. – с. 47, 433
Сабівчак І. – с. 349–351, 433
Саватий, див. Савватій
Савваитов П. И., див. *Савваітов П.*
Савваітов П. (*Савваитов П. И.*) –с. 202, 373, 431, 433
Савватій (Саватий) – с. 205
Савл, див. Павло
Самаїл (Σαμαήλ) – с. 314
Самонова М. – с. 78, 433
Сангушко А. – с. 338, 339
Сара – с. 199
Сатанаїл (Σαταναήλ) – с. 314
Сахаров А. – с. 113, 114, 433
Свеналдъ, див. Свенельд
Свенгелдъ, див. Свенельд
Свенельд (Свеналдъ, Свенгелдъ, Свиндел, Свинделд, Свинделдъ, Свѣналдъ, Свѣнгелдъ, Свѣндельд, Свѣньделдъ, Свѣньлд) – с. 56, 59, 65, 66, 69–71, 76, 78, 85, 91–93, 103, 150, 151, 153, 231, 245, 344, 395, 396
Свенельдич, див. Нискина Святолдич
Свенельдичі – с. 92
Свердлов М. Б. – с. 177, 433
Свидригайло, князь – 83, 87, 273
Свиндел, див. Свенельд
Свинделд, див. Свенельд
Свинделдъ, див. Свенельд
Свѣналдъ, див. Свенельд
Свѣнгелдъ, див. Свенельд
Свѣндельд, див. Свенельд
Свѣньделдъ, див. Свенельд
Свѣньлд, див. Свенельд
Святольд (Svętold) – с. 59, 66, 69–72, 74, 78, 85, 103
Святольдич (Сватѡлдичъ, Swientoldycz, Swiętoldycz) – с. 66–69, 72
Святольдичі, див. Киселі
Святополк Моравський – с. 332, 334
Святополк Ярополкович/Володимирович [Окаянний] (С҃тополкъ), князь – с. 237, 247, 363, 401

Святополк [Ізяславович] – с. 88
Святослав Володимирович (С҃тославъ) – с. 260, 363
Святослав Всеволодович (С҃тославъ), князь – с. 186
Святослав Ігорович (Святославъ, Свѣтослав, С҃тославъ, С҃тославъ хоробры, Σφενδοσθλάβος, Svętoslav, Swantosław, Swiętosław), князь – с. 11, 23–29, 31–33, 46, 69, 70, 92, 96, 109, 111–116, 121, 124, 125, 131, 136, 142, 151, 154, 163, 164, 198, 215, 216, 218, 221, 226, 230–232, 236, 237, 240–249, 255, 270, 279, 316, 336, 339, 340, 344, 346, 347, 357, 361–364, 375, 376, 382, 384–386, 394–396, 403, 404
Святославъ, див. Святослав Ігорович
Свѧтѡлдичъ, див. Святольдич
Свѣтослав, див. Святослав Ігорович
Седов В. В., див. *Сєдов В.*
Седова М. В., див. *Сєдова М. В.*
Семевский М. И. – с. 46, 186, 187, 408, 436
Семен Іванович – с. 372, 373
Семен Олелькович – с. 68
Сербина К. Н. – с. 139, 431
Сергійчук І. – с. 64, 411
Сєдов В. (*Седов В. В.*) – с. 152, 271, 272, 309, 371, 433
Сєдова М. В. (*Седова М. В.*) – с. 71, 433
Сигурд Ейрікссон – с. 252, 397
Сигізмунд І, король – с. 338
Сигізмунд Кейстутович, князь – с. 273
Симеон, цар – с. 335
Симеонов Д. – с. 313, 433
Симїонъ, див. Роман-Симеон
Симонъ – с. 261
Симпсон Ж., див. *Сімпсон Ж.*
Синеус – с. 215, 331, 332
Сиром'ятников О. (*Сыромятников А. К.*) –с. 235, 236, 241, 426
Сыромятников А. К., див. *Сиром'ятников О.*
Сисин Ф. (*Sysyn F. E.*) – с. 63, 64, 67, 72, 442
Сіверята – с. 166
Сігтрюгг – с. 69
Сімпсон Ж. (*Симпсон Ж.*) – с. 367, 370, 433
Скіф – с. 286
Скорина Франциск – с. 7, 18, 345, 431
Скочиляс І. – с. 6, 65, 310–312, 334, 412, 433
Скрипник Г. – с. 128, 156, 208, 297, 306, 414, 415
Слава – с. 290, 291, 292
Славник – с. 174
Славниковичі – с. 163, 164, 174
Славнитский М. – с. 15, 434
Славой – с. 289–292, 329, 398
Слободян В. – с. 13, 434
Словен – с. 284, 286, 292, 293, 329, 331, 398
Словен молодший – с. 331
Сльозка Михайло – с. 67, 72
Смирнов Ю. И. – с. 35–37, 288, 416, 433, 434
Смолицкий В. Г. – с. 35, 416
Смолій В. А. – с. 21, 42, 147, 412, 419, 434
Снер (Невістка) – с. 370
Сноррі Стурлусон – с. 365
Солдатенков К. – с. 178, 417
Соловей, див. Богомил
Соловйов О. (*Соловьев А. В.*) – с. 57–59, 150, 224, 434
Соловйов С. (*Соловьев С. М.*) – с. 95, 374, 434
Соловьев А. В., див. *Соловйов О.*
Соловьев С. М., див. *Соловйов С.*
Солтан із Будятичів (Федір Солтан Бутетицький, Сольтанъ з Бутетичъ) – с. 64, 84
Сольтанъ з Бутетичъ, див. Солтан із Будятичів
Сорлен І. – с. 233
Софія Вітовтівна – с. 374
Софонович Ф. – с. 21, 434
Сохань П. С. – с. 59, 64, 169, 408, 413, 423
Спадкоємець – с. 370
Спадщина – с. 370
Срезневский И. И., див. *Срезневський І.*
Срезневський І. (*Срезневский И. И.*) – с. 150, 187, 190, 191, 203, 332, 422, 424, 434
Ставецький Міхал – с. 188
Ставецький Федір Шишка, див. Шишка Федір
Ставецькі – с. 84
Станиславъ – с. 363
Стеллецкий Н. – с. 312, 434
Степанков В. С. – с. 161, 435
Стефанович П. С. – с. 90, 434
Стефанъ Оугорьскыи – с. 309
Стецький Т. (*Stecky T.*) – с. 195, 441
Столярова Л. В. – с. 90, 405, 434
С҃тополкъ, див. Святополк Ярополкович/ Володимирович Окаянний
С҃тославъ, див. Святослав Володимирович
С҃тославъ, див. Святослав Всеволодович
С҃тославъ, див. Святослав Ігорович
С҃тославъ хоробры, див. Святослав Ігорович
Стоян – с. 322, 324, 327, 400
Стрешнєва Євдокія Лук'янівна – с. 189
Стрийковський М. (Стыковский, Stryjkowski M.) – с. 31, 97, 99, 367, 442
Стыковский, див. Стрийковський М.
Такшонь – с. 362
Таланчук О. М. – с. 88, 413
Татищев В., див. *Татіщев В.*
Татіщев В. (*Татищев В.*) – с. 31–33, 40–42, 45–49, 58, 95, 97, 109, 114, 115, 121, 122, 124, 140, 193, 218, 220, 222, 233, 247, 261, 262, 275, 318, 320–325, 331–333, 336, 337, 339, 340, 361–364, 367, 389, 395, 399, 400, 434, 435
Творогов О. В. – с. 236, 409
Темушев В. Н. – с. 53, 435

Теофілакт Болгарський – с. 326
Терех Ю. – с. 326, 411
Терешкович Лука – с. 179
Терський С. В. (*Шеломенцев-Терський С. В.*) –с. 4, 78, 124, 126, 159, 161, 234, 301, 309, 339, 423, 435
Тимофеєв Є. – с. 152
Тимощук Б. А. – с. 119, 296, 419, 535
Титмар Мерзебурзький – с. 110, 114
Тихомиров М. Н. – с. 47, 65, 130, 260, 268, 277, 303, 304, 420, 427, 435
Тір (Рабиня) – с. 370
Ткадлчік В. (*Tkadlčík V.*) – с. 335, 442
Ткачук Р. – с. 326, 411
Толочко А., див. *Толочко О. П.*
Толочко О. П. (*Толочко А.*) – с. 66, 158, 319, 355, 421, 432, 436
Толочко П. П. –с. 121, 130, 133, 152, 159, 161, 417, 426, 436
Толстая С. М. – с. 71, 424
Толстой М. В. – с. 51, 436
Толстой Н. И. – с. 318, 439
Топоров В. Н. – с. 71, 418
Тор – с. 242
Тора Жердинка – с. 365
Тороп – с. 372
Трель (Раб) – с. 370
Тризни – с. 63
Трифонова-Христова М. – с. 326, 436
Тронько П. Т. – с. 328, 418
Троян С. С. – с. 161, 435
Трувор – с. 215, 331, 332
Труворов А. Н. – с. 186, 187, 189, 190, 436
Трюггві – с. 247
Туки – с. 93
Тупачевський Василь – с. 106
Тупиков Н. М. – с. 102, 436
Тур – с. 249, 259
Турилов А. А. – с. 285, 410, 222
Турчанінови – с. 74, 75
Угоняй – с. 321, 323, 324, 328, 400
Удальцова З. В. – с. 224, 430
Улебъ, див. Гліб Ігорович
Улуханов И. С. – с. 150, 434
Уміла – с. 332
Услад – с. 119
Успенский Г., див. *Успенський Г.*
Успенский Ф. Б., див. *Успенський Ф.*
Успенський Г. (*Успенский Г.*) – с. 186, 187, 436
Успенський Ф. (Успенский Ф. Д.) – с. 364–366, 423, 436
Фасмер М. – с. 176, 436
Федір богомил – с. 316
Федір Іоанович, цар – с. 120
Федір Солтан Бутетицький, див. Солтан із Будятичів
Федір Олексійович (Федор Алексеевич) – с. 184, 189, 190
Федор Алексеевич, див. Федір Олексійович
Федоров-Давыдов Г. А. – с. 118, 422
Федорова И. В. – с. 285, 436
Феодор Тирон, св., великомученик – с. 35
Феодориса Микитишна – с. 35
Феодосій, єпископ – с. 64
Феодосій Печерський – с. 91, 342
Феоктистова И. К. – с. 289, 437
Феопемпт, митрополит – с. 320
Феофана, дружина Остромира Коснятиновича –с. 90
Феофілакт, патріарх – с. 313
Фива – с. 356
Филипчук М. А. – с. 234, 437
Фиркс И. фон – с. 196, 437
Фліз Домінік де ла – 187, 192
Флоря Б. Н. – с. 194, 116, 121, 430, 437
Фомин В. В. – с. 333, 407
Франко Іван (*Франко І. Я.*) – с. 315, 356, 408, 437
Франко І. Я., див. *Франко Іван*
Фрэн – с. 229
Фроянов И. Я., див. *Фроянов І.*
Фроянов І. (*Фроянов И. Я.*) –с. 144, 145, 177, 231, 437
Халох – с. 286
Харальд Прекрасноволосий – с. 365
Хёрда-Кари – с. 365
Ходаковский, див. *Доленга-Ходаковський З.*
Хоздрои, див. Хосров II Парвіз
Хорошкевич А. Л. – с. 32, 412
Хорс – с. 119
Хосров II Парвіз (Хоздрои) – с. 287, 298
Христина, княгиня – с. 204
Хрольв Пішоход – с. 213
Цецхладзе Г. Р. – с. 224, 427
Цимисхий, див. Цимісхій Іоанн
Цимісхій Іоанн (Цимисхий) – с. 103, 231
Цинкаловський О. (*Cynkałowski A.*) – с. 106, 123, 124, 339, 340, 437, 439
Чайка М. – с. 107, 437
Чарторийські – с. 63, 87
Чацькі – с. 84
Чекова И. – с. 199, 437
Черневський Андрій – с. 106
Чернецов А. В. – с. 200, 436
Четвертинські – с. 63
Чех – с. 280, 285, 398
Чилингиров С. Х., див. *Чилінгіров С.*
Чилінгіров С. (*Чилингиров С. Х.*) – с. 47, 437
Членов А. М. – с. 37–38, 40, 54, 55, 437
Чучка П. – с. 101, 437
Шармуа – с. 229
Шахматов А. А., див. *Шахматов О.*

Шахматов О. (*Шахматов А. А.*) – с. 28, 36, 42, 55–57, 59, 91–93, 96, 98, 103, 110, 138–142, 146, 150, 152, 185, 193, 207, 273, 274, 321, 351, 437, 438
Шевченко С. В. – с. 271, 413
Шевченко Т. – с. 17, 18, 438
Шелов-Коведяев Ф. В., див. *Шелов-Коведяєв Ф.*
Шелов-Коведяєв Ф. (*Шелов-Коведяев Ф. В.*) – с. 223, 224, 430
Шеломенцев-Терський С. В., див. *Терський С. В.*
Шемберко Т. – с. 382, 438
Шенталинская Т. С. – с. 37, 433
Шидловський Ходор – с. 101
Шиженский Р. В. – с. 39, 438
Шишка Федір (Ставецький Федір Шишка) – с. 64
Шишкинич Стецько (Шишкиничъ Стецко) –с. 83, 84
Шишкиничъ Стецко, див. Шишкинич Стецько
Шлёцер А. Л. – с. 333, 438
Шмидт С. О. – с. 47, 435
Щавелева Н. И. – с. 59, 96, 280–282, 412, 438
Щапов Я. Н. – с. 104, 178, 179, 283, 424, 437, 438
Щербаковский Д. – с. 104, 438
Щукин И. Б., див. *Щукін І.*
Щукін І. (*Щукин И. Б.*) – с. 185, 438
Юдит, див. Юдиф
Юдиф (Юдит) – с. 199, 345, 353
Юнак – с. 370
Юрій Дмитрович – с. 373
Юрій Довгорукий (Георгій сынъ Мономаховъ, Гюрги), князь – с. 261, 262, 273
Юрковский О. – с. 169, 438
Языков Д. – с. 333, 438
Яків Мніх – с. 11, 200
Яковенко Н. – с. 67–69, 73, 74, 87, 438, 439
Янечек А. (*Janeczek A.*) – с. 327, 328, 440
Янин В. Л., див. *Янін В.*
Янін В. (*Янин В. Л.*) – с. 32, 92, 93, 110, 142–147, 149, 159, 173, 209–214, 217, 226, 318, 330, 337, 368, 393, 408, 412, 417, 420, 426, 427, 430, 439
Янушович Федір – с. 339
Янчук Н. А. – с. 34, 424
Янь Вишатич (Янь Вышатичъ, Іоанн) – с. 88–93, 329, 345, 390, 402
Янь Вышатичъ, див. Янь Вишатич
Яремчук Д. А. – с. 328, 418
Ярл – с. 370
Яромир, єпископ – с. 307
Ярополк Святославович (Ярополкъ, Ꙗрополкъ), князь – с. 25, 26, 28, 29, 33, 69, 70, 246–250, 253, 270, 363, 396, 397
Ярополкъ, див. Ярополк Святославович
Ярослав Володимирович, див. Ярослав Володимирович Мудрий
Ярослав Володимирович Мудрий (Ярослав Володимирович, Ярославъ, Ꙗрославъ), князь – с. 15, 90, 135, 143, 144, 149, 175, 176, 211–213, 242, 246, 247, 249, 260, 269, 270, 282, 320, 363, 401
Ярослав Святополкович, князь – с. 175
Ярославовичі – с. 344, 402
Ярославъ, див. Ярослав Володимирович Мудрий
Ятвяг Гунарев – с. 172
Яфет – с. 286
Яцимирський О. – с. 202
Яцунский В. К. – с. 130, 427
Ꙗрополкъ, див. Ярополк Святославович
Ꙗрославъ, див. Ярослав Володимирович Мудрий
Andream de Vythkowo, див. Андрій з Виткова
Antanavičius D. – с. 101, 441
Banduri Anselmo, див. *Бандурі Ансельм*
Blanuca A.– с. 101, 441
Boniecki A., див. *Бонецький А.*
Bořivoj, див. Борживой
Buko A., див. *Буко А.*
Büsching J.-G., див. *Бюшинг Й.-Ґ.*
Calufcza paruus dictus, див. Калюса Малець
Calufcza Parvus, див. Калюса Малець
Caluwtza der khlain, див. Калюса Малець
Chlebowski B. – с. 60, 441
Cristinus heres de Woloyowo – с. 327
Curta F. – с. 310, 439
Cynkałowski A., див. *Цинкаловський О.*
Długosz Jan, див. Длугош Ян
Dobrina, див. Добриня Малкович
Dobryna, див. Добриня Малкович
Dyba Y. R., див. *Диба Ю.*
Dziadulewicz S. – с. 73, 442
Fetisov A. – с. 238, 440
Galkova I. – с. 238, 440
Gloger Z., див. *Ґльогер З.*
Herberstein S., див. *Герберштейн С.*
Holha, див. Ольга
Hostivít, див. Гостивіт
Janeczek A., див. *Янечек А.*
Jesiów M. – с. 289, 441
Kálufczá Malec, див. Калюса Малець
Kálufczá Malec, див. Калюса Малець
Katz V. – с. 163, 440
Kisiel, див. Кисіль
klein Caluffza, див. Калюса Малець
Kojałowicz W., див. *Коялович В.*
Kossow Silwestr, див. Косов Сильвестр
Kostrzewski J. – с. 339, 439
Kozarzin de Olesko (Козарин) – с. 87
Kubiak W. – с. 170, 440
Kuraś S. – с. 328, 442
Kuryjerow Józef Ś. P. – с. 75, 441
Kutyłowska I. – с. 175, 440
Levin P. – с. 66, 441

Lewicki T., див. *Левицький Т.*
Lisle Guillaume de, див. *Деліль Гійом*
Ludmila, див. Людмила
Małachowicz E. – с. 310, 441
Maluscha, див. Малуша
Maluſcha, див. Малуша
Maluska, див. Малуша
Marquart J., див. *Маркварт Й.*
Mars, див. Марс
Mecherzyński K. – с. 281, 439
Miskina, див. Низкиня
Moszyński T. – с. 123, 441
Myszkina, див. Низкиня
Nikolov N. – с. 335, 442
Niszkina, див. Низкиня
Nyszkina, див. Низкиня
Okolski S., див. *Окольський С.*
Palacký Fr. – с. 131, 441
Piccolo Calufcza, див. Калюса Малець
Picciolo Calufcza, див. Калюса Малець
Piekosiński F., див. *Пєкосінський Ф.*
Poppe A., див. *Поппе А.*
Pritsak O., див *Пріцак О.*
Przezdziecki A. – с. 281, 439
Radoměřský P. – с. 164, 441
Rulikowski E. – с. 354, 441
Rusz, див. Рус
Stadnicki Alexandr – с. 327, 439
Stecky T., див. *Стецький Т.*
Stryjkowski M., див. Стрийковський М.
Sulimierski F. – 60, 441
Sułkowska-Kuraś I. – с. 328, 442
Sysyn F. E., див. *Сисин Ф.*
Svętold, див. Святольд
Svętoslav, див. Святослав Ігорович
Swantosław, див. Святослав Ігорович
Swientoldycz, див. Святольдич
Swiętoldycz, див. Святольдич
Świętosław, див. Святослав Ігорович
Σαμαήλ, див. Самаїл
Σαταναήλ, див. Сатанаїл
Σφενδοσθλάβος, див. Святослав Ігорович
Tkadlčík V., див. *Ткадлчік В.*
Vashchuk D. – с. 110, 441
Vízdal M. – с. 335,442
Walewski W. – с. 60, 441
Włodymirz, див. Володимир Святославович
Włodzimierz, див. Володимир Святославович
Wiatrowski A. – с. 289, 299, 442
Wittyg W., див. *Bimmur B.*
Wolff J. – с. 86, 87, 442
Žemlička J., див. *Землічка Й.*

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ ТА ЕТНОНІМІВ

авари – с. 287, 297–299
Азія (Ася) – с. 11, 165, 312
ал-Андалус – с. 227, 232
ал-Джалāлики – с. 227, 232
ал-Ифранджи – с. 227, 232
Альпи – с. 164
Альпи Преюлійські – с. 164
Альпи Юлійські – с. 164
Альта (Ілтиця), р. – с. 344
Аммонітяни (Аммонові сини) – с. 202
Аммонові сини, див. Аммонітяни
Антиохииская земля – с. 11
Апостольщина, ур. – с. 123
Арль – с. 165
ар-разанія (раданіти) – с. 165, 166, 391
ар-Рӯм, див. Візантія
Аскольдова могила – с. 115
Ася, див. Азія
баварське Подунав'я – с. 157, 164, 168, 393
баджгирд – с. 227, 228
баджнā – с. 227, 228
баджнāк – с. 227, 228
Балкани – с. 115, 125, 132, 230, 232
балканські народи – с. 314
Балтика – с. 148, 149, 168, 173, 251, 252, 333, 395, 397, 401
Балтійська водна система – с. 280
Балтійське море – с. 148
Балтійське побережжя (Балтійське узбережжя, Балтійські землі) – с. 169, 251, 253
Балтійське узбережжя, див. Балтійське побережжя
Балтійський басейн – с. 251
Балтійський регіон – с. 166
Балтійські землі, див. Балтійське побережжя
Басарабі-Мурфатлар – с. 238, 239
Беларусь, див. Білорусь
Белз – с. 176, 277, 327, 328
Белзщина, див. Белзька земля
Белзька земля (Белзщина) – с. 325, 327, 328
Белзький повіт – с. 328
Белово, див. Земен
Берестей, див. Берестя
Берестове – с. 110
Берестя (Берестей, Берестье) – с. 130, 170, 176, 179, 240
Берестье, див. Берестя
Бельський археологічний комплекс – с. 137
Бильден – с. 251
Біла Русь – с. 261
Білгород (Бѣлѣградъ) – с. 66, 121, 319, 320
Білгородка – с. 241
Білка, р. – с. 152
Білобереги (Бѣлобреги) – с. 124, 125
Білобережжя (Бѣлобережье) – с. 125
білозерська весь (бѣлозерская весь, кривицька весь, кривичская весь) – с. 273, 274
Білозерський край – с. 274
білоруси – с. 314
Білорусь (Беларусь) – с. 54, 77, 78, 179
Бѣлобреги, див. Білобереги
Бѣлобережье, див. Білобережжя
бѣлозерская весь, див. білозерська весь
Бѣлѣзеро (Бѣло ѡзеро) – с. 272, 276
Бѣлѣ ѡзеро, див. Бѣлѣзеро
Бѣлѣград, див. Білгород
Богемія, див. Чехія
Болгаре, див. Болгарія
болгари (болгары, болгоры) – с. 226, 287, 289, 298, 299, 314, 319, 320, 325, 327, 334, 361, 399, 400
болгары, див. болгари
Болгарія (Болгаре, Болгарїя, Болгарське царство, Болгарська земля) – с. 47, 228, 230, 255, 313, 316, 318, 319, 324–326, 335, 346, 355, 362, 399
Болгарїя, див. Болгарія
Болгарська земля, див. Болгарія
Болгарське царство, див. Болгарія
болгоры, див. болгари
Болотове – с. 330
Болотяна садиба – с. 217
Боричевъ – с. 235
Боснія – с. 314
Бояничі – с. 335
Браславський р-н – с. 77
Браслет, див. Західний Буг
бродники – с. 228, 229
Буг, див. Західний Буг
Будатин (Будацін) – с. 53
Будацін, див. Будатин
Буденик, див. Будник
Будитино весь, див. Будятине село
Будище – с. 52
Будыщи Лысяньи – с. 52
Будник (Буденик) – с. 48–51
Будотине село, див. Будятине село
Будутина весь, див. Будятине село
Будутина вѣсь, див. Будятине село
Будутино село, див. Будятине село

Будятине село (Будитино весь, Будотине село, Будутина весь, Будутина вѣсь, Будутино село) – с. 29, 30, 33, 43, 45–54, 81, 83–86, 95, 96, 103, 107–109, 113, 114, 116, 117, 127, 133, 155, 162, 244–246, 305, 307, 336, 340, 357, 385, 389, 390, 396
Будятичи, див. Будятичі
Будятичі (Будятичи, Боудѧтичи, Бутетичі) – с. 81–87, 89, 95, 99, 100, 103–106, 155, 162, 244–246, 279, 305, 312, 336, 340, 341, 345, 346, 349–351, 356, 357, 389, 390, 391, 392, 395, 396, 399, 400, 404, 410
бужа̂не, див. бужани
бужани (бужа̂не, busani) –
Бужанка – с. 52
Бужеськ – с. 258
Бужин – с. 52
Булгар (Велике місто) – 157, 164, 167, 175, 244, 307, 391
булгаре – 324
Булгарія, див. Волзька Булгарія
Буськ – с. 294
Бутетичі, див. Будятичі
Боудѧтичи, див. Будятичі
Бярмия – с. 331, 333
Бярмы – с. 331
Вавилон – с. 158
Ваг – с. 307, 308
Вагрія – с. 104, 164
Вандалїя – с. 41
Вараж, див. Овруч
Варгенава – с. 251
варяги (в(а)рѧзи) – с. 79, 81, 135, 143, 144, 148, 155, 215, 230, 233, 248, 250, 251, 257, 274, 331, 332, 365
Варяж – с. 59, 60, 79, 80
Варяжанка, р. – с. 79
в(а)рѧзи, див. варяги
Валандар, див. Девельт
Велеград [великоморавський] (Velehrad, Veligrad) – с. 333
Велеград [ободритський] (Магнополіс, Мекленбург, Мекленбург) – с. 40, 41, 333
Велика, вул. – с. 142
Велика, р. – с. 118
Велика Моравія (Великоморавська держава) – с. 234, 289, 308, 309, 310, 311
Великаго Нова града области, див. Новгородська земля
Велике князівство Литовське – с. 53, 281, 367
Велике місто, див. Булгар
Великий Новгород, див. Новгород на Волхові
Великоберезнянський р-н. – с. 189
Великоморавська держава, див. Велика Моравія
Великоморавська митрополія (Моравське владицтво) – с. 310
великороси – с. 314
Венеція – с. 32, 157, 164, 220, 391
Вепр (Вепрь, Арег), р. – с. 132, 283, 300
Вепрь, див. Вепр
Вербично – с. 101
Верхній Прут – с. 294
верховські землі – с. 222, 225
весь (вѣсь) – с. 135, 144, 145, 272–274, 276, 371
Ветулія – с. 353
вѣсь, див. весь
Вибути, див. Вибутське
Вибутське (Вибути, Выбутино, Выбуто, Выбутская весь, Выбутское) – с. 48, 49, 51, 184
Виделибье – с. 50
Винники – с. 99
Витичів (Вітетзе, Вιτετζέβη) – с. 222, 233
вифаньскыя страны – с. 122
Вишатичі – с. 94, 329, 402
Вишгород (Вышгород, Вышєгородъ, Вусеград, Ольжин город, Βουσεγραδέ) – с. 95, 136, 198, 216, 223, 233, 240, 334
Вышгород, див. Вишгород
Вышєгородъ, див. Вишгород
Выбутино, див. Вибутське
Выбуто, див. Вибутське
Выбутская весь, див. Вибутське
Выбутское, див. Вибутське
Высочко – с. 179
візантійці (греки, грѣки) – с. 23, 75, 125, 147, 148, 153, 155, 227, 230, 233, 257, 286, 299, 361, 374
Візантія (ар-Рӯм, Румийа) – с. 10, 79, 122, 123, 131, 132, 148, 172, 173, 226, 227, 255, 298, 311, 316, 339
Вільно – с. 67, 72
Вісла, р. – с. 148, 168, 250, 394, 396
Вітебська обл – с. 77
Вітетзе, див. Витичів
Владимер, див. Володимир
Владимеръ, див. Володимир
Владимир, див. Владимир-на-Клязьмі
Владимир-на-Клязьмі (Владимир, Владимиръ) – с. 261–263, 266, 269–271, 273, 275, 303
Владимиръ, див. Владимир-на-Клязьмі
Владимиръ, див. Володимир
Владимиръ, див. Володимир-Волинський
Владиміръ, див. Володимир
Владична гора, ур. – с. 338
Влахерни – с. 286
в.линана, див. волиняни
Войславичі – с. 80, 397
Волга, р. – с. 257, 271, 272, 276
Волго-Балтійська водна система – с. 149, 393
Волго-Окське межиріччя – с. 271, 277
Волзька Булгарія (Булгарія) – с. 155, 161, 174, 175
Во́лин (Юмна) – с. 251

Волинська земля (Волинь, Волынская земля, Волынь, Волъньская земля, область Владимеръ) – с. 20, 59, 63, 80, 88, 89, 94, 95, 104, 105, 107, 120, 123, 126, 127, 129–133, 153, 155, 156, 164, 166, 171, 173, 180, 181, 231, 234, 238, 242–246, 250, 259–261, 276–278, 283, 289, 299, 305, 306, 308, 310–312, 318–321, 327, 328, 335, 338, 345, 349, 357, 392, 393, 395–399, 401, 403–405
Волинська обл. – с. 104
Волинське воєводство – с. 63, 106
Во́линь (Волынь) – с. 121, 258, 277, 278, 289, 292, 301, 303, 312, 398, 401
Волинь, див. Волинська земля
волиняни (волыняне, в.линана, uelunzani, wlinb'b) – с. 153, 155, 157, 166, 173, 258, 276, 302, 308, 392, 397
Волынская земля, див. Волинська земля
Волынь, див. Волинська земля
волыняне, див. волиняни
Волъньская земля, див. Волинська земля
Волковыескъ – с. 179
Волобоїв, див. Волойово
Волобоївка, див. Волойово
Володимеръ, див. Володимир
Володимерь, див. Володимир
Володимерь градъ, див. Володимир
Володимир (Владимер, Владимеръ, Владимиръ, Владиміръ, Володимеръ, Володимерь, Володимерь градъ, Володимиръ), літописний го́род X ст. – с. 260–271, 273, 275–278, 280, 303, 304, 319, 399
Володимир, див. Володимир-Волинський
Володимир-Волинський (Владимиръ, Володимир, Володимир на Лузі, Володимѣръ) – с. 58, 78, 80, 84, 103, 121, 123–126, 132, 158, 159, 171, 172, 187, 207, 238, 240, 242–245, 259–261, 276–278, 282, 283, 294, 303–305, 312, 320, 330, 335, 336, 338, 339, 341, 342, 344–346, 390, 394–396, 398–401, 404, 405
Володимир-Волинський повіт, див. Володимирський повіт
Володимир на Лузі, див. Володимир-Волинський
Володимира на Лузі дитинець – с. 242, 245, 252, 282, 346, 395, 398, 400
Володимиро-Суздальська земля – с. 222
Володимирський замок – с. 64, 84, 338
Володимирський повіт (Володимир-Волинський повіт) – с. 83, 350
Володимиръ, див. Володимир
Волойово (Волобоїв, Волобоївка, Woloyowo) – с. 327, 400
волок між Двіною та Дніпром – с. 149
волок між Збручем та Случчю – с. 345
волок між Ловаттю та Двіною – с. 149
волок між Піною та Мухавцем – с. 170
волок між Прип'яттю та Західним Бугом – с. 148
волок між Ясельдою та Нарев – с. 170
волоки між Дніпром та Ловаттю – с. 221
вололохы, див. волохи
Волотово – с. 331
волохы, див. волохи
волохи (вололохы, волохы, волохове) – с. 178, 277, 299
волохове, див. волохи
Волхов (Мутна), р. – с. 207, 209, 211, 214–218, 221–223, 243, 246, 249, 253, 255, 286, 287, 288, 303, 304, 319, 323, 329, 330, 333, 346, 394, 399, 401, 405
Ворскла р. – с. 52
Восточная Европа, див. Східна Європа
Вроцлавська дієцезія – с. 76
Вроцлавська капітула – с. 75, 77
Всеволож (Старгород) – с. 79, 80
Вусеград, див. Вишгород
В'ягр (Вягръ, Въгръ), р. – с. 308
Вягръ, див. В'ягр
Въгръ, див. В'ягр
Вручь, див. Овруч
вятичи, див. в'ятичі
в'ятичі (вятичи, вatичи) – с. 134, 256, 274
вatичи, див. в'ятичі
Гайгово – с. 371
Галицька земля – с. 130
Галицько-Волинська земля (Галицько-Волинські землі) – с. 58, 87, 318
Галицько-Волинські землі, див. Галицько-Волинська земля
Галичина – с. 87, 132, 234, 327, 403
Гардарики – с. 376
Гарди – с. 213
Гіазіхопон, фема – с. 228
Глинне – с. 153
Гнєзно – с. 132
Гнилой Тыкичь, р. – с. 52
Голешів (Oleszow) – с. 87
Гольмгард, див. Холмгард
Гомей, див. Гомель
Гомель (Гомей) – с. 53
Гомельская земля – с. 53
Гомельский р-н. – с. 53
Гомельська обл. – с. 179
Горинь (Горынь), р. – с. 153, 171, 222, 242, 277, 319, 345
горы Оугорьскыя – с. 277
Горынь, див. Горинь
го́род Володимира – с. 269, 270
го́род Ярослава – с. 269
Городен – с. 179
Городець на Волзі – с. 169
Городець на Мухавці – с. 170
Городище (Рюрикове городище) – с. 214, 217, 218, 253

Городище Варязьке – с. 80, 397
Городище літописного Волиня, див. Словенський городок
Городокъ – с. 179
Городок на Лузі, див. Передельський погост
Городок-Надбужний – с. 278, 289, 300, 303
Гостомишль – с. 334
град на озері Нево, див. Нево-град
греки, див. візантійці
Грецкая земля, див. Грецька земля
Грецька земля (Грецкая земля, Греческія земля, Греческое царствіе) – с. 11, 286
Греческія земля, див. Грецька земля
Греческое царствіе, див. Грецька земля
грѣки, див. візантійці
Грубешів – с. 289–292, 299, 303, 398
Грубешівське озеро – с. 289, 290
Гряди, див. Калусів
Грубське городище – с. 153
Гучва, р. – с. 278, 294
Ґаллія римська – с. 165
Ґвалтівщизна, ур. – с. 340
Ґданськ – с. 171
Ґотланд – с. 166
Давньопольська держава, див. Польща
Давня Чехія, див. Чехія
Дажів – с. 99
Двина, див. Двіна
Двіна (Двина), р. – с. 148, 149, 256, 257, 272
Двінський маршрут, див. Двінський шлях
Двінський шлях (Двінський маршрут) – с. 148
Девельт (Валандар, Δεβελτος) – 227, 228, 230, 231
дервленини, див. деревляни
Дерева, див. Деревлянська земля
Дерева, див. Деревська п’ятина
Деревенька (Drewnya), потік – с. 60
Деревляни – с. 60
деревляни (дервленини, деревлане, деревяне, древляне, древляны, дєрєвлане) – с. 24, 26, 28–29, 58, 76, 79, 131, 136, 140, 152, 153, 155, 193, 197, 228, 235, 256, 257, 258, 276
Деревлянська земля (Дерева, Деревлянщина, Деревская земля, Дєревьская зємля, Древа) – с. 26, 37, 42, 54, 55, 65, 98, 136, 138, 140, 141, 152, 153, 154, 164, 173, 181, 197, 235, 244, 393
Деревлянщина, див. Деревлянська земля
деревлане, див. деревляни
Деревня (Drevna) – с. 60
Деревская земля, див. Деревлянська земля
Деревская Пятина, див. Деревська п’ятина
Деревська п’ятина (Дерева, Деревская пятина) – с. 139, 141, 393
деревяне, див. деревляни
Десна (Дєсна), р. – с. 134, 137–139, 141, 198, 217, 220, 233, 256, 257, 395
Дєревьская зємля, див. Деревлянська земля
дєрєвлане, див. деревляни
Дєсна, див. Десна
Джурджа̑нське море, див. Каспійське море
ділянка торговельного маршруту між Булгаром та Києвом, див. торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург
ділянка торгового шляху між Дорогобужем та Володимиром, див. торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург
Днепр, див. Дніпро
Днепровское Правобережье, див. Дніпровське Правобережжя
Днепръ, див. Дніпро
Днестр, див. Дністер
Дніпро (Днепр, Днепръ, Днѣпръ, Дънѣпръ, Dnyepr), р. – с. 17, 38, 41, 148, 149, 152, 170, 171, 173, 179, 218, 221, 226, 228, 233, 234, 255, 257, 280, 394
Дніпровське Лівобережжя – с. 344
Дніпровське Правобережжя (Днепровское Правобережье) – с. 233–235, 345
Дністер (Днестр, Dnyestr), р. – 280, 345, 393
Днѣпръ, див. Дніпро
Долинки, ур. – с. 349
Донец –
Дорагиниці, див. Дорогиничі
Дорогиничі (Дорагиниці) – с. 63, 64, 81
Дорогичин (Дорогичин надбузький) – с.
Дорогичин надбузький, див. Дорогичин
Дорогобуж – с. 121, 159, 345
Древа, див. Деревлянська земля
Древині (Drzewino, Drzewiny, Dryweń, Drywicze) – с. 60, 61, 85
древляне, див. деревляни
древляны, див. деревляни
Древнепольское государство, див. Польща
Древнечешское государство, див. Чехія
Дреговицька земля – с. 98
дреговичи, див. дреговичі
дреговичі (дреговичи, дрьговичи̑, дьрьговичи) –с. 153, 256, 257–259, 276, 279, 397
Другобець – с. 277
дрьговичи̑, див. дреговичі
Дубичи – с. 277
Дубовець, р. – с. 152
Дубровица (Доубровица) – с. 83, 179
Дудутки – с. 50
Дунавъ, див. Дунай
Дунаи, див. Дунай
Дунай (Дунавъ, Дунаи), р. – с. 23, 25, 115, 148, 158, 162, 164, 286, 287, 297, 299, 325, 331, 361, 383
дуліби (дулібський союз, дулібський племінний союз) – с. 130, 131, 173, 297, 299, 302
дулібський союз, див. дуліби
дулібський племінний союз, див. дуліби

Доубровица, див. Дубровица
Дънѣпръ, див. Дніпро
дьрьговичи, див. дреговичі
Егюпьтская земля – с. 11
Ейстланд, див. Естонія
Ексинопонт – с. 286
Енс, р. – с. 158
Естонія (Ейстланд, Эйстланд) – с. 252, 397
Эйстланд, див. Естонія
Європа – с. 165, 173, 310, 312
Єрусалим – с. 201
Жаворонковича дворище –
Жовківський р-н. – с. 60
Забудецька земля – с. 52
Забужжя (захід від Бугу, лівобережжя Бугу, лівобережне Забужжя) – с. 59, 79, 85, 131, 174, 175
Закривень, ур. – с. 340
Заліська земля (Залісся) – с. 37, 42, 261, 267–269, 272, 274, 277
Залісся, див. Заліська земля
Замчище ур. – с. 106
Заріцьк, див. Зарічеськ
Зарічеськ (Заріцьк) – 88, 390
Зарічне (Погост, Погост-Зарічний) – с. 179, 180
Захід – с. 391
захід від Бугу, див. Забужжя
захід Європи, див. Західна Європа
Західна Волинь –с. 79, 85, 125, 126, 132, 176, 303, 307, 311, 381, 389
Західна Європа (захід Європи) – с. 155, 164, 307
Західне Полісся – с. 381
Західний Буг (Буг, Браслет, Armilla) – с. 59, 60, 63, 79, 80, 95, 103, 120, 132, 148, 154, 155, 157, 159, 168–172, 174, 176, 181, 242, 244, 245, 250, 255, 258, 276, 277, 278, 279, 283, 294, 307, 308. 312, 336, 345, 389, 390. 392–394, 396
західні турки, див. угорці
Західноволинське Побужжя, див. Побужжя
Збруч (Збручь, Szbrvcz), р. – с. 280, 345
Збручь, див. Збруч
Звенигородский уезд – с. 52
Здвиж, р. – с. 152
Здвижень – с. 121
Здитов – с. 179
Зеленоградськ – с. 251
Земен (Белово, Землъноград) – с. 326
Земно, див. Зимно
Землъноград, див. Земен
Зимненський Святогорський монастир, див. Свята гора
Зимно (Земно) – с. 325, 341, 345, 390, 398
Зимнівське городище – с. 294–297, 299, 300, 303, 395, 398
Зимнівсько-Червенський мікрорегіон –с. 294, 300
Зудечев – с. 277
Ивань – с. 277
Изборско – с. 277
Иква – с. 277
Илмеръ, див. Ільмень
Искоростинь, див. Іскоростень
Іавдиертим, фема – с. 228, 235
Ілмеръ, див. Ільмень
Ільмень (Илмеръ, Ільмерь, Ілмеръ, Мойско), оз. – с. 137, 139, 256, 257, 286, 287, 329
Ільмерь, див. Ільмень
Ірпінь, р. – с. 152
Іскоростень (Искоростинь, Коростень) – с. 41, 42, 55–57
Іспанія – с. 120, 158, 165, 229, 307, 391
Іспиганська сторона – с. 203
Істрія – с. 76
Італія – с. 229
Кавказ – с. 226
казари, див. хозари
Калінінградська обл. – с. 251
Каліус, див. Калюс
Калка, р. – с. 35, 372
Калусів ([Калусів двір], Калусовъ, Гряди) – с. 82, 97, 99–103, 336, 392, 395, 400, 404
[Калусів двір], див. Калусів
Калусовъ, див. Калусів
Калюс (Каліус) – с. 101
Кам'янка-Бузька – с. 60
Карачевъ – с. 186
Карпати – с. 188, 277, 299, 334, 398
Карпатський регіон – с. 188, 361
Карпатсько-Балканський регіон – с. 378
Каспійське море (Джурджа̄нське море) – с. 230
Кауп – с. 251
Кебь, р. – с. 48, 51
Кельн – с. 158
Керч – с. 237, 239
Кесарія Каппадокійська – с. 12, 378
Киевская губ, див. Київська губ.
Киевъ, див. Київ
Києва околиці, див. Київська земля
Києво-Печерська лавра – с. 52, 90, 390
Києво-Руська держава, див. Русь
Києвъ, див. Київ
Києво-Руська держава, див. Русь
Киивъ, див. Київ
Київ (Киевъ, Києвъ, Киивъ, Киоава, Киова, Кыевъ, Кіевъ, Кіоаба, Κιοάβα, Kiow, Kijów, Kyowia) –с. 16, 17, 23, 25, 26, 28–30, 36, 38, 40, 46, 49–52, 65, 66, 68, 72, 93, 103, 108, 111, 113, 114, 116, 120, 121, 123, 124, 126, 127, 129–137, 139–145, 147–149, 151, 153–155, 157, 159, 161, 163, 164, 166, 168–170, 172, 174, 176, 177, 181, 197, 198, 207, 214, 216, 217, 221–226, 232, 233, 235, 241–246, 248, 249, 251, 253, 255, 262–267, 269, 270, 277, 278, 280, 281, 298, 307, 312, 328, 334, 336, 342, 344, 345, 357, 389, 390, 392–397, 405

Київська губернія (Киевская губ.) –с. 52, 187, 188, 192
Київська держава, див. Русь
Київська земля (Київщина, Києва околиці) –с. 51, 52, 68, 130
Київське воєводство – с. 63
Київське князівство – с. 130
Київське Подніпров'я – с. 222
Київщина, див. Київська земля
Киоава, див. Київ
Киова, див. Київ
Киселівщина – с. 63
кияни (киянѣ, кїевляны) – с. 23, 112, 115
киянѣ, див. кияни
Кыевъ, див. Київ
Кіевъ, див. Київ
Кіоаба, див. Київ
кїевляны, див. кияни
Клечеськ (Колецъ) – с. 98
Клещино езеро (Клещино wзеро) – с. 272, 276
Клещино wзеро, див. Клещино езеро
Клязма, див. Клязьма
Клязьма (Клязма), р. – с. 17, 261, 263, 266–272, 274, 275
Княжа Держава, див. Русь
Кобрин – с. 170
козаре, див. хозари
козары, див. хозари
Козарі (Cozara) – с. 87
Колецъ, див. Клечеськ
Колець, див. Клечеськ
Колимажний двір – с. 184
Константинополь (Костянтинь градъ, Констѧнтинъ градъ, Царгород, Царьград, Царьградъ, Црьградъ, Цсрьград, Κωνσταντινουπόλει) – с. 35, 113, 201, 203–206, 216, 224, 225, 227, 230, 251, 273, 286, 287, 316, 342, 344, 390
Констѧнтинъ градъ, див. Константинополь
Копил – с. 179
Копище – с. 153
Королівська Дорога (Via Regia) – с. 162
Коростень, див. Новий Торжок
Коростень, див. Іскоростень
Коростень село, див. Новий Торжок
Корсунь – с. 12, 352, 353, 354, 356, 357, 377
Корчеськ – с. 121
Косарі – с. 188
Косівський р-н – с. 189
Костянтинь градъ, див. Константинополь
Костянтинъ градъ, див. Новий Торжок
Краків (Краков) – с. 120, 121, 123, 158, 159, 162, 173, 174, 307, 308, 391
Краківська земля (Краківщина) – с. 174, 308
Краківщина, див. Краківська земля
Краков, див. Краків
Кременець, див. Крем'янець
Крем'янець (Кременець) – с. 161, 277
Кречів – с. 350
кривитеины, див. кривичі
кривицька весь, див. білозерська весь
кривичів земля – с. 177, 274
кривичи, див. кривичі
кривичі (кривитеины, кривичи, слов'яни-кривичі) – с. 134, 135, 144, 216, 230, 256, 257, 271, 272, 273, 365, 397
кривичская весь, див. білозерська весь
Кубань – с. 378
Кумень, р. – с. 331
Куршська затока – с. 474
Кутна Гора, див. Малін
Ладога (Стара Ладога, Aldeigja, Aldeigjuborg) – с. 139, 168, 214, 217, 222, 234, 251, 253, 330, 336
Латвія – с. 365
лендзанины, див. лендзяни
лендзаніни, див. лендзяни
лендзяни (лендзанины, лендзаніни, lendizi) – с. 173, 235, 302, 216
Ленінградська обл. – с. 371
Либутское, див. Лібутське
Липа – с. 83
Литовеж (Литовижъ) – с. 106, 338, 339
Литовижъ, див. Литовеж
Лібутське (Либутское) – с. 48, 49, 184
Лібіце (Liubycz, Liubuz, Lubic, Lubik) – с. 40, 41, 104, 164, 174, 250, 391
лівобережжя Бугу, див. Забужжя
лівобережне Забужжя, див. Забужжя
Лінц – с. 158
Лѣшная – с. 83
Ловать, р. – с. 139, 140, 148, 149, 221
Лодимирія, див. Володимир
Луга, волинська р. – с. 80, 95, 103, 128, 150, 154, 155, 157–159, 168, 169–174, 176, 181, 198, 207, 215, 226, 231, 232, 240, 242–246, 248, 253–255, 258, 282, 303–305, 312, 319, 325, 328–330, 333, 338, 345, 346, 389, 390, 392–398, 400, 401
Луга, новгородська р. – с. 137–143, 145, 149, 152, 185
Лузька губа – с. 137
Луцьк (Луческ Великий) – с. 104, 121, 159, 161, 179, 277
лучани (lucolane) – с. 302
Луческ Великий, див. Луцьк
Львів (Львов Великий) – с. 277, 294
Львівська обл. – с. 59, 60, 329, 402
Львівський мікрорегіон – с. 294
Львов Великий, див. Львів
Любек (Любіце, Старий Любек, Alt Lübeck, Lübice) – с. 40, 41, 104, 164
Любеч (Любечь) – с. 38–42, 53, 54, 135, 222, 233
Любечь, див. Любеч

Любіце, див. Любек
Любно – с. 277
Любутск – с. 42
Любче – с. 104
людие новгородьстии, див. новгородці
Людин кінець (Людин конец, Людине поселення) – с. 142, 209, 214, 337, 401
Людин конец, див. Людин кінець
Людине поселення, див. Людин кінець
людьє нооугородьстии, див. новгородці
Лютиця, р. – с. 104
ляхи – с. 129, 133, 174, 175, 392
ляхи українни – с. 401
Ляховъ – с. 179
Мавковичі, див. Малковичі
магістраль Київ–Краків–Прага–Регенсбург, див. торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург
Магнополіс, див. Велеград
Мадїамъ – с. 354
Мазовецьке воєводство – с. 310
Мазовія – с. 130, 169, 174
мазовшаны – с. 176, 242
Македонія – с. 314
Мала Азія – с. 378
Малин (Малиньскыи градъ) – 235
Малин, див. Малін
Малиньскыи градъ, див. Малин
Малін (Малин, Кутна Гора) – с. 40, 163
Малопольща – с. 174
Малковичі (Malkowice) – с. 94, 95, 329, 402
Малковичі (Мавковичі) – с. 329, 402
Марсель – с. 165
маршрут "Баразула–Авсіййа–Барасаніса–Луджага–Арман", див. торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург
маршрут з Булгара до Регенсбурга, див. торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург
Маскавичі – с. 77
Мекленбург, див. Велеград
Мекленбургъ, див. Велеград
меря (мера, мѣра) – с. 135, 272–274, 276
мера, див. меря
Мерська земля – с. 274
мещера – с. 272
мѣра, див. меря
Милиниски, див. Мілініска
Миропіль – с. 153
Михайлівська вулиця – с. 210
Михайлівці – с. 334, 335
Михайловець, ур. – с. 123
Мичеськ – с. 121, 159
Мілініска (Милиниски, κάστρον τήν Μιλινίσκαν) – с. 216, 233, 235
Мойско, див. Ільмень
Молдавське господарства (Русо-Влахія) – с. 68
Молників – с. 106
Молога – с. 271
Моравське владицтво, див. Великоморавська митрополія
мордва – с. 272, 276, 374
Москва – с. 67, 184
Москва, р. – с. 17
Московія (Московська держава) – с. 31, 118, 120. 188. 261, 270
Московська держава, див. Московія
Московське князівтво – с. 276
Московське царство – с. 16
Московський кремль – с. 17
Мста (Мьста), р. – с. 137–143, 145, 147, 150, 152, 178, 185, 393
Мстино, оз. – с. 137
мурома – с. 272, 274, 276
Муромъ – с. 260, 363
Мутна, див. Волхов
Мухавець р. – с. 170
Мьста, див. Мста, р.
Надбужанщина, див. Побужжя
народ Ізраїля, див. юдеї
народ Моава – с. 353
Небле – с. 179
Нева, р. – с. 149
Нево-град (град на озері Нево) – с. 217
Неман, див. Німан
Немига, р. – с. 50
Немогард, див. Немогард
Немогард (Немогард, Nemogarda, Νεμογαρδάς) – с. 215–218, 220–222, 225, 226, 231, 232, 233, 236, 242, 245, 255, 279, 346, 394
Неревский конец, див. Неревський кінець
Неревське поселення, див. Неревський кінець
Неревський кінець (Неревский конец, Неревське поселення) – с. 142, 209, 214, 337
Несебр – с. 326
Нижній Дунай – с. 238, 239
Нижня Гіла, фема – с. 228
Низкиничі (Нискиничі) – с. 35, 58–65, 79–81, 85, 86, 99, 100, 102, 103, 245, 336, 395, 400, 404
Низовські землі – с. 222, 225
Нискиничі, див. Низкиничі
Німан (Неман, Nyemyen), р. – с. 148, 280
Німеччина – с. 113, 132, 174
німці (нѣмци) – с. 114, 157, 166
нѣмци, див. німці
Новаград, див. Новгород
новвгородьци, див. новгородці
Новгород (Новаградъ, Новградъ, Новый городъ, Новѣгородъ, Новѣградъ, Новугородъ, Новуградъ, Новъ градъ, Новъгородъ), літописний город X ст. – с. 26, 27, 31, 33, 42, 112, 133, 137, 140–142, 154, 192, 198, 203, 204, 207, 208, 211, 212, 214, 215, 226, 229, 231, 232, 235, 236, 243, 244, 246, 255, 257–259, 272, 279, 282, 284, 304, 320, 321–323, 325, 329, 331, 332, 336, 338, 346, 392, 393, 395, 397, 400, 402, 405

Новгород-Волынский, див. Новоград-Волинський
Новгород Малый (Новгородок) – с. 217
Новгород на Лузі (Новий город, Novogrod, Nowogrod) –с. 240, 243–246, 249, 253–256, 258, 279–282, 304, 319, 328, 329, 333, 346, 395–401, 405
Новгород на Волхові (Великий Новгород, Новгородъ, Новъградъ Великій, Ногардар, Нукарт, Nógarðar, Nowogrod wielki) – с. 40, 41, 90, 93, 109, 137, 142–145, 147–149, 154, 169, 185, 202, 205–207, 209, 211, 213–218, 220, 222, 223, 229, 231, 233, 243, 246, 247, 253, 255, 260, 273, 281, 284–287, 304, 319, 320, 323, 329–331, 333, 337, 338, 363. 393, 394, 399, 401, 405
Новгород-Северский, див. Новгород-Сіверський
Новгород-Сіверський (Новгород-Северский, Новъгородъ сѣверскїй) – с. 217, 218, 220
Новгородок, див. Новгород Малый
Новгородская область, див. новгородська земля
Новгородська земля (Великаго Нова града область, Новгородская область, Новгородська Північ, Новгородщина) – с. 37, 42, 130, 138–142, 145–147, 149–152, 177, 178, 185, 193, 212, 218, 221, 222, 224–226, 271, 274, 285, 392, 393, 401
Новгородська область – с. 139
Новгородська Північ, див. Новгородська земля
новгородський Дитинець – с. 209–211, 213, 214, 329, 393, 401
новгородсько-московське прикордоння – 274
Новгородсько-Псковська область – с. 138
новгородци, див. новгородці
новгородцы, див. новгородці
новгородці (людие новгородьстии, людьє нооугородьстии, новгородьци, новгородци, новгородцы, нооугородьци, новъгородьци) – с. 26–29, 31, 33, 41, 117, 143–146, 205, 218, 225, 228, 229, 231, 246, 255–258, 276, 288, 318–320, 322–324, 326, 329, 330, 334, 336–338, 340, 346, 395–397, 399
Новгородщина, див. Новгородська земля
Новгородъ, див. Новгород на Волхові
Новград (Νεόκαστρο) – с. 326
Новградъ, див. Новгород
Новий город, див. Новгород на Лузі
Новий Витків – с. 327
Новий Торжок (Коростень, Коростень село, Костянтинъ градъ, Торжек) – с. 37, 42, 140
Новый городъ, див. Новгород
Новѣгородъ, див. Новгород
Новѣградъ, див. Новгород
Новоград-Волинський (Новгород-Волынский) –с. 217, 232
Новотор-жемля, див. Новотор-земля
Новотор-земля (Новотор-жемля) – с. 37, 42
Новоушицький р-н – с. 101
Новугородъ, див. Новгород
Новуградъ, див. Новгород
Новъ градъ, див. Новгород
Новъгородъ, див. Новгород
новъгородьци, див. новгородці
Новъградъ Великій, див. Новгород на Волхові
Новъгородъ сѣверскїй, див. Новгород-Сіверський
Ногардар, див. Новгород на Волхові
Нооугородъ, див. Новгород
нооугородьци, див. новгородці
нукарда – с. 226–232, 255, 279, 395
Нукарт, див. Новгород на Волхові
область Владимеръ, див. Волинська земля
Обровець – с. 290, 299
Овруч (Овручъ, Вараж, Въручь, Waraž) –с. 59, 60, 63, 79, 85, 188, 248, 363
Овруччина – с. 65, 195
Овручъ, див. Овруч
Ѡка рѣка – с. 276
Олеськ – с. 36
Олеськ любомльський – с. 87
Ольденбург, див. Старгород
Ольжин город, див. Вишгород
Ольжичи (Ѡльжичи) – с. 137–139, 141, 198
Ѡльжичи, див. Ольжичи
Орбю – с. 197
Оріхівці – с. 94
Осло-Бігдьо – с. 196
Осміловичі – с. 245, 396
Остро – с. 277
Оустрь, р. – с. 134
Передельський погост (Городок на Лузі) – с. 137
Перемиль – с. 161
Перемильскии повѣтъ, див. Перемильський повіт
Перемишльське владицтво – с. 95
Перемильський повіт (Перемильскии повѣтъ) –с. 83
Перемишль (Пєремышль) – с. 94, 129, 174, 206, 308, 329, 334, 402
Перемишльщина (Перемишльська земля) –с. 174, 402
Пересопниця – с. 121, 159, 161, 309
Переяслав – с. 147
Переяславець на Дунаї (Переяславець, Пєрєяславєцъ) – с. 23, 25, 26, 164, 361
Переяславець, див. Переяславець на Дунаї
Переяславль Суздальський – с. 110, 111, 113, 365
Переяславське князівство – с. 130
Переяславщина – с. 344
Персія – с. 298
печеніги (печенѣги, пєченѣги, пєченѣзи) – с. 25, 66, 111, 112, 134, 226, 228–230, 232, 250, 255, 344, 362, 375, 393
печенѣги, див. печеніги
Пєремышль, див. Перемишль
Пєрєяславєцъ, див. Переяславець на Дунаї
Пєсъков, див. Псков

пєченѣги, див. печеніги
пєченѣзи, див. печеніги
Пинскъ – с. 179
Південна Волинь – с. 327, 328, 400
Південна Польща – с. 310
Південна Русь – с. 92, 93, 403
Південний Буг, р. – с. 132
південнонімецькі землі – с. 157
південно-східне узбережжя Балтики – с. 252
південь Європи – с. 164
Північ Росії, див. російська Північ
Північ Руси, див. Північна Русь
Північна Італія – с. 164
Північна Надчорноморщина – с. 224
Північна Русь (Північ Руси, північні околиці руси) – с. 169, 177, 331
північні околиці Руси, див. Північна Русь
Північно-Західна Русь – с. 371
Північно-Східна Русь – с. 371
Підгір'я – с. 308
Піна, р. – с. 170
Пінськ – с. 171
Пйотркув – с. 123
Плаксино – с. 50
Плесковская страна, див. Псковська земля
Плесков, див. Плєсков
Плесковская страна – с. 49
Плесковъ, див. Плєсков
Плєсков (Плесков, Плесковъ, Плєсъковъ, Пльсковъ) – с. 24, 33, 45, 47, 48, 118, 137, 138, 140, 181–183, 185, 192, 193, 194, 198, 204, 206, 392
Плєсъковъ, див. Плєсков
Пліснеськ (Плѣсньск, Плѣснеск) – с. 36, 234, 238, 240–242, 245, 294, 309, 395
Пліснеська дитинець – с. 238
Пліснеське городище – с. 47, 234, 242
Плѣсньск, див. Пліснеськ
Плѣснеск, див. Пліснеськ
пльсковичи – с. 117
Пльсковъ, див. Плєсков
побережье Стена – с. 122
Побужжя (Західноволинське Побужжя, Надбужанщина, Побужье) – с. 59, 60, 79, 81, 85, 103, 172, 174, 176, 248–250, 258, 259, 277–280, 292, 293, 299, 300, 302, 303, 305, 312, 325, 329, 330, 333, 334, 346, 392, 396–399, 401, 404
Побужье, див. Побужжя
Поволжье Ярославо-Ростовское – с. 168
Поволжя – с. 132, 252
Поволховье – с. 168
Погорина – с. 173
Погорье – с. 83
Погост, Березинського р-ну Мінської обл. –
Погост Вілейського р-ну Мінської обл. – с. 179
Погост Житковичського р-ну Гомельської обл. – с. 179
Погост, див. Зарічне
Погост, Солігорського р-ну Мінської обл. – с. 179
Погост-Зарічний, див. Зарічне
Подеблоцє (Podebłocie) – с. 310, 311
Поділля – с. 328
Подунав'я – с. 277, 299, 398
Пола, р. – с. 139
Полаб'я – с. 132
Полісся – с. 181, 222
Половецька земля – с. 130
половці – с. 88, 89, 344, 390
Полонна (Чорногузка), р. – с. 161
Полота, р. – с. 256, 257
Полоцьк – с. 112, 234, 248, 253, 397
Полоцьке князівство (полоцькі володіння) – с. 130, 249
полоцькі володіння, див. Полоцьке князівство
полочане, див. полочани
полочани (полочане, полочанѣ) – с. 256–258, 397
полочанѣ, див. полочани
Полтавская губернія – с. 52
Польсько-Руське прикордоння – с. 79, 176
Польська держава, див. Польща
Польща, див. Польща
Польща (Польща, Польська держава, Давньопольська держава, Древнепольское государство) – с. 87, 121, 123, 130–132, 174, 175, 283, 308–310, 398
поляне, див. поляни
поляни (поляне, поляны, полане) – с. 120, 144, 152, 153, 230, 256–258, 276, 397
полянъ, див. поляни
полане, див. поляни
Померанія – с. 251
Помор'я – с. 132
поселення на Славні, див. Славенський кінець
Посяння – с. 333
Потелич – с. 328
правобережжя Західного Бугу – с. 63, 157, 168, 245, 255, 258, 392
Правобережна Україна – с. 106
Прага – с. 120, 121, 130, 157–159, 162, 164, 173, 307, 391
Пражское епископство, див. Празька єпископія
Празька архиєпархія – с. 310
Празька єпископія (Пражское епископство, Празька церква, празький церковний центр) – с. 307, 308 346
Празька церква, див. Празька єпископія
празький церковний центр, див. Празька єпископія
Прибалтика – с. 251
пригородъ Суздальский, див. Владимир

Прикарпаття – с. 94, 126, 175, 307, 308, 310, 311, 312, 328, 334, 346, 402
Прикарпатсько-Дністровські області – с. 378
Прип'ятський шлях – с. 148, 170, 172
Прип'ять (Припѣть), р. –с. 148, 152, 170–173, 176, 179, 222, 234, 242, 243, 245, 255, 257, 280, 328, 345, 394
Припѣть, див. Прип'ять
присяни (prissani) – с. 302
Причорномор'я – с. 132, 335
Пробойна, вул. – с. 142
Промежиця, р. – с. 119
пруси – с. 251, 252. 331, 397
Пруская земля, див. Прусська земля
Пруссія – с. 174, 251
Прусська земля (Пруская земля) – с. 331
Прут (Pruth), р. – с. 280, 294, 345
Псков (Псковъ, Пєсъков, Пьсковъ, Пьсъковъ) – с. 46–49, 51, 117 –120, 143, 181, 183 –186, 194, 201, 202, 204, 205, 207, 336, 392, 394
Псковъ, див. Псков
Пскова, р. – с. 118
Псковська земля (Плесковская страна, Псковское княжество, псковські землі, Псковщина) – с. 46, 48–50, 109, 117, 118, 120, 126, 137, 143
псковський Дитинець – с. 118
псковські землі, див. Псковська земля
Псковщина, див. Псковська земля
Путятичі – с. 329, 402
Пухово – с. 170
Пьсковъ, див. Псков
Пьсъковъ, див. Псков
Рабба, див. Равва
Равва (Рабба) – с. 202
раданіти, див. ар-разанія
радимичі – с. 256
Радом – с. 123
Радомишльський повіт – с. 187, 192
Разан – с. 165
Райки – с. 153
Рахівський р-н – с. 189
Рацюнки – с. 77, 78
Регенсбург (Резно, Castra Regina, Ratisbona, Rengschburg, Regensburg, Řezno, Rězno) – с. 120, 121, 155, 157–159, 162–164, 166–168, 174, 307, 391, 405
Резана (Resana) – с. 164, 391
Резія (Resia) – с. 164, 391
Резно, див. Регенсбург
рез'яни – с. 164, 391
Рим – с. 11, 114, 202, 311, 377
Римська земля, див. Римська імперія
Римское царство, див. Римська імперія
Римська імперія (Римська земля, Римское царство, Римьская земля) – с. 11
Римьская земля, див. Римська імперія
Рівне – с. 88
Рівненська обл. – с. 105
Рівненщина – с. 309
Родан, див. Рона
Родез (Рутенія) – с. 165
Рожище – с. 104
Рожищенський р-н – с. 104
Розважа улица – с. 337
Розточчя – с. 328
Рокитне – с. 153
Рона (Родан) – с. 169
роси, див. руси
росы, див. руси
російська Північ (Північ Росії) – с. 143, 178, 319
Росія – с. 47, 251
Ростов (Ростовъ) – с. 246, 260, 319, 320, 363
Ростово-Суздальська земля (Ростово-Суздальщина, Ростово-Суздальская область) – с. 37, 42, 269, 271, 272, 276, 277
Ростово-Суздальщина, див. Ростово-Суздальська земля
Ростово-Суздальская область, див. Ростово-Суздальська земля
Ростовская епархія – с. 261
ростовци – с. 321, 322
Ростовъ, див. Ростов
Ростовьское езеро (Ростовьское ѡзеро) – с. 272, 276
Ростовьское ѡзеро, див. Ростовьское езеро
руги, див. руси
Румийа, див. Візантія
руси (роси, росы, руги, руския люди, рускые люди, русския люди, русь, руська людність, руські люди) – с. 79, 113, 114, 122, 123, 125, 135, 148, 158, 166, 216, 222, 225, 227, 229, 230, 233. 264, 265, 266, 270, 279, 280, 286, 331, 362, 392, 398, 399
Русин – с. 80, 396, 397
Русів – с. 81, 396
Руска земля, див. Руська земля
руський відтинок шляху з Києва до Устилуга, див. торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург
рускыя люди, див. руси
руския люди, див. руси
Руснів – с. 81, 396
Русовичі – с. 81, 100, 103, 396
Русо-Влахія, див. Молдавське господарства
Руссия, див. Русь
русские царства, див. руські королівства
Русстея земля, див. Руська земля
русь, див. руси

Русь (Києво-Руська держава, Київська держава, Княжа Держава, Руссия, Русь-Україна, Руська держава, Рутения, східноєвропейська імперія, Ρωσίας) – с. 10, 11, 13–15, 18–20, 23, 28, 30, 39, 40, 42, 47, 53, 69, 96, 105, 109, 111, 113, 114, 116, 120, 121, 123, 125, 130–134, 144, 147, 154, 155, 157–159, 162, 163, 164, 166, 168, 169, 172–178, 184, 203, 217, 220, 222–225, 228, 235, 241, 244, 245, 247, 252, 257, 258, 260, 263, 269, 279–285, 302, 305, 312, 316. 318, 319, 321, 324, 325, 333, 335–337, 343, 344. 349, 357, 364, 367, 369, 374, 386, 389, 391–394, 396–400, 404, 405
Русь віддаленіша, див. Русь зовнішня
Русь внутрішня – с. 222–225
Русь зовнішня (Русь віддаленіша) – с. 216, 221–225, 245, 394
Русь-Україна, див. Русь
Руська держава, див. Русь
Руська земля (Руска земля, Русьская земля, Роуська земля, Русстея земля) – с. 11, 14, 16, 23, 131, 136, 137, 139, 140, 144, 201, 203, 216, 222, 224, 225, 273, 274, 276, 281, 282, 284, 287, 319, 344, 398
руська людність, див. руси
руські королівства (русские царства, russorum regna) – с. 280, 281
руські люди, див. руси
Русьская земля, див. Руська земля
Рутения, див. Русь
Рутенія, див. Родез
Роуська земля, див. Руська земля
Рюрикове городище, див. Городище
Рязань – с. 36, 37, 42
Самбатас (Самватас, Σαμβατάς) – с. 216, 233
Самбія – с. 251, 252
Самватас, див. Самбатас
Сандомир – с. 159
сарагури – с. 298
Саркел – с. 237, 238
Свята гора, Афон – с. 40
Свята гора (Зимненський Святогорський монастир, Святаая Гора, Святогорський монастир) – с. 341–343, 345, 390
Святаая Гора, див. Свята гора
Святогорський монастир, див. Свята гора
Священна Римська Імперія – с. 12, 334
северы, див. сіверяни
Сейм (Семъ), р. – с. 256, 257
Семъ, див. Сейм
серби – с. 314, 327
Середземноморське узбережжя – с. 310
Середнє Подніпров'я – с. 127, 168. 241
Середньє Подунав'я – с. 162, 166, 244
Середня Наддністрянщина – с. 294
Серет (Sereth), р. – с. 280
Сибір – с. 285
сівер, див. сіверяни
сіверяни (северы, сівер, сѣверо) – с. 136, 157, 256–258, 276
Сігіберт, король – с. 298
сѣверо, див. сіверяни
Сѣверія, див. Сѣверская страна
Сѣверская страна (Сѣверія) – с. 139, 220
скандинави – с. 76, 77, 234
Скандинавия, див. Скандинавія
Скандинавія (Скандинавия, скандинавські землі) – с. 78, 102, 148, 168, 247, 250, 251, 364, 365
скандинавські землі, див. Скандинавія
скифы (скифстіи жители, скуфъ) –с. 287, 289, 325
скифстіи жители, див. скифы
скуфъ, див. скифы
Славенский конец, див. Сий кінець
Славенське поселення, див. Славенський кінець
Славенський кінець (поселення на Славні, Славенське поселення, Славенский конец) – с. 209, 210, 213, 214, 218, 401
Славечна, р. – с. 152, 153
Славутин (Sławęcin) – с. 289–292, 303
славяне, див. слов'яни
Словаччина – с. 334, 335
словене, див. слов'яни
словени (словенѣ, словѣни) –с. 135, 230, 256–258, 271, 272, 279, 397
Словенск, див. Словенськ
Словенск Великий, див. Словенськ
Словенская земля, див. Словенська земля
Словенськ (Словенск, Словенск Великий) – с. 259, 284–289, 292, 203, 297–300, 303, 325, 329, 331, 395, 398
Словенский городок, див. Словенський городок
Словенська земля (Словенская земля, Словеньская земля, Словѣньская земля) – с. 255, 260, 262–265, 267, 269, 271–280, 284, 287, 297, 298, 303, 304, 398, 399
Словенський городок (городище літописного Волиня, Словенский городок) – 278, 279, 289, 292, 300, 301, 303, 398, 401
словенѣ, див. словени
словѣне, див. слов'яни
словѣни, див. словени
Словѣньская земля, див. Словенська земля
Словеньская земля, див. Словенська земля
слов'яни (славяне, словене, словѣне) –с. 9, 40, 71, 76, 105, 120, 134, 166, 173, 178, 195, 228, 229, 241, 257, 285, 287, 289, 297, 299, 303, 325, 400
слов'яни-кривичі, див. кривичі
Слонимъ – с. 179
Случ, р. (Случь, Slucz) – с. 153, 171, 217, 280, 345
Случескъ – с. 179
Случь, див. Случ
Смѣдянь – с. 179
Смоленескъ, див. Смоленськ

Смоленская земля, див. Смоленська земля
Смоленскъ, див. Смоленськ
Смоленськ (Смоленескъ, Смоленскъ, Смолѣнескъ) – с. 130, 135, 144, 148, 218, 233, 257, 272, 273, 363
Смоленська єпископія – с. 273
Смоленська земля (Смоленская земля, Смоленьская земля) – с. 260, 265–267, 269, 271–274
Смоленське князівство – с. 274
Смоленьская земля, див. Смоленська земля
Смолѣнескъ, див. Смоленськ
Смоча, р. – с. 336
Сока, р. – с. 193
Сокальський р-н. – с. 59
Солокія, р. – с. 328
Солона, р. – с. 277
Солотвино – с. 334
Спащина, ур. – с. 123
Стара Катедра, ур. – с. 123
Стара Ладога, див. Ладога
Старгород, див. Всеволож
Старгород (Ольденбург) – с. 214
Старий Витків – с. 327
Старий Любек, див. Любек
Старыя Руса – с. 140
Степан, див. Степань
Степань (Степан) – с. 179, 277
Стир (Стыр, Стырь, Стыръ, Stir, Ztir), р. – с. 132, 157, 161, 171, 179, 180, 222, 242, 277, 280, 307, 308
Стыр, див. Стир
Стырь, див. Стир
Стыръ, див. Стир
Стоянів (Stoyanow) – с. 327, 328, 400
страна алан – с. 227
страна хазар – с. 227
Стрий, р. – с. 308
Струма, р. – с. 326
Стугна, р. – с. 134
Студянка, р. – с. 105
Стаги – с. 83
Суждальская земля, див. Суздальська земля
Суздаль – с. 273
Суздальська земля (Суждальская земля, Суздальщина, Соуздальская земля) – с. 260–263, 266–269, 272, 274
Суздальщина, див. Суздальська земля
Сула, р. – с. 134, 256, 257
Сутейсько-Щебрешинський мікрорегіон – с. 300
Соуздальская земля, див. Суздальська земля
Соуд – с. 122
Східна Баварія – с. 120, 158
Східна Волинь – с. 173
Східна Європа (Восточная Европа) – с. 76, 137, 147, 154, 168, 169, 181, 226, 256, 279, 393, 397, 404
східноєвропейська імперія, див. Русь
Східнокаролінзьке королівство – с. 158
Сьодемарланд – с. 213
Сян, р. – с. 132
таняни (thafnezi) – с. 302
Тверська обл. – с. 139
Телиуца, див. Теліутза
Теліутза (Телиуца, Τελιούτζαν, Teliutza) – с. 216, 220, 221, 233, 235
Теребовельська волость – с. 101
Теребовль, див. Теребовля
Теребовля (Теребовль) – с. 94, 277
Теремне – с. 104
Тетерів, р. – с. 152
Тзернігога, див. Чернігів
Тифліс – с. 299
Тихомль – с. 161
Тишковичі – с. 83
тѣверьцѣ – с. 230
Тмуторокань – с. 93, 94, 221, 224, 260
торговельний маршрут Булгар–Київ–Регенсбург, див. торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург
торговельний маршрут Булгар–Київ–Устилуг, див. торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург
торговельний шлях Київ–Регенсбург, див. торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург
торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург (ділянка торговельного маршруту між Булгаром та Києвом, ділянка торгового шляху між Дорогобужем та Володимиром, магістраль Київ–Краків–Прага–Регенсбург, маршрут "Баразула–Авсіййа–Барасаніса–Луджага–Арман", маршрут з Булгара до Регенсбурга, руський відтинок шляху з Києва до Устилуга, торговельний маршрут Булгар–Київ–Устилуг, торговельний шлях Київ–Регенсбург, торговельний маршрут Булгар–Київ–Регенсбург, шлях "з німців у хозари", шлях з Києва до Володимира-Волинського) – с. 121, 157, 159, 162, 166–168, 175, 261, 391, 405
торговельні шляхи р. Мстою та Лугою – с. 149
Торжек, див. Новий Торжок
Траун, р. – с. 158
Тревізо – с. 164, 391
Трубешъ, див. Трубіж
Трубіж (Трубешъ), р. – с. 134, 344
Турів (Туровъ) – с. 234, 259, 260, 363
Турівська єпархія – с. 179
Турівська єпископія (Туровская епископия) – с. 179
Туркія, див. Угорщина
Турово-Пінська земля – с. 130
Туровская епископия, див. Турівська єпископія
Туровъ, див. Турів

тюрки (тюркские народы) –
тюрки-оногури – с. 227–229, 252, 298, 384, 404
тюркские народы, див. тюрки
Угорська земля (Оугорьска земла) – с. 277, 358–360, 362, 369
угорська чудь, див. чудь
угорці (західні турки, угри, оугре, оугри, оугры) – с. 23, 94, 134, 226, 228–230, 255, 277, 287,298, 299, 334, 362, 361, 374, 398
Угорщина (Туркія) – с. 175, 228, 310, 360, 362
угри, див. угорці
угри білі (угры бѣлыя, оугре бѣлии) – с. 287, 298, 299
угры бѣлыя, див. угри білі
оугре, див. угорці
оугре бѣлии, див. угри білі
угри чорні (оугри чернии) –
оугри, див. угорці
оугри чернии, див. угри чорні
оугры, див. угорці
Угнів (Uhnowo) – с. 328, 329, 400
Угровеськ – с. 299
Удіне – с. 164
Україна – с. 6, 13, 15, 17, 106, 180, 314, 389
укрепленное поселение Холм, див. Холмгард
уличі (ультини) – с. 228, 235
ультини, див. уличі
Ульха – с. 153
Уппсала – с. 197
Усеберг – с. 196, 199
Устилуг – с. 80, 81, 121, 159, 171, 175, 394
Ушеськ – с. 121, 159
Оугорьска земла, див. Угорська земля
оугре, див. угорці
оугри, див. угорці
оугры, див. угорці
Федорівщина, ур. – с. 123
фіни (фінські племена) – с. 314, 371
Фінська затока – с. 137
фінські племена, див. фіни
Фльоринка – с. 14
Фофлагоньсскы земля – с. 122
Фракия, див. Фракія
Фракія (Фракия) – с. 228, 230
франки – с. 229, 298
Франція – с. 157, 165, 391
Фріулі–Венеція Юлійська – с. 164
Харавої, фема –
Харків –
Хедебю – с. 69
Хмельницька обл. – с. 101
хозари (казари, козары, козаре) – с. 136, 157, 227, 287, 299, 361, 374
Холм – с. 277
Холм-город, див. Холмгард
Холм на Славні, див. Холм Славенського кінця
Холм Славенського кінця (Холм на Славні) – с. 213
Холмгород, див. Холмгард
Холмгард (Холм-город, Холмгород, Холмъ-городъ, Хольмгардаборг, Гольмгард, укрепленное поселение Холм, Hólmgarðr, Hólmgarðaborg) – с. 213, 252, 253
Холмъ-городъ, див. Холмгард
Хольмгардаборг, див. Холмгард
хорвати – с. 124, 127, 130, 175, 308
Хорватія – с. 76
Хоробрів – с. 80, 397
Хороборь – с. 277
Царгород, див. Константинополь
Царевшино – с. 193
Царський курган – с. 237, 239
Царьград, див. Константинополь
Царьградъ, див. Константинополь
Центральна Європа – с. 173, 333, 334
Центральна Польща – с. 328
Центральна Франція – с. 165
Црьградъ, див. Константинополь
Цсрьград, див. Константинополь
Чемерин – с. 121, 161
червенські городи – с. 129, 157, 174–176, 307
Червен (Червенъ, Червень) – с. 129, 130, 174, 325
Червен (Чръвєнъ) – с. 325, 326
Червенская земля, див. Червенська земля
Червенская Русь, див. Червенська земля
Червенська земля (Червенская земля, Червенская Русь) – с. 129, 132, 261
Червенъ, див. Червен
Червень, див. Червен
черв'яни (zuireani) – с. 302
черемиса (черемиси) – с. 272, 276
черемиси, див. черемиса
Череха, р. – с. 48, 51
Чернигов, див. Чернігів
Черниговъ, див. Чернігів
Чернигога, див. Чернігів
Чернігів (Чернигов, Черниговъ, Чернигога, Тзернігога, Tzernigoga, Τζερνιγώγαν) – с. 38, 139, 147, 216, 218, 221, 223, 233, 395
Чернігівське князівство – с. 130
чехи (щехи, Boemani) – с. 23, 158, 164
Чеська держава, див. Чехія
Чеська земля (Чьшьская земля) – с. 11, 131
Чехія (Чеська держава, Богемія, Давня Чехія, Древнечешское государство, Boiohaemum) – с. 11, 40, 131
Чигиринский уезд – с. 52
Чорногузка, див. Полонна, р.
Чортів Ліс – с. 159
Чръвєнъ, див. Червен
чудь (чюдь, угорська чудь) – с. 134, 135, 252, 331, 397

чудь белоглазая – с. 288
чюдь, див. чудь
Чьшьская земля, див. Чеська земля
Швеція – с. 213, 243, 251
Шидлів – с. 101
Шлезвіг-Ґольштейн – с. 214
шлях Бугом – с. 167, 242, 250, 396
шлях "з варягів у греки" – с. 148, 155, 257
шлях з Києва до Володимира-Волинського", див. торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург
шлях "з німців у хозари", див. торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург
щехи, див. чехи
Щип – с. 326
Югорська земля – с. 288
юдеї (народ Ізраїля, жидѣ, жидове) – с. 158, 165, 166, 200, 354
Юмна, див. Во́лин
Юрьевъ – с. 186
Янтра, р. – с. 326
Ярослав – с. 94
Ярославово дворище – с. 330
Ясельда, р. – с. 170
ятвяги – с. 172, 175
Aldeigja, див. Ладога
Aldeigjuborg, див. Ладога
Alt Lübeck, див. Любек
Armilla, див. Західний Буг
Aper, див. Вепр
Boiohaemum, див. Чехія
Βιτετζέβη, див. Витичів
Boemani, див. чехи
Βουσεγραδέ, див. Вишгород
busani, див. бужани
Castra Regina, див. Регенсбург
Cozara, див. Козарі
Δεβελτος, див. Девельт
Dnyepr, див. Дніпро
Dnyestr, див. Дністер
Drevna, див. Деревня
Drewnya, див. Деревенька
Drzewino, див. Древині
Drzewiny, див. Древині
Dryweń, див. Древині
Drywicze, див. Древині
Hólmgarðr, див. Холмгард
Hólmgarðaborg, див. Холмгард
Ἰγγωρ, див. Ігор
κάστρον τήν Μιλινίσκαν, див. Мілініска
Κιοάβα, див. Київ
Kiow, див. Київ
Kijów, див. Київ
Κωνσταντινουπόλει, див. Константинополь
Kyowia, див. Київ
lendizi, див. лендзяни
Lisignano (Ližnjan) – с. 76
Liubycz, див. Лібіце
Liubuz, див. Лібіце
Ližnjan, див. Lisignano
Lubic, див. Лібіце
Lübice, див. Любек
Lubik, див. Лібіце
lucolane, див. лучани
Malkowice, див. Малковичі
NewYork – с. 77
Nemogarda, див. Немогард
Νεμογαρδάς, див. Немогард
Νεόκαστρο, див. Новград
Nógarðar, див. Новгород на Волхові
Novogrod, див. Новгород на Лузі
Nowogrod, див. Новгород на Лузі
Nowogrod wielki, див. Новгород на Волхові
Nyemyen, див. Німан
Oleszow, див. Голешыв
Podebłocie, див. Подеблоцє
prissani, див. присяни
Pruth, див. Прут
Ratisbona, див. Регенсбург
Rengschburg, див. Регенсбург
Regensburg, див. Регенсбург
Resana, див. Резана
Resia, див. Резія
Řezno, див. Регенсбург
Rězno, див. Регенсбург
Ρωσίας, див. Русь
rugi – с. 158
russorum regna, див. руські королівства
Σαμβατάς, див. Самбатас
Sereth, див. Серет
Sławęcin, див. Славутин
Słowiańszczyzna – с. 195
Slucz, див. Случ
Stir, див. Стир
Stoyanow, див. Стоянів
Szbrvcz, див. Збруч
Τελιούτζαν, див. Теліутза
Teliutza, див. Теліутза
thafnezi, див. таняни
Tzernigoga, див. Чернігів
Τζερνιγώγαν, див. Чернігів
uelunzani, див. волиняни
Uhnowo, див. Угнів
Velehrad, див. Велеград
Veligrad, див. Велеград
Via Regia, див. Королівська Дорога
Waraż, див. Овруч
wlinb'b, див. волиняни
Woloyowo, див. Волойово
Ztir, див. Стир
zuireani, див. черв'яни

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

ПЕРЕДМОВА 8

Золотник Володимира Святославовича. Аверс 8

“Цр҃ъ Владимі҃р”. Ґравюра з книги “Анфологіон”. Київ, 1619 р. 10

Святий князь Володимир трощить ідолів. Ґравюра з книги Лазаря Барановича “Труды на дни нарочитыя праздников”. Київ, 1674 р. 13

“С҃тто великого Василиа҃ кр҃стиша землю рускую”. Ікона зі с. Фльоринки. 1620–1630 р. НМЛ 14

Преподобний Ілля Муромець. Пластична реконструкція С. Нікітіна 16

“Царъ Владимі҃р”. Ґравюра з книги Інокентія Ґізеля “Синопсис”. Київ, 1681 р. 17

Розділ 1. **ВІДОМОСТІ ПРО НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА ТА ЙОГО РОДОВІД ПО МАТЕРІ** 22

Ольга вмовляє Святослава хреститися; молитва Ольги. Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 33 зв. БАН 24

Рюрик передає малолітнього Ігоря Олегові. Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 9 зв. БАН 25

Княгиня Ольга з онуками після печенізької облоги вийшла до човнів. Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 35 зв. БАН 26

Княгиня Ольга з онуком зустрічають Святослава після печенізької облоги. Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 35 зв. БАН 27

Новгородці просять Володимира за князя. Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 37. БАН 28

Пам’ятник Малуші та Володимиру у Любечі 39

Пам’ятник Малуші та Володимиру у Коростені 41

Розділ 2. **ВІДОМІ ВАРІАНТИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА** 44

Пам’ятник св. Володимиру у Києві 52

Облога Коростеня київським військом. Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 30 зв. БАН 55

Пам’ятник княгині Ользі у Коростені 56

Пам’ятник князю Малу в Коростені 57

Низкиницький успенський монастир, XVII ст. 60

Розділ 3. **НИЗКИНИЧІ ТА РОДОВА ЛЕҐЕНДА КИСЕЛІВ-СВЯТОЛЬДИЧІВ** 62

Амулет із кремневого неолітичного наконечника, оправленого у мідний футляр зі зображенням восьмиконечного хреста. Новгород, початок XIV ст. (за М. В. Сєдовою) 71

Герб Киселів ‘Намет’ (‘Шатро’): а) “Патерикон” С. Косова. Київ, 1635; б) “Молитвы повседневныи”. Вільно, 1635; в) “Тріодь цвітна” М. Сльозки. Львів, 1642 72

Родові печатні знаки родини Киселів (за О. Алфьоровим та О. Однороженком) 73

Герб Киселів ‘Намет’ (‘Шатро’): а) за С. Окольським; б) за В. Кояловичем; в) за “Общим гербовником” 74

Гербові знаки з хрестом над ‘кроквами’:
а) герб Турчанінових (за “Общим гербовником”); б) герб Корняктів (за Б. Папроцьким) 75

Руноподібні знаки (за Ф. Пєкосінським) 76

Знаки, ідентичні з родовим печатним знаком Киселів:
а) печатка Вроцлавської капітули з 1208 р. (за Й.-Ґ. Бюшинґом);
б) знак на дзвоні майстра Маркуса 1411 р. (The Metropolitan Museum of Art, NewYork) 77

Руна ‘Yr’ та руноподібні знаки з хрестом XII–XIII ст.:
а) графіті на кістці з городища Рацюнки в Білорусі (за І. Калечицем);
б) свинцева торгова пломба з м. Володимира-Волинського (за С. Терським) 78

Варяж, Войславичі, Хоробрів та Старгород на карті 1929 р. Фрагмент 80

Розділ 4. **ВОЛИНСЬКІ БУДЯТИЧІ ТА КАЛУСІВ У СВІТЛІ ВІДОМОСТЕЙ ПРО РОДОВІД І МІСЦЕ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА** 82

Панорама м. Володимира з Успенським собором XII ст. 84

Вали дитинця м. Володимира 85

Панорама околиць с. Будятичів біля святого джерела 86

Родовідна таблиця Малковичів (за Д. Прозоровським) 91

Будятичі, Русовичі, Низкиничі та Калусів на карті другої пол. XIX ст. Фрагмент.
(Военно-топографическая карта Волынской губернии 1855–1877. Лист XXI-3) 100

Розділ 5. **ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ВІДПРАВЛЕННЯ МАЛУШІ З КИЄВА ДО БУДЯТИНОГО СЕЛА** 108

Тіло князя Володимира опускають на шнурках із покоїв.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 74. БАН 110

Володимир захоплює Полоцьк.
Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 42 зв. БАН 112

Псковське язичницьке святилище X–XI ст., план (за І. Лабутіною) 117

Кам’яний ідол, знайдений біля р. Промежиці (за А. Кірпічниковим) 119

Розділ 6. **ОЛЬЖИНА “ДЕРЕВЛЯНСЬКА ПОМСТА” І ПОХІД НА ВОЛИНСЬКУ ЛУГУ 947 РОКУ** 128

Територія деревлян за даними археології та писемних джерел:
1 – городища IX – початку XI ст.; 2 – поселення VIII–X ст.; 3 – курганні могильники;
4 – кордони племінної території деревлян (за Б. Звіздецьким) 151

Розділ 7. **ОКНЯЖЕННЯ ОЛЬГОЮ ДЕРЕВЛЯНСЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ У СВІТЛІ МІЖНАРОДНИХ ТОРГОВИХ ЗВ’ЯЗКІВ 156**

“Руська” частина шляху Київ–Реренсбурґ:
1 – поліська зона; 2 – лісостепова зона (за О. Моцею) 160

Шлях із Булгара до Києва: 1 – вихідні пункти;
2 – зупинки-днювання; 3 – траса шляху (за О. Моцею) 163

Деревлянська та Волинська землі в системі сухопутних та водних торговельних шляхів X ст.: 1 – сухопутний шлях Булгар–Київ–Реренсбурґ;
2 – кордони племінної території деревлян; 3 – водні шляхи
(суцільним пунктиром виділено шлях Бугом); 4 – волоки на водних шляхах 167

Розділ 8. **ПОХІД 947 РОКУ ТА ЗВІСТКА ПРО ЗАЛИШЕНІ У ПЛЕСКОВІ "ОЛЬЖИНІ САНИ"** 182

Тіло князя Володимира кладуть на сани. "Сказание о святых Борисе и Глебе", список XIV ст., арк. 57 189

Тіло князя Бориса несуть в санях на поховання. "Сказание о святых Борисе и Глебе", список XIV ст., арк. 79 (за І. Срезневським) 190

Тіло князя Гліба везуть саньми у кам'яному саркофазі. "Сказание о святых Борисе и Глебе", список XIV ст., арк. 128 (за І. Срезневським) 191

Обряд поховання селянина на санях. 50-ті роки XIX ст. Радомишльський пов. Київської губ. З альбому де ла Фліза (за М. Біляшівським) 192

Велику княгиню Олену несуть в санях на церемонії поховання великого московського князя Василія Івановича. Мініатюра з "Царственної книги" (за Д. Анучиним) 194

Насипання могили над місцем загибелі князя Ігоря. Ольга плаче над гробом. Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 29. БАН 196

Сани із поховального човна з Усеберга. Осло. Музей човнів вікінгів 199

Рівноапостольні Константин та Єлена. Фреска Мартирієвої паперті собору святої Софії у Новгороді. Кін. XI – поч. XII ст. 206

Розділ 9. **'НОВГОРОД' ЛІТОПИСНОЇ ЗВІСТКИ 947 РОКУ** 208

План Новгорода (за Б. О. Колчиним) 210

План розподілу культурного шару по товщині на території Новгорода (за В. Л. Яніним) 212

Карта "Східна імперія за творами Константина Багрянородного". 1742 р. (за Lisle Guillaume de) 219

Локалізація населених пунктів 'Milinica Castrum', 'Teliutza', 'Nemogarda' та 'Tzernigoga'. Карта "Східна імперія за творами Константина Багрянородного" (фрагмент). 1742 р. (за Lisle Guillaume de) 221

Печатка зі двозубцем Святослава з досліджень Десятинної церкви у Києві: а) за С. Бєлецьким; б) за О. Моцею та О. Сиром'ятниковим 235

Графіті зі знаками Рюриковичів на східних (1–12) та візантійських (13) монетах (за С. Бєлецьким) 237

Двозубець на кістяній пластині з досліджень Саркела (за М. Артамоновим) 238

Графіті на стіні усипальниці Царського кургану в околицях Керчі: а–б) зображення двозубців (за А. Амелькіним) 239

Графіті зі зображенням двозубця на стіні скельної церкви комплексу Басарабі-Мурфатлар на Нижньому Дунаї (за А. Фетісовим та І. Галковою) 239

Гончарні клейма у вигляді знаків Рюриковичів: 1 – Пліснеськ; 2 – Володимир-Волинський; 3, 4, 6, 7, 10, 11 – поселення на Менці; 5, 8 – Могилів; 9 – Берестя; 12–13 – Київ; 14 – Вишгород (за С. Бєлецьким) 240

Гончарні клейма у вигляді двозубців: 1 – Ізяслав; 2 – Родня; 3 – Білгородка (за Б. Рибаковим) 241

Гончарні клейма з Пліснеська (за М. Кучерою) 242

Зображення молота Тора (Mjöllnir): а – рунічний камінь XI ст., Stenkvista, Södermanland, Швеція; б – рунічний камінь XI ст. (прорис), Åby, Södermanland, Швеція 243

Розділ 10. **НОВГОРОД НА ЛУЗІ ТА ВОЛХОВСЬКО-БУЗЬКІ ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ** 254

Археологічні об'єкти Городка-Надбужного: 1 – 'Княжичева могила'; 1А – Городище літописного Волиня (за Є. Кусьнєжем) 278

Природно-географічні умови міста Володимира (за М. Кучинком) 282

Володимир княжих часів (за Т. Трегубовою) 283

Передмістя Грубешова Славутин та с. Обровець на карті другої пол. XIX ст. Фрагмент. (Военно-топографическая карта Волынской губернии 1855–1877. Лист XXI-3) 290

Ситуаційний план Зимнівського городища (за В. Ауліхом) 295

Розріз південно-східного валу Зимнівського городища (за В. Ауліхом) 296

План городища літописного Волиня з розташуванням археологічних розкопів 1952 – 1955 рр. (за Є. Кусьнєжем) 301

Розділ 11. **ХРИСТИЯНСЬКІ ТРАДИЦІЇ ВОЛИНІ** 306

Таблиці з Подеблоцє із монограмами Христа: а – таблиця № 1 зі збереженими двома краями, виконана з матеріалу типу 'terra rosa'; б–в – таблиці № 2–3 з двома рядами написів, виконані з місцевого матеріалу (за А. Буко) 311

Галицько-волинський уривок "Бесіди проти богомилів". Козма Пресвітер. Друга половина XI ст. Арк. 1 зв. 317

Хрещення Борживоя та Людмили. Крумловський ілюстрований кодекс (Liber depictus). XIV ст. 333

Напис на надгробній плиті болгарського князя Пресіяна. Михайлівці, Словаччина (за В. Ткадлчіком) 335

Зимненський Свято-Успенський Святогорський монастир. Вигляд із північного заходу 341

Церква Успіння Пресвятої Богородиці Зимненського Святогорського монастиря 343

Розділ 12. **ВОЛОДИМИР ТА МАЛУША В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ** 348

Каплиця біля святого джерела у с. Будятичах 351

Діалог Володимира з філософом. Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 58. БАН 352

Облога Корсуня; перекопують водяні труби. Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 61. БАН 353

Володимир осліп. Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 62. БАН 354

Охрещення та прозріння Володимира. Мініатюра Радзивіллівського літопису. Арк. 62 зв. БАН 355

Підвісок із ключами з племінної території весі, характерний для другої половини XI – XII ст. Гайгово, Ленінградська обл., Росія (за В. Сєдовим) 371

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА 8

Розділ 1. **ВІДОМОСТІ ПРО НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА ТА ЙОГО РОДОВІД ПО МАТЕРІ** 22

§ 1. Свідчення найдавніших літописів 23

§ 2. Свідчення Ніконовського та Архангелогородського літописів 28

§ 3. Повідомлення С. Герберштейна, М. Стрийковського та В. Татіщева 31

§ 4. Билинні персонажі родоводу Володимира Святославовича 33

§ 5. Географічні орієнтири літописних та леґендарних повідомлень про родовід та місце народження Володимира Святославовича 38

Розділ 2. **ВІДОМІ ВАРІАНТИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА** 44

§ 1. В. Татіщев про псковську батьківщину Володимира Святославовича та житійна версія народження св. Ольги 45

§ 2. Псковська краєзнавча версія народження Володимира Святославовича 48

§ 3. Київська версія локалізації Будятиного села 51

§ 4. Гомельська версія локалізації Будятиного села 53

§ 5. Деревлянська версія походження Малка Любчанина і волинська географія деревлянських подій у Я. Длуґоша 54

Розділ 3. **НИЗКИНИЧІ ТА РОДОВА ЛЕҐЕНДА КИСЕЛІВ-СВЯТОЛЬДИЧІВ** 62

§ 1. Найдавніші відомості про рід Киселів та його маєтність – село Низкиничі 63

§ 2. Набута леґенда Киселів-Святольдичів та етимологія родового прізвища 66

§ 3. Давня основа герба Киселів та його “барокізація” 72

§ 4. Низкиничі та варяго-руська топоніміка Побужжя 79

Розділ 4. **ВОЛИНСЬКІ БУДЯТИЧІ ТА КАЛУСІВ У СВІТЛІ ВІДОМОСТЕЙ ПРО РОДОВІД І МІСЦЕ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА** 82

§ 1. Волинські Будятичі та ототожнення їх з літописним Будятиним селом 83

§ 2. Добриня Резанович, волинські Резановичі та воєвода Козарин 86

§ 3. Родовід Малковичів 90

§ 4. Авункулат і народження Володимира Святославовича в родинних маєтностях матері 95

§ 5. Село Калусів (Гряди) і повідомлення С. Герберштейна та М. Стрийковського про Малка-Калусу 97

Розділ 5. **ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ВІДПРАВЛЕННЯ МАЛУШІ З КИЄВА ДО БУДЯТИНОГО СЕЛА** 108

§ 1. Дата народження Володимира Святославовича 109

§ 2. Вислання Малуші з Києва в контексті місійної діяльности єпископа Адальберта 113

§ 3. Релігійна ситуація на північних околицях Руси..... 116

§ 4. Антихристиянський терор та його сліди на Волині 120

Розділ 6. **ОЛЬЖИНА "ДЕРЕВЛЯНСЬКА ПОМСТА" І ПОХІД НА ВОЛИНСЬКУ ЛУГУ 947 РОКУ** 128

§ 1. Проблема інкорпорації Києвом Волинської землі та похід Володимира "к Ляхомъ" 981 року 129

§ 2. Реформаторська діяльність княгині Ольги та похід "к Новугороду" 947 року 133

§ 3. Про вірогідність реформ київської адміністрації в Новгородській землі 138

§ 4. Шлях княгині Ольги на волинську Лугу після деревлянської помсти 150

Розділ 7. **ОКНЯЖЕННЯ ОЛЬГОЮ ДЕРЕВЛЯНСЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ У СВІТЛІ МІЖНАРОДНИХ ТОРГОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ** 156

§ 1. Торговельний шлях Булгар–Київ–Реґенсбурґ та європейська торгівля Руси 157

§ 2. Буг і Луга та балтійська торгівля Руси 169

§ 3. Торговельні війни на Побужжі X – початку XII століть 172

§ 4. Погости в басейні Прип'яті та питання окняження й урбанізації Західної Волині 176

Розділ 8. **ПОХІД 947 РОКУ ТА ЗВІСТКА ПРО ЗАЛИШЕНІ У ПЛЕСКОВІ "ОЛЬЖИНІ САНИ"** 182

§ 1. Трактування повідомлення про "сани" в Плескові як свідчення мандрівки Ольги на Північ 183

§ 2. Використання саней у поховальному обряді 186

§ 3. Літописне свідчення про ритуальні сани княгині Ольги, залишені в насипі поховального кургану князя Ігоря 192

§ 4. Книжне трактування саней Ольги як реліквії на взірець колісниці св. Константина та Єлени зі скарбниці константинопольської Софії 198

Розділ 9 **‘НОВГОРОД’ ЛІТОПИСНОЇ ЗВІСТКИ 947 РОКУ** 208

§ 1. Історичні джерела та археологія про початки Новгорода на Волхові 209

§ 2. ‘Немоґард’ – центр уділу Святослава 215

§ 3. Етнонім ‘нукарда’ Аль-Мас’уді 226

§ 4. Південна локалізація Новгорода середини X століття 232

§ 5. Уділ Святослава – батьківщина Володимира 244

Розділ 10. **НОВГОРОД НА ЛУЗІ ТА ВОЛХОВСЬКО-БУЗЬКІ ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ** 254

§ 1. Новгород та ‘Словенська земля’ в етнонімічних переліках ПВЛ 255

§ 2. Заснування Володимира на ‘Словенській землі’ 259

§ 3. Локалізація ‘Новгорода’ у повідомленні Яна Длуґоша 280

§ 4. Новгородські етногенетичні леґенди та їх західноволинські аналоги 284

§ 5. Свідчення про запустіння й відновлення ‘Словенська’ та етапи урбанізації Побужжя VI–X століть 292

Розділ 11. **ХРИСТИЯНСЬКІ ТРАДИЦІЇ ВОЛИНІ** 306

§ 1. Християнізація Західної Волині у контексті проблеми великоморавських та чеських євангелізаційних впливів 307

§ 2. Дуалістичні богомильські впливи на Русі 312

§ 3. Легенда про хрещення Новгорода на Волхові чи міжконфесійний конфлікт у Новгороді на Лузі? 319

§ 4. Найдавніші храми Володимира і звістка про передання Будятиного села церкві Богородиці 336

Розділ 12. **ВОЛОДИМИР ТА МАЛУША В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ** 348

§ 1. Інтерпретація Корсунської легенди в традиції вшанування Будятицького святого джерела 349

§ 2. Образ Малуші в українській обрядовій поезії 357

§ 3. Правові норми X століття та елементи тогочасного побуту в колядках про ключницю 362

§ 4. Малуша і Володимир в українській обрядовій поезії зимового циклу 375

ВИСНОВКИ 388

НАУКОВО-ДОВІДКОВИЙ АПАРАТ 406

Бібліографія 407

Скорочення ремарок та назв мов, наріч і діалектів 443

Бібліографічні скорочення 444

Іменний покажчик 445

Покажчик географічних назв та етнонімів 460

Перелік ілюстрацій 474

ЗМІСТ 478

Наукове видання

Юрій ДИБА

БАТЬКІВЩИНА СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА

Волинська земля у подіях X століття

(Міждисциплінарні нариси ранньої історії Руси-України)

Літературний редактор
Олександра Савула

Верстка та препрес
ТзОВ „Колір ПРО”

Здано до набору 18.08.2014. Підписано до друку 15.08.2014.
Формат 62x88/16. Папір крейдяний.
Гарнітура Litopys New Roman, Times New Roman.
Друк офсетний. Умовн. друк арк. 30,56. Облік.-вид. арк. 30,25.
Наклад 300 пр.

Друк
ПП „Колір ПРО сервіс”